

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолиддин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗАЕВ
(бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

1.1997

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори. «Жаҳон адабиёти» журналини ташкил этиш тўғрисида	3
«Жаҳон адабиёти» журналі таҳририятидан	5

ЯНГИ АСР БЎСАҒАСИДАГИ ҲЙЛАР

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ, МУХТОР ШОХОНОВ. Қояда қолган кўз ёшлар	7
---	---

ШЕЪРИЯТ ГУЛШАНИ

ЭРКИН ВОҲИДОВ. Янги шеърлар	57
-----------------------------------	----

XX АСР РОМАНИ

АРТУР ХЕЙЛИ. Оқшом хабарлари	65
------------------------------------	----

НАСР

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ. Она лочин видоси. <i>Мухтасар тарихий роман</i>	121
---	-----

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

<i>Чўлпон таваллудининг 100 йиллигига</i> Шоирнинг номаълум шеърлари.	156
ЗАМИРА ЭШОНОВА. Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси	161

ФАЛСАҒА. МАДАНИЯТ. САҢЪАТ. ИҚТИСОДИЁТ

АЛБЕР КАМЮ. Исён ва санъат.	183
НОРИЮКИ ТАКАЯМА. Ўзбекистон ҳақида ўйлаганларим	197

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

МУЗАФФАР ХАЙРУЛЛАЕВ, АСОМИДДИН ҲРИНБОЕВ. Қимматли тадқиқот	206
НУРИСЛОМ ТҲХЛИЕВ. Ўзгалар эътирофи	210

СОЛНОМА

Ўзбекистонда маданий ҳаёт	215
---------------------------------	-----

«МАЪНАВИЯТНИ МУСТАҲКАМЛАШГА МЕҲНАТ ВА МАБЛАҒНИ АЯМОҚ — ЎЗИНИ КЕЛАЖАҚДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ ДЕМАКДИР».

Ислом КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ ҚАРОРИ

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» ЖУРНАЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЎҒРИСИДА

Ўзбекистон халқи, айниқса, ёшларнинг дунёқарашини янада бойитиш, уларнинг умумбашарий қадриятлар, инсониятнинг маънавий мероси дурдоналаридан баҳраманд бўлишлари, ҳар томонлама камол топишлари учун шароит яратиш, кенг жамоатчиликни илғор жаҳон адабиёти ва санъатининг нодир намуналари билан мунтазам таништириб бориш ва адибларимизнинг халқаро алоқаларини кенгайтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси, республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази ва Ёзувчилар уюшмасининг «Жаҳон адабиёти» ойлик журналин ташкил этиш тўғрисидаги таклифи маъқуллансин.

2. «Жаҳон адабиёти» журналі таҳририяти зиммасига қуйидаги вазифалар юклансин:

— жаҳон адабиётидаги истиқлол ғояларига мос ватанпарварлик, инсонпарварлик каби юксак ғояларни улуғловчи, турли миллатларнинг серқирра ҳаётини теран образларда ҳаққоний акс эттирувчи бадий баркамол асарларни чоп этиш орқали халқимизнинг, айниқса, ёш авлоднинг маданий юксалиши, миллий тафаккурининг такомиллашиши учун маънавий муҳит ҳозирлаш;

— илғор хорижий давлатлар нашриётлари, таҳририятлари, йирик адабиёт намояндалари билан ижодий алоқалар ўрнатиш, журналхонни чет

эл адабиётининг ёрқин намуналари билан таништириб бориш;

— жаҳондаги адабий-бадий жараённи холис ва ҳаққоний таҳлил қилиш орқали ўзбек адабиётининг янги ижодий тажрибалар орттириши учун шароит яратиш;

— журнал ишига энг тажрибали таржимонларни жалб қилиш, маҳоратли танқидчилар ва таржимонлар мактабини яратиш;

— ўзбек ва жаҳон адабиёти, санъати намояндаларининг ҳамкорлигини, халқлар ўртасидаги дўстлик ва маданий алоқаларни янада кенгайтирувчи тадбирлар ўтказишга бош-қош бўлиш.

3. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ва муассислар Меҳнат вазирлиги, республика Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш давлат агентлиги билан биргаликда бир ой муддатда:

«Жаҳон адабиёти» журналининг низомини ишлаб чиқсин;

журналнинг ҳажми, даврийлиги, таҳрир ҳайъати, ходимлари штат жадвали, уларнинг ойлик маошлари, журнал қалам ҳақи миқдорини белгиласин;

журнал наشري учун керакли қоғоз ва бошқа моддий-техник таъминоти ҳамда обуна масалаларини ҳал этсин:

журнал жамоаси фаолияти учун зарур шарт-шароитларни яратиб берсин.

4. Журнал таҳририяти Тошкент шаҳар, Навоий кўчаси, 30-уйга жойлаштирилсин.

5. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги:

муассислар тақдим этган ҳисоб-китоб асосида 1997 йилдан бошлаб ҳар йили ушбу журналга обунадан тушадиган маблағ билан нашр этишга сарфланадиган харажатлар тафовутини молиявий таъминлаш учун давлат бюджетидан тегишли маблағни ажратишни кўзда тутсин;

тахририятга битта энгил автомобиль харажатларига лимит ажратсин:

пул-кредит сиёсати бўйича республика комиссияси «Жаҳон адабиёти» журнаliga хорижий давлатлар даврий нашрларига обуна бўлиш, чет мамлакатларда чоп этилган адабиёт ва санъат асарларини сотиб олиш, хорижлик муаллифларга қалам ҳақи тўлаш, қоғоз ва бошқа матбаа ашёларини харид қилиш учун зарур бўлган маблағларни эркин алмаштириладиган валютага белгиланган тартибда айирбошлашни таъминласин.

6. Ўзбекистон Ташқи иқтисодий

фаолият миллий банки журнал таҳририятининг миллий ва чет эл валютасидаги ҳисоб-китоб счетларини очсин.

7. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Фанлар академияси тасарруфларидаги муассасалар, олий ўқув ва илмий-текшириш институтлари имкониятларини сафарбар қилиб, журналда чоп этиш учун асарлар танлаш, уларни баҳолаш ҳамда нашрга тайёрлашда, шунингдек, чет мамлакатлар билан ҳамкорлик алоқаларини боғлашда таҳририятга ёрдам берсинлар.

8. Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги журнал таҳририятини замонавий, шу жумладан, ҳукумат алоқа воситалари билан таъминласин.

9. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Бош вазирнинг ўринбосари А. Азизхўжаев зиммасига юклатилсин.

Тошкент шаҳри,
1997 йил 27 февраль

Вазирлар Маҳкамасининг Раиси

И. КАРИМОВ

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» ЖУРНАЛИ ТАҲРИРИЯТИДАН

Юртимиз мустақиллик йўлидан шахдам одимламоқда. Бу тарихий ҳодиса биздан нафақат сиёсий, моддий, балки маънавий янгиланишни ҳам талаб этади. Мустақилликнинг навбатдаги муҳим вазифаси ҳур ва озод шахсни, ҳур ва озод тафаккурни шакллантиришдир. Биз бугун дунёга ўзлигимизни кўрсатаймиз, отабоболаримиз бир пайтлар бани башарга уйғотувчи ва юксалтирувчи фикр бергани каби дунёга янги ғоя, янги тафаккур бериш арафасида турибмиз. Бироқ бу шунчаки, ўз-ўзидан содир бўладиган ҳодиса эмас. Ғарбнинг моддий юксалиш жараёни бутун дунё тафаккур маҳсулларини ўзида мужассамлаштирган маънавий уйғонишдан бошланган эди. Тафаккурга, инсоният ақлу идроки яратган маънавий бойликларга юз буриш ва уларни ўзида жамлаштириш ҳақиқий моддий ва маънавий инқилобни бошлаб берди. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Жаҳон адабиёти» журналини ташкил қилишда ташаббускор бўлиши таҳсинга лойиқдир.

Маънавиятсиз жамият вужудсиз либосдир; маънавиятсиз юксак тараққиётга интилиш қанотсиз қушнинг учаман, деб талпинишидай гап. Юксак маънавиятга асосланмаган ҳар қандай тузум таназзулга маҳкумдир. Тараққиёт маънавият билан уйғунлашгандагина яратувчи кучга айланади. Маънавият маркази, Бадиий Академия, Миллий энциклопедия нашриёти ва «Жаҳон адабиёти» журнаlining ташкил қилиниши ҳукуматимизнинг юксак маънавиятга асосланган жамият қуриш йўлидан оғишмай бораётганини яққол кўрсатади. Зеро, ҳар қандай жамиятда ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи кучлар манфаати билан бир қаторда юксак маънавият устиворлик қилгандагина у фаровонликка эришади. Маънавият соҳасидаги ташаббускорлик замирида буюк келажак қуришдек улуғ вазифа ётибди. Буюк келажакка дунёнинг буюк тафаккур неъматларини ўзида жамлаш, уни ўзлаштириш ва шу асосда дунёга янги тафаккур маҳсулотлари бера бошлаш орқали борилади. «Жаҳон адабиёти» журнаlining бош вазифаси шу мақсадга хизмат қилишдир. Журнал адабиётимиз ва санъатимизга янги бадиий тафаккур, янги бадиий мушоҳада, янги услуб, янги дунёқараш, янги тасвир олиб кириши шубҳасиздир. Кечаги мустахлак мафқурасидан қутулиб, қад ростлаётган, эркинликдан нафас ола бошлаган адабиётимизга янги бадиий тафаккур жудаям зарур. Сиёсий мустақиллик бизга озод ва ҳур яшаш имконини берди. Иқтисодда эришаётган ютуқларимиз тарих зарварақларига олтин ҳарфлар билан битилади. Бироқ бугунги маънавиятимиздаги энг улкан вазифа, шубҳасиз, озод шахсни, озод шахс тафаккурини, озод шахс маънавиятини шакллантиришдир. Халқлар аҳоли сони билан эмас, дунёга берган шахслари билан буюқдир. Шахс — фақат ўз миллий-маънавий тафаккурини эмас, балки дунё тафаккури маҳсулини ҳам ўзлаштириб, чинакам яратувчи ижодкорга айланади.

«Жаҳон адабиёти» журналы орқали адабиётимизга кириб келадиган янги бадиий тафаккур ана шундай шахсни тарбиялашга хизмат қилади.

Шу мақсадда журнал ўз саҳифаларида дунё мамлакатларининг бадиий оламини мужассам этади. Хоҳ мумтоз, хоҳ янги авангард адабиёт бўлсин, бадиий онгда воқеага айланган асарлар журналимиздан жой олади. Адабий-бадиий жараён ғоят ғаройиб ҳодисадир: тараққиёт жиҳатидан унча ривожланмаган мамлакатларда ҳам бадиий тафаккури теран асарлар яратилиши мумкин. Бунга жаҳон адабиётида ми-

соллар кўп. Бадий тафаккур ҳеч қачон бир жойда тўхтаб қолмаган. У доим ўсишда, янгиланишда. Турли мамлакатларда адабиёт майдонига кириб келган янги авлод ўзи билан янги нафас, янги йўналиш, янги имкониятлар олиб келган. Адабий-бадий жараён тафаккур каби тинимсиз янгиланишда, ўзгаришда, юксалишда бўлгани учун ҳам тараққиёт ва бани башар бирдамлигининг даракчисидир. Жаҳоннинг турли бурчакларидаги турли адабиётлар ўзларини, ифода, тасвир услубларини, инсонга муносабатларини янгилашлари орқали жамиятни янгилашга йўл очганлар. Жаҳон бадий тафаккури барча нарсани бирданга вайрон қилувчи инқилобий асосга эмас, ҳамма нарсани тадрижий, ақл-идроққа мос ўзгартишга таянган ижодий асосга қурилган. Шу сабабли ўзбек китобхони дунёнинг қайси бурчагида яралган бўлмасин, ақли, тафаккурни янгилайдиган, инсон ҳақидаги тасаввурларни бойитадиган биронта асардан ҳам бебаҳра қолмаслиги зарур. Мабодо бундай асарлардан ақалли биттаси ўқилмай қолган экан, инсон ҳақидаги билимимиз мукамал бўлмайди. Ўйлаймизки, «Жаҳон адабиёти» журнали ўзбек китобхонлари хонадонига ўзига хос «Жаҳон адабиёти» ва демакким, жаҳон тафаккури кутубхонаси бўлиб кириб боради.

Журналдан турли адабий-фалсафий мактаблар, йўналишлар, оқимларга мансуб ёзувчи, файласуф, санъат намояндаларининг сара асарлари жой олади. Бу асарлар бизнинг миллий адабиётимиз учун янги тасвир ҳамда услуб имкониятларини очади, ёш ёзувчиларимиз учун ўзига хос дорилфунун вазифасини ўтайди, деб ўйлаймиз. Шундай журнал ташкил қилинишини барчамиз орзу қилардик, зеро, жаҳон адабиёти намуналарини ўз она тилимизда чоп этиладиган журналда ўқишимиз мустақиллик шарофатидир. Кеча бизни сунъий ва бир томонлама адабий метод панжаларида сақлаган, адабиётнинг бош вазифаси — инсоншуносликдан четлатиб, яланғоч мафкура қуролига айлантириб қўйган, озод шахс тафаккурини эмас, қуллик, мутеълик ғояларини тарғиб қилган мустамлака даврида бундай журнални ўз она тилимизда чиқаришни орзу қилиш қуруқ хомхаёл эди. Бугун эса биз ана шундай имкониятга эгамиз. Адабиётимиз бобокалонимиз Алишер Навоий давридагидек дунё адабиёти даражасига кўтарилиш арафасида турибди. «Жаҳон адабиёти» журнали шундай шарафли ва масъулиятли вазифани бажаришда фаол хизмат қилғусидир.

Чингиз АЙТМАТОВ

Мухтор ШОХОНОВ

Қояда қолган кўз ёшлар

ҲОКИМИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ
ЁКИ

ПОДШОҲЛАР, ХОНЛАР, ҚИРОЛЛАР, ПРЕЗИДЕНТЛАР
ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР

Мамлакатни бирлаштириб, жиплаштириб, ички ва ташқи сиёсатини бошқариб, маданиятни асраб ва ривожлантириб, давлат қудратини ошириб ва айни чоғда бошқарув жиловини қўлда маҳкам тутиб туриш ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли вазифадир. Бу вазифани бажариш ҳар қандай ҳукмдорнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Чингиз АЙТМАТОВ

Фақат савоб ишларгина эмас, балки, инсоний гуноҳлар ҳам эрдан чиқарилмаслиги керак.

Мухтор ШОХОНОВ

Шоҳонов. Етмиш йил мобайнида икки юзу эллик миллион халқни ягона коммунистик мафкура остида бирлаштириб турган Совет Иттифоқи худди лой гупчакка ўрнатилган улкан ғилдирак мисоли ўз оғирлигини кўтара олмасдан қулаб тушди.

Айтматов. Шу боис бугун бизнинг олдимизда янги вазифалар турибди. Собиқ СССР вайроналари ўрнида Марказий Осиёда пайдо бўлган мустақил республикаларнинг ўзаро алоқалари қайси йўналишларда ривожланиб бориши керак? Янги ҳокимият ва демократиянинг чегараси қандай бўлади?

Шоҳонов. Илгари марказдан озикланидиган ва бир-бирларига «оғаларча» ёрдам кўрсатадиган собиқ Иттифоқ республикалари мустақилликни қўлга киритгач, иккисодий инқироз исканжасига тушиб қолдилар. Тақсимот ва таъминотнинг марказлашган тизими бутунлай издан чиқиб кетди, ҳар бир мустақил давлат ўз имконият-

XX асрнинг буюк ёзувчиси Чингиз Айтматов билан таниқли қозоқ шоири, йирик жамоат арбоби Мухтор Шоҳоновнинг самимий суҳбатлари натижаси ўлароқ дунёга келган ушбу китоб инсониятга чексиз ишонч ва меҳр-муҳаббат маҳсулидир. Инсон умрининг моҳияти — маънавий жасорат, одамзот — ҳаётнинг гултожи. Фоний дунёда инсонга бориб тақаладиган чигал муаммолар беҳисоб. Бундай муаммоларга ҳар бир киши дуч келади ва ҳар ким ўзича жавоб излаб, ўзича жавоб топади. Абдиёт фақат келажакми? Ёки ўтмиш ҳам, ушбу дамлар ҳам абадиётми?.. Хуллас, муаллифлар ҳаётини масалалар тўғрисида нозик фикр юритадилар ва китобхонни ҳам фикрлашга ундайдилар: ўқувчи Чингиз оға билан Мухтор оғага ҳамсуҳбат ва сирдош бўлиб қолади.

Эътиборингизга асардан боблар ҳавола қилинаётир!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

7

лари даражасида ҳаёт кечира бошлади. Афсуски, имкониятлар ҳам аллақачон сифдан чиқиб қолган экан. Тез орада талаб ва эҳтиёж ўртасида ўтакетган қарама-қаршилик рўй берди. Оддий мисол келтираман. Кундалик турмушда ишлатиладиган машинанинг битта мурвати Ўзбекистонда, иккинчиси Украинада, учинчиси Белорусда, тўртинчиси Россияда тайёрланар экан. Айтайлик, Қозоғистон тупроғида Менделеев жадвалидаги барча унсурлар бор. Шунга қарамасдан, ўша унсурларни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот чиқарадиган корхоналар нима учундир бошқа республикаларга қурилган эди.

Буни қандай тушуномқ керак. Жуда оддий. Аввал-бошдан узоқни кўзлаган сиёсий ҳисоб-китоб қилинган: агар бирорта республика бирдан мустақил бўлишни хоҳлаб қолса, бу хоҳиш ҳеч қачон амалга ошмаслиги лозим эди. Бироқ, вақти-соати етгач, ўша алоқалар узилиб кетди. Худди инсон танасидаги қон томирлари қирқиб ташлангандай бўлди. Натижада ҳар бир мустақил давлат мисли кўрилмаган қийинчиликларни бошидан кечираёттир. Мана шундай шароитда бугун республикалар биргаликда инқироздан қутилиб чиқиш имкониятларини қидиришяпти.

Айтматов. Черчилль тўғри айтган экан, демократия қанчалик ёмон бўлса ҳам, инсоният ҳозирча бундан яхшироғини ўйлаб топгани йўқ! Жуда ғалати ҳол.

Иқтисодий муносабатлар ўзгариши баробарида бизнинг маънавий бойлигимиздан ҳам путур кета бошлади. Яшириб нима қилдик, Совет ҳокимияти йилларида санъат, адабиётнинг ҳар қандай тури партия ташвиқотининг қуролига айланиб қоларди. Доимо бедор бўлган цензура маданиятни «социалистик реализм» қолипларида сақлаб туришга уринса-да, лекин давлат нашриётлари жуда катта ишларни амалга оширарди, узлуксиз равишда ва ўз вақтида сифатли босма маҳсулотлар чиқарарди. Сиёсий ҳомийликдан маҳрум этилгач, давлат илгаригидек нашриётларни, газета-журналларни молиявий жиҳатдан таъминламай қўйди.

Бозор иқтисоди муносабатларининг мана шундай аёвсиз қонунлари бор.

Ўз меҳнатнинг билан ўзингни таъминлай олмасанг, тижорат наҳангига ем бўласан. Шу боис китоб дўконларини, пештахталарни, бозорларни ярамас олдиқочди асарлар эгаллаб ётибди. Зўравонлик, қотиллик, талончилик руҳи билан суғорилган бу асарлар, аслида, жиноятчиликни такомиллаштириш бўйича ўзига хос кўлланма вазифасини бажаряпти.

Бундай ахлоқсизлик учун ким жавоб беради? Жавоб бериш ҳам, жавобгарни топшиш ҳам жуда мушкул. Чунки, биз мамлакатни демократик тараққиёт йўлидан бошқариб бормоқчимиз.

Майли, шундай бўлсин. Бироқ, бизнинг жамиятимизда бирталай демократик эркинликлар нотўғри талқин қилиняпти. Бемаза қовуннинг уруғидек урчиб кетган арзон-гаров адабиётлар ёш авлодни, шубҳали, анъаналарга ўргатаётган бўлса, биз бунга қачонгача бефарқ қараб ўтирамыз? Келажак авлод олдида ўтиш даврининг қийинчиликлари шунақа бўлар экан деб, ўзимизни оқлаймизми?

Шоҳонов. Эътибор бердингизми, биз миллий таълим-тарбия тизимини бартараф этишимиз билан жамоатчиликнинг руҳиятида салбий ўзгариш рўй берди? Илгари ёшлар янги ўқиган китоблари билан мақтанашарди. Ҳозир эса беш сўм ёки тангани қандай қилиб ўн сўмга айлантиргани тўғрисида бир-бирларига мақтанадилар ва бу ҳол ҳеч кимни ҳайрон қолдирмайди.

Начора, замон ўз ҳукмини ўтказди. Ҳаммасига фақат ёшлар айбдор эмас. Бироқ, инсонни инсон қиладиган маънавий бойлик ўз аҳамиятига кўра, ўнинчи, ўн бешинчи, ҳатто йигирманчи ўринга тушиб қолдики, бу ҳол кишига алам қилади.

Бир ҳамён пулни маънавий бойликдан устун кўядиган жамиятнинг келажаги забундир.

Яқинда қизиқ бир воқеани гапириб беришди. Энди йигирма беш ёшга тўлган тижоратчи йигит туғилган кунини нишонлабди. Майли, пули кўп бўлса, нишонлайверсин. Лекин, у йигирма беш қаватли «Қозоғистон» меҳмонхонасининг томига ярим кечада замбарак чиқартириб, ўзининг шарафига йигирма беш марта «салют» оттирбди! Бу пайтда Олмаота аҳли ширин уйқуда экан...

Айтматов. Ҳамма бало шундаки, дастлаб, демократияни биз бошбошдоқлик деб тушундик. Бўлмасам-чи, ҳар ким ўзига хон, ўзига бек, ҳар ким кўнгли тусаган ишни қилади. Кўнгли эса нималарни тусамайди?! Хўш, кўзимизни қоплаган ёғни артиб,

мундоқ қарасак... нималарни кўрдик? Йўқ, биринчи навбатда демократия — қаттиқ тартиб-интизом. У ўзига хос мезонларга, чек-чегарага эга бўлиши керак.

Содда бир мисол. Оила — давлатнинг митти кўриниши, бирламчи бўғини. Унда ҳам бошлиқ бўлади, ўринбосар бўлади, оддий ижрочилар бўлади. Агар демократия-ни пеш қилиб, келин ўз қайнонасига гап қайтарса, ўғил эса ўз онасига ўшқираверса?! Маданиятдан, маънавиятдан мосуво бўлган, тинч-тотувчилик ўрнига нифоқ ва мусибат келтирадиган бундай «демократия» кимга керак?!

«Шод-хуррамлик билан ғам-ғуссанинг ораси бир қадам», деган эди императорлик тож-тахтидан ва ҳокимиятдан маҳрум этилиб, сўнгги кунларини яшаш учун Муқаддас Елена оролига сургун қилинган Наполеон Бонапарт. У алам билан шундай дейди. Жуда кўп тарихий воқеалар гувоҳлик берадики, ақл-идрок билан ҳаракат қилиш лозим, қўлга киритилган ютуқлар асраб қолиниши даркор. Акс ҳолда, демократия билан бошбошдоқликнинг ораси бир қадам, холос.

Бугун биз покляниш ва уйғониш йўлини таъналадик. Хўш, қаёққа кетяпмиз, қаерга боришимиз мумкин? Бу нарсани аниқ билишимиз лозим. Афлотун бундай деб ёзган эди: «Мутаассиблик қандайдир бегона тузумда эмас, айнан демократия даврида вужудга келади: бошқача айтганда, чексиз озодлик оқибатида энг даҳшатли, энг шафқатсиз куллик пайдо бўлади. Демократия пинҳоний касаллиқни кўзитади. Менимча, такасалтанг ва исрофгарчиликка мойил айрим тоифадаги кишиларнинг пайдо бўлиши касалликнинг илк нишонасидир. Илгари биз улардан пилик ўрнида фойдаланардик. Энди ачимсиқ тутун буруқситиб ётган ўша пиликлар нутқ сўзлайдилар, фаолият кўрсатадилар. Бошқалар эса минбарга яқинроқ жойга сурилиб ўтирмоқчи бўладилар, минғирлайдилар ва бошқача фикр билдирмоқчи бўлган одамга йўл бермайдилар. Охир-оқибат бўҳтончилар томонидан алданганини пайқаб қолган халқ ёвузлашиб кетгани учун эмас, балки кўр-кўрона равишда уларни ўлдирмоққа шайланадию пиликлар ҳақиқатан давлат тарафдори бўлиб оладилар... Демак, шундан ҳам кўришиб турибдики, агар мутаассиб пайдо бўлса, у айнан мана шу заминдан ўсиб чиқади, яъни у халқнинг гумаштаси бўлади... Фавқулодда итоатгўй оломон ўз кўлида эканини билган мутаассиб қабиладошларининг қонини тўкишдан ўзини тия оладими? Аксинча, адолатсиз айблар билан одамларни суд қилади ва бировнинг жонини олиб, ўзини мурдор қилиб кўяди. Одамларни қувғин қилиб, даҳшатли усулда қатл этишга ҳукм чиқариб, айни чоғда қарзларни бекор қилиш ва ерни қайта тақсимлаш тўғрисида ширин ваъдалар беради. Унинг биринчи вазифаси — фуқарони доимо қандайдир урушга жалб этиб туришдан иборат бўлади. Шундай қилса: халқ битта йўлбошчига муҳтожлик сезади. Агар кимдир мустақил фикр билдирганини ёки ҳокимиятдан норози эканини пайқаб қолса, ундай кишини душманга сотилди деган баҳонада дарҳол йўқотади. Мутаассиб уларнинг ҳаммасини маҳв этиши лозим. Охирида қўлидан бирор иш келадиган дўстларидан ҳам, душманларидан ҳам ҳеч ким тирик қолмайди. У ич-ичидан ёмон кўрадиган разил оломон билан оғиз-бурун ўпишиб яшашга ёки ҳаёт билан видолашишга маҳкум этилган. Зевс номи билан қасам ичиб айтаманки, халқ барибир қандай махлуқни дунёга келтирганини, уни опичлаб вояга етказганини англаб етади».

Тан олмоқ лозим, бундай огоҳлантириш ортиқчалик қилмайди.

Шохонов. Сизнингча, ҳокимият билан демократиянинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари нималардан иборат?

Айтматов. Образли қилиб айтганда, ҳокимият — бу болтанинг тиғи, демократия — болтанинг сопи. Лекин, ҳеч қачон унутмаслик керакки, болта сопини халқ ўзининг қудратли кўлларидан ушлаб туради. Шу боис бояги икки тушунчага бир-бирдан ажралган ҳолда қарамаслик лозим.

Ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани гапириб бермоқчиман.

Бир оқшом Ширин қизим бундай деб қолди:

— Дада, автобусда келаётиб ҳамёнимни йўқотиб қўйдим. Илтимос, жаҳлингиз чиқмасин.

Мен уни оз-моз пулини йўқотгани учун коймадим. Балки, эҳтиётсизлиги учун, асосийси — ўқувчилик гувоҳномасини йўқотгани учун унга танбех бердим. Энди ўша гувоҳномани қайтадан расмийлаштириш керак эди. Орадан икки-уч кун ўтиб, элчихонамизда телефон жиринглади. Люксембург полициясидан безовта қилишаёт-

ган экан. Трубкани олаётиб: «Полициянинг менда нима иши бор экан?» деб ҳайрон бўлдим.

— Қизингиз ҳамёнини йўқотиб қўйган экан. Топиб олган одам уни бизга келтириб берди. Ҳамённи олиб кетишингиз керак, — деди полициячи.

Полиция маҳкамасига Шириннинг ўзини жўнатдим. Ҳамённи топиб олган одам пулни чўнтагига уриб, фақат хужжатни қолдирган бўлса керак деб ўйладим. Қизим қайтиб келган заҳоти:

— Хўш, ҳаммаси жойидами? — деб сўрадим.

— Пул ҳам, хужжат ҳам жойида, — деб жавоб берди у.

Ростини айтсам, ҳайрон қолдим. Айни пайтда ниҳоятда хурсанд бўлдим. Ҳар бир инсон жамият олдидаги масъулиятини худди шундай ҳис этмоғи лозим.

Шубҳасизки, ҳамённи топиб олган одам уни полицияга элтиб бермасдан, чўнтагига солиб қўйганда ҳам биров ўғрилиқда айблай олмасди. Аслини олганда, ҳокимият томонидан шакллантирилган бундай ҳалоллик, масъулият — демократиянинг ҳаётдаги кўриниши. Агар мана шу тизимнинг бирорта мурвати бузилса, дарҳол бошқа бўғинларга ўз таъсирини кўрсатади. Ана шу маънода бизнинг жамиятимизда ҳали пишиқ-пукта ҳокимият ҳам, ҳақиқий демократия ҳам ўрнатилмаган кўринади. Чунки, йўқотилган нарсани эгасига қайтариш нари турсин, ҳатто кўлингдаги нарсани ўмариб кетишлари ҳеч гап эмас.

Масалан, бундан сўнг қизим одамлар ўзига нисбатан меҳр-оқибат кўрсатганини кўргани учун яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтаришга ҳаракат қилади. Ўзини ҳам, болаларини ҳам шу руҳда тарбиялайди. Энг асосий нарсани аниқ билмоқ лозим: демократия — бу Ғарб санъатида пайдо бўлган енгил-елпи оқимларга кўр-кўрона тақлид қилиш керак дегани эмас, миллий анъаналаримизга, урф-одатларимизга ёт бўлган унсурларни турмуш тарзимизга олиб кириш дегани ҳам эмас; бир қатор мусулмон мамлакатларида ҳукмронлик қилаётган ҳар хил мутаассиблик ғояларига кўр-кўрона тақлид қилиш дегани эмас. Демократия — бу ўзгармас қонун ва яхши фазилат.

Шохонов. Халқ иқтисодий ва маънавий қийинчиликларни бошидан кечираётган бўлса-да, лекин аста-секин янги ижтимоий муносабатларнинг жиддий қонунларини ўрганиб борапти. Марказий Осиё республикалари ўтиш даврининг мураккаб босқичидан сўнг Ғарбга хос тараққиёт йўлини танлайдими ёки Шарқ мамлакатларига ўхшаш йўлдан кетадими? Эҳтимол, ўзига хослигини сақлаган ҳолда қандайдир бошқача йўл танланар?

Бугун бизнинг олдимизда мана шундай саволлар кўндаланг бўлиб турибди.

Айтматов. Демократия учун ҳамма бирдек жавобгардир. Унинг юкини президентдан тортиб то жамиятнинг ҳар бир фуқароси ўз елкасида кўтариб юриши лозим. Хом хаёллардан тезроқ қутилиш керак. Демократия йўлини танлаганимиз учун осмондан олтин ёғишини кутиб ўтирмайлик.

Идеал жамият қуришимизгача ҳали узок. Бу ғояни ақл-идрок ва қалб билан ҳис этмоқ лозим. Қачонки, ҳокимият мавжуд имкониятлардан фақат ўз манфаати йўлида эмас, балки халқ манфаатлари йўлида ҳам фойдаланса, шундагина демократия мева беради. Шунинг учун, менимча, ҳозир жавобгарлик туйғуси тоталитар тузум давридагига нисбатан ниҳоятда юқори бўлиши керак.

Баъзан каминага шундай туюладики, ўзларини демократ деб атайдиган айрим кимсалар фақат ўша сўзнинг жарангдор товушига маҳлиё бўладилар, холос. Моҳиятини эса яхши тушунмайдилар.

Шохонов. Тўғри айтасиз, Чике, биз ҳали демократияга кўп йўл босиб етишимиз керак. Унинг нима эканини ҳеч ким билмайди.

Айтматов. Нега ҳеч ким билмас экан? Масалан, эрамиздан аввалги V асрда яшаган Перикл жуда яхши билган. Унинг халқ йиғилишида сўзлаган машҳур нутқига эътибор бериш керак. Марҳамат.

«Бизнинг давлат тузумимиз бировларнинг муассасаларига тақлид эмас. Балки, ўзимиз бошқалар учун намуна бўлишимиз мумкин. Бу тузум демократия деб аталади. Чунки, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг манфаатларига асосланади. Хусусий манфаатлар учун қонунларимиз ҳаммага бир хил ҳуқуқ беради. Масаланинг сиёсий аҳамиятига келсак, кимдир қандайдир партия қўллаб-қувватлаётгани туфайли ус-

тунликка эга бўлмайди, балки ҳар ким ўзининг шижоатига мос бўлган ўринни эгаллайди. Камбағалнинг паст даражаси уни давлатга хизмат қилиш имкониятидан маҳрум этмайди.

Биз эркин сиёсий ҳаёт кучоғида яшашимиз. Кундалик турмушда бир-биримизга ишончсизлик билдирмаймиз: агар кимдир ўзи истаган тартибда ҳаракат қилса, биз бундан дарғазаб бўлмаймиз. Жамоат ишларида биз энг аввало қўрққанимиз учун қонунбузарликка йўл қўймаймиз.

Ҳосилни йиғиштириб олганимиздан сўнг, ҳар йили мусобақалар, қурбонлик байрамлари уюштирамиз, тинч-тотув яшаймиз, ғам-ғусса нималигини билмаймиз. Жонимиз ҳузур қилади.

Бундан ташқари, мамлакатимиз бепоён бўлгани учун бизга ҳар томондан турли ноз-неъматлар оқиб келаверади: биз ўзимизнинг бойликларимиздан ҳам, бошқа халқлар ишлаб чиқарган мақсулотлардан ҳам баробар фойдаланиш имкониятига эга бўламиз.

Биз тантиқлик қилмасдан гўзалликни, инжиқлик қилмасдан доноликни севаимиз. Биз мақтаниб юриш учун эмас, балки фаолият кўрсатиш учун бойликдан фойдаланамиз. Қолаверса, камбағаллигимизга иқрор бўлишдан уялмаймиз. Аксинча, меҳнат қилиб камбағалликдан қутулиб кетмаганлар уятли бўладилар. Битта шахс оиласига ғамхўрлик кўрсатиши ва айна чоғда давлат ишлари билан машғул бўлиши мумкин. Давлат ишларидан бўйин товлайдиган одамни манмансирраган, каллаварам деб ҳисоблаймиз.

Биз ўз фаолиятимизга ўзимиз баҳо берамиз. Айна чоғда танқидий гап-сўзлар бизга халақит беряпти, деб ўйламаймиз. Бизнингча, кенгашмасдан қилинган иш кўпроқ зарар келтиради. Бошқалар эса, аксинча, рафлат босган киши журъатли бўлади, мулоҳазакор одам журъатсиз бўлади, деб ўйлайдилар.

Иқроманки, бизнинг давлатимиз — Юнонистон мактаби. Назаримда, ҳар бир киши фаолиятнинг турли соҳаларида шахсий қобилиятини тўла-тўқис намоён қилиши мумкин».

Шохонов. Ҳаммаси тўғри. Лекин, айна чоғда «тили билан юрадиган» кимсаларнинг ҳам куни туғди! Улар демократик қиёфага кириб олишади-да, президентни ҳам, бошқаларни ҳам аёвсиз равишда балчиққа қориштириб ташлайверадилар. Ажабки, ҳеч ким уларнинг мушугини пишт демайди. Аксинча, кимлар учундир бундай кимсалар малҳамдек ёқади: кафтларини бир-бирига ишқалаб, қарсак чаладилар.

Наҳотки, ҳақиқий демократия фақат бировнинг камчиликларини, хатоларини топиб, «гуноҳдор»нинг устига мағзава тўкишдангина иборат бўлса?

Давлат мустақиллиги ва шахс мустақиллиги бизни қаёққа элтиб ташлайди? Қандай самараларни кўлга киритамиз? Қандай яқуний тажрибаларга эришамиз?

Қирғизистондаги охириги парламент сайлови пайтида нималар рўй бермади дейсиз! Уруғ-аймоқлар, гуруҳбозлар ўртасида шафқатсиз кураш бўлмадими? Ҳамма бир илдиздан тарқалганини унутиб, айирмачилик билан машғул бўлмадими? Одамлар бир-бирларини балчиққа қормадиларми? Ҳатто шу даражага бориб етдики, депутатликка номзод бўлган бир киши сайловчиларга туфли тарқатиб чикди. Лекин, ўша пойафзал фақат бир пой туфли экан!

— Менга овоз берсангиз, иккинчи пой туфлини ҳам бераман! — деди у. Сайловчиларнинг муҳтожлигидан ўша кимса шу йўсинда фойдаланди.

Нафсиламбирини айтганда, бошқа номзодлар ҳам ундан қолишмадилар: пуллари аямасдан сарфлашди. Ароқ дарё бўлиб оқди. Кийим-кечаклар, аёлларнинг рўмоллари, кўйлақлари беҳисоб тарқатилди. Гўшт, ун, пул «совға» қилинди. Айтмоқчи, сайловда «этиқдўз» олғирнинг омади келмади. У парламент аъзоси бўлолмай қолди. Сайловнинг мана шунақа қизиқ томонлари ҳам бўлади!

Афсуски, «этиқдўз»га ўхшаган кўпгина номзодлар парламентга аъзо бўлиб олишди. Ўз қадрини билган одам кечагина қўл бериб сўрашишга ҳам ор қиладиган муттаҳамлар, бирпаслик фойда учун отасини ҳам сотиб кетишга тайёр турган «номзодлар» бугун эртақдаги шахзода каби бой-бадавлат бўлиб кетишди. Мулкнинг умумий хусусийлаштирилишидан энг аввал ўшалар фойда кўришди. Энди оддий одамларнинг тақдирини ўша муттаҳамларга қарам бўлиб қолди. Бундай ҳодиса

тўғрисида гапирар эканмиз, демократия билан танишув жараёнида биз биринчи мағлубиятга учраганимизга иқрор бўлмоғимиз даркор.

Қозоқлар ўтмишда икки юздан ортиқ нарсани таъқиқлаб қўйгандилар. Мана, ўшалардан баъзилари.

Ўзинг сув ичадиган қудуққа тупурма!

Ноннинг устига бирор нарса қўйма ва нонни тепмагин!

Тузни босма!

Уйга яёв юриб яқинлашгин!

Ёши улўғ кишиларнинг йўлини кесиб ўтмагин!

Ота-онангга қўполлик қилмагин!

Ғарибни калака қилмагин!

Одамга тикилиб қарамагин, унга орқангни ўгирмагин!

Ҳайвоннинг бошига урмагин!

Бўш бешикни тебратмагин!

Уйда ҳуштак чалмагин!

Бош кийимни оёқ остига ташламагин!

Марҳумнинг уйдан чиқиб, бировниқига бормагин!

Ҷумолининг ва қушларнинг уясини бузмагин!..

Мана шунга ўхшаш таъқиқлар халқимизнинг ўзига хос миллий табиатини, маданиятимизни, адабиётимизни, тилимизни ва эътиқодимизни кўз қорачигидек авайлаб-асрашга хизмат қиларди.

Аслини олганда, юқоридаги таъқиқлар миллий мафкура вазифасини бажарарди. Ўзим гувоҳ бўлган иккита воқеа бир умр ёдимда сақланиб қолди.

Гуржиларнинг яхши бир одати бор. Бу одат авлоддан-авлодга ўтиб келаётир ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Қачондир, кимдир қизини куёвга узатса, сепнинг асосий қисми — Шота Руставелининг «Арслон терисини ёпинган паҳлавон» достони бўлади. Ҳозир ҳам ўша дoston мана шундай муҳим аҳамиятга эга! Чунки, бу она заминни, унинг фарзандларининг шон-шарафини, жасоратини тараннум этган буюк асардир. Шу боис у ҳар бир гуржи оиласининг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Агар сеп орасида «Арслон терисини ёпинган паҳлавон» бўлмаса, келиннинг ота-онасига қаттиқ танбеҳ берилади — сеп чала ҳисобланади.

Канадада кўҳна дарахтлар конкурси ўтказилиб турилади. Энг кўп яшаган дарахт нишон билан мукофотланади. Нишон дарахтнинг ўзига тақиб қўйилади. Табиатга нисбатан бундай меҳр-оқибатни кўриб, беихтиёр инсон бўлиб туғилганингдан ғурурланиб кетасан.

Болтиқбўйида ҳар йили узоқ умр кўрган дарахтлар қайтадан рўйхатга олинади. Бир сафар Эстониядаги Муху оролида ёғоч супа устига тўнкариб қўйилган қуқуруқ, ярми чириган балиқчиларнинг беҳисоб қайиқларини кўриб ниҳоятда ажабландим. Мен бунинг сабабини сўрадим. Шундай жавоб бердилар:

— Бу қайиқлар юз йилдан икки юз йилгача умр кўрган. Ўз вақтида бу қайиқлар бизнинг боболаримизга беминнат хизмат қилган; ошиқ-маъшукларнинг учрашувига гувоҳ бўлган, болаларни вояга етказишда ёрдам берган, ўз халқига садоқат билан кўмаклашган. Боболаримиз бу қайиқлардан фақат яхшилик кўрганлар. Буларни унутиб бўлмайди.

Халқ ота-боболарининг хотирасини муқаддас сақласа, ўтган-кетганларни мамнуният билан ёдга олса, қандай яхши!

Айтматов. Ҳар хил тилда сўзланса ҳам, ҳар хил динга эътиқод қўйган бўлса ҳам инсоният умумий тутумларни, асосларни кўп асрлар давомида салмоқлаб, танлаб олди. Шундай эмасми? Худога беадад шукрлар бўлсинким, худди шундай! Агар кимдир орзиқиб кутилган озодликни қўлга киритгач, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун ахлоқсизликни, бацканаликни тарғиб қила бошласа нима бўларди?

1993 йили менга Берлиндаги халқаро кинофестивалда жюри аъзоси бўлиб қатнашишни таклиф қилдилар. Фестивалда бутун дунёдан — Америкадан, Испаниядан, Англиядан келган кино ва адабиёт намояндалари иштирок этдилар. Собиқ Совет Иттифоқидан каминани таклиф этдилар.

Жюри аъзоларининг фикрлари, қарашлари хилма-хил ва қизиқарли эди. Бошқаларга ҳам фойдали бўлса керак деган умидда умумий ишга қўшилиб кетдим.

Бизнинг вазифамиз — фестивалга тавсия этилган фильмларни таҳлил қилиш ва баҳолашдан иборат эди. Бирор фильмнинг ютуғини қайд этишдан ташқари, камчилигини ҳам кўрсатиб беришимиз лозим. Энг яхши, янги кинолар намойиш этилди.

Ниҳоят, америкалик бир режиссёрнинг киноасарига навбат келди. Ҳали овоз бериш бошланмасдан бурун жюри аъзолари фильмни мақтаб, бир овоздан, шу пайтгача кўрганларимизнинг энг яхшиси шу, деб таъкидлай бошладилар. Фильм сюжети Куба билан боғлиқ эди. Дастлаб ўйладимки, ярим яланғоч, оч-наҳор Кубанинг фожиали тақдири намойиш қилинса керак. Ростини айтсам, тезроқ фильмни томоша қилишни истардим. Маълум бўлишича, фильмда кўтарилган энг асосий муаммо — америкалик гомосексуалчиларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқи ва эркинлиги учун курашини кўрсатишдан иборат экан. Фильмнинг қисқача мазмуни бундай: Фидель Кастрога бутун қалби билан содиқ бўлган ёшгина партия ходими хизмат юзасидан ватандоши билан учрашади. У гомосексуалчи бўлиб қиқади. Унинг эътиқоди ва майлидан хабар топган кастрочи-коммунист янги дўстидан юз ўгириш ўрнига, аксинча, барча муносабатларга сирдош дўст тутинади. Охир-оқибат ўзининг сиёсий эътиқодидан ҳам воз кечиб юборади.

Муҳокама пайтида жюрининг мендан бошқа барча аъзолари ўша фильмни бир овоздан кўкларга кўтариб мақтадилар: «Ажойиб, гўзал!» деб баҳоладилар. Мен ёлғизланиб қолдим.

— Сизларнинг фикр-мулоҳазаларингга қўшила олмайман, боз устига, бу фильмни зарарли деб ҳисоблайман, — дедим ўрнимдан туриб. — Тўғри, инкор этмайман, ҳаётда шундай воқеа бўлиши мумкин. Дунёда нималар бўлмайдими дейсиз! Лекин, жазаваси тугган инсоннинг тубан, бузуқ қилиқларини экранда кўрсатиш, бесоқол-бозни ҳақиқий қаҳрамон сифатида талқин этиш, баччавозликни илоҳийлаштириш — миллионлаб томошабинларнинг ахлоқий бузилишига сабаб бўлади, одамларни ёмон йўлга бошлайди.

— Ҳеч ким, ҳатто президент ҳам, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларига, эркинлигига ғов бўлолмайди!

— Ҳақиқий демократия шунақа бўлади. Қандай қилиб Сиз демократияга қарши чиқасиз?

Хуллас, жюрининг бошқа аъзолари ҳар томондан менга ташланиб қолишди.

— Мен эмас, балки ўзларинг гомосексуаллик ғоясини тарғиб қилиб, одамларнинг ор-номусига, виждонига, инсонлик шаънига зўравонлик билан таъсир ўтказаяпсизлар. Бироқ, нима бўлса ҳам, гомосексуаллик ҳеч қачон эркинлик тимсоли бўла олмайди! Шак-шубҳасизки, сизларнинг ахлоқсиз қарорларингга қарши қўйиладиган восита, йўлларингга ғов бўладиган кучлар ҳам мавжуд.

Ростини айтсам, мен чинакамига ғазабланиб кетдим. Ўша ҳодисадан сўнг кўп ўйладим. Ҳамма томонини тарозига солиб кўрдим. Балки, мен ҳаётдан орқада қолаётгандирман? Янги русумларни тушунмаётган бўлсам-чи? Лекин, русум — бу ўткинчи, ўзгарувчан ҳодиса-ку! Агар бугун русум бизни гомосексуаллик томон бошласа, эртага қаёққа эргаштириб кетади? Охир-оқибат, ўша хунасаннинг орқасидан юраверсак, биз инсон билан ҳайвоннинг фарқига бормай қоламиз-ку! Фақат миллий, халқона таълим-тарбия билан маънавият, ички маданият пайванд қилинсагина одамларни ҳар қандай пасткашлиқдан, тубанликдан асраб қолиш мумкин. Худди фаришта каби асрайди. Агар инсонга чексиз озодлик берилса, ҳатто у ахлоқдан ҳам озод қилинса, дунёқараши ва ахлоқи шаклланиб улгурмаган ҳозирги ёшлар асрлар давомида тўпланган миллий қадриятларга тупуриб, анъаналар ва урф-одатлардан юз ўгириб, маркиз де Сад тараннум этган тубан, ҳайвоний эҳтиросларнинг қулига айланиб қолмайдиларми?

Билмадим, каминанинг қатъий эътирозим таъсир этдими, ҳар ҳолда, ўша фильмга Бош совринни бермадилар. Шунга қарамасдан, совринли ўринлардан бири берилди.

Энг қизиғи шундаки, кейинчалик ўша фильм Нью-Йоркдаги кинофестивалга тавсия қилинди-ю «Оскар»ни олди!

Ишончим комилки, тушунчалар сохтаси билан алмаштирилса, ахлоқ билан ахлоқсизликнинг фарқи қолмаса, қадриятлар қадрсизланса, ҳозирги тараққиётни ичидан кемираётган қусурлар йўқолмайди.

Шохонов. Кунларнинг бирида биз оқсоқол ёзувчимиз Ғабиддин Мустафин билан Ғабид Мусреповнинг уйига кетаётгандик. Қарасак, куппа-кундузи остонада йигит билан қиз ўпишиб туришибди. Боз устига, қозоқлар экан. Балки, бизни кўришиб уялишса керак деб ўйладик. Гўрдами! Янада баттар бир-бирига ёпишиб, ялашиб-юлқаша бошладилар.

Шунда Ғабиддин ерга қарадию: «Қозоннинг қопқоғи тушиб кетса, ит уялади», деди қовоғини осилтириб.

Буюк татар шоири Мусо Жалилнинг (илойим, жойи жаннатда бўлсин!) битта ажойиб шеъри бор: бир куни қиз уйига кечроқ қайтади, дарвоза эса ичкаридан там-балаб кўйилган бўлади. У дарвозадан ошиб ҳовлига тушади, лекин эҳтиётсизлик оқибатида кўйлагини йиртиб олади ва буни ўзи сезмайди. Шу ҳолатда эрталаб ишга шошилиб кетади. Унинг аҳволини кўрган ҳамқишлоқ қизлар, янги русум пайдо бўлибди, деб ўйлашади ва кўйлақларини йиртиб қўядилар.

Чике, назаримда, аҳолининг арзимас қисми, бор-йўғи 5—8 фоизи (қанийди хато қилаётган бўлсам!) ўзининг ақл-фаросати, ўз ғояси билан яшайди, холос. Қолганлар эса ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмасдан бировдан бир нарсани, бошқадан бошқа нарсани ўзлаштириб оладилар. Уша нарса мос тушадими-йўқми, бу ҳақда бош қотирмайдилар. Оёғи ердан узилган кимсалар миллий ва умуминсоний маданиятни ўзлаштириб олишга ожизлик қиладилар. Улар ҳайвонот боғидаги маймунга ўхшаб кўр-кўрона тақлид қилишни биладилар, холос. Маънан қашшоқ кимсалар шундай бўладилар.

Айтматов. Мухтор, афсуски, шундай. Айни чоғда фақат миллий мафкурага ёпишиб олиш ҳам яхшиликка элтмайди. Миллий маданиятни бутун инсоният тўплаган маънавий бойлик билан тўйинтириб бориш кераклигини бир дақиқа ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Келажакда маданиятлар ўзаро чагишиб, бир-бирини бойитиши керак. Қисқаси, ҳозир ҳар хил қарашлар, нуқтаи назарлар ягона ўзанга бирлаша олмаяпти. Шу боис давлат миқёсида маданийлаштириш дастури ишлаб чиқарилиши зарур. Бу жабҳага йирик файласуфлар, маънавият соҳасининг намояндалари, олимлар, маданият арбоблари, ёзувчилар жалб этилмоғи лозим.

Ўзинг боя айтиб ўтдинг, ҳар қандай маданиятда таъқиқланган нарсалар бўлади. Таъқиқ — бу светофорнинг қизил чироғи эмас, балки бошқа йўналишдаги кўк чирокдир: бу эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги чегарадир. Кўр-кўрона тақлидчилик, маданий-ахлоқий таъқиқларни назар-писанд этмаслик, калондимоғлик билан ўзиникидан юз ўтириб, ўзгаларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ нимарсалари кетидан югуриб юриш ҳоллари, афсуски, булар ҳозирги ўтиш даврининг хусусиятларидир. Австралияда ҳам, Олмонияда ҳам, Бельгияда ҳам, Люксембургда ҳам ва бошқа Европанинг ривожланган мамлакатларида ҳам худди шундай ўтиш даври бўлган. Майли, ҳозир у ерларда кўчалар шампун билан ювилаётган бўлса, бу ҳол маданиятнинг кўрсаткичи бўлолмайди. Ахир, ўша тараққий этган давлатлар анъанавий мезонларга, қадриятларга бежиз қайтмаяптилар. Масалан, «севги эркинлиги», «жинсий инқилоб» каби ижтимоий ҳодисалар, оқимлар ўша мамлакатларда аста-секин сўниб бораётир. Бироқ, ўша кўчки энди бизни босаяпти... Ўйлайманки, бу кулфатни бошимиздан кечиришимиз мажбурий бўлса-да, лекин ўткинчидир. Уни бошдан кечириб, вояга етмоқ лозим. Фақат инсоний уйғунлик ҳақиқатдир, оқилонадир.

Мен Люксембург кўчаларида: «Биз қандай бўлсак, шундай қолишни истаймиз!» деган улкан шиорларни кўрганман. Яъни, боболаримиз қандай бўлган бўлсалар, биз ҳам ўшандай бўлмоқчимиз. Сиртдан жўнгина кўринган бу сўзларнинг маъноси теран. Европадаги мўъжазгина бу мамлакат Франция, Олмония, Холландия каби ниҳоятда тараққий этган давлатлар қуршовида жойлашган. Бояги шиор эса ҳар бир люксембурглик учун огоҳлантириш белгисидир: кўшниларга кўр-кўрона эргаша-верманглар; она тилингизни, маданиятингизни, адабиётингизни, мусиқангизни, санъатингизни кўз қорачиғидай асрангиз, ўз ўтмишингизни — томирингизни унутмангиз!

Шохонов. Иқтисод ривожланишми ёки инқирозга юз тутдими, маданият гуллаб-яшнашми ёки ичидан зил кетдими, сиёсат урушга олиб борадими ёки мамлакатда тинчлик ҳукм сурадими, хуллас, буларнинг ҳаммаси давлат бошлиғига боғлиқ.

Агар 1789 йилдан бери АҚШда 41 нафар президент келиб-кетган бўлса хўш, нима учун шу пайтгача Ж. Вашингтон билан Ф. Рузвельт аҳоли ўртасида жуда катта обрў-эътиборга эга? Биринчиси — мустамлакачилик оқибатида титиғи чиқиб кетган вилоятларни бирлаштириб, ягона давлат тузди, янги миллатни шакллантирди, янги кўринишдаги давлат тизимини яратди. Иккинчиси — бир асрдан сўнг, иқтисодий инқирозга ботиб кетган АҚШни ҳалокатдан қутқариб қолди, фашизмни янчиб ташлаш борасида қатъиятини кўрсатди. Шундай фазилатлари, фаолиятлари учун улар ўз фуқароси орасида ҳам, бутун дунёда ҳам ҳурмат-эътиборга сазовор бўлдилар.

Буюк Британиядан етишиб чиққан ажойиб зотлар ўртасида Уинстон Черчилль билан ўз давлатининг манфаатлари йўлида ҳормай-толмай хизмат қилган Маргарет Тэтчер алоҳида нуфузга эга. Айтмоқчи, М. Тэтчер, «темир хоним» деб ном чиқарганди.

Камол пошо — Отатуркнинг ҳам Туркия тарихида муносиб ўрни бор. Турғут Ўзолнинг ёрқин хотирасини унутиб бўладими? Қишлоқ хўжалигига асосланган Туркия мисли кўрилмаган солиқлар юкидан мункиллаб қолган пайтда Т. Ўзол қатъий ислохот томон юз бурди ва ўз мамлакатини муқаррар иқтисодий инқироздан асраб қолди.

Коммунизм балосига гирифтор бўлган Хитой эса «маданий инқилоб» раҳнамоси бўлмиш Мао Цзедун билан биргаликда ҳақли равишда жиноятчилик, ёвузлик балчиғига ботиб кетди.

Хукмдорлар томонидан қилинган савобли ишлар ҳам, гуноҳлар ҳам ҳавога учиб кетмайди. Ҳаммаси мамлакат тарихида из қолдиради.

Айтматов. Сен жуда долзарб, ўткир муаммони — шахснинг тарихдаги ўрни муаммосини кўтардинг.

Шохонов. Сухбатимиз арафасида Никкола Макиавеллининг «Хукмдор» китобини яна бир марта қайтадан кўздан кечириб чиқдим. Императорлар, подшолар, қироллар, султонлар тўрт асрдан буён ўз фаолиятларини ўша фалсафий рисола билан таққослаб кўрадилар. Мутаассиблар ҳам истисно эмас. Маълумки, Макиавеллининг «васиятлари билан панд-насихатлари»ни Сталин ҳам сув қилиб ичиб юборган эди. Хукмдорлар бу рисолаи ўз ақл-идрокига, табиатига ва мамлакатининг урф-одатларига, анъаналарига монанд равишда айрича талқин қилганлар.

«Хукмдор»нинг муаллифи, хукмдор халқни икки хил усулда бошқаради, деб эътироф этади.

Биринчиси — қонун билан, иккинчиси — куч билан. Биринчиси инсонга хос хусусият, иккинчиси эса йиртқич ҳайвонга хосдир. Мамлакатда тартиб ўрнатишни истасанг, бошқарувнинг ҳар икки усулидан фойдаланмоғинг даркор. Оқил кишиларни ҳурмат қилишни ўрган, қонунларга риоя қилгин; итоатсиз кишиларга нисбатан куч ишлатгин. Бошқа йўли йўқ.

Ўз ичингда ваҳшатли арслон билан ҳийлакор тулкининг бошини қовуштиргин. Биринчиси ташқи душман билан кураш чоғида, иккинчиси ички душман билан кураш чоғида керак бўлади.

Кўрқувда ушлаб туриб, ҳийла ишлатгин. Ҳийла ишлатиб, кўрқувда ушлаб тургин. Фақат шундагина бошқарув жиловини қўлингга маҳкам тутиб турасан.

Айтматов. Асрлар бўйлаб, ижтимоий тузумлар бўйлаб турли давлатларда ҳар хил хукмдорлар кетма-кет ўтдилар. Агар хукмдор ўлимидан кейин ҳам ҳурмат-эътиборини йўқотмаса, демак у тирик пайтида адолатли бўлган, ҳақиқатпарвар бўлган, меҳр-шафқати ва очиқ кўнгиллилиги билан ном чиқарган. Бошқача бўлса, халқ уни мутаассиб деб атайди. Шу боис бир вақтлар «демократиянинг отаси» бўлмиш Периклга айтилган гапни ҳеч қачон унутмаслик керак: «Эсингда бўлсин, Перикл, сен афиналикларни — озод кишиларни бошқаряпсан. Бундай кишиларни бошқараётган пайтингда улар қаршисида кўрқувдан ҳам, ҳасаддан ҳам, манфаатпарастликдан ҳам, манманликдан ҳам холи бўлишинг лозим».

Шохонов. Сиз фазилатларни санаб ўтдингиз. Бунда ҳар қандай хукмдорнинг яхши томонлари худди кўзгудагидек акс этади. «Хукмдор» рисоласида давлат бошлиғини хароб қиладиган бешта салбий хусусият кўрсатилади. Мана, улар: беқарорлик, мулоҳазасизлик, қўполлик, уқувсизлик, тўғри қарор қабул қилишга ожизлик.

Агар мана шу салбий хусусиятлардан бирортаси бўлса, барча фуқаро доимо сени алдайдилар, калақа қиладилар, лақиллатиб юрадилар.

Айтматов. Шарқнинг бир қатор файласуфларининг асарларини ўқиб, қуйидагича умумий хулосага келдим. Давлат бошлиқлари ўз хусусиятларига кўра, уч турга бўлинадилар.

Уларнинг биринчисига барча фазилатлар Худо томонидан берилади. Бундай ҳукмдорлар узоқ вақт давр сурадилар; ўз мамлакатига, ўз халқига фақат фойда келтирадилар.

Иккинчиси — ўз ишларида бошқаларга тақлид қиладилар. Уларнинг кўпчилиги хийлакор ва маккор бўладилар. Жамиятни таг-туби билан ўзгартириб юборадиган янгиликларга қодир эмас. Одатда, эскиликни сақлаб, мустаҳкамлаб қолишга ҳаракат қиладилар.

Учинчиси — ўзлари ҳеч нарсани билмайдилар, бошқалардан ҳам ҳеч нарсани ўрганмайдилар. Тасодиф туфайли давлат бошқаруви жиловини қўлга оладилар ва тез орада ҳокимиятдан ажрайдилар. Ҳар қандай ишни бақир-чақир билан ҳал этмоқчи бўладилар. Баҳс-мунозарани эса уруш йўли билан ҳал этмоқча уринадилар. Халқни қирғинга дучор этиб, мамлакат бойлигини ҳавога совурадилар.

Шохонов. Жуда аниқ ва холис таъриф. Аслида, одамлар ҳам худди шундай уч гуруҳга бўлинади. Ҳаётини тажриба шунақа. Лекин, ҳокимият яхши фазилатларни иложининг борича кўкартирмайди, ёмон хусусиятларни эса яшнатиб юборади.

Айтматов. Агар ҳокимият билан халқ ўртасида ишончсизлик, нафрат пайдо бўлса, уларни мурасага келтириш мушкул. Мисол учун Олмонияни олиб кўрайлик. у ўз тарихи мобайнида қанчадан-қанча улуғ мусиқачиларни, ёзувчиларни, олимларни, санъат арбобларини дунёга берди. Бироқ, ҳокимият тепасига битта ефрейтор келдию асрлар давомида тирноқлаб тўплаган барча маънавий бойлигидан бирпасда жудо бўлди-қолди. Меҳнаткаш олмон халқи у пайтлари зинҳор-базинҳор рўшнолик кўрмади, аксинча, хонавайрон бўлди.

Шохонов. Донишманд Наршахий бундай деб ёзган эди: «Агар халқнинг қора нон еб ўтирган бўлса, сен ҳам қора нон тановул қилишинг керак. Агар у асал еб ўтирса, сен ҳам асал ейсан. Лекин, халқ қора нон еб ўтирган пайтда сен асал истеъмол қилсанг, ўша заҳоти ишончини йўқотасан. Чунки, ўз номингга доғ туширасан. Оқибатда, ҳокимиятдан ажраласан».

Айтматов. Менимча, ҳокимиятнинг икки хил кўриниши бўлади. Биринчиси — халққа хизмат қилади: иккинчиси — истисносиз шахсий ва ўз тарафдорларининг манфаатларига хизмат қилади. Биринчиси ниҳоятда теран масъулият, ҳалоллик нагизасида пайдо бўлса, иккинчиси ўта худбинлик ва ахлоқсизлик оқибатида пайдо бўлади.

Сир эмас, ҳокимият бор жойда унинг учун кураш кетади. Бироқ, нима бўлганда ҳам, умумий манфаат ҳеч қачон мустабид ҳокимият томонидан оёқ ости қилинмаслиги керак.

Шохонов. Эсимда йўқ, қаёқдан олдим экан (афтидан, қадимий файласуфлардан бўлса керак), ён дафтарчамга қуйидаги сўзларни кўчириб қўйганман: «Ўз атрофига хушомадгўй, лаганбардорларни тўплаб олган ҳукмдорнинг шўри қурийдди. Чунки, лаганбардорлар сенга ҳамд-сано ўқишдан ўзини тия олмайдилар. Тез орада ўша ширин-шакар сўзларнинг қулига айланиб қоласан. Зийракликдан, эҳтиёткорликдан маҳрум бўласан. Кўникма ҳосил қилганингдан сўнг ҳар қуни ширин сўз эшитишга иштиёқманд бўлиб турасан.

Буларнинг ҳаммаси ўзингни илоҳийлаштириш билан тугайди. Ўзинг ўзингга тиллодан ҳайкал ўрнатасан. Бирорта лаганбардор эса ҳайкални офтоб урмаслиги учун тепадан соябон тутиб туради. Бу ҳол сени хурсанд қилиб юборади ва унга халқ хазинасидан мукофот тайинлайсан.

Ўз халқингни бутунлай эсингдан чиқарасан. Кўзинг оқиб тушгандай камбағаллар билан ғарибларни мутлақо кўрмайсан. Хотинларинг, бола-чақаларинг учун мрамрдан қасрлар қурдирасан. Албатта, уларнинг улуғворлиги ҳам лаганбардорлар назаридан четда қолмайди».

Айтматов. Шарқ шоири жуда тўғри айтган:

Тахтга яқин бўлса қул ҳамда ялтоқ,
Бундай мамлакатга офат керакмас.
Эгам сийлаган шоир-чи, бироқ
Ерга боқар, сўз айтишга ярамас.

Вақти-соати келиб, айрим ҳукмдорларнинг бошида қора булут тўпланади, қора кунлар бошланади. Лекин, шундай пайтлари ён-атрофида кечаги лаганбардорлардан бирортаси ҳам қолмайди. Ҳукмдор одамларнинг кўзларига тик қарашга ботинмайди, шарманда-ю шармисор бўлади ва мамлакатни ташлаб қочишдан бошқа илож тополмайди.

Шохонов. Худди шундай тарзда мамлакатни ташлаб қочган битта турк султони бағишланган шеъримни ўқиб бераман.

Мана, турк султони ҳарам —
Хоразмдан,
Ҳирот, Париждан,
Юнон юрти Пелопонесдан,
Ҳатто Ҳаким Тарозийнинг
Боболари ўтган шаҳар
Тароздан келтирилган
Мингдан ортиқ гўзаллар
Яшайди бунда.
Улар анор донасидай
Тўрт девор ортида
эзилади, ўз ҳолича қонайди...
Бахтиқаро чўри хотинлар
бичилган қуллардан ўзга
кўрмаган эркак зотини.
Ҳарамнинг сирту ботинида
ҳукмдордир султони руҳи.
Ялтиратиб шоҳлик чопонин,
Сархуш боқиб атроф жонибга
гоҳида сайр этса султон
илтижоли тиз чўкиб сўрар:
«Ё, Оллоҳим, ўзинг бер мадад!
Ўзинг далда бер, Оллоҳим!
Нигоҳини ўзимга қарат!»
Аёл-да, ишга солар ҳийла, макрини,
забт этмоқ-чун султон нигоҳин.
Бировга кулади бевафо тақдир,
биروнинг куйдириб бағрин.
Боғда-чи, сарой боғида,
ўйнайди,
сакрайди,
йиғлайди,
кулар,
жанжал қилар,
бир томчи сувдай
султонга ўхшаш юзлаб болалар.

Вақт етиб, тахтидан
султон кулади...
Пуфақдай ёрилди
ҳою ҳаваслар.
Буни қаранг, дарбадарликда
султонни сақлар ўлимдан
номаълум аёл!
Султон сўрар:
— Қайдадир кўрганман,
юз-чеҳранг таниш.
Канизагим бўлмагин тагин?
— Афсусларким, худди шундай,
асир бўлган кўнгул ҳушига
минг қурбоннинг бириман, — деб аёл
боқди султон кўзига.
Ўйин экан дунёнинг иши:
осонликча неча давлатни
тиз чўктирган Сиздай улуг зот
аёл кўнглин ололмай, хайҳот,
забт этдингиз қуруқ савлатни.
Муҳаббат бўлинмас,
чопилмас, сотилмас туйғу!
Уни гўштдай бўлмас майдалаб.
Агар-чи, турибман сизга қўл чўзиб,
билиб қўйинг — севганимданмас,
раҳимим келганидан.
Бир кўнгулни этсанг нурафшон
сеникидир бутун шу олам!
Очкўзлик этади беному нишон,
Сизни солди шу кўйга ҳаром.
Истанбулда ёдга олдик,
тирикларга тўзғоқ мисол
сабоқ бўлган султони.
Ҳа, хотира нафақат
савоб ишларни,
балки, сақлар гуноҳларни ҳам!

Айтматов. Ҳукмдорларнинг гуноҳи ҳеч қачон унутилмайди. Бу хотира ўчмас маънавий ибратдир.

Айтмоқчи, боя шеър билан Маҳмуд Қошғарийнинг ушбу сўзлари ҳамоҳанг экан: «Агар ҳукмдор бегона юртда ўзига сарой қурдирган бўлса, бу ҳосиятсизлик белгиси. Демак, у оғир кунларда жуфтакни ростлаб қолиш учун ўзига бошпана

ҳозирлапти. Ўз халқига нисбатан сотқинлик қилажак. Оддий халқ ҳеч қаёққа қоча олмайди. У фақат ўз тупроғига бош эгади, холос. Агар сен ҳукмдор бўлсанг ҳам, лекин ўз халқингдан ортиқ жойинг йўқ. Халқ билан битта тупроқда туғилгансан. Демак, шу ерда ўлмоғинг лозим».

Бу донишмандлик белгиси. Бу сўзлар ҳаммага ибрат бўлиши керак.

Шохонов. Жуда кўп тузумлар, ҳукмдорлар учун қамчи бўладиган яна битта топиб айтилган гап бор. Ҳукмдор саройига қадам ранжида қилган битта донишманд қуйидаги васиятномани ёзиб қолдиради: «Давлат хазинаси— бу халқ бойлиги. Уни қўли қадоқ халқ қалол пешона тери билан ишлаб топган. Ҳукмдор бу хазинанинг қалитини ҳар томонлама синовдан ўтказилган одамга эҳтиёткорлик билан топшириши керак. Қаердаки, тилло ва кумуш бўлса, ўша ерда ўғрилиқ рўй беради. Ўғрини қўлга туширсанг, дарҳол фош қилгин. Агар фош этмасанг, демак ўзинг ҳам ўғрисан».

Айтматов. Оқил, тажрибали ҳукмдорлар ҳеч қачон ўзларининг қариндошларини, яқинларини вазир лавозимига тайинламас эдилар. Чунки, билардиларки, улар бир кун келиб давлат ишларини оилавий ишлар билан чалкаштириб юборишлари мумкин эди. Кейин улар билан қаттиқ туриб ҳисоб-китоб қилиш мушкул бўлади. Агар кўнгилчанлик қилинса, бошқа вазирлар ҳам тушовни узиб кетишлари мумкин.

Миср. Фиръавнлар даври... Оламдаги етти мўъжизанинг биттаси барқарор бўлган макон. Ҳайратланарли тарзда бир-бирининг устига қалаштириб қўйилган эҳромлар кўкка бўй чўзиб, булутлар ва Абадият билан мусобақалашардилар. Ҳа, эрамиздан аввал ҳам мислсиз қудрати билан ном чиқарган ҳукмдорлар ўтган. Мен учун ниҳоятда олис ўша замонлар негадир қизиқ туюлади. Ҳокимият одоби нуқтаи назаридан қаралса, бағоят ибратлидир. Ҳукмдорнинг қудрати миқдор билан ўлчанарди: кулларнинг сони ва куч-қуввати асосий мезон эди. «Ер ва осмондаги бор мавжудот унга назар солишга ботинмайди», деб фиръавнлар илоҳийлаштирилади. Қудратининг тимсоли шундай. Бугун инсониятдан шу жиҳати билан фарқланиб туради. Ҳамманинг ва ҳар бир кишининг эътиқоди бўйича, фиръавнлар авлоди бево-сита худога бориб тақалар эмиш (эрамиздан аввалги даврларда мана шундай дунёқараш жуда оммавий тус олган эди). Шу боис фиръавннинг дафн маросими ниҳоятда дабдабали бўларди: марҳум билан бирга унинг хотинлари, чўрилари, қароллари ҳамда тахт ўрнатилган улуғвор араваси, жанговар асбоб-анжомлари, озиқ-овқатлар, буюмлар ҳам кўшиб кўмилар эди. Тирик пайтида мафкураани, сиёсатни, иқтисодни, уруш ва тинчликни ўз қўлида маҳкам ушлаб турган ҳукмдор нариги дунёда ҳам айнан шунақа ишлар билан машғул бўлади. Ўша даврга хос бўлган маросим қандайдир мажозга ўхшайди: инсонга инсоний, ҳокимиятга эса ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўладилар. Арслоннинг ўлиги ҳам тирик итдан афзал бўлади. Бу ҳол кўнгилни бузиб юборади ва айни чоғда кишини ғамга ботиради: ҳар тарафда санамлар, фақат санамлар...

Қоҳира яқинида Хеопс, Микрин, Хефренларнинг улуғвор эҳромлари бор. Минглаб куллар қандай қилиб қуруқ қўл билан зил-замбил: азамат тоштахталарни қуш учса қаноти тегадиган баландликка кўтариб чиққанларини, бир сантиметр ҳам хато қилмасдан, ниҳоятда аниқлик билан бир-бирининг устига қалаштирганини, эҳромларнинг тўрт тарафини ўқ изидек аниқ ўлчаб қўйганини асло тасаввур этиб бўлмайди. Ҳайратланиб турганимни кўрган бадавий кулимсираб:

— Ҳозирги кашфиётларнинг ҳаммаси ўтмишдан қолган кашфиётлар. Жаноб, биз фақат ўтган-кетганлар изидан боряпмиз,— деди.

Саводсиз чол ҳақ гапни айтганига ич-ичимдан иқроп бўлдим. Ер ва осмон ўртасида пайдо бўлган эҳромлар вақт деб аталмиш қудратли кучга ҳам итоат этмайди. Шу боисдан ҳам эрамиздан аввал яшаган араб ҳукмдорларининг ҳаёти биз учун ечиб бўлмас жумбоққа ўхшаб туюлаверади.

Шохонов. 1974 йилда ўтказилган тадқиқотларга кўра, Хеопс эҳромлари қурилишида махсус тайёргарликка эга бўлган тўрт минг нафар кул иштирок этган экан. Улар йигирма йил мобайнида назоратчиларнинг қамчиси остида азамат иншоотни бунёдга келтирганлар. Геродотнинг гувоҳлик беришича, бу улуғвор эҳромлар қурилишига вақти-вақти билан юз минг нафар одам жалб қилинарди.

Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган араб файласуфи Ал-Идрисий: «Агар ҳукмдорнинг хотини бошқарувга аралашса, қулнинг хотинининг ҳам тили қичийди», деб ёзган эди.

Айтматов. Ҳокимият бор жойда доимо ҳасад олови гуркураб ёнаверади. Ҳокимият — юсак мартабага элтадиган йўл. Баъзан у сароб каби яқин кўринади. Бироқ, ҳокимият ниҳоятда масъулиятли ва айни чоғда хавфлидир. Шунинг учун масъулиятлики, қўлингда иш бор, одамлар бор, уларнинг фаровонлиги ва қашшоқлиги, қувонч-ташвишлари сенга боғлиқ. Хавфли томони шундаки, ҳокимият чўққисига кўтарилиб борганинг сари душманларинг ҳам кўпайиб бораверади: улар раҳбарнинг ҳар бир қадамини, ҳар бир сўзини ўлчаб юрадилар. Шу боис ижтимоий-ахлоқий тажрибаларнинг қаймоғи сифатида қадимдан авлодларга қуйидаги панд-насиҳатлар қолган: «Қачонки, ҳукмдор ўз атрофига халқдан чиққан муносиб, жасур, оқил кишиларни жалб этса, ҳурмат-эътибор қозонади. Агар улардан кўрқиб, барчасини қувғин қилса, ўзи ўзига қудратли душманларни тилаб олган бўлади. Ёнингда мингга аҳмоқни ушлаб ўтиргандан кўра, битта ақлли донишни сақлаб турганинг афзал».

Шохонов. Ҳокимият қонунчилик намунасидир. Туркий халқлар тарихида ҳар доим алоҳида мавқега эга бўлган зотлар — бу ҳоким-бийлар. Улар қарор қабул қилсалар, олдиндан ҳозирлаб қўйилган фитна ёки тарафқашлик тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди. Айтмоқчи, ҳозирги Ўзбекистоннинг Тошкент вилоятига қарашли Ангрён водийсидаги Култепа кентида жойлашган Товкехон қароргоҳида — Хонободда жуда катта кенгаш чақирилади. Ўша кенгашда нуфузли ҳоким-бийлар томонидан қозоқларнинг «Жети жарғи» деб номланган қонун-тузуқлари қабул қилинади.

Халқ орасида ўша кенгашдан кейин бундай ибора пайдо бўлган: «Худонинг берган кунни Култепада кенгаш бўлади». Кенгашда қозоқлардан Тўла бий, Қозибек бий, Ойтеке бий, қирғизлардан Кўким бий, қорақалпоқлардан Сассиқ бий, Эдигей бий ишгирок этганлар. Унда қуйидаги масалалар муҳокама этилади: ўз юртимизни, ўз халқимизни ташқи душмандан қандай ҳимоя қиламиз? Эл-элатларнинг бирлигини қандай қилиб асраб қолиш мумкин? Ота-боболар васиятига қай тарзда амал қиламиз? Кундалик «ташқи сиёсат» қандай бўлади? Келажакни муносиб қарши олишимиз мумкинми? Тарихий қурултой қатнашчилари мана шундай масалалар юзасидан кенгашадилар. Назаримда, қозоқ халқини бирлаштириш ғояси худди ўша ердан бошланади, ягона давлат барпо этиш дастури ишлаб чиқилади. Учта жуз уруғининг оқсоқоллари — донишманд Тўла бий, нотик Қозибек бий, мушоҳадакор Ойтеке бий ўз зиммаларидаги тарихий вазифани шараф билан адо этадилар. Улар ажралмас дўст эдилар. Халқ ўртасида жуда катта нуфузга эга бўладилар. Халқ тақдирини ҳал қиладиган масалаларни биргаликда ҳал этадилар. Қувончли кунларни ҳам, мусибатли кунларни ҳам халқ билан бирга баҳам кўрадилар. Очарчилик, уруш-жанжал рўй берган йилларда халқнинг сафини тарк этмайдилар. Уларнинг ёрқин хотираси унутилса, кўп нарсани йўқотамиз. Чунки, улар қилни қирқ ёрадиган донишманд эдилар.

Айтматов. Ҳа, улар ўз сўзининг орқасидан халқни эргаштириб кетишга қодир бўлган улуғ зотлар эди. Уларнинг ноёб қобилияти халқнинг жон томирига туташиб кетганди.

Тарихни эсга олайлик. Нотиклик санъати барча халқлар ўртасида, ҳамма замонларда алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Мисрда, Юнонистонда, Римда доимо уста нотикларнинг мусобақаси ўтказиларди. Бу жаҳода ўзига хос анъаналар пайдо бўлади, нотиклик санъатидан таълим берадиган мактаблар вужудга келади. У пайтлари ҳар қандай ҳақиқат, халқнинг хоҳиш-иродаси, муҳим қарорлар буюк нотиклар томонидан эълон қилинарди. Юнонча «оратор» сўзи аллақачон ҳамма тушунадиган атамага айланиб кетган. Мисрда «оратор» бошқача ном билан аталган бўлса-да, моҳияти ўзгармайди. Ҳозирги замонда бу сўз ҳаммада кўникма ҳосил қилган, ўзига хос салмоққа эга. Қисқаси, кейинчалик бутун инсониятнинг бойлигига айланиб қолган демократияга илк бор тамал тошини қўйган зотлар ораторлардир. Бу борада улар жуда катта хизмат кўрсатганлар.

Агар эсингда бўлса, ўлмас Плутарх меросининг бир қисми машҳури олам Де-

мосфен билан Цицеронга бағишланган. «Улар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшардилар,— деб ёзганди бир замонлар муаррих.— Фақат ахлоқ-одоби билан эмас, дунёқараши, мустақиллиги, сўзлаш усули ва товуши билан ҳам бир-биридан фарқ қилмасди. Оддий халқ орасидан чиқиб, халқ ўртасида бунчалик шон-шухрат қозонган бошқа нотикларни топиб бўлмайди».

Ана энди доим бир-бирларидан ажралмай юрадиган қозоқ оқсоқоллари — Тўла бийни, Қозибек бийни, Ойтеке бийни эслаб кўргин! Юнонлардан чиққан Демосфен ва Цицерон каби улар ҳам умр бўйи ҳақиқатни ҳимоя қиладилар, фахм-фаросатлари, куч-қудратлари билан мутаассибларга, ҳукмдорларнинг адолатсизлигига қарши курашадилар.

Айтмоқчи, умр бўйи ноҳақ хўрланган кишиларни оқлаш билан шуғулланган Демосфен бўлажак суднинг аҳамиятини даъвогарнинг товуши паст-баландлигига қараб баҳолар эди.

Кунларнинг бирида унинг ҳузурига бир афиналик киши келиб, битта шаҳарлик кимса уни ҳақорат қилиб, калтаклаганидан шикоят қилади. Демосфен пинак бузмасди:

— Сен ҳеч қандай зарар кўрмагансан,— дейди.

—Қандай қилиб зарар кўрмас эканман!— деб қичқириб юборди даъвогар.

— Ана! Энди калтакланган, тақдиридан нолиётган одамнинг овозини эшитдим.

Судда мен сени ҳимоя қиламан,— дейди Демосфен.

Шохонов. Отаси рус, онаси қозоқ аёли бўлган машҳур нотик, адвокат Плевако катъиятли, мурасасиз ва айни пайтда жуда меҳрибон инсон эди. Унинг ҳаётий солномаси яқиндагина батафсил ошкор қилинди. Унинг нотиклиги, жасурлиги тўғрисида ҳикоя қиладиган битта воқеа бор.

Ғарибгина, камбағал кампир бозорда пақир ўғирлайди. Пақирнинг баҳоси бор-ўғи беш тийин экан. Буюмнинг эгаси ўғрини ушлаб, судга судраб боради. Қашшоқ кампирнинг пули ҳам, қариндош-уруғлари ҳам йўқлигига амин бўлган суд ходимлари қонун моддаларини кўздан кечиришиб, ўғрининг мол-мулкни мусодара этиб, ўзини бир неча йилга сургун қилиш тўғрисида ҳукм чиқарадилар. Бундай кампирни ким ҳам ҳимоя қиларди! Лекин, шов-шув қулоғига чалиниб қолган Плевако тўша-тўғри суд мажлиси кетаётган залга етиб боради. Қараса, жавобгарликка маҳкум этилаётган кампир бир бурчакда йиғлаб турибди. Суд ходимлари эса қошларини чимирганча нафрат билан кампирни жиноятчиликда айб-лашарди. Шунда Плевако ўртага чиқиб, тахминан, бундай деди:

— Бизнинг мамлакатимизни қадим замонлардан бери ҳар қандай бекорчи одам талон-тарож қиლაётир. Лекин, кўнгли кенг Россия ҳаммамнинг гуноҳидан кечиб юборди. Порт-Артурда денгизчи саркардаларнинг нўноқлиги оқибатида японлардан қақшатғич мағлубиятга учрадик, лекин кўнгли кенг Россия империяси уларнинг гуноҳидан кечди! Айни пайтда у бозордан баҳоси беш тийин турадиган пақирни ўғирлаган ғариб кампирнинг гуноҳидан кечмоқчи эмас. Бу ерда Россияга хос бўлган меҳрибонлик, олижаноблик етишмаяпти.

Бу сўзларни эшитишиб, суд ходимлари шу тобда ер ёрилсаю ернинг остига кириб кетишга ҳам рози бўлиб қоладилар. Охири кампирни оқлаб юборадилар.

Нотиклик санъатининг кучи шунда яққол кўринади. Асрлар давомида нотиклар ҳукмдорларга беминнат хизмат қилганлар.

Яшириб нима қилдик, мутаассиб шўро тузуми даврида биз сўзамоллик санъатини унутдик, авлоддан-авлодга ўтиб келган ноёб анъаналарни йўқотиб қўйдик. Халқ даҳосидан, анъаналардан, маънавий тажрибалардан юз ўгирдик. Энди бўлса, бундай аҳволда узоққа бориб бўлмаслигини билиб, бошимизни чангаллаб ўтирибмиз!

Кейинги икки-уч йил орасида Асқар Ақаевнинг ташаббуси билан Қирғизистоннинг чекка қишлоқларида оқсоқоллар суди ташкил этилди. Шубҳасиз, агар келажакда Марказий Осиё республикаларида оқсоқоллар ва бийлар судига етарлича эътибор берилса, бундан ҳаммага фойда бўлади. Балки, қадимий анъаналаримизни ўргатадиган махсус мактаблар ташкил этилиши мумкин-дир?

Долғали ўзгариш даврини бошидан кечираётган мамлакатларимизда ҳозир жи-

ноятчилик авж олиб кетди. Оғир жиноят қилган кимсалар қилмишига яраша жазосини тортиши керак. Бироқ, арзимас айб қилиб қўйган кишини ҳам қамоққа келтириб тиклаверсак, нимага эришамиз? Ахир, арзимас айби учун икки-уч йил қамоқда ётиб чиққан навқирон йигит у ёқда ашаддий жиноятчиларнинг қўлига тушиб, инсоний қиёфасидан маҳрум бўлиб чиқаётганига ўзимиз кўп марта гувоҳ бўлдик-ку?! Бундай шароитда нима қилиш кераклигини, қандай жазо тайинлаш лозимлигини овул-қишлоқ жойларида ҳурмат-эътиборли оқсоқоллардан, бийлардан иборат суд ҳайъати ва кенг жамоатчилик ҳал этмоғи мақсадга мувофиқ бўларди. Шундай бўлса, бир томондан, арзимас жиноят қилиб қўйган одам уялтирилиб, виждони уйғотилиши, яъни тарбияланиши мумкин. Иккинчидан, халқда ажойиб мақол бор: «Онаси тепиб олса ҳам тойчоқнинг жони оғримайди».

Конфуций бу ҳақда шундай дейди: «Хукмдор, агар сен бировни жазоламоқчи бўлсанг, ота-боболар васиятини унутмаган ҳолда ҳукм чиқаргин. Шундагина бошқалар ҳам адолатли ҳукм чиқарганингга ишонадилар ва саъй-ҳаракатларингни қўллаб-қувватлайдилар».

Айтматов. Инсон нима учун ер юзасида ҳокимиятсиз яшай олмайди? Ибтидоий жамоат тузумидан то ҳозирги замонгача бўлган инсониятнинг тараққиёт босқичларида ҳокимият зарурий зинапоя вазифасини бажарганми?

Ҳаёт доимо шахслар билан жамиятнинг, ҳукмдор билан халқнинг ўзаро алоқасидан иборат бўлган. Бу икки тоифа ўртасидаги мураккаб ва қарама-қарши муносабатлар ҳеч қачон тарих саҳнасидан тушиб кетмаган.

Шохонов. Чике, масалан, менинг ўзим сиёсатдан узоқ одамлардан биттасиман. Лекин тан олмоғим лозимки, Қозоғистонда демократик ҳаракатга раҳбарлик қилган пайтларимда кимлардир менинг қиёфамда президент тимсолини кўрмоқчи бўлдилар. Эсимда, йирик газеталарнинг бирида чоп этилган суҳбатимда бундай деган эдим: «Агар менга бирорта колхозга раҳбарлик қилишни топширсалар борми, шак-шубҳа йўқки, икки ойда колхозни хонавайрон қиламан». Ҳақиқатан ҳам ҳокимият жиловини қўлга олишга қодир бўлган, етарлича билимга, тажрибага, шахсий фазилатларга эга, ниҳоят, руҳий жиҳатдан шунга тайёр одамлар жуда кам. Баъзан сўзи билан ҳам, амали билан ҳам бу ишга мутлақо яроқсиз бўлган кишиларнинг президентлик лавозимига интилишларини кўриб, ҳайрон қолсан киши.

Нақл қилишларича, кунлардан бир кун чўпондан:

— Агар кутилмаганда қирол бўлиб қолсанг нима қилардинг?— деб сўрабдилар.

— Агар қирол бўлиб қолсам, от миниб юриб мол боқардим!— деб жавоб берибди у муғомбирлик қилмасдан.

Чўпон ўз табиатига, фаҳм-фаросатига монанд равишда жавоб қайтаради. Ҳақ гапни айтади.

Мутлақо тасодиф туфайли ҳокимият тепасига келиб қолган кимсаларнинг касофати уриб, юз-юз миллион беғуноҳ одамларнинг ёстиғи бевақт қуриганини тарих ҳали унутгани йўқ. Чике, келинг, яна тарихга қайтамиз.

Голошчекин даврида (1925—1933) қозоқ даштларининг бошига мисли кўрилмаган қора кунлар ёғилди. Бағоят шафқатсиз, маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлган муртад ҳокимият жиловини қўлга олган заҳоти ўзича кашфиёт яратди: «Ие, бепоеъ Қозоғистон республикасида шўравий тузум ўрнатилмабди-ку!»

У республикага раҳбарлик қилган саккиз йил мобайнида эртдан-кечгача минбардан тушмасди: қозоқ овуллари қандай ҳаёт кечириётгани билан асло қизиқмасди. Ҳатто шунчаки томоша учун ҳам бирор марта овулларга чиқиб кўрмайди. Шундай бўлса-да, ўзини «маҳаллий» ҳаётнинг билимдони деб биларди. Голошчекин, Октябрь тўнтариши қозоқ овуллари четлаб ўтган, деб ҳисобларди. Демак, итоатсиз қозоқларга ҳозир ким ҳукмронлик қилаётганини кўрсатиб қўйиш керак. Шундай қилиб, у кетма-кет «адаб дарслари»ни уюштиради. Албатта, бундай «дарслар» қурбонсиз бўлмасди. Голошчекин раҳбарлик қилган даврда республика аҳолисининг сони ҳалокатли даражада камайиб кетади. Миллий зиёлиларнинг жуда катта қисми «бўйинтовловчилар» деб эълон қилинади ва қайта тарбиялашга муноносиб шахслар сифатида маҳв этилади.

Сталиннинг «социализм мустақамланиб боргани сари синфий кураш ҳам кес-

кинлашаверади» деган кўрсатмаси асосида амалга оширилган Голошчекин сиёсати натижасида халқ шафқатсизлик билан қувғин қилинди, қатли омга учради, мисли кўрилмаган очарчиликка йўлиқди.

Бутун бошли халқни қириб юборишга мўлжалланган тадбир «қулоқларни тугатиш» баҳонасида бошланади: бойларнинг мол-мулки мусодара қилинади, халқ чексиз миқдорда солиқ тўлашга мажбур этилади. Қозоғистонда етти юздан ортиқ бой хўжалик ва эллик мингта ўртаҳол хўжалик борлиги қайд этилади ва уларнинг ҳаммаси хонавайрон қилинади. Хўжалик эгаларининг бир қисми отиб ўлдирилади, яна бир қисми қамоқларга ташланади, бир қисми эса Россиянинг Туман, Қўрғон, Астрахон, Иркутск вилоятларига сургунга жўнатилади. Кўпчилик қозоқлар Хитойга, Эронга, Ҳиндистонга, Туркияга бош олиб кетадилар.

Мусодара натижасида бир-иккита мол-қўйга, оз-моз ерга эга бўлган камбағаллар «совдеплар» инъом этган хайр-эҳсонлардан фойдалана олмайдилар. Чунки, атайлаб очарчиликни кучайтириш учун ўйлаб топилган чексиз солиқлар аҳолини бутунлай қолдан тойдириб қўяди. Боз устига, тез орада атайлаб очарчилик уюштириб туриш «қатта сиёсат»нинг асил мақсадига айланиб қолади.

Қадим замонлардан буён чорвадорлик билан машғул бўлган қозоқлардан солиқ сифатида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини талаб қилишарди. Деҳқонлардан эса, аксинча, гўшт топширишни талаб этишарди. Чорвадорлар ўз мол-қўйларини буғдойга, деҳқонлар эса ўз буғдойларини мол-қўйларга алмаштирардилар. Натижада иккови ҳам ҳеч вақосиз қолишарди. Ҳукмрон табақа қилмиши учун ҳеч қандай жавобгарликка тортилмаслигини билгач, худди маст туялардай кўнглига келган номаъқулчилигини қилавереди. Кундан-кунга солиқ турлари ортиб бораверади ва ниҳоят, ўн олтига етади!

Яна бир ажабланидиган томони шундаки, халқнинг эркинлик руҳига зид ўлароқ, шўравийларнинг умумий тенглик мафжураси билан қуролланган кимсалар «чиқитлар»ни ҳам солиқ сифатида давлатга топшириш керак деган уйдирмани ўйлаб топадилар. Энди отларнинг эскирган тақасини, ўлган отларнинг думларини, итнинг, эшакнинг, ҳатто илоннинг пўстини, латта-путталарни, суякларни, шохларни, туёқларни ҳам давлатга топшириш керак эди. Охир-оқибат, ўша хилдаги солиқни ўз вақтида тўлашга қодир бўлмаган одамлар кўрасида турган бир-иккита молини сўйиб, «чиқит» ини топширишга мажбур бўларди.

Энг даҳшатлиси шундаки, дўқ-пўписалар билан тўпланган ўша «чиқит» бир жойга жамланарди-да, ёқиб юбориларди!

Мана шундай жиноятлар туфайли Қозоғистонда 1929 йилда қирқ миллион бош қўйдан орадан тўрт йил ўтгач, бор-йўғи тўрт миллион бош қолади. Ўн баробар йўқотиш бўлади. Голошчекин раҳбарлик қилган саккиз йил давомида тўрт миллион юз минг нафар қозоқлардан икки миллион икки юз нафари қириб юборилади. Очарчилик ҳам, аслида, шу мақсадда уюштирилганди.

Россия империясининг энг охириги подшоси Николай II ва унинг оила аъзоларининг фаол қотилларидан бири бўлган Голошчекин қозоқ халқи бошига мисли кўрилмаган қулфат келтиради.

Бу қаттол ҳукмдорнинг ўзига муносиб ўринбосарлари ҳам бор эди. Ўшалардан бири бўлмиш Қозоғистон Марказий Ижроқўмининг раиси Елтой Ерназаровни эслатиб ўтиш мумкин.

Қозоғистоннинг ўша йиллардаги пойтахти Оренбург шаҳрида республика Марказий Ижроқўмининг раисини сайлашга бағишланган қурултой бўлади. Иш бевоқифа сайлов масаласига бориб тақалгач, икки гуруҳ бир-бири билан ҳокимият учун кураш бошлайди. Лекин, бир-бирини енгиб ўтолмайди. Шунда кимдир бундай таклифни киритади:

— Ўртоқлар, биз камбағаллардан иборат Шўро ҳукуматини туздик. Анави Елтой камбағал. Устига-устак, ғирт саводсиз. Демак, у ҳар тарафлама бизга тўғри келади. Менимча, раис лавозимига ундан кўра муносиброқ номзод бўлмаса керак.

Бир бурчакка тикилиб ўтирганча мудраётган Ерназаров бирдан ҳушёр тортади. Қандай қилиб бўлса-да бир-бирини ҳокимият тепасига чиқармаслик учун курашаётган мухалиф гуруҳлар бир овоздан Ерназаров номзодини қўллаб-қувватлайдилар.

Айтишларича, бир куни Ерназаров Олмаота поездида Қизил Ҳўрдага кетаётган экан. Очарчиликдан, ўлпонлардан ва бошқа мусибатлардан силласи қуриган Чимкент халқи бу янгиликдан хабар топадию ёппасига вокзал томон югуради. Елтойни салкам подшо деб ўйлайдилар. Одамлар орасида унинг қариндош-уруғлари, таниш-билишлари ҳам бўлади. Хуллас, халқ ундан ёрдам сўрамоқни истайди. Дастлаб, Елтой халқ билан учрашувга розилик билдиради. Аммо, вокзал томон гурас-гурас келаётган оломонга кўзи тушиб, юраги така-пука бўлиб кетади ва фақат вагон тамбурида туриб халқ билан гаплашишга зўрға кўнади.

Минди-минди бўлиб кетган халқ:

— Елтой тақсир, оч қолдик!—деб қичқиради.

— Очимиздан ўляпмиз, меҳр-шафқатингизни дариғ тутманг! Ёрдам беринг!

Шунда мулойим тортиб қолган Елтой сувсар телпагини кўлига олиб:

— Ҳўроқлар!— деб қичқиради. Тақсир-бошлиқ ўз юртдошларидан меҳр-шафқатини дариғ тутмаса керак, деб ўйлаган халқ нафасини ичига ютади.— Ҳўроқлар!— дейди у яна бир марта.— Ҳўроқлар, режа, режа, режа!— деб уч марта такрорлайдию ғойиб бўлади. Тамбур эшиги орқасидан қаттиқ ёпилади.

Кулфатдан силласи қуриган юртдошларига, қариндош-уруғларига, таниш-билишларига икки оғиз илиқ сўз айтиб аҳолининг кўнглини кўтариб қўйишга қодир бўлмаган кимса бошқаларга меҳр-шафқат кўрсата олармиди!

Ҳўша Ерназаровга алоқадор яна бир воқеани эшитганман.

Сиз билан Тошкентдан қайтиб келаётган чоғимиз менинг биродарим бўлмиш Жанабой Салимбоевнинг Шакардаги туғишган синглисининг уйида бир пиёла чой ичиб кетмоқчи бўлдик. Ҳўша йигитнинг отасининг исми Тошбой, босби эса Салимбой оқсоқол эди. Салимбой ота 96 ёшга кириб вафот этди. Хуллас, Елбой Ерназаров яланг оёқ юрган пайтларда Салимбой оқсоқол унга кўп яхшиликлар қилади. Нон-туз берган, панд-насихатини аямаган. Елтой Марказқўм раиси этиб сайлангач, туман партия кўмитасининг котиби Тошбойни ҳузурига чорлайди-да:

— Ҳўзимизнинг Елтойга самимий саломимизни етказасиз,— дейди.— Бундан ташқари, кўшни туманда трактор бор, бизда йўқ. Ерни шудгор қила олмапмиз, қийналиб кетдик. Бу ерлар Елтойнинг ота юрти: айтнинг, бизга ҳам битта трактор ажратиб берсин.

Тошбой тўпша-тўғри Марказқўм раисининг уйига боради. Уй бекаси уни очик чеҳра билан қарши олади. Бирпас гаплашиб ўтирадилар. Ҳадемай Елтойнинг ўзи ҳам хизматдан қайтиб келади. Тошбойга қўл учини узатадию виқор билан бошқа хонага кириб кетади. Хогини ботинмайгина:

— Елтой, ахир, бу киши Салимбой отанинг ўғли-ку,— дейди.— Уни танимадингми? Агар биз улар қилган яхшиликни унутсак, худони унутган билан баробар бўламиз. Сен у билан одамга ўхшаб сўрашгин, ҳол-аҳволини сўраб-суриштиргин.

Шундан сўнг Елтой:

— Бобой қалай, соғ-саломат юрибдимми?— деб сўрайди истамайгина.

Кейин жавобни ҳам кутмасдан шоша-пиша илова қилади:

— Эртага қиладиган ишларим бошимдан ошиб-тошиб ётибди, тезроқ дам олмасам бўлмайди.

«Қирол бўлиб қолсам, от миниб юриб мол боқаман» деган чўпондан ҳокимият тепасига чиқиб олган бундай кўрнамак одамларнинг нима фарқи бор?

Айтмоқчи, ишдан бўшатилишини эшитган Елтой, энг аввал:

— Машина ўзимда қоладими?— деб сўраган экан.

Айтматов. Демокрит: «Давлатни бошқариш санъати — санъатларнинг энг улуғидир», деган эди. Кўпинча бутун бошли халқнинг тақдири бир кишининг — ҳукмдорнинг қўлида бўлади.

Масалан, Пётр Биринчи қоқоқ Россияни қайта тикламадими? Бутун бошли халқни «қайта қуриш»га мажбур қилган «бузғунчи» шахснинг ўрнини таъкидлашдан олдин Пётрнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълум воқеаларни эслатиб ўтмоқчиман. Подшо бўлгач, шахсан ўзи Холландияга йўл олади ва у ерда Пётрдурадгор номи билан кема қурилиши сирларини ўрганади. Албатта, зерикиб ётгани учун бундай иш билан шуғулланмайди.

Пётрнинг улўғлигини Пушкин мана бундай мумтоз мисраларда ифодалаган:

Гоҳ академик, гоҳ қаҳрамон,
 Гоҳ денгизчи, гоҳ дурадгор —
 Унинг қалби бепоён,
 Тахтда ҳам доим хизматкор.

Ҳасадгўй Ғарб оч кўзларини Россиянинг бепоён ерларига, бойликларига тикавергач, салтанат хавф остида қолганини сезган Пётр пойтахтни Москвадан Болтиқ денгизи соҳилларига кўчиради. Унинг ишончи комил бўладики, пойтахтни ҳимоя қилиш ҳар бир рус кишининг муқаддас бурчи эди. Пойтахт асраб қолинса, демак, бутун Россия ҳар қандай мусибатдан фориг бўлади. Шундай қилиб, дунёдаги энг гўзал, бетимсол шаҳарлардан бири бўлмиш Санкт-Петербург бунёд этилади. Билч-билч ботқоқзорларни Пётр аллақаяқлардан келтирилган тупроқ билан кўмдиради ва шаҳар кўчаларига қайин, қарағай, эман кўчатлари эктиради. «Ўзбошимчалик билан эманни кесган одам қатл этилсин!» деган фармоннинг муаллифи ҳам ўша буюк Пётр эди. Унинг ўз қўллари билан экилган эманзорлар, мана, уч юз йилдирки, япроқларини шалдиратиб, кўкка буй чўзиб турибди.

Пётр Россия салтанатининг давлат бошқарувини тубдан қайта қурди: завод-фабрикалар, ўқув юртлири сонини кескин кўпайтирди: жанговар, уюшган армия ва қудратли флот тузди. Кириллица имлосини ўзгартирди, баъзи бир мураккаб ҳарфларнинг ёзилишини соддалаштирди. Санкт-Петербургдаги биринчи махсус босмахонага асос солди: рус матбуоти тарихидаги илк «Ведомость» газетасини ўз қўллари билан нашр этди.

Агар Пётр ўз мамлакатининг ҳақиқий фуқароси, ўз даврининг одами бўлмаганда ҳеч қачон буюк бўлмасди. Пётр Россиянинг келажагини яққол кўра билди. Чиптаковуш кийиб, чакмон ёпиниб юрган мамлакат вақти-соати келиб буюк давлат бўлишига заррача шубҳа қилмади. Айни пайтда Пётр россияликларга бениҳоят тарвақайлаб кетган соқол-мўйловларни қириб юриш ва рўдапо кийимларни тартибга солиб, қискартириш тўғрисида фармон берди. Меъёр нималигини билмайдиган рус эркаklarини ичкиликбозликдан қайтариш учун оғир чўян нишон қуйдирди ва пиёниста кимсаларни халқ олдида уялтириш мақсадида ўша нишонни бўйниларига тақтириб қўйди.

«Агар кимда-ким ўз ота-онасини ҳурмат қилмаса, у давлат жиноятчиси ҳеб ҳисоблансин ва оғир жазога тортилсин. Агар кимда-ким карра жадвали (арифметика)ни билмаса, унга уйланишига рухсат берилмасин», деб фармон чиқаради Пётр. Подшонинг бундай фармонлари жоҳил мамлакатни аста-секин тараққиёт сари суриб бораверади.

Урушда энгилмас, ишда чарчамас буюк Пётр камбағаллик ва саводсизлик ботқоғига ботиб кетган ўз халқини ҳўкиздеқ тубанликдан тортиб чиқармадимми?

Шохонов. Лекин, тарихнинг йўли текис эмас. Буюк Пётр буюк давлатлар сафига олиб чиққан Россия империясини 1730—1740 йилларда бошқарган Анна Иоановнани яна-тағин кўзғолон кучоғига итқитиб юборади. Муаррихларнинг ёзишича, қиролича Анна дангаса эди, мамлакатни бошқаришни билмасди. У ҳаддан ташқари кайф-сафога берилиб кетади. Давлат ишлари билан мутлақо қизиқмайди. Эртадан-кечгача масхарабозларни ёки овунчоқ театруни томоша қилиб ўтираверарди. У изнидаги князлар, графлар устидан калака қилишни ва қаршисида қалтираб турган асилзодаларни масхаралаб кулишни яхши кўрарди.

Ҳўкмронлигининг сўнгги йилларида Анна Иоановна сарой аҳлини, мулозимларини хурсанд қилиш учун князь Голицинни кўл остидаги энг хунук қалмиқ қиз Бужениковага ҳазил аралаш уйлантиради. Бу ҳақда махсус фармон чиқариб, бутун Россия бўйлаб тарқатади. Қиролича Аннанинг амрига кўра, қишда Нева дарёси устига сарой қурилади. Тўй тантанаси шу ерда бўлиши керак эди. Тантўк қироличанинг хоҳиши бўйича, сарой музлардан барпо этилади: эшиклари ҳам, деразалари ҳам, ошхона анжомларию ҳатто келин-куёв ётадиган гўшанга ҳам муз бўлади.

Россиянинг турли бурчакларидан ҳайдаб келтирилган руслар, татарлар, чу-

вашлар, мордвалар, хохоллар ўзларининг миллий кийимларида рақс тушадилар, қўшиқ айтишиб, шовқин-сурон кўтарадилар... Қироличанинг бундай хурмача қилиқлари инсон тақдири унинг учун ўйинчоқ эканини яққол кўрсатади. Боз устига, князь Голицин рус тупроғидаги энг асилзода авлод вакили бўлиб, бу борада Романовлар оиласидан кам нуфузга эга эмасди.

Яна битта қизиқарли тарихий ҳақиқат мавжуд. Маълумки, 1731 йили Россия империяси билан қозоқларнинг ғарбий ўлкалари ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилади, шартнома тузилади. Қозоқларнинг Кичик ва ўрта жуз уруғига мансуб бўлган бийлар, ҳокимлар, оқсоқоллар, ботирлар ҳар хил совға-саломлар билан Санкт-Петербургга етиб борадилар. Қироличага ҳурмат кўрсатмоқчи бўладилар. Анна Иоановна олдиндан қозоқ саҳросидан келган элчиларни қабул қилишга рози бўлади. Битта татартилмочни ёллаган нуфузли элчилар ҳар куни қироличанинг остонасига бош уриб бораверадилар. Қиролича билан уч-тўрт оғиз гаплашмоқчи бўладилар. Кунлар кетидан кунлар, ҳафталар кетидан ҳафталар ўтаверади, лекин қироличанинг тилло эшиклари элчилар учун асло очилмайди. Ниҳоят, сарой мулозимлари олис юрглardan пойтахтга келган қозоқлар бир неча ойдан буён остонада мунтазир бўлиб туришганини Анна хонимга эслатадилар. Шунда жиззаки хотин:

— Фавқулодда муҳим иш чиқиб қолди. Холландия қироли менга совға қилган маймун бугун эрталаб болалади. Болалари бирам чиройлики, асти қўяверасиз! Бу ишлардан бошим оғриб турибди. Афсуски, уларни қабул қила олмайман,— деб жавоб беради.

Айтматов. Бунга ўхшаш бемаъни воқеалар тарихда кўп бўлган. Кўпчиликка маълум бўлган битта қаллоблик тўғрисида эслатиб ўтишим мумкин.

Ҳар бир можаролар билан тарихда ёрқин из қолдирган Екатерина иккинчи ҳукмронлик қилган даврларда Украина билан Қрим ҳам Россия империяси таркибига кирган эди. Ўша ўлкаларнинг генерал-губернатори лавозимига қироличанинг жазмани бўлмиш олиймақом князь Григорий Потёмкин тайинланади.

Қиролича Кичик Россия аҳолисининг аҳволи билан танишиш мақсадида 1787 йилда сафарга чиқади. У Петербург билан Киев ўртасида 76 станцияда, ўттиз бешта қишлоқда тўхтаб ўтади. Тушлик қилади, дам олади. Сон-саноқсиз мулозимлари куршовида олдиндан белгилаб қўйилган йўллардан ўтаётган қиролича сафарининг иккинчи куниеқ бой-бадавлат, ўйнаб-кулиб ҳаёт кечираётган фуқароларини кўриб, бағоят хурсанд бўлиб кетади. Ваҳоланки, ўз қўли остидаги ўлкаларни қироличага яхши кўрсатиш учун губернатор кеча-кундуз тиним билмай... томошасиз хона қозирайди: сўқимга боқилган ҳайвонларни йўл четига қаторлаштириб қўяди, одамларни ҳам тўтиқушдай сайрашга ўргатади.

Хайрият, қиролича Петербургга қайтиб боргач, Потёмкиннинг найранглари фош этилади. Маълум бўлишича, у ҳамма нарсани олдиндан уюштириб қўйган экан. Лекин, сон-саноғи йўқ мол подани қайдан топган экан. Бу масалада топқирлик қилади: Екатерина битта қишлоқда дам олаётган пайтдан фойдаланиб, мол пода бир кечадаёқ қўшни қишлоққа ҳайдаб бориларкан ва навбатдаги «кўрик»ка шай этиб қўйиларкан!

Ем-хашак, озиқ-овқатларнинг сероблигини қандай таъминлаган? Тоғ-тоғ қилиб устма-уст ташланган қошларда ғалла эмас, тупроқ тўлдирилган. Ўшандан бери «Потёмкиннинг қишлоқлари» деган ибора оғиздан-оғизга ўтиб юради.

Шохонов. Ёлғончи-ҳукмдорларнинг найранглари тўғрисида тарихда минглаб мисоллар бор. Масала, фолбинлик қобилияти билан ном чиқарган Рим императори Тиберий ўзининг келажақдаги вориси бўлмиш Калигула тўғрисида: «У ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхшилиқ қилмайди. Фақат римликларга эмас, балки бутун дунёга мусибат келтирадиган илон вояга етязпти», деган эди.

Ниҳоят, тахтга янги ўтирган император дастлабки пайтлари жуда ғайратли, меҳрибон бўлади. Илгари тарқатиб юборилган сенатни қайта йиғади, обрў-этиборли Рим зодагонларига фахрли мансабларни таклиф этади. Ливий билан Тиберийнинг вафотидан сўнг қолган битмас-туганмас бойликларни марҳумларнинг васиятларига биноан римликларга баробар тақсимлаб беради.

Буларнинг ҳаммаси хўжакўрсинга қилинади. Бирмунча вақт ўтгач, ҳокимият жиловини бутунлай қўлга олишга улгурган Калигула қутуриб кетади.

«Унинг бемаънилиги, тентаклиги чегара билмасди,— деб ёзадилар қадимий муаррихлар.— У ўзини тирик худо деб эълон қилади. Мулозимлари кечасию кундузи унга хушомад қилардилар, сажда қилардилар. Одамларнинг итоатгўйлигидан мамнун бўлган Калигула: «Кўргани кўзлари бўлмаса ҳам майли, фақат кўрқиб туришса бас», деб такрорлашни яхши кўрарди.

Ўзини туғма актёр, туғма ҳукмдор деб билган император давлат ишларини бир четга йиғиштириб қўйиб, кайф-сафога, ўйин-кулгуга берилиб кетади. Бузуқчиликдан ҳам қайтмайди. Жамоат жойларида фожиавий актёр қиёфасида бир нималар деб мингирларди-да, сўнг ҳолдан тойгунча ўйинга тушарди.

Айтматов. Ҳша императорнинг ўзбошимчалиги тўғрисида Иосиф Флавийнинг эсдаликлари бор. «Бошқаларни қўя турайлик, лекин Калигула ҳатто Гомернинг дostonларини ҳам йўқотиб юбормоқчи бўлди,— деб ёзади Флавий.— Одамларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. У бир неча марта ҳаммани кириб юбормоқчи бўлди, марҳумларнинг пок руҳини топтамоқчи бўлди. Калигула римликлар устига юклаб қўйган сон-саноксиз ўлпонларнинг адоғи кўринмасди. Бой-бадавлат, нуфузли ворислар бош кўтариб қолишидан кўрқиб, император уларнинг ҳаммасидан ўз фойдасига васиятнома ёздириб олади. Кейин васиятнома ёзиб берган зотни жиноятчи деб эълон қиларди-да, қатл эттириб юборарди; бойлигини эса ўзлаштириб оларди. Римликларни даҳшатга солган нарса шу бўлдики, у ўзининг суюкли отини консул лавозимига тайинлайди...»

Давлат аҳамиятига молик мансабга отнинг тайинланиши ҳали тарихда бўлмаган ҳодиса эди. Боз устига, Калигула ўз оти учун мармар отхона ва фил суягидан охур қуриш тўғрисида фармон беради!

Калигула император бўлган тўрт йил давомида ўзбошимчалик ва шафқатсизлик оқибатида гуллаб-яшнаётган қудратли давлат қашшоқ монархияга айланиб қолади. Давлатнинг энг катта ўғриси императорнинг ўзи эди. Бошқа мансабдор шахслар ҳам бу борада четда қолмайдилар; улар ҳам давлат танасига зулукдай ёпишиб оладилар. Бир йилнинг ичида давлат хазинасидан икки миллиард етти юз миллион пошшойи танга ғойиб бўлади. Рим халқи қашшоқлашади, одамлар бир бурда нон топиш илинжида ҳар томонга тарикдай сочилиб кетадилар. Чексиз ҳокимият ва мисли йўқ бойлик қутуртириб юборган Калигуланing хотини қиз туғади: император эса римликлардан қизалокни боқиш, тарбиялаш ва келажакдаги сепи учун пул тўплаб беришни талаб қилади. Янги йилнинг биринчи куни Рим императори ўз саройи остонасида туриб олиб, тинимсиз оқиб келаятган одамлардан худди тиланчи каби хайр-садақа сўрай бошлади. Аста-секин тоғ бўлиб уюлаётган тангаларни кўриб ақдан озар даражада суюниб кетади, ўзини тангалар устига ташлайди, тангаларни ҳовучлаб-ҳовучлаб бошидан сочади.

Турли даражадаги мансабларга тайинланган амалдорлардан келиб турадиган сийловлар билан қаноатланмаган император очиқ-ойдин талончилик қилади. Шу мақсадда саройда махсус террорчилар ва ўғрилар гуруҳини сақлар эди.

Калигула ола-қуроқ латта-путталардан тикилган бемаъни кийимларда юришни ёқтирарди. «У алламбало уст-бош кийиб одамлар олдига чиқар эди. Бундай кийимни нафақат бирорта римлик, ҳатто оддий эркак ҳам кийишга ор қилган бўларди. Чет эллардан келган элчилар хотинларнинг гулли кўйлагини, туфлисини кийиб тахтда ўтирган императорни кўришгач, мийиғида қулишганча бир-бирлари билан маъноли кўз уриштириб олардилар. Бундай пайтларда римликлар номусдан ўлар ҳолатга етардилар», деб ёзади юнон тарихчиси.

Калигула соқолини тилла суви билан бўяб олади. Сўнг машҳур саркарда Искандар Зулқарнайн қабрини очиб, ундан жанговор совутни олади-да, ўзи кийиб, кўчаларда сайр этиб юради. Бундай бачкана қилиқлар римликларнинг ғазабини кўзитади, холос.

Ниҳоят, қонли тўқнашувлардан, қашшоқликдан, вайронгарчиликдан безор бўлган римликларнинг тоқатлари тоқ бўлади. Аҳмоқ императорнинг ҳокимиятига барҳам берилмаса, давлат яқсон бўлажagini халқ тушуниб етади. Император қатл этилади. Бу янгиликни эшитган римликларнинг аксарияти бўлган воқеага

ишонмайдилар: Калигула жўрттага ҳунар кўрсатаётган бўлса керак, деб ўйлайдилар. Баъзи кишилар эса хушxabарни эшитиб, бир-биридан суюнчи сўрайдилар.

Тарихда шармандали ном қолдирган мана шунақа давлат бошлиқларидан худнинг ўзи сақласин!

Шохонов. 121—139 йилларда Рим империясини бошқарган Марк Аврелий эса Калигуланинг мутлақо тескариси эди. «Ўзим билан юзма-юз» номли йирик илмий асар ёзган бу инсон тарихда энг тўғриси, адолатли файласуф-император сифатида яхши ном қолдирди.

Аврелий ўз асарида халқни қандай бошқариш, ҳукмдор ўзини қандай тутиши тўғрисида батафсил баён қилади. У: «Ўз вазифангни римликларга хос бўлган очиқ кўнгиллик, ҳалоллик, халққа меҳр билан адо этмоғинг даркор. Бундан бошқа қарашлару тушунчаларга маҳлиё бўлмастик керак. Бемаънилик, мунофиқлик, манфаатпарастлик қилмасдан ҳар қандай ишни сидқидилдан ниҳоясига етказмоқ лозим. Шундагина бахтли бўласан», деб ёзади.

Ҳарбий ёки фуқаро ҳаётига тегишли бирорта ишни бошлашдан аввал император албатта давлатнинг юқори мансабдор шахслари билан маслаҳатлашарди. Аврелий: «Давлатни бир кишининг иродасига итоат эттириб қўйгандан кўра, тажрибали, оқил дўстларнинг маслаҳатларига кулоқ солган афзал», деб тез-тез такрорлаб турарди.

Тарихдан яхши маълум бўлган битта мумтоз мисол келтираман.

Овидий Кассий Сурияда императорга қарши фитна ҳозирлайди. Лекин, чопар орқали ҳамтовоқларига жўнатган мактуб қўлга туширилиб, Марк Аврелийга етказилади. Шунда Аврелий мактубни ҳеч кимга ўқитмасдан ўтга ташлаб куйдириб юбориш тўғрисида фармон беради. У душманлари ким эканини билишни истамайди, кейинчалик ўзи истамаган ҳолда уларни ёмон кўриб қолишдан чўчийди.

Овидий Кассийга нисбатан кўнгилчанлик қилган Марк Аврелийнинг савий-ҳаракатидан ҳайрон бўлган битта римлик: «Агар ўша сотқиндан енгилиб қолганингизда нима бўларди?» деб сўрайди. «Худойимга нима ёмонлик қилган эдикки, биз сотқиндан енгилиб қолсак?» деб саволга савол билан жавоб қайтаради Марк Аврелий. Шундан сўнг у император томонидан қатл этилган бир қанча кишиларни мисол тариқасида санаб кўрсатади: уларни ўлдириш учун салмоқли асослар бор эди, дейди.

Айтматов. У ўз мамлакатада эркинликка асосланган давлатга хос бўлган муносабатларни жорий этади: одамлар ёвузликдан ҳимоя қилинади, мунтазам равишда эзгу хислатлар тарбияланади; меҳнаткашлик, маърифатпарварлик фазилатлари қарор топтиради. Қисқаси, барча соҳаларда юксак ахлоқий намуналар яратилади. У ҳар доим ёмон одамни яхши одамга, яхши одамни эса гўзал одамга айлантиришга ҳаракат қилади. Тарбияга алоҳида эътибор беради. Марк Аврелий худо берган қобилият, ақл-идрок, руҳий саховат соҳиби эди. Агар у ўша тарихий даврда дунёга келмаганда борми, Рим олами хонавайрон бўлиб, қонга ботиб кетарди.

Шохонов. Рим империяси қанча-қанча ҳукмдорларни кўрган! Кўпчилигининг номлари аллақачон унутилди. Орадан йигирма аср ўтган бўлса ҳамки, Капитолия майдоида Марк Аврелийнинг от миниб турган кумуш ҳайкали кўр тўкиб турибди. Бу зот ўз халқини самимий севар эди.

Айтматов. Плутархнинг «Етти донишманд суҳбатлари» асарини ўқиётиб Фалес, Солон, Периандр каби файласуфларнинг юнон ва Рим ҳукмдорларига берган таърифларига дуч келдим.

Шохонов. Айтмоқчи, муаррих Гераклид Понтийскийнинг ёзишича, айнан Плутарх таъсирлаган Солоннинг отаси ўз даврида машҳур бўлган Эсекестид, онаси эса Писистратнинг набираси экан. Машҳур шоир, носир, файласуф, кўнгли кенг инсон бўлмиш Солоннинг ҳоқимият тепасига келиши ҳам қизиқ бўлади.

Ёшлигидан тижоратга мойил бўлган бўлажак ҳукмдор илм ўрганишга, янгиликка ташна эди. Тез орада олим сифатида машҳур бўлиб кетади. Шахсий бойлик уни деярли қизиқтирмайди. Маънавий дунёси бой бўлган зот олтин талвасасида маст бўлиб юрган кимсалардан ниҳоятда юксак эканини ҳис қилади. Ахлоқан

поклиги ва ақл-идрокига қойил қолган афиналиклар ундан давлат бошқарувини қўлга олишни илтимос қиладилар; кўшни давлатлар билан узлуксиз равишда давом этаётган урушларга чек қўйишни сўрайдилар. Бошқарув жиловини қўлга олган Солон кўп ўтмасдан «сиёсат — ёлғончилик санъати» эканини кашф этади. Илгари ҳеч қандай жиноятга шерик бўлмаган, бойлар билан дўст тутинмаган инсон мамлакат осойишталиги учун ўз халқини кетма-кет алдай бошлайди. Дастлаб, камбағалларга ер берилади, деб ваъда қилади. Аини пайтда бойларни ўз тарафига оғдириб олиш учун, аксинча, ҳеч кимга ер берилмайди, уларга қарзлари қайтарилади, дейди. Натижада камбағаллар ҳам, бойлар ҳам Солонни «ўзимизнинг одам» деб биладилар. Шу муносабат билан айтган — «тенглик уруш чиқармайди» — сўзлари оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган иборага айланиб кетади. Умр бўйи шеър ёзган ва шоирликни ҳамма нарсадан устун қўйган Солон бундай мушоҳада юри-тади:

Мен халқимга қанча керак, шунча бердим ҳокимлик.
 Ҳурматидан айирмадим, ҳуқуқ бермадим ортиқ.
 Аини дамда қилдим ғамхўрлик — бойлик ва куч билан обрўй топганини.
 Этмасин уларни биров шарманда.
 Шу икки ўт аро турдим мардона: қўймадим бошвоқсиз ур-қо-урларга...

Айтматов. Бу шеърдан ҳам маълум бўляптики, Солон бекорга юнон ҳуқуқ тизимининг ислохотчиси сифатида ном чиқармаганди: ҳукмдор бўлган йилларда давлат учун зарур ва фойдали бўлган қўллаб қонунлар қабул қилган. Масалан, Солоннинг фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги қонунини олиб кўрайлик. Сиртдан қаралса, қандайдир сабабга кўра парокандаликка учраган жамиятда фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилган шахс бирорта ҳам партиёга кўшила олмайди, ҳаммадан ажралиб қолади. Бу ҳолни оқилликдан нишона деб бўлмасди. Бироқ, Солон қонуннинг ана шу моддаси ёрдамида фуқаролар ўз мамлакатидagi ҳар қандай сиёсий ўзгаришларга зийрак муносабатда бўлишлари кераклигини, қийинчиликларни биргаликда енгиб ўтиш лозимлигини омма онгига сингдиради.

Унинг яна битта яхши иши — марҳумлар тўғрисида ёмон гап айтишни қатъиян ман этиб қўяди. Аини чоғда нутқ сўзлаётганда, ибодатхонада, давлат муассасасида, судда шалоқ сўзлар ишлатилишига ҳам барҳам беради. Мана шу қонунни бузган одам давлат жиноятчиси деб тан олинарди ва қаттиқ жазоланарди. Диний тутумларга мос тушадиган бундай чора-тадбирлар халққа маъқул бўлади. Ҳар тарафдан Солон шарафига ҳамд-санолар ўқилади.

Ўзи қабул қилган қонунларни бажармайдиган давлат охир-оқибат яқсон бўлади, деб ҳисоблаган Солон ўша қонунлар матнини дарахтларга ўйиб ёзиб қўйиш тўғрисида фармон беради: шунда бу қонунлар юз йил сақланиб қолади.

Солон ҳокимият тепасига келгач, илгариги ҳукмдор Драконт томонидан қабул қилинган барча қонунларни бекор қилади. Маълумки, жиноятчиларни Драконт қатл эттиришни яхши кўрарди. Ибодатхонани бузиб ташлаган ёвуз ниятли киши ҳам, қотил ҳам, чакана киссовур ҳам Драконт учун баробар жиноятчи ҳисобланарди. Шунинг учун одамлар: «Драконт давлат қонунларини сиёҳ билан эмас, қон билан ёзди», дейишарди.

Дарахтларга ўйиб ёзилган Солон қонунлари Драконт жорий этган шафқатсизликка ҳеч қандай ўрин қолдирмади. Ўша қонунлар ўчиб кетмади, бизнинг авлодизмизгача етиб келди.

Шохонов. Солон ҳукмдор бўлган йилларда Афинада бузуқчиликка чек қўйилади. Унинг: «Қиз-жувонларни ўғирлаб кетиб зўрлаб қўйган кишилардан 100 драхм, кўшмачилардан 20 драхм жарима ундириб олинсин! Ўз қизини ёки синглисини пулга сотган кимса жамиятдан ҳайдаб чиқарилсин!» деган фармонлари бузуқчиликка, ўзбошимчаликка барҳам беради. У пайтлари пул топиш жуда мушкул эди: 20 драхм жарима тўлагандан кўра, бир умр қул бўлиб яшаган осонроқ бўларди.

Айтматов. Арастунинг асарларида ҳукмдор Солон билан Анахарсиснинг дўст бўлгани тўғрисидаги иқдорномани учратамиз. Геродотнинг ҳикоя қилишича, Ана-

харсис ўша пайтлари Эрон шоҳи Дорога қарши уруш олиб бораётган скифларнинг подшоши Иданфариснинг қариндоши эди. Анахарсис скифлардан чиққан мутафаккир олим эди, скифлар эса, маълумки, туркий халқларнинг энг қадимий ота-боболари ҳисобланадилар. Анахарсис қомусий иқтидор соҳиби, файласуф сифатида машҳур эди. Унинг нотиклик санъатига бутун дунё қойил қолади. Мутафаккирнинг фаҳм-фаросатига, топқирлигига тан берган юнонлар ўртасида: «Скиф шундай деярли», деган ибора жуда кенг тарқалади.

Қадимий дунё тарихчиларининг гувоҳлик беришича: Анахарсис (Анарис) Қора денгиз соҳилларидан Юнонистонда таълим олиш учун келади. Солон ва бошқа мутафаккирлар билан дўстлик туфайли унинг номи дунёга машҳур бўлиб кетади.

Биз юқорида номларини зикр этиб ўтган қадимий файласуфлар Амасис номли подшога оқилона маслаҳатлар берганлар. Бўлажак ҳукмдорларнинг кўпчилиги ўша маслаҳатларга амал қиладилар. Донишманд зотлар «иттифоқи»да Анахарсиснинг ҳам муносиб ўрни бор.

Солон. «Менимча, ўз ҳокимиятини ва ҳукуматыни халқ ҳокимиятига айлантиришга қодир ҳукмдоргина шон-шуҳрат қозонади».

Биант. «Фақат шундагина у қонун барчага баробар эканини кўрсатади».

Фалес. «Кексайиб, ўз ажали билан ўлган ҳукмдор бахтлидир».

Анахарсис. «Бу дегани унинг ҳаммадан кўра ақллироқ бўлганини билдиради».

Клеобул. «Шунда у мулозимларининг ўйламай-нетмай берган маслаҳатларига амал қилиб кетаверадиган ҳукмдор эмаслигини кўрсатади».

Питтак. «Хушомадгўйлар бошидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмаслигидан дом кўрқишлари керак. Шундагина ҳукмдор ўз давлатида осойишталик ўрнатади».

Хилон. «Подшо ўлим тўғрисида эмас, абадиёт тўғрисида ўйлаши лозим».

Периандр. «Бир нарсани эслатиб кўймоқчиман: юқорида айтилган гапларни ақл тарозисида тортиб кўрган инсон ҳокимият билан алоқасини узиши керак».

Туркистон тупроғида туғилиб, ўзгалар мамлакатининг гуллаб-яшнаши учун беқиёс ҳисса қўшган бобокалонимиз Анахарсисга Юнонистонда улуғвор ёдгорлик ўрнатилган. Ўша ёдгорликнинг пойдеворида: «Менинг тилим — менинг душманим», деган сўзлар михлаб кўйилган. Одамларнинг хотирасида Анахарсиснинг кўйидаги иборалари ҳалигача сақланиб қолган: «Кема қурилган ёғочнинг қалинлиги тўрт энлик эканини билган одам кемада кетаётиб ўлим билан унинг ўртасидаги масофа ҳам тўрт энлик эканини унутмаслиги керак».

Буюк подшо Солон вафот этгач, Анахарсис Қора денгиз соҳилларига, қадимий турклар тупроғига қайтади. Бу ерда у жоҳилият ва ҳасад туфайли ўз қариндоши томонидан ўлдирилади.

Яна бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Уятсизларча: «Биздан кейин дунёни сув босмайдами!» деган иборанинг муаллифи бўлмиш Франция қироли Людовик XIV чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, 72 йил давомида ҳукмдор бўлган. У фуқаро билан ўзим хоҳлаганимдек муомала қиламан: хоҳласам отиб ўлдираман, осаман, бошини танасидан жудо қиламан, деб ҳисобларди. Истаган пайтимда кўнглимга келганини қиламан, деб ўйларди.

«Давлат — бу мен!» Людовик XIV калондимоғлик билан айтган мана шу сўзлар ҳозир ҳам салбий маънода ишлатилади.

Қиролнинг сўнгги нафасигача хира пашшадек атрофини қуршаб олган мулозимлар лаганбардорлик, хушомадгўйлик борасида бир-бирлари билан мусобақа ўйнашарди. Асилзодалар тонг отар-отмас қирол билан дийдорлашув маросимида қатнашиш учун саройга қараб югурардилар. Улар қиролга ялтоқланишарди: биров унга ички иштонини узатарди, биров оёқ кийимини тўғрилаб кўярди, биров камзулини илгақдан олиб берарди. Ғала-ғовур кўтаришиб: «Қирол бугун оқ кўйлагини кийсинми ёки ҳаворанг кўйлагиними?» деган масалада узоқ баҳслашиб қолардилар. Ҳар куни эрталаб қирол Людовик XIV нинг кийиниш маросими энг камида икки соат давом этарди.

Айни чоғда Людовик хушомадгўйларга янги ва янги мукофотлар улашар, улар учун янги лавозимлар ўйлаб топар, ҳар ойда бир марта хизмат зинапоясидан бир поғона юқорига кўтариб кўяр эди.

Мулозимларнинг вазифалари ҳам жуда ғалати эди. Улар кечаси билан ухламасдан гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, қиролнинг ички кийимларини, ясама сочини, тувагини кўриқлаб чиқишарди.

Людовик XIV нинг энди бир ёшга етган қизчасининг 80 нафар хизматкори бор эди. Қиролнинг шахсий хизматкорлари эса сон-саноксиз бўларди. Ҳеч поёни кўринмайдиган ўйин-кулгига, шикорга, мулозимларга мисли йўқ маблағ сарфланарди. Табиийки, бу маблағ камбағаллардан солиқ сифатида ундириб олинарди. Кимки ўз вақтида солиқни тўламаса, у оила аъзолари билан ўз уйидан чиқарилар, мол-мулки мусодара қилинар эди. Оддий халқ қашшоқлик ва хўрлик остида эзилиб ётган бир пайтда бекорчиликдан нима қилишини билмай юрган қирол Версаль қасрини барпо этиш, устидан мраммар «кийдириш» тўғрисида амри фармон беради. Қасрнинг ташқи ва ички ҳовлисида 1400 та ҳовуз барпо этилади. Қирол ҳукм сурган 47 йил давомида ўша қаср қурилади.

Олифта, мақтанчоқ қирол ниҳоятда кўрқоқлиги билан ҳам замондошлари хотирасида из қолдиради. Ўз мулозимлари томонидан фитна уюштирилишидан ўлгудек кўрқадиган зоти олийлари саройда қирқдан ортиқ фолбин ва жодугарни доим сақлаб юрарди. Бемаъни «ажойибхона»га қиролнинг ўйнаши Атоно де Мон-теспанон бошчилик қиларди. Ўша кулгули ташкилот полиция томонидан фош этилгач, қирол ўзининг «ҳомийлари»ни саройдан ҳайдаб чиқаришга мажбур бўлади.

Людовик XIV нинг ўзбошимчалиги, шафқатсизлиги тўғрисида сарой ҳаётига доир бир воқеа ҳар қандай тарихий солномадан кўра кўпроқ гувоҳлик бериши мумкин. Бир куни қирол ошпази қисқичбақадан зўр овқат тайёрлайди-ю, лекин устига қайла солишни унутади. Таом дастурхонга тортилгандан кейингина «қовун» туширганини сезиб қолади: қиролнинг ярамас одатларини бошқалардан кўра яхши биладиган шўрлик ошпаз жазо берилишини кутиб ўтирмасдан ўзини ўзи ўлдириб қўя қолади.

Шафқатсиз хор-зорликлар жонидан ўтиб кетган француз халқи қирол ўлгандан сўнг унинг бутун авлодини битта ҳам қолдирмасдан қириб ташлайди.

Шохонов. Дарвоқе, турк султони Абдулазизнинг саройида беш минг киши кечаси кундузи оёқ учида юриб, хизмат қиларди. Ўшалардан биттасининг вазифаси, масалан, бир ярим-икки ойда бир марта султоннинг муборак оёқларининг тирноқларини олиб қўйишдан иборат бўлади.

Тарихга синчиклаб назар солинса, юз йиллар давомида том маънода донишманд ҳукмдорлар, том маънода шафқатсиз диктаторлар ва ўзларининг хурмача қилиқлари билан тантиқ болакайларни эслатадиган масхарабозлар ўтганини кўриш мумкин.

Бундан икки ярим минг йил аввал яшаб ўтган Вавилон ҳукмдори Навуходоносорнинг фаолияти ҳам ибратлидир. У Мидия подшосининг Семирамида исмли гўзал қизига уйланади. Куёв-келин бир-бирларини ҳаддан ташқари яхши кўрсалар-да, лекин Семирамида Вавилоннинг чанг, шовқинли кўчаларини унчалик ҳуш кўрмайди: ўзининг тоғли, соя-салқин, гўзал ватанини соғинаверади.

Суюкли ёрининг кўнглини овлашни билмай қолган бахтиқаро ҳукмдор минглаб хизматкорларини, асирларни оғир меҳнатга жалб этади: уларни худди Мидиядагидек осма боғ барпо этишга мажбур қилади. Бу боғда ҳар хил мевали дарахтлар барқ уриб ўсмоғи даркор эди. Сайроқи қушлар келтириш учун дунёнинг ҳамма томонларига чопарларини жўнатади. Булоқларнинг ўзанини ўзгартириб, ҳукмдор севгилиси учун жилдираб оқадиган жилғалар бунёд этади.

Оғир меҳнатга бардош беролмаган куллар, асирлар чивиндек қирилаверади-лар. Соҳибжамол хотинига яхши кўриниш учун ўзи ҳам тиним билмаётган Навуходоносор ҳолдан тойиб, кексайиб қолади. Халқ эса ёппасига қашшоқлашиб кетади.

Марокаш султони Мулей Исмоилнинг ҳаёти ҳам айнан Навуходоносор II тақдирини эслатади. Ўз халқининг энг охириги игна-ипини ҳам тортиб олиб, ўзи учун қирқ километрга чўзилган мухташам қароргоҳ барпо этиш тўғрисида фармон беради. Унда элликта сарой бор эди. Саройдаги отхонага ўн икки минг бош от сиғиши мумкин.

Айтматов. Ўз халқи учун кўп савобли ишлар қилган ҳукмдорларнинг номлари ҳам тарих саҳифаларидан муносиб ўрин олган. Лекин, ёвузлик ҳам тарихда қолган.

Масалан, восвос касалига мубтало бўлган Иван Грозний ўн минглаб одамларни қириб, Новгородни бутунлай вайронага айлантирмадимми? Унинг кўзига ҳамма сотқин бўлиб кўриनावерарди. Рус халқи тарихида бу ўз шафқатсизлиги, ваҳшийлиги билан бошқаларига асло ўхшамайдиган камёб ҳодиса эди.

Грознийнинг номи қанчалик лаънатга учраган бўлса, француз қироли Карл билан Рим императори Титанинг номлари шу даражада шон-шарафларга буркангандир.

Демак, агар ҳукмдор ўз манфаатларини халқ манфаатидан устун қўйса, у ўз даврида ҳам, келажак авлод олдида ҳам қақшатқич мағлубиятга учрайди.

Шохонов. «Чўлоқ қўлон» — Жўжихон тўғрисидаги афсона ҳам бояги фикр-мулоҳазаларнинг давомига ўхшайди.

Золим Чингизхон ўзининг тўнғич ўғли Жўжидан чўчир эди. Чунки, Жўжи гўзал рафиқасининг қўлида кўғирчоқ бўлиб қолган, унинг таъсиридан чиқолмасди. Шу боис, Чингизхон бу ўғлини салтанат ишларидан четроқ юришини истарди. Жўжи хоқоннинг тўрт ўғлони орасида энг қобилиятлиси эди. Чингиз ўз қўли билан Жўжини гумдон қилиб юборишга ботинмасди. Оталиқ меҳри ҳукмдор ҳисоб-китобларидан устун келаверарди. Ниҳоят, Жўжи овга чиққан қулай фурсатдан фойдаланиб, Чингиз уни ўлдириб келиш учун пинҳоний равишда қотилларни жўнатади. Жўжи чўлоқланиб қочаётган қулоннинг орқасидан қувлашга қизиқиб кетиб, писиб келаятган қотилни сезмай қолади ва ажалидан беш кун бурун ўлади.

Чингизхон ўғлининг ўлими тўғрисидаги хабарни эшитиб, сир бой бермайди. Аксинча, мотамсаро кимса қиёфасига кириб: «Агар кимда-ким Жўжининг ўлгани ҳақида хабар тарқатса, унинг оғзига кўрғошинни эритиб қуяман!» деб дўқ уради.

Шу чоғ дўмбирасини сошлаб олган ёшгина бир бахши хоқон ўтирган ўтовга киради-да, мотам тутиб ўтирган Чингизга қараб «Чўлоқ қулон Жўжихон» номли термасини дона-дона оҳангда куйлай бошлайди. Ғамгин мусиқа узоқ давом этади. Куй билан ижро этилаётган ғам-андуҳларга бардоши етмай қолган Чингизхон:

— Менга Жўжининг ўлимини эслатишга ҳадди сифган манави бетамизнинг оғзига кўрғошин қуйилсин! — деб амр қилади.

— Шошманг, хоқоним! — деб хитоб қилади бахши. — Ўғлингизнинг ўлими тўғрисида мен эмас, манави дўмбира эслатди. Унинг оғзига кўрғошин қуйиш керак!

Сўз ўрнида мағлуб бўлган Чингизхон мусиқа асбобини жазолашдан бошқа чора тополмайди.

Қозоғистоннинг Улуғтов водийсида ҳозир ҳам Жўжихоннинг мақбараси бор. Чингизхон томонидан инъом этилган улус заминида мангу ором олаётир. Афсуски, Чингизхоннинг ўзининг ҳам, бошқа учта ўғиллари — Тўле, Угедэй, Чигатойларнинг ҳам ер юзидаги қабрларидан ном-нишон қолмади.

Айтматов. Айтишдики, шафқатсиз ҳукмдор ўзидан кейин ёмон ишларини, олижаноб ҳукмдор эса яхши номини қолдиради.

Шохонов. Хаёлан кейинги беш асрга назар ташланса, Туркистон халқлари отдан тушмаганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жангу жадал билан улар ҳатто нафасларини ростлаш учун ҳам фурсат тополмайдилар. Бизга маълумки, сўнгги хонликлар даврида тили, дини бир бўлган туркий халқлар ўртасида тез-тез қуролли тўқнашувлар бўлиб туради. Шу боис қозоқлар тарихида биринчи бўлиб учта жузни бирлаштирган Абулхайрихон алоҳида ўрин тутади. Бир тарафдан Хитой билан Жунгория, бошқа тарафдан Россия империяси исканжаси остида бўлган халқ худди ўтқир тиг устида тургандек туюларди. XVIII асрда бизнинг халқимиз фақат найзаю қийшиқ қилич билан қуролланган бўлиб, яйдоқ саҳродан бошқа бойлиги йўқ эди.

Абулхайрихоннинг оқилона сиёсати туфайли душманлар қуршовида қолиб, Сирдарё соҳиллари билан Олатов ўртасида сарсари кезаётган халқ оммавий қирғиндан қутқариб қолинади. Ҳукмдорнинг қизгин муҳаббати ватандошларининг қалбида ўчмас из қолдиради.

Гаров сифатида ўз ўғлини топширгач, Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатган Абулхайрихон айна пайтда Россияга ҳам элчиларини жўнатади. Икки «Арслон» ўртасида яшаётган Абулхайрихон навбати билан ҳар икки йиртқичнинг ёлини силаб турарди. Лекин улар вақт-вақти билан қозоқларга қарши қалмиқларни гиж-гижлаб қўйишар, уруғлар ўртасидаги қирғинбарот урушларни авж олдириб юборишар эди.

Бир қанча иккиланишлардан сўнг Абулхайрихон Россияга қўшилади: худди ўз полопонларини авайлаб-асраган қуш каби халқни ҳимоя қилади ва тарқоқлашган уруғ-аймоқларининг бошини қовуштириб, марказлашган давлат тузади. Тарихда буюк саркарда, уста дипломат сифатида ёрқин из қолдиради.

Айтматов. Кейинги пайтларда: «Сиёсат — ифлос иш» деган ибора пайдо бўлди. Дарҳақиқат, агар кўрнамак, ахлоқсиз, ғараз ниятли кимсалар сиёсат билан шуғуллансалар, мамлакат таназзулга юз тутаяди. Ҳукмдорнинг обрў-эътибори бир пулга қиммат бўлиб қолади. Худди ўшандай ҳукмдорлар тўғрисида бояги ибора жуда топиб айтилган.

Лекин, сен эслатиб ўтган Абулхайрихон олижаноб, гўзал ҳукмдорнинг намуна-сидир. Ҳамма замонларда ва ҳамма халқлар орасида ундай ҳукмдорлар ҳам бўлганлар.

Масалан, 808—814 йилларда Францияга Карл ҳукмдорлик қилган. Бўлажак қиролнинг отаси Пипин негадир ўз ўғлининг саводхон бўлишини истамайди. Қизиқ, тахтга ўтирган пайтида фақат, «а» ҳарфини ёзишни биладиган Карл кейинчалик мустақил равишда юнон ва лотин тилларини ўрганади, ўша тилларда бемалол ўқийдиган бўлади.

У ҳукмдор бўлган йилларда Франция куч-қувватга тўлади. Айниқса, илм-фан, санъат, ҳунармандчилик гуллаб-яшнайдди. Чунки, қирол ўз мамлакатининг аҳли донишлари, маърифатли зотлари, олимлари, шоирлари, меъморлари билан дўст тутинади. Улардан ўрганган билимларини мамлакат тараққиёти йўлида сарфлайди.

Айтмоқчи, боя эслатиб ўтганинг Абулхайрихон ҳам Бухор-жиров исми донишманд ва халқ ботирлари, аскиячилар билан яқин алоқада бўлади. Давлат ишларини ҳал этишдан аввал уларнинг панд-насиҳатларига қулоқ солади.

Қирол Карл бир нечта чет тилларни биларди. Қабулига тинимсиз оқиб келадиган кўпгина ҳорижий элчилар билан бемалол гаплашарди. Хотираси ҳайрон қолдиган даражада мустаҳкам эди: кимга, қачон, қандай давлат аҳамиятига молик вазифани топширганини, топшириқлари қандай йўсинда, қай даражада бажарилганини мудом ёдида сақларди. Ўзи тузган армиядаги минг-минглаб оддий аскарларнинг номларини биларди. У ҳукмдор бўлган йилларда ҳеч кимнинг илтимоси оқибатсиз қолдирилмасди. Ҳатто душманлари ҳам унинг ақл-идрокига тан беришарди.

Мана, орадан неча асрлар ўтиб кетган бўлса ҳамки, Карлнинг номи Францияда, Европада ҳурмат билан тилга олинади.

Шохонов. Дунё тарихида бунга ўхшаган яхши мисоллар оз эмас.

Машҳур Рим императори Веспасиан Титнинг ўғли бор-йўғи икки йил ҳукмдорлик қилган бўлса-да, аммо ўзининг одмилиги, камтарлиги, меҳнатсеварлиги билан жамики римликларнинг муҳаббатини қозонади ва олижаноб инсон деган ном олади. Нақл қилишларича, кунлардан бир кун Тит мулозимлари қуршовида Рим кўчаларидан ўтиб бораётган экан. Шу пайт томошабин оломон орасидан битта тиланчи бола ажралиб чиқади-да, императорга салом бериш учун қўлини узатади. Титнинг соқчиларидан бири қилччини яланғочлаб ўсмир устига ташланади.

— Тўхта! — деб қичқиради император. — Боланинг айби борми?

— Сурбетларча сизга қўл узатиб турганининг ўзи айб эмасми, жаноб?!

— Менинг мамлакатимнинг фарзанди одоб юзасидан шундай қилаяпти. Агар унинг қўлини сиқиб қўймасам, демак ўзим тарбиясиз эканман.

Тит ўсмир билан жонлигина сўрашадю сўнг эркалатиб елкасидан қоқиб қўяди ва:

— Агар мен императору манави ўсмир тиланчи бўлса, начора, худонинг амри шундай бўлган экан. Ялтироқ кийим-бош инсонийлик белгиси бўлмагани каби

жулдурвоқи кийим ҳам бетамизлик белгиси бўлолмайди,— дейди-да, Тит соқчига ўқрайиб қарайди.

Шу пайт: «Титга шон-шарафлар бўлсин!» деган хитоб қадимий Рим кўчалари бўйлаб осмонга ўрлаб кетади.

Ҳатто императорнинг ўзи билан ҳам қўл бериб кўришиш мумкинлигидан ҳайратга тушган одамлар дарҳол Тит билан сўрашиш учун навбат ҳосил қиладилар.

Умрининг ҳар бир дақиқаси ҳисоб-китоб қилинган, ҳар кунини халққа ғамхўрлик қилиш билан ўтказадиган Тит тасодифан бир кунни бекорчиликда ўтказади. Кечга яқин шундай ҳолни сезиб қолиб:

— Дўстларим, мен бугун бекорга яшадим! — дейди даҳшатга тушиб.

Қирол Сиамнинг оила аъзолари бегона одамларнинг ўзларига қўл теккизишини қатъиян таъқиқлаб қўйган эдилар. Бундан фақат бир нечта мулозим истисно этиларди. Қўл бериб кўришишгина эмас, ҳатто тасодифан кўйлакка тегиб кетиш ҳам ман этилганди. Бундай манманликнинг охири вой бўлиши турган гап эди.

Ажойиб ёз кунларининг бирида қиролича Сунанда қайикда қўл бўйлаб сайрга чиқади. Кўкқисдан кучли шамол эсадию қайикни ағдариб юборади. Зоти олияларининг жонҳолатдаги қичқириқларини эшитиб, юзлаб сарой хизматкорлари соҳилга югуриб келдилар. Бироқ, ҳеч ким сувга ўзини ташлаб, қироличани қутқариб олишга журъат этолмайди. Чунки, ҳар бир киши қироличанинг кўйлагига тасодифан қўл тегиб кетса қандай оғир жазога гирифтор бўлиши мумкинлигини жуда яхши биларди.

Нима қилмоқ керак? Тўс-тўполон пайти кимдир қиролнинг яқин мулозимларидан биттасини чақириб келгани чопиб кетади. Аммо, истисно қилинган зот етиб келгунча қиролича сувга чўкиб ўлади.

Айтматов. Шахсий ҳаётида ҳам, мамлакат раҳбари сифатида ҳам одоб доирасидан четга чиқмайдиган, адолатпарвар герцог Люксембургский ҳукмдор бўлган даврида доим иззат-ҳурматда юрарди. Умуман, «буюк герцог» — «Грандюк» деган ибора бу халқ учун давлатнинг доғ тушмаган покиза тимсоли ҳисобланади. Ҳокимият тепасига ким келишидан қатъи назар, аввало, мана шундай талабларга жавоб бериши керак.

Собиқ СССРнинг Люксембургдаги элчиси лавозимида ишлаган пайтларим билдимки, бу мамлакатда турли йўналишдаги партиялар ҳам, мухолиф кучлар ҳам бисёр экан. Бироқ, уларнинг ҳаммаси учун герцог ягона, ҳамма учун юксак эътибордаги шахс ҳисобланади. Шу боис у бир одамни яхши кўриб, бошқасини ёмон кўришга ҳақли эмас. Кундалик газеталарда ҳар хил қарама-қарши мулоҳазалар тўлиб-тошиб чиқади, лекин бу зотнинг иззат-нафсига тегадиган бирорта ҳам салбий мулоҳазани учратмайсиз. Бу ҳол демократиянинг йўқлиги учун эмас, аксинча, демократияни ҳамма бирдек ҳурмат қилаётгани туфайли бўляпти.

Шохонов. Афтидан, демократиянинг ҳақиқий тимсолига айланиб қолган етакчигина мана шундай ҳурмат-эътиборга сазовор бўлса керак?

Айтматов. Тўғри. Герцог Люксембургскийнинг энг асосий ҳаётий шиори — ҳалоллик ва адолат.

Муомалада оддийлиги, камтарлиги эсимда сақланиб қолди. Люксембургда сув тошқини рўй бериб, аҳоли оғир аҳволга тушиб қолган кезлари герцог ўз рафиқаси билан одамлар орасида бўлди. Улар оёқларига резина этик кийиб олишиб, кўчама-кўча юрдилар, касалхоналарга бордилар, одамларнинг ҳолини сўрадилар. «Гуманитар ёрдам» деб аталадиган кўмак дарҳол кишиларга етказилди. Менимча, Люксембургда яшайдиган ҳар бир фуқарога бундан ортиқ оталарча ғамхўрлик кўрсатиб бўлмаса керак.

Шохонов. Илойим, катта кўчада тиланчи билан қўл бериб сўрашган зотнинг одмиллиги, маърифатсиз халқнинг ғамини еб қайғурган зотнинг шахсий жавобгарлик туйғуси, тошқин пайти резина этик кийиб олиб, кўчама-кўча юрган зотнинг меҳрибонлиги бошқа президентларга, давлат бошлиқларига ҳам юқиб қолсин!

Айтмоқчи, Чике, сиз Люксембургнинг энг олий ордени билан мукофотланган

эдингиз, чоғи? Шундай эмасми? Хорижий мамлакатда элчи мақомида бўлган ёзувчининг фахрий мукофотга сазовор бўлиши камёб ҳодиса ҳисобланади. Уша мукофотни «Грандюк»нинг шахсан ўзи топширган бўлса керак?

Айтматов. Ҳа, шундай бўлган. «Буюк хизматлари учун катта хоч» орденини шахсан Грандюк жаноблари топширганлар. Бу менинг ҳаётимда унутилмас воқеа бўлди. Люксембургга ўхшаган мамлакатларда билимдонлик, маданият, дунёга фалсафий нуқтаи назардан баҳо бера олиш каби фазилатлар ҳукмдорларнинг асосий хусусиятлари ҳисобланади.

Шохонов. Давлат раҳбарлари файласуф бўлишлари керак.

Эрамиздан аввалги 551—479 йиллари Хитойда машҳур файласуф, мутафаккир Конфуций яшаган. Қадимий Хитойнинг кўплаб ҳукмдорлари ўз фаолиятлари давомида унинг васиятларига, кўрсатмаларига амал қилганлар. Хитойнинг золим ҳукмдорларидан биттаси Конфуцийга нисбатан ҳурмат-эҳтиромини баён этиб: «Агар мамлакатни бошқарув жараёнида хатога йўл қўйса, буюк устозимиз бизнинг гуноҳимизни асло кечирмайди», деган экан. Ҳукмдорлик, давлатни бошқариш санъатига бағишланган Конфуцийнинг фикр-мулоҳазалари жуда ибратли. Айниқса, ўн саккиз минг нафар донишманд замондошлари тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳозир дунёдаги деярли барча тилларга таржима қилинган.

«Ҳар бир киши ўз зиммасидаги вазифани ҳалол адо этмоғи лозим. Ҳукмдор — давлатни бошқаради, ҳунарманд — ўз ҳунари билан машғул бўлади, ота ўзининг оталик бурчини бажаради, ўғил эса ўзининг фарзандлик бурчини адо этади. Агар ҳаётнинг мана шундай оддий қонунлари бузилса, давлат ич-ичидан ғариб-ғариб кетади. Тартиб-интизом, ўзаро ҳурмат йўқолади. Мамлакатда нифок, уруш-жанжал, фитна авж олади. Мисли кўрилмаган ёнғин ҳам кичик учқундан чиқади...»

Конфуцийнинг васиятлари ҳозир ҳам инсоният учун фойдали ҳисобланади.

Айтматов. Менимча, мамлакатни бошқариш имконияти фақат ҳар хил мансабларда илгари синовдан ўтган, ҳаётнинг иссиқ-совуғини тотиб кўрган, сиёсат қозонида қайнаган, ақл-идрок билан маърифатни, донишмандлик билан кўнгли кенгликни ўзида мужассамлаштирган, замондошларидан бир ўқ баландлигида ажралиб турадиган инсонга насиб этиши керак.

Мухтор, сен билан биздан кўра, тож-тахт соҳибларига бу йўлни босиб ўтган кишилар сифатида барча қийинчиликлар, ғов-тўсиқлар кўпроқ маълум бўлса керак. Ахир, халқимиз: «Битта хоннинг ақли қирқ кишига етади», деб бежиз айтмаган.

Туркий халқларда аёл кишидан чиққан хонлар, беклар, ҳукмдорлар жуда кам бўлишган. Лекин, Европа мамлакатларида, Россияда аёл-ҳукмдорлар кўп учрайди. Худди шу маънода оқила, продали қирғиз аёли Қурмонжон додхоҳ баайни арпазордаги бир туп буғдойга ўхшайди. Қурмонжон ўз эри Олимбек додхоҳ билан ўттиз беш йил бирга яшаган. Уларнинг Абдуллабек, Ботирбек, Маматбек, Ҳасанбек, Қамчибек исмли бешта ўғли, иккита қизлари бўлган.

Кўқон хони Худоёрнинг хуфия жаллодлари томонидан Олимбек қатл этилгач, Олой халқи ўз хоҳиши билан эллик икки яшар аёлни эрининг ўрнига додхоҳ этиб сайлайди. Қурмонжон додхоҳ ҳокимият тепасига келган даврида қирғиз халқи бир томондан Россия империяси, иккинчи томондан Кўқон хонлиги зулми остида эзилиб ётарди. Омилкор дипломат, аёл, она ва йўлбошчи бўлган Қурмонжон додхоҳ жуда усталик қилиб қирғизлар билан Кўқон хонлиги, Қошғар, Бухоро ўртасидаги душманлик ҳаракатларига барҳам беради ва ўзаро шартномалар тузиб, дўстлик алоқалари ўрнатади. 1864 йилда Бухоро амири Саид Музаффар ўз томонидан ҳам аёлга «додхоҳ» (генерал) унвонини беради.¹

¹ Ваҳоланки, амир Музаффар айнан Худоёр зулмига қарши бош кўтарган қипчоқлар кўзғалонини қонга ботириш ва «ҳамқасбия»га ёрдам бериш ниятида 1863 йили Кўқон хонлиги ҳудудига бостириб киради. Умуман, мустақил Кўқон хонлигининг ички ишларига Бухоро амirlари XIX асрнинг биринчи ярмида гaрaзли мақсадларни кўзлаб аралаша бошлайдилар; Нодирабегимни 1842 йилда амир Музаффарнинг отаси Кўқонда ўлдиртиради... Қолаверса, Музаффар ҳам Қурмонжон додхоҳнинг эри бўлиши Олимбекка қарши курашган (Олимбек — Олимкул 1865 йили Чимкентда русларга қарши оғир яраланиб, шahид бўлади): изоҳ бизники — тарж. Н. Б.

Икки томонлама зулм остида қолган халқнинг озодлиги йўлида матонат намуналарини кўрсатган Қурмонжон додхоҳ сиёсий жиҳатдан ҳам сабр-тоқатли эди. Ўша замон нуқтаи назаридан энг янги қурол-яроғ заҳирасига эга бўлган ва қирғизларни тоғма-тоғ таъқиб этган рус зобитлари ҳам додхоҳнинг жасоратига тан берадилар. Туркистон ўлкасини ҳар томонлама ўрганиб, 1889 йили Қозон шаҳрида «Олой маликаси» номли китоб нашр қилган ҳарбий мутахассис Г. Н. Таубе Қурмонжон додхоҳ фаолиятига юксак баҳо беради.

Бироқ додхоҳ билан Россия мустамлакачилари ўртасидаги муносабатлар барибир омонат бўлиб қолаверади. Қурмонжонни ноёб истеъдод соҳибаси, улкан тарихий шахс сифатида чин дилдан ҳурмат қиладиган Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман кўпдан буён рус аскарларига қарши курашаётган додхоҳнинг ўғлонлари Абдуллабек ва Қамчибек тақдирига доир маккор шартномага имзо чекишга мажбур қилади. Додхоҳнинг бошқа бир ўғли Маматбек ва Мирзафаёз, Арслонбек исмли набралари Сибирга сургун қилинади. Кенжа ўғли Қамчибекни эса руслар Ўшда дорга осадилар. Ўғлини дорга осётганларини додхоҳ ўз кўзлари билан кўриб турган. Руслар Қурмонжонни она учун энг оғир бўлган жазога маҳкум этганлар: у ўз ўғлининг қатл қилинишини миқ этмасдан кузатиб туради. Ўша даҳшатли воқеага гувоҳ бўлган бир киши ўз хотираларини бундай тарзда баён қилади: «Агар Қурмонжон додхоҳ шунчаки имо-ишора қилиб қўйганда эди — бас, қадимдан буён курашиб юрган биз жангчилар бундай исноддан кўра, жангда ўлмоқни афзал деб билар эдик! «Халойик, кўзғолинг, отга мининглар!» дейилса кифоя, шак-шубҳасиз, Олойнинг жамики қирғизлари отларини эгарлашарди. Шунда у ўз ўғлини ҳам қутқариб қоларди. Бироқ, халқнинг минглаб асл ўғлонлари, қизлари қурбон бўлгандан кўра, додхоҳ ўз ўғлининг қурбон бўлишини афзал деб билади.

Шохонов. Руслар тарихида ҳам худди Қурмонжон додхоҳ каби ҳатто ўз сояси билан халқини ҳимоя қилган фожиали шахслар бўлган. Ўшалардан бири — 1855 йили тахтга ўтирган Александр Иккинчи эди. Охир-оқибат ўзи жорий қилган озодликнинг қурбони бўлади. Айни чоғда у мураккаб шахс эди: Россия империясининг чекка ўлкаларида яшайдиган мустамлака зулми остидаги кичик халқлар бошига жуда кўп мусибатлар келтиради. Бу подшо бепоён империя ҳаётига улкан ўзгаришлар олиб киради. Дастлаб, у ҳарбий хизмат муддатини йигирма беш йилдан олти йилгача қисқартиради. Ўз муддатини ўтаб бўлган аскарларни оммавий равишда темир йўл қурилишига жалб этади. Жуда кўплаб завод-фабрикалар бунёд этилади. Ишсизлар миқдори камайтиради, халқнинг турмуш даражаси яхшиланади. Халқ таълим оладиган ўқув юрларининг сони икки мингтага, аёлларнинг мактаблари уч юзтага етади. Империянинг ҳамма ўлкаларида етти юздан ортиқ газета-журналлар мунтазам нашр этилиб туради.

Александр Иккинчи ҳукмронлик қилган йилларда Россияда эллик миллион нафар крепостной деҳқон бор эди. Помещиклар томонидан шафқатсизлик билан эзиб ташланган деҳқонлар тез-тез кўзғалон кўтара бошлайдилар.

Баъзан яхшилик ҳам ёмонлик бўлиб қайтиши мумкин экан. «Халқ иродаси» номли одамқушлар гуруҳи томонидан 1881 йилнинг 1 январь куни император кетаётган фойтонга бомба ташланади. Подшо оғир ярадор бўлади. Бу арзон-гаров қулларидан ажралиб қолган бойларнинг қаҳр-ғазабидан нишона эди. Шундай қилиб, ўзининг қашшоқ халқига меҳр-шафқат кўрсатган Александр Иккинчи ўзи ҳада этган озодликнинг биринчи қурбони бўлади.

Айтматов. Имконият бўлиб қолган пайтда ҳамқишлоқларим билан бир дастурхон теварагида ўтириб, узоқ суҳбатлашдик. Гапдан гап чиқиб, турли замонларда, турли халқлар орасида ўтган ҳукмдорлар, донишмандлар тўғрисида фикр алмашдик. Сталинни ҳам эслашдик. Шунда битта чол соқолини аста силаб қўйиб, тубандаги афсонани сўйлаб берди.

«Бир куни Сталин масъул ходимларни хонасига тўплайди-да: «Қарасам, халқни қандай бошқариш тўғрисида бош қотириб юрибсизлар. Ҳокимият тепасидаги подшо худо эмас, лекин худодан кам жойи ҳам йўқ. Қўл остингдаги халқ бутунлай сенга итоат этиши учун нима қилмоқ керак? Кўриниб турибдики, билмай-

сизлар. Ҳозир мен сизларга кўрсатаман... У, битта товуқ олиб келинглар, деб амр қилади. Хонага товуқ келтирадилар. У товуқни кўлига олиб, шафқатсизлик билан патларини юлиб ташлайди. Сўнгги пати юлиб олинган товуқ кип-қизил гўштга ўхшаб қолади. Сталин товуқни ерга қўяди-да: «Энди қараб туринглар-чи, бу товуқ қаёққа борар экан?» дейди. Азоб-уқубатларни бошидан кечирган товуқ бечора қаёқларгадир қочиб кетмоқчи бўлади-ю, лекин офтобга чиқса — иссиқ куйдиради, салқин жойга борса — совқотади. Ҳафсаласи пир бўлган товуқ, ниҳоят, Сталиннинг оёқлари остига келиб жон сақлайди. Шунда доҳий чўнтагидан бир сиқим дон чиқаради-да, товуқнинг олдига сочиб қўяди ва ўзи хона бўйлаб уёқдан-буёққа бориб келаверади. Анали шўрлик товуқ ҳам доҳий орқасидан бир қарич узоқлашмасдан эргашиб юраверади. Сталин оғзини очиб ўтирган ходимлар қаршисига келиб тўхтайдю: «Қалай, кўрдиларингми? Халқ ҳам мана шу товуққа ўхшайди. Халқнинг ҳам патини юлиб, қўйиб юбориш керак. Шунда уни бошқариш осон бўлади».

Уйдирма афсонанинг ҳақиқатдан ҳам бўлганига чиппа-чин ишонган оқсоқоллар доҳийнинг ақл-идрокига қойил қолишиб: «Топқирлигини қаранглар-а!» дейишди ёқаларини ушлаб. «Ҳаётда бунга мисоллар йўқми? Сталин бағоят доно одам бўлган! Битта мисол билан ҳокимиятга талабгор бўлиб юрган дўстларини мот қилиб ташлайди!»

— Афсона бўлса ҳам, ҳаммаси тўппа-тўғри. Аслида, шунақа ҳодисани ўзимиз бошимиздан кечирганмиз,— деди бошқа бир чол.— Ахир, оз-моз моли бўлган оталаримизни кечагина қулоқ деб айблашмаганмиди?! Уларни ҳам айнан пати юлинган ўша товуққа ўхшатиб қўйишди-ку! Бўлмасам, бизнинг қанотимизни кесиб, патимизни юлиб ўтиришга на ҳожат бор эди? Дастлаб, совет ҳукуматининг ўзи бизга ер берди. «Бугдой экинглар. Оилангизни боқинглар. Ортганини давлатга топширасизлар», дейишди. Аста-секин омборхонамиз донга тўлди, молларимиз семирди, бойлик тўплай бошладик. Шу пайт бирдан: «Ҳай, сен муштумзўр экансан-ку!» деб оч бикинимизга мушт туширдилар. Бировнинг мол-мулкини, уй-жойини тортиб олишга кимнинг ҳаққи бор?! Агар бойлик тўплаган бўлсак, буни ҳалол пешона теримиз билан тўплаганмиз-ку! Кейин маълум бўлдики, биз қорнимизни тўйдирамиз деб, ўзимизга ўзимиз бало орттириб олибмиз. Уялмай-нетмасдан одамларни қамоқхоналарга ташладилар, Сибирга сургун қилдилар. Қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларни отиб ўлдирдилар. Кимнинг оёққа туриб олган бой хўжалиги бўлса, ўшани биринчилар қаторида йўқотишди. Бировнинг томорқасида майса кўкариб турганини кўрса ҳам, биров оз-моз бойлик тўплаганини кўрса ҳам, ҳасадгўйлиги кўзиб, тун бўйи ухламай чиқадиган муртад кимсаларнинг кунни туғди. Халқнинг тақдирини ўшаларнинг кўлига қараб қолди. Биров отидан маҳрум бўлди, биров чакмонидан. Бошимизни суқиб ўтирадиган уйимиз ҳам, ишлайдиган еримиз ҳам қолмади, ҳаммасидан ажралдик. Лекин, орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас бизнинг оталаримизни муштумзўр сифатида гумдон қилиб юборган ҳасадгўйларнинг ўзлари ҳам айбдор деб топилдию дарҳол суд қилиниб, пақ-пақ отиб ташланди. Очарчиликка йўлиққан халқ ҳар тарафга сочилиб кетди. Кўпчилик эса ўша пати юлинган товуққа ўхшаб, тирикчилигини аранг ўтказа бошлайди: уларни иссиқ-совуқдан ҳеч ким ҳимоя қилмайди.

«Кўнгилга тўпланиб қолган гаплар қимизнинг остидан отилиб чиқади», дейишади. Мана, чолларнинг кўнгилида тўпланиб қолган гаплар ҳам вақирлаб қайнаётган қозон каби сира тўхтамасди, баҳс-мунозаралар узоқ давом этади. Жуда кўп кўнгилисиз воқеалар ҳикоя қилинди, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликлар фош этилди. Жойларда қандай қилиб «худосизлар қўмитаси» тузилганини ва улар қандай йўсинда иймон-эътиқодни топтаганлари хусусида гапирдилар. Дастурхон атрофида бўлиб ўтган ўша суҳбат жараёнида бирталай таниқли зотларнинг асл башаралари очилиб қолди: ким кимни қаматиб юборган, ким кимнинг ўлимига сабабчи бўлган: кимнинг ёстиқлари, гиламлари, самоварлари кимнинг уйига кириб кетган, хуллас, ҳамма-ҳаммаси очилиб қолди. Назаримда, аллақачон ўлиб кетган кимсалар ётган қабрларида бу дунёдаги ёвузликлари учун ўзларининг шаънига айтилган лаънатларни эшитган бўлсалар ажаб эмасди. Аксинча, бу дунёда яхши-

лик қилиб кетган кўпчилик марҳумларнинг номлари миннатдорлик билан эсга олинди.

— Э-э, у ажойиб инсон эди. Одамнинг жони эди гўё! Қўшга қўшилган ҳўкиз каби бутун халқни ўз орқасидан тортиб юрарди. Эҳ, у ҳали узоқ яшаши керак эди!

Халқ учун қилинган яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ҳеч қачон одам билан бирга гўрга кириб кетмайди. Тириклар ҳаммасини хотирада сақлайдилар.

Ўн марта, эҳтимолки, эллик марта шундай фикрни хаёлимдан ўтказдим.

Ҳа, совет тузуми даврида ҳам бизнинг халқимиз оғир йилларни бошидан кечирди. Инсоният ҳаётидан дин ситиб чиқарилса, унинг ўрнида ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган бўшлиқ пайдо бўлади. Ҳозир шу гапнинг тескарисини исботлайдиган бир мисол эсимга тушиб қолди.

Люксембургда элчи бўлиб юрган кезларим бир куни Олмониянинг ўша пайтлардаги Президенти Вайцеккер қабулхонасидан телефон қилиб қолишди: «Католиклар Академиясида маданият намоёндаларининг катта учрашуви бўлади. Бизнинг Президентимиз Сизни фахрий меҳмон сифатида учрашувга таклиф қиляптилар. Жаноб Вайцеккер кўпдан буён Сиз билан шахсан танишишга орзуманд бўлиб юрибдилар», дейишди. Мамнуният билан таклифга рози бўлиб, йўлга чиқдим. Боя айтганимдек, Вайнбургдаги католиклар Академиясида йиғилиш бўлди. Шахсан Президентнинг ўзи нутқ сўзлади. Барча халқларнинг, динларнинг маънавий мероси ягона экани тўғрисида жонли ҳикоя қилиб берди. Вайцеккер маърифатли инсон экан: жаҳон адабиёти ва маданияти билан яхши таниш бўлиб чиқди. Тарихий ва маданий илдизи битта бўлган Ғарбий Европа халқлари қадим замонлардан буён маданий ва диний жиҳатдан ҳеч қачон бир-бирига айрича муносабатда бўлмаганлар. Улар бир-бирига қатишиб кетган. Менинг назаримда, камолат йўлларини қидираётган маданият учун дин ҳидоятга бешловчи нур вазифасини адо этади. Ўша кунлари хаёлимга битта фикр маҳкам ўрнашиб қолди: миллатлар руҳий оламнинг ҳар икки ажралмас жавҳарини қалбига жо этиб олишлари лозим.

Шохонов. Худди мана шу ҳолат миллат тараққиёти учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилажак. Ўз ҳаётимда рўй берган бир воқеа тўғрисида гапириб бермоқчиман. Эҳтимол, бу ҳам тескари мисол бўлиши мумкин.

Ҳар йили ўтказиладиган ва аёғанага айланиб қолган Пушкин шеърини кунлари, одатда, Псков вилоятида бошланади. Машҳур майдонда йигирма-йигирма беш минг нафар ихлосмандлар тўпланади. Шеър ўқийдилар, эшитадилар. Ғалағовур кўтаришиб шеърият байрамни бошлаб юборадилар. Кейин байрам Москвада, Кенгашлар саройининг Колонна залида давом этади. Ер юзининг турли бурчакларидан ташриф буюрган шоирлар навбати билан шеър ўқийдилар. Баъзан ўша байрам Марказий телевидение орқали бутун Совет Иттифоқига намойиш этиларди.

Ўша шеърият анжуманида бир марта Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон номидан камина иштирок этдим. Навбатим етгач, минбарга кўтарилдим-да, «Сўз масъулияти» шеъримни ўқиб бердим. Бироқ,

Ҳушёр бўлинг сўз қадрига етмаганлардан.
Хавфлидир раҳбар бўлса ундайин одам:
мансабидан йиллаб тушмаса,
халқни ҳам урар худойим,—

мисраларини ўқийдиган пайтимда беихтиёр ўша пайтлардаги Псков вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби ўтирган раёсат томонга қаратиб қўлимни силкитиб юбордим. Тингловчилар шеъримни гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар. Муҳлисларимга миннатдорлик изҳор этиб, раёсатнинг иккинчи қаторидаги ўз жойимга қайтиб келиб ўтирдим. Бир оздан сўнг ёнимга нотаниш бир киши ўқдай учиб келди-да:

— Ташқарига чиқинг,— деди пўписа аралаш.

Қарасам, қиёфаси жиддий. Тишларини ғичирлатиб турибди.

Ташқарига чиқдик.

— Шеър ўқийётган пайтингизда нима учун қўлингиз билан биринчи котиб ўтирган томонни кўрсатдингиз? — деб сўради у.

Шундан кейингина нима бўлганини тушуниб етдим. Тасодифни қарангки, Псков вилоятининг бошлиғи кўп йиллардан бери ўз мансабида муқим ўтирган экан. Бояғи шеъримни унинг ўзи ҳам, раёсатда ўтирган шериклари ҳам маълум бир ғаразли маънода қабул қилибдилар.

— Бундан кейин биз сизга сўзлаш учун навбат бермасликка қарор қилдик. Бунгун Иттифоқда кўрсатиладиган телекўрсатувдан шеърингиз батамом олиб ташланади, — деди партия раҳбарининг чопари.

Кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай қолган пайтимда тўсатдан қадимий афсона ёдимга тушиб қолди.

«Қадим замонда битта қудратли хон бизнинг халқимизни ўзига бўйсундиришга аҳд қилиб, сон-саноксиз аскарларини чегарамизга келтириб қўяди. Сўнг бир неча айғоқчини қошига чорлаб: «Билиб келинглар-чи, бизга қарши турган душманнинг қанча кучи бор экан?» дейди.

Айғоқчилар қайтгач, хон ўз хузурига вазирларини, саркардаларини чақиртиради.

— Хўш, нима гап? Қани, бошланглар! — дейди хон.

— Биз жуда кўп жойларда бўлдик, — дейди айғоқчилардан бири.

— Бир гал катта зиёфатнинг устидан чиқиб қолдик. Халқнинг ҳукмдори ҳам ўша ерда эди. Зиёфат авжга чиққан пайтда ўтовга дўмбира ушлаган ўн олти ёшлар чамасидаги бир ўсмир кириб келди. Тўрида ўтирган ҳукмдор нарироқ силжиб, анави болага ёнидан жой берди. Биз бундай ҳолдан ҳайрон бўлиб: «Мишиқи бир болага намунча иззат-икром кўрсатилмаса?!» деб сўрадик ёнимиздаги саҳройилардан. «Ахир, у бизнинг шоиримиз-ку!» деб ғурур билан жавоб қайтаришди.

— Агар уларнинг ҳукмдори шу даражада аҳмоқ бўлса, демак, биз бу халқни телпагимиз билан уриб енгизишимиз мумкин! Олампаҳо, ижозат берсангиз, ҳозироқ аскарларимни жангга ташлайман! — дейди саркарда кўзлари чақнаб.

Шу пайтгача миқ этмай ўтирган хон саркардага бошдан-оёқ синчков назар ташлайди-да:

— Йўқ! — дейди. — Аскарларни орқага қайтаринг! Ўз шоирларини, ўзининг маънавий бойлигини бу қадар эъзозлайдиган халқни, маданияти бу қадар юксак тараққий этган халқни кириб юбориш мумкин, лекин асло енгиб бўлмайди!»

Айтматов. Афсуски, инсоният тарихида ўтган ва фақат маънавий бойликка хўжа кўрсин учун эмас, чин дилдан суянган, маънавиятни байроқ қилиб олган ҳукмдорлар шу қадар камчиликни ташкил этадики, уларни бармоқ билан санаш мумкин.

XX съезддан кейин Сталин жодусидан қутилдик, озодлик нафасини ҳис эта бошладик. Лекин, майнавозчиликни енгиб ўтолмадик.

Шохонов. Бир гуруҳ гапга чечан хушомадгўйлар билан лаганбардорлар ёрдамида ҳатто ақлан заиф ва жисмонан иш қобилиятини йўқотган кимса ҳам доширман ҳукмдор қиёфасида юриши мумкинлигини Л. И. Брежнев исботлаб берди. Марказқўмнинг ҳар бир қурултойи, пленуми, ҳар қандай йирик анжуманлар асосан ҳамд-сано ўқишга бағишланарди. Брежнев эса ўша чучмал мақтовларни жон қулоғи билан тамшаниб тинглаб ўтираверарди. Бундай мақтовлар худди Қизилқумнинг қақраб ётган барханларига ўхшарди: қанча сув тўқилса, ҳаммасини қум ютиб кетаверади. Шундай қилиб, тарихий саҳнада шу пайтгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган масхарабозлик томошаси намойиш этилди.

Таниқли қозоқ олими, академик Манаш Қозибоев ўзининг «Брежнев ва Қозоғистон» номли мақоласида қизиқ бир воқеа тўғрисида ҳикоя қилади.

Украина ССРга «Халқлар дўстлиги» орденини топшириш маросимига бағишланиб Киевда ўтган тантанали мажлис чоғида Бош котиб Л. И. Брежневнинг нутқи ўттиз беш марта қарсақбозлик оқибатида узилиб қолади. Ўша тантаналардан бир оз фурсат ўтгач, 1974 йилнинг 15 март куни кўриқ ерлар ўзлаштирилиши

бошланганига 20 йил тўлиши муносабати билан Қозоғистонда ҳам тантанали анжуман бўлиши, унда Брежнев иштирок этиши лозим эди. Кўриқ ерларни ўзлаштириш ташаббусини бошлаб берган Қозоғистон тантаналарга кўтаринки руҳда тайёргарлик кўради. Республика компартияси Марказқўмининг мафкура бўйича котиби С. Имашев махсус кенгаш чақириб, Брежневга украинлардан ҳам ўтказиб иззат-хурмат кўрсатиш тўғрисида масъул ходимларга қатъий топшириқ беради. Махсус кўрсатма олган вилоят, шаҳар, туман раҳбарлари енг ҳимариб ишга киришадилар ва тантанали мажлисда Брежнев нутқ сўзлаётган пайтда 73 марта гулдурос қарсак чаладилар. Шундай қилиб, лаганбардорлик, хушомадгўйлик плани украиналик ўртоқларга нисбатан икки баробар ортиғи билан адо этилади. Гувоҳларнинг айтишича, «бош» йўналишга бағишланган нутқни бу қадар иззат-икром билан тинглаётган одамларга қараб бечора Брежневнинг кўзларида шода-шода ёш пайдо бўлган экан. Бу воқеани хушомадгўйлик бўйича бемалол Гиннеснинг рекордлар китобига киритиш мумкин.

Айтматов. Ўша йилларда СССР Олий Совети Президиумининг аъзоси бўлган Расул Ҳамзатов Москвадан уйига: «Раёсатда ўтирибман, лекин бахтсизман», деб телеграмма жўнатган эди.

Шохонов. Ҳазил аралаш бир оғиз сўз айтилган-у, лекин унда қанча маъно яширин...

Билмадим, Брежнев атайлаб ўзининг шартни кетиб, парти қолганини яшириш учун шундай қилганмикин, нима бало, лекин ўша пайтдаги Политбюронинг аъзолари ёппасига мункиллаган чоллардан иборат эди. 1979 йилда уларнинг ўртача ёши 70 эди. Уларнинг баъзилари учун минбарга чиқиб-тушишнинг ўзи азоб эди. Ўша пайтлари халқ орасида тарқалган латифада биров Брежнев товушида: «Политбюро аъзоларини кўтариб чиқишларингни сўрайман», дейди. Ҳамма ишда Кремлдан андаза оладиган иттифокдош республикаларнинг раҳбарлари ҳам ёш жиҳатидан Қизил майдондаги чоллардан қолишмасди.

Ўша йиллари «12—3—?» номли кичик дoston ёзган эдим. Кремлда ўтирган бойларнинг муаммолари каминани ҳийла ташвишга солиб қўяди.

Айтматов. Ўша дostonни ҳозир ўқиб берсанг яхши бўларди.

Шохонов.

Қадим ўтган замонда,
Сор-бургутлар макон тутган томонда,
Бир қайсару қудратли хон бор экан.
Англаш қийин эди хоннинг таъбида
Қудрат кўпми
ёки қайсарлик.
Кекса эди, аммо чапдаст чавандоз,
Остида йўрғалар асов бедовлар.
Ўзидан қайтса ҳам
қайтмас сўзидан.
Оширмоқни ўйлади бир пайт
халқнинг ақли, обрўси, шаънин.
Аммо, қандай қилиб?
Боши қотди хўб.
Бироқ, қандай қилиб бўлса-да
қарор этди мана шу ишга.
Қабул қилди янги бир қонун,
унда шулар ёзиб қўйилди:
«Бир нарса шубҳасиз,
донолик келтирар кексалик.
Неки бор — агар ёш бўлса,
ҳали у нишмаган,
демакки, хавфли...
Хом-хатала фикрлару
қарорлардан қўрқинчли не бор?»

Алқисса, шу пайтдан барча мулозим,
амалдору аскар бошлиғи
кексалардан тайин этилсин!
Зотан, улар иш қилишса,
аста-секин, ўйлаб қилади.
Донолик — аста демакдир!
Аста юрган — эрта боради!..»

Шу тариха аста янчиб ёшликни,
кексаликка берилди урғу.
Ёш-яланғи бир четда қўйиб,
кекса чоллар чалди бурғуни.
Ишонч руҳи ёшларда сўнди,
ўчирилди ёшлик гулхани.
Бир ғаройиб замонлар бўлди,
йигирмада эса-да ёши
тушиб юрар белдан иштони.
Йигирма беш ёшлилар кўргин —
лаёқатсиз, омадсиз тўда,
нонни ҳам чайнатиб ейди.
Ў-ў, бу халқ улуг халқ эди,
шаън куларди қўшиқларида.
Энди-чи, бахти талх энди.
Дард устига чипқон бўлди
хон чиқарган қонундан.

Жангчи эмас, ўсди қўрқоқлар,
эшитса-да душман бурғусин
кўрпасига бошин ўрарлар.
Қайдан келди рухий эзгинлик?
Ғижимлайди ҳатто гулларни,
қани ёшлик, ишонч, эркинлик?
Таниб бўлмас қизу улларни.
Шайтон уриб хонни йўлидан
халққа деди бир кун қайрилиб:
«Бўлсин десак хонлик мустаҳкам,
керак унга жангу жадаллар!
Бордир ахир белда белбоғи,
юраклари ўтли навжувон?
Ёки ундан тақдир қисганми?
Тарқатиш-чун янги бир доврўф
Фалончига... уруш бошлаймиз.
(Фалончига деганда бир оз
секинлади хоннинг овози.)
Фалончига... биздан тўрт ҳисса
жангчиси кам юртга юрамиз,
Уят бўлди,
тушиб кетди жанговарлик,
кўтарайлик руҳни алқисса!»
Хон улгурмай жангга киришга
ҳал этилди уруш тақдири.
«Уруш» сўзи чиқмай оғиздан
рақибининг бўлди асири.
«Қайга учди шон-шавкатим,
кимлар улар шохим қайирган?!»
дея бўзлаб хон йиғлайди зор,
тўзиб кетган тўзғоқдай оқсоч
бошин билмас қайга уришга.
Ўтган ишни кимга тўнқасин,
илож йўқдир елка тўсишга.
Ғалабанинг гаштини суриб
ўтираркан ул ғолиб амир
истеҳзо-ла сўз қотди кулиб:
«Ишонсанг-да қанча сустликка
кўп шошилдинг ақлинг емоққа.
Шўхлик қилдинг балки тўқликка.
Энди шошгин ақлинг йиғмоққа!
Бир топишмоқ айтарман, агар
топа билсанг озодсан! Магар
тополмасанг, билки, жасадсан.
Ҳаракат қил, балки, бу мия
ҳали қуриб битмаган, борсан.
Топишмоғим ушбудир менинг:
«Ўн иккидан неча қолар
учни айирсак?»

Сиртмоқ тушиб бўйнига,
ўлимини кутган одамдек
юзи кўм-кўк кўқарган хоннинг
туққандайин хотини ўғил
хурсандликдан жони-жаҳони
жавоб берди: «Қолур-да тўққиз!»
Ғалабанинг гаштини суриб

амир қайта қўйди жилмайиб:
«Шу кичик бир муҳорабада
мен синадим сени такроран,
омад кетди сендан, чамамда.
Топқирларни аягум фақат...
Тополмадинг. Ўзингдан кўргин
бош кўюрсан кундага албат!..»
Бироқ, шу дам гала асирдан
отилиб чиқиб деди бир ўсмир:
«Буюк амир,
эртами-кеч ўлимдир барҳақ,
шоширмоқдан не фойда уни?
Қон тўқиш-ку, амир, осон гап,
яхшидир ўлимнинг секини.
Топишмоқни мен топаман, хўп...»

А м и р:

«Мудом жангда бахтим деб инсон,
ким тўхтатар, тўсар йўлини?
Ҳеч ким,
ҳеч қачон.
Ёшлик кучи, қудратига гар
ишонмаган барча кексанинг
жазосини берсин шум ажал.
Эҳ, ўғлим, аралашдинг бу ишга бекор,
узоқ кетган унинг илдизи...»

Ў с м и р:

«Тасодиф туфайли қолсанг ўлимдан,
ўз кўзинг кўрсатса хатоларингни,
шон-шавкат, тожу тахт кетса қўлингдан
кўниксанг, тирнаса яроларингни
ҳар кун минг бора бўлсанг сен қазо
борми бундан ортиқроқ жазо?...»

А м и р:

«Ёшим, билсанг, ошди тўқсондан,
лекин, ўғлим, қувонар кўнглим
шу заминда унган майсадан.
Кузатаман, ўсмир бағрида
сўнмасин деб ёшлиқнинг ўти.
Агар сезсанг, бу ўт сўнган кун
кексаларнинг ҳалокати шу.
Севмасалар дуркун ёшларни
хуш кўрмайман ундайларни ҳеч.
Отар экан сенга тошларни,
бундай хондан яхшилиқча кеч.
Бироқ, айтай, ёқиб қолдинг сен,
бажо этай истак, сўровинг.
Арзийдими, аммо мазкур хон
қалбингдаги қатим оловга?»

Ў с м и р:

«Болага тош отган, этган масҳара,

Бахти ҳеч тўлмасин ёруғ дунёда.
Бола-да отмасин тошни кексага,
чолларнинг умри ҳам бўлсин зиёда.
Амирим, Сиз айтган топишмоқ, асли —
(кечиринг, адашиб кетдингиз ногоҳ)
топишмоқ эмасдир — ҳаёт қонуни.
Ўн иккидан учни агар
айирмоқчи бўлса одамлар
бу оламнинг қолмас бутуни!..»

А м и р:

«Баракалла! Ёмонмас, топдинг.
Аммо, қани сўзинг исботи?
Далил — баҳснинг учқур қаноти...»

Ў с м и р:

«Агар Сизни тўғри тушунсам,
бир йил демак — ўн икки ойдир.
Шундан уч ой фасли баҳордир...
Баҳор эса табиатнинг бор
жўмардликни этар намоён.
Ким баҳорга қазир экан гўр
жўмардликни ўлдирар шу он.
Ёшлик — баҳор! «Зангор фасл»дир.
Ким айирса ранги-рўйдан
ҳаёт ўчар, қурир насллар.
Ҳар баҳорда олма гуллама
кузда қайдан беради мева?
Хулоса шу: уч ой бўлмаса,

тўққиз оғи қуруқ шевадир.
Мумкин эмас ўн иккидан, бил,
учни айирмоқ...
Кимки агар айирса учни,
бахтсиз бўлар собиқ хон мисол.
Зеро, ушбу ҳаёт қонуни
кимларгадир топишмоқ, масал...»
«Турган ўсмир ким бўлди экан?
Кўп ўйларди кечагина
хон аталган бахтсиз қария...
Шу дамгача нега билмадим,
танимадим ёшларни тақир.
Не-не ёшни иснод қилмадим,
қариларга суяндим, ахир?...»
Қачонлардир кўргани ўша
ёш отбоқар тушди ёдига...
Қайда тож-тахт, қайда у гўша
пичирлайди ҳаёл отига:
«Ҳаммаси тугади.
Мен жасадман...
Тирилмасман, қайта турмасман,
ўт юракли зобитларим дим,
отхонадан бери юрмади.
Мен кўр эдим.
Эдим ожиз. Қани у ҳаёт?
Ёшларга ҳеч бермадим қанот...»
Кўрдинг, фикр — энг тўғри фикр,
бош охири чарс, чўғли фикр
кеч келганин кўрмоқдан яна
қандай азоб бордир дунёда?

Айтматов. Бу дoston эсимда бор. Унда турғунлик даврининг аччиқ ҳақиқати кўрсатилган... Ўз вақтида Евгений Евтушенко уни рус тилига таржима қилганди. Мен унга сўзбоши ёзиб, «Смена» журнаliga эълон қилиш учун тавсия этгандим. Афтидан, журнал ходимлари мажоз остида қандай маъно яшириниб ётганини пайқаб қолишди, шекилли, асарингни нашр қилишмади.

Шохонов. Орадан икки-уч йил ўтгач, собиқ Иттифокдаги энг оммавий журналлардан бири бўлмиш «Огонёк»нинг эски бош муҳаррири Анатолий Сафронов билан Тошкентда ўтказилган Осийё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг халқаро конференциясида учрашиб қолдик.

— Бирор нарсанг бўлса, бергин — журналда чоп этаман, — деб илтимос қилди у. «12—3=?» номли бахтиқаро дostonимни унга бериб юбордим.

Кейинчалик, афсуски, дostonингни нашр қила олмаймиз, деган мазмунда узр-нома жўнатди.

1986 йил декабрь ойида бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, Евгений Евтушенконинг илтимосига кўра, КПСС Марказий қўмитаси Маданият бўлимининг мудури Юрий Воронов шошилинч равишда каминани қабул қилди. Юзма-юз суҳбатлашаётган пайтимиз у ҳазил аралаш бир пайтлар КПСС Марказий қўмитасининг котиби. Политбюро аъзоси Суслонинг топшириғига биноан «12—3=?» номли дostonинг билан танишган эдим, деб қолди. Марказқўмнинг навқирон ходимлари пиқ-пиқ этиб кулиб юришади. Чунки, дostonдаги воқеаларни дарҳол Кремлга тақдослаб кўрадилар. Бирок, менинг номим ҳам қора рўйхатга тушиб қолишига Воронов қўлидан келганча қаршилиқ кўрсатади. Шундагина дostonим нима учун ҳеч қаерда чоп этилмаганини англаб етдим.

Мустабид тузум инқирозга юз тутган оғир дамларда, Кремлдаги чоллар ҳассаларига суяниб қолган бир пайтда сиёсий майдонга шахд билан кириб келган М. С. Горбачёв бизнинг ҳаётимизга «қайта қуриш», «демократия» каби тушунча-

ларни олиб кирди. Етмиш йилдан ортиқ вақт мобайнида кўзлари юмук ҳолатда яшаган халққа, дунёқараши, орзу-умидлари чекланган оломонга сўз эркинлигининг берилиши, шубҳасиз, буюк жасорат эди. Буни тан олиш керак.

Чике, Сиз Михаил Сергеевич билан хийла қалин эдингиз. У мана шу хавфли йўлни онгли равишда ўз ихтиёри билан танладими ёки жамиятда рўй берган ўзгаришлар туфайли мажбур бўлдимми?

Айтматов. Гапларингда жон бор. Ўша пайтда Горбачёв ҳам янгилик тарафдори, ҳам ички қарама-қаршиликлардан холос бўлмаган сиёсий арбоб эди. Ким билади дейсан, агар у эски сафдошларининг йўлидан кетганда, балки раҳбарлик лавозимида умрининг охиригача ўтириши мумкинмиди?

Ўша йиллари мамлакатимизда демократик жараён кучга тўлиб борарди. Кремлда бўладиган қандайдир йиғилиш арафасида мен Горбачёв билан учрашдим.

— Юринг, шошилмасдан бафуржа гаплашиб оламиз,— деб у мени ўз кабинетига бошлади.— Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги ҳозирги аҳвол сизга жуда яхши таниш. У минтақадаги сиёсий, иқтисодий, маданий аҳвол тўғрисида қандай фикрдасиз?— деб сўради.

Ўзимнинг билганларимни, фикр-мулоҳазаларимни очиқ-ойдин баён этдим. Биз анча вақт қизғин суҳбатлашиб ўтирдик.

— Ҳокимият ва ҳукмдор тўғрисидаги битта афсонани гапириб бераман. Ўйлайманки, буни тўғри тушунасиз,— дедим. У индамасдан бош силкитиб қўйди.

— Қадим замонларда қайсидир бир олис мамлакатда машҳур император ҳукмдор бўлган экан. Кунларнинг бирида узоқ йўл босиб, нотаниш чавандоз ҳукмдорнинг ҳузурига келибди ва: «Олампаноҳ, тахтга ўтираётган пайтингиз фуқароларимга тўла-тўқис эркинлик бераман деб ваъда қилган эдингиз. Бироқ, халққа эркинлик бериб, ундан яхшилик қайтишини кутиб ўтирманг. Чунки, халқ сизни ёмонлаб, тож-тахтингизга хавф сола бошлайди. Фақат сизни тахтдан ағдариб ташлагандан кейингина халқ тинчиди. Шунинг учун ҳали вақт борида яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўринг. Ҳозир чорраҳада турибсиз: ё халққа эркинлик беринг, ёки ҳокимиятни қўлдан чиқариб юборманг!» Асрлар давомида қарор топган тартиб-қоидаларга кўра, ҳукмдорнинг ишларига аралашиб, унинг саъй-ҳаракатларидан шубҳаланиш мисли кўрилмаган сурбетлик ҳисобланарди. Бундай одам бошидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди. Ўша қоидани яхши билган императорнинг соқчилари биргина имо-ишорадан сўнг бояги шўртумшукнинг бошини узиб олишга шайланиб турардилар. Бироқ, узоқ ўй-хаёлдан сўнг: «Бу кишига менинг номимдан мукофот берингиз! Кейин кузатиб қўйинглар, ўз йўлидан кетаверсин!» дейди император.

Мен сўйлаб берган афсонани Горбачёв индамай ўтириб тинглади. Нима учун бу афсона айтилганини тушуниб, ранг-рўйи бир оз оқариб кетди.

— Чингиз Тўрақулович, мен энди орқага чекинмайман. Орқага қайтиш мумкин эмас. Одамларга эркинлик бераман деб ваъда қилдимми, энди охиригача шу гапимда тураман. Агар ҳокимиятдан, ҳатто бошимдан ажраб қолсам ҳам шу йўлдан қайтмайман. Фақат олға босаман,— деди у.

— Шундай бўлса, мен сизга ишларингиз бароридан келишини тилайман,— дедим.

Биз илиқ хайрлашдик.

Назаримда, ўша пайтларда айтган гапларимни худойимнинг ўзи кўнглимга солиб қўйгандек туюлади.

1994 йил август ойида Москвадаги «ГКЧП»чиларнинг фитнаси Ельцин раҳбарлигида янчиб ташлангач, Парижда чоп этиладиган «Пари-матч» газетасидан камингага телефон қилдилар: «Сиз Горбачёвга яқин одамсиз, унинг маслақдоши бўласиз. Энди у тарихий саҳнани тарк этади. Бу ҳақда нима дейсиз?» деб сўрадилар. Мен уларга ҳам бир пайтлар Горбачёвнинг ўзига айтиб берганим афсонани такроран гапириб бердим. Газета афсонани дарҳол эълон қилди.

1989 йилда Горбачёв бошчилигидаги делегация таркибида Хитойга бордим. У ёқдан жуда катта таассурот билан қайтдим. Ташрифдан кўзланган асосий мақсад — кўп йиллардан бери совуқчилик тушиб қолган икки буюк давлатнинг муносабатларини яхшилашдан иборат эди. Иқтисодий, савдо-сотиқ алоқаларимизни им-

кон қадар кенгайтиришни истардик. У пайтлари Совет Иттифоқида қайта қури. демократия жараёни авж нуқтага етганди.

Бутун дунё бизга кўз тикиб турарди. Адолат юзасидан эътироф этмоқ лозимки, мамлакатимиздаги ўзгаришлар, жамиятимиздаги уйғониш истисносиз равишда барча хорижий давлатларга ўз таъсирини ўтказганди. «Горбачёв», «қайта қуриш» сўзлари тилга олинса — бас, Европада ҳозир ҳам одамларнинг юзлари ёришиб кетади. Бизнинг мамлакатимиз учун янги тарих, янги давр бошланган эди. Буни унутмаслик керак. Албатта, кўнглимизда охири нима билан яқунланади, деган шубҳа ҳам йўқ эмасди. Дастлаб, демократия аста-секин одамларнинг онгига таъсир қилди, сўнг учқундан аланга чиқиб кетди. Лекин, бу бошқа мавзуга тегишли мулоҳаза.

Хитойга ташриф буюрган кунларимиз Пекинда талаба-ёшларнинг оммавий чиқишлари рўй берди. Пойтахтнинг Тяньаньмэнь майдонига минглаб одамлар тўпландилар ва бир қатор талабларни ҳокимият олдига қўйдилар. Норозилик намоийши кечасио кундузи тўхтамади, тобора хавfli тус ола бошлади. Хитойга Горбачёв ташриф буюганини билиб қолган ёшлар ўз эҳтиросларига баттар эрк бериб юбордилар. Намойишчилар янада кўпайиб кетишди. Вазият қалтис тус олди.

— Горбачёв бизнинг олдимизда нутқ сўзласин! СССРда бўлаётган демократик ўзгаришлар тўғрисида батафсил гапириб берсин!— деб талаб қилишди намоийшчилар.

Радио-телевидение кечасио кундузи намоийшчиларнинг талабларини маълум қилиб турарди. Хитойдаги чет мамлакатларнинг элчилари: «Горбачёв намоийшчилар олдига чиқадими, чиқмайдами?» деган масалада ўзларича фол очишарди. Албатта, бундай қалтис вазиятда Горбачёвга осон бўлмайди. Нима қилмоқ керак? СССРда бўлаётган қайта қуриш тўғрисида ёшларга гапириб бериш керак, деган фикр ҳам йўқ эмасди. Бироқ, бундай ахборот намоийшни кучайтириб юбориши мумкин эди.

Горбачёвнинг маслаҳатчилари:

— Сиз Хитой ҳукуматининг таклифига биноан бу ерга келган расмий меҳмонсиз,— дейишади.— Сизнинг асосий вазифангиз — мамлакат раҳбарияти билан шартнома тузиб, ташрифдан кўзланган мақсадга эришишдан иборат. Барқарорликни бузаётган ҳар қандай куч билан (улар ким бўлишидан қатъий назар) алоқага киришилса, ўзга давлатнинг ички ишларига аралашяпти, деб баҳоланади. Ундан сўнг ҳамма ишлар чаппасига кетади.

Бизнинг мамлакатимизда рўй бераётган буюк ўзгаришлар тўғрисида минглаб одамларга нутқ сўзлаш имкониятидан маҳрум бўлаётгани Горбачёвга алам қилади ва у делегациянинг ҳар бир аъзоси билан бу масалада алоҳида-алоҳида фикр алмашади. Охир-оқибат, Тяньаньмэнь майдонидаги ёшларни қўлаб-қувватлаш мазмунидаги Горбачёвнинг очиқ хатини эълон қилишга қарор қилинди.

Қизиғи шундаки, бизнинг делегациямиз шарафига қабул маросими уюштирилган ва зиёфат берилган ҳукумат саройидан майдонга тўпланган минглаб намоийшчилар яққол кўриниб турарди. Улар ҳар-ҳар жойга чодир тикиб олишиб, ҳали-бери жойларидан кўзғолишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Ягона мақсад йўлида ҳамфикр бўлган хитой ёшлари мамлакатнинг турли бурчакларидан пойтахтдаги улкан майдон сари тўхтовсиз оқиб келар, намоийшчилар сонини тобора кўпайтиришар эди. Бу майдонда машина билан ҳам, яёв ҳам юриб бўлмасди. Тез орада майдоннинг атрофи қуршовга олинди.

Ажаб ҳол: Горбачёвнинг ғояларидан илҳомланган ёшлар майдонда тўлқинланиб ўтиришарди, Горбачёвнинг ўзи эса сарой ичкарасида миқ этмасдан ўтирарди. Улар бир-бири билан учрашиш, икки-уч оғиз гаплашиш имкониятидан маҳрум эдилар. Оёқ-қўлингни чирмаб ташлайдиган сиёсат мана шундай қудратли кучга эга бўлади.

Бизнинг делегациямиз қайтиб кетгач, орадан икки-уч кун ўтиб, Хитойда хунрезлик бошланди. Ўша кунлари Пекинда жуда кўп ёшлар қурбон бўлганини жаҳон жамоатчилиги жуда яхши билади.

Шохонов. Менимча, Горбачёв демократик эътиқод соҳиби сифатида ҳокимият тепасига келади. Албатта, бу фазилат яхши. Айни чоғда у тоталитар тузум дав-

рида шаклланган диктаторлик қудратидан ажралишни-да истамасди. Тўғри, у «икки кўчқорнинг бошини битта қозонда қайнатиш»га кўп уринди. Бўлмайдиган ишни бўлдиримоқчи бўлди. Тарихдан маълумки, ҳеч қачон, ҳеч ким бундай қилолмаган. Демократ бўлдингми — бас, диктатурага барҳам беришинг керак. Ёки аксинча. Назаримда, иккиланишлар Горбачёвни хароб қилди. У диктатурадан воз кеча олмади.

Айтматов. Горбачёвни менга нисбатан ёмон кўрасан. Бу тушунарли. 1986 йил декабрь ойида Олмаотада рўй берган воқеаларга бир томонлама баҳо берилди. Баъзан бу ҳақда ҳеч қандай ахборот тарқатилмади ёки «қозоқ миллатчилари» тўғрисида аюҳаннос солинди. СССР Халқ депутатларининг биринчи қурултойида сўзлаган нутқинг гўё Кремлда бомба портлагандай таассурот қолдирганди. Шундай эмасми? Ростини айтсам, ўшанда сени бир балога гирифтор қилишмасайди, деб кўрққан эдим.

Шохонов. Мана, Горбачёв ҳукмронлик қилган йиллар ҳам ўтиб кетди. Афсуски, Олмаотада рўй берган декабрь воқеаларининг тарихий аҳамияти ҳалигача тўла-тўқис идрок этилгани йўқ. Унга халқаро майдонда аниқ-равшан баҳо берилмади. Бу ҳолат кишини хийла ўйлантириб қўяди. Бироқ, халқнинг бўйнига тақилган тавқи-лаънат тамғаси олиб ташланди. Ҳақиқатни топиш мақсадида мен бир неча марта Горбачёв билан суҳбатлашганман. Бир марта у ҳатто: «Овозингни ўчириб кўйиш ҳам қўлимдан келади!» деб яққол кўрқитиб кўрди. Шунда мени Россиянинг ҳозирги Президенти Борис Ельцин билан гўринг нурга тўлгур буюк олим-демократ Андрей Дмитриевич Сахаров ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган эдилар. Бу ҳақда алоҳида гаплашамиз.

Сизнинг «Кассандра тамғаси» романингиз Москвада муҳокама этилажанини ва анжуманда Горбачёв ҳам қатнашадиган бўлганини эшитган бўлсам ҳам, лекин ишдан қўлим бўшаб бора олмадим. Орадан бир неча йиллар ўтгач, демократия билан диктатурани битта қўлда ушлаб турмоқчи бўлган сиёсий раҳбар билан суҳбатлашиб кўриш қизиқ бўларди.

Айтматов. «Кассандра тамғаси» муҳокамаси Евтушенко, Вознесенский, Фозил Искандар, Деметьев, Гачев, Гачевнинг хотини — адабиётшунос-файласуф Светлана Семёновалар иштирок этдилар. Михаил Сергеевич ҳам қатнашди. Ўз нутқида Горбачёв бундай деди:

— Илгари таъқиб-таъйиқ остига олинган бадиий ижод намуналарига қайта қуриш даврида тўла-тўқис эркинлик берилди. Натижада шафқатсизликни, зўравонликни, қотилликни мароқ билан тасвирлайдиган тубан даражадаги бадиий асарлар ҳамма ёқни босиб кетди. Бу сўз эркинлигидан тескари мақсадларда, нотўғри йўналишда фойдаланишдан бошқа нарса эмас. Мен бунга мутлақо қаршиман...

Шохонов. Умумий танишимиз Рустам Хаировдан эшитдимки (у ҳам ўша муҳокамада қатнашган), Горбачёв «Кассандра тамғаси» романига жуда юксак баҳо берибди.

Айтматов. Афтидан, романим унга маъқул бўлибди. Бўлар, энди асосий мавзуга қайтамиз.

Кишиларнинг эртанги кунга ишончи сифатида демократия қарор топиши керак. Ўша ишончни мустаҳкамлайдиган стимул — бу бутун давлат учун ягона бўлган Конституция ҳисобланади. Жамиятнинг энг оддий аъзосидан тортиб, то энг юксак мартабадаги президентгача умумий қонунга итоат этишлари лозим. Агар президент ўзгаришига ёки парламент янгиланишига қараб, янги чиққан асилзодаларнинг манфаатларига монанд равишда Конституция ҳам ўзгараверса, биз биринчи навбатда одамларнинг ишончини йўқотамиз. Мана, АҚШ икки юз йилдан ортиқ давр мобайнида фақат битта Конституция билан яшайпти.

Люксембургда рўй берган битта воқеани тез-тез эслаб тураман.

Дунёда қонун бузилмайдиган бирорта мамлакат борми? Люксембург суди бир кишини айбдор деб топди ва бир неча йилга озодликдан маҳрум қилиш тўғрисида ҳукм чиқарди. Суд ҳукмини қўлига олган айбдор оила аъзолари билан хайр-хўшлашиб қамоқхонага боради. Қамоқхона бошлиғи: «Ҳозир жой йўқ, бир ойдан сўнг келасиз», деб қонунбузарни уйига қайтариб юборади. Тайинланган вақтда

айбдор хотини ҳамроҳлигида қамоқхонага боради. Афсуски, хали ҳам жой бўшамаган экан. Уч ой давомида ўша ҳолат уч марта такрорланади. Ниҳоят, сабр-тоқати тамом бўлган айбдор: «Қамоқхонадан менга жой бериладими-йўқми? Қанча вақтим бекорга кетди! Ахир, бундан ортиқ адолатсизлик бўладими?!» деб газетага шикоят ёзади.

Газетада эълон қилинган шикоят жамоатчилик ўртасида қизгин муҳокама қилинади: ахир, инсон ҳуқуқлари оёқ ости қилиняпти-ку! Қамоқхона бошлиғини ишдан бўшатиш лозим!

Қамоқхона девори остидан лаҳим қазиб, дуч келган томонга жуфтакни ростлаб қолишга шай турадиган бизнинг фуқароларимиз икки дунёда ҳам суд ҳукмини кўлига олиб, ўз хоҳиши билан қамоқхонага бормайди. Боз устига, ўзини қамоқхонага ётқизишларини ҳеч ким талаб этмайди. Демак, бу воқеа бизда ҳаммага бе-маъниликдай кўринади. Лекин, маданиятли мамлакатда бу ҳол табиийдир. Агар одил суд сени айбдор деб топдими, демак, жиноятга яраша жазоланишинг керак. Қамоқхонадан қочиб кетиш, масалан, Люксембургда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Ишчи бўласанми, бой-бадавлат савдогармисан, суперменмисан — барибир ўз мамлакатинг Конституциясини ҳурмат қилишга мажбурсан.

Агар қонун посбонлари билан жиноятчилар ўртасидаги муносабатлар порахўрлик асосида қурилган бўлса, демократия жар ёқасига бориб қолади.

Конфуций: «Хукмдор адолатли ва ҳалол бўлса, айбдорни жазолаш осон бўлади. Агар ўзинг кўпмак мисол ифлос бўлсанг, ҳар қандай ит билан илиқиб юрсанг, ўзингда йўқ бўлган ҳалолликни бошқалардан қандай қилиб талаб қиласан?» деган эди. Бугун бир мамлакатнинг президенти бўлиш ҳар қандай инсон учун фахр ҳисобланади. Ер юзасидаги беш миллиарддан ортиқ одамлар орасида қирол, император, подшо, хон, президент бўлиш камдан-кам инсонга насиб этади. Бирок, ўша ҳукмдорлар орасида ўз мансабидан кетгандан сўнг халқ томонидан меҳр-муҳаббат билан, яхши сўзлар билан эсга олинадиганлар кўпми? Жуда кўпчилик ҳукмдорларни шухратпарастлик, мансабпарастлик, шафқатсизлик, порахўрлик, таъмагирлик, сиёсий саводсизлик, ахлоқсизлик каби ярамас қусурлар хароб қиладди. Оқибатда улар қора гуруҳларнинг ифлос ғояларининг етовига тушиб қоладилар.

Шохонов. Мустақилликни қўлга киритган Марказий Осиё республикалари ўзларининг биринчи президентларини сайладилар, алоҳида ҳаёт кечира бошладилар. Сир эмас, қардош халқларимизнинг раҳбарлари, давлат бошлиқлари сизни жаҳон адабиётининг йирик намояндаси сифатида ҳурмат қиладилар. Нурсултон Назарбоев Сизни «Қозоғистон халқ ёзувчиси» унвони билан тақдирлади, Ислоҳ Каримов эса Ўзбекистондаги энг нуфузли мукофотлардан бирини — «Дўстлик» орденини кўксингизга тақиб қўйди.

Бетимсол асарларингиз аллақачон ўқувчилар оммасини мафтун этган, Сизнинг ватанпарварлигингиз, ёрқин шахсингиз жамоатчилик томонидан тан олинган. Келинг, энди бизнинг навқирон республикаларимиз президентлари тўғрисида гаплашамиз.

Айтматов. Яхши. Одатда, ҳар бир раҳбарга тарих баҳо беради. Назаримда, ҳозир ҳокимият тепасида турган шахс тўғрисида мулоҳаза юрилтаётиб, қайси мезонларни асос қилиб олиш жуда мушкул бўлади.

Қозоғистонда юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қиладди. Ўз-ўзидан мана шу кўрсаткич Қозоғистондаги миллий ва ижтимоий муаммолар ниҳоятда мураккаб эканини билдириб турибди. Бу муаммолар бепоён ҳудудий, табиий, инсоний ресурслар, иқтисодий тараққиёт имкониятлари эвазига ҳал этилиши мумкин. Шубҳасизки, сиёсий оламда машҳур бўлган Нурсултон Назарбоевдек инсон ҳам бундай ижтимоий ўзгаришлар, миллий муносабатлар мураккаблашган, давлатлар ўртасидаги алоқалар издан чиқиб кетган бир даврда мамлакатни бошқариши осон бўлмайди.

Биз у билан Олмаотада, Москвада, Брюсселда учрашганмиз, кўп бора суҳбатлашганмиз. Ўша учрашувлар пайтида амин бўлдимки, Назарбоев юқори малакага эга бўлган, ҳамровдор инсон экан. Бунга асло шубҳаланмайман. XX аср адоғида айнан шу инсон раҳбарлик масъулиятини ўз зиммасига олди.

Шохонов. Нурсултон Назарбоев тўғрисидаги суҳбатимизнинг муқаддимасида шахсан ўзим гувоҳ бўлган битта воқеани гапириб бермоқчиман.

Бир пайтлар Ўтрор вилоятидаги Балиқчи туманида Ўринбосар Эркинов партия қўмитасининг биринчи котиби лавозимида ишлаганди. У ниҳоятда қобилиятли, санъатни севадиган инсон эди. Бир сафар у ўз туманига таниқли ёзувчиларни, артистларни таклиф этди: уларга туманни таништирди, Каспий денгизига олиб борди. Меҳмонлар орасида Асет Бейсеуов ҳам бор эди. Биз Асет билан ҳамкорликда «Турналар Ёйқдан қайтапти» деб номланган кўшиқ ёздик. Сўз меники, мусиқа у кишиники бўлди. Туман Маданият саройида бўлиб ўтган учрашувда янги кўшиқ ижро этилди. Зални тўлдириб ўтирган мухлислар кўшиқни гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар ва такрор ижро этишни талаб қилдилар. Кўшиқ такрор ижро этилди. Шу пайт ўзини тутиб тура олмаган Ўринбосар ҳам саҳнага чиқдию биргалишиб кўшиқ айта бошлади.

70-йилларда партия раҳбарлари қандай одоб мезонига итоат этишлари лозимлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Хуллас, партия раҳбарининг саҳнага чиқиб кўшиқ айтиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса эди.

Ўринбосарнинг «беодоблиги» тўғрисидаги миш-миш вилоят раҳбарларидан бирининг қулоғига етиб боради. Шу заҳоти масала кўтарилади ва раҳбарни вазифасидан олиб ташлашларига бир баҳя қолади. Туман раҳбари қандайдир мўъжиза туфайли ишдан бўшатилмайди.

Нурсултон Абишевич тоталитар тузум даврида вояга етган сиёсатчи ҳисобланади. Аини пайтда бу зот ҳам санъатни теран идрок этади. Баъзи тантаналар, байрамлар пайти у киши катта мамлакатнинг президенти учун уят-пуют бўлади деб ўтирмасдан қўлига дўмбира оладию суюкли кўшиқларни шахсан ўзи ижро этиб беради. Президент ўз рафиқаси Сора Алписовна билан ҳамкорликда жўр бўлиб кўшиқ айтганини бир неча марта кўрганман.

1993 йил якунига кўра, Қирғизистондаги «Рухоният» халқаро ташкилоти Қозоғистон Президентини «Йилнинг энг яхши одами» унвони билан тақдирлади. Мукофот топширилишига бағишланган маросимда қатнашиш учун Нурсултон Абишевич республикамизнинг Абиш Кекилбоев, Алибек Днишев, Олтинбек Хўрозбоев, Дўстхон Жўлжақсинов каби йирик адабиёт ва санъат намояндalари билан бирга келди. Тантанали маросимдан кейинги зиёфат чоғида халқ орасида машҳур бўлиб кетган бир кўшиқни муаллиф-бастакор Олтинбек Хўрозбоев билан биргаликда ижро этди. Ахир, бастакор учун ўзи яратган кўшиқни мамлакат Президенти билан бирга айтишдан ҳам ортиқ бахт бормикан?

Ўша зиёфат пайти Алибек Днишев билан Дўстхон Жўлжақсиновлар ҳам Президентнинг илтимосига кўра бир нечта ажойиб кўшиқларни ижро этдилар.

Маълум бўлдики, ўзим ҳам ижод аҳлига мансуб бўлсам-да, аммо кўшиқчиларнинг репертуаридан ўрин олган янги асарларни билмас эканман. Президент билан чин дилдан суҳбатлашиб ўтирган пайтларим кўпинча у киши ўз халқининг тарихини теран билмоққа интилаётганига гувоҳ бўламан. Бир гал гап ижод масаласига бориб тақалдию у киши:

— Қўйшиғари Солғариннинг «Олтин илдиш», «Шажара» номли тарихий мавзудаги роман-эсселарини ўқидингми? — деб сўраб қолдилар.

Ўша китоблар анчадан бери кутубхонамда ётган бўлса-да, аммо ўқиб чиқишга вақт топганим йўқ эди. Ноқулай аҳволга тушиб қолдим.

Нурсултон Абишевич бош қахрамон бўлган бир қизиқ воқеа ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

У пайтлари Қозоғистон Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби Колбин эди. Унинг ҳокимият тепасига келиши Олмаотада декабрь воқеаларига сабаб бўлади. Қозоқлар бундай одамлар тўғрисида: «Унинг тупуги ерга муз бўлиб тушадди», дейишади. Орол фожиаси тўғрисида ҳар ким қарама-қарши мулоҳазаларини баён этаётган кезларда биз Колбиндан денгиз фожиасига бағишланган мавзуда анжуман ўтказишга рухсат олдик.

Келишувга биноан анжуман Қизил Ўрдада ўтказилиши лозим эди. У пайтлари Нурсултон Абишевич республика Вазирлар маҳкамасининг раиси эди. Биз тармоқ вазирлари, тегишли идораларнинг раҳбарлари билан биргаликда вилоят маркази-

га учиб бордик. Колбин узундан-узун кириш сўзи айтди. Кейин Н. Назарбоевнинг нутқи тингланди. Сўнгра Оролни асраш бўйича жамоатчилик кўмитасининг президенти сифатида каминага сўз берилди. Эсимда, ўз нутқимда тубандаги мисолни келтирган эдим.

Франция қироли Людовик XIV шайтоннинг гапига кириб, шеър ёзмоқчи бўлибди. Бир гал ўша пайтлари Францияда машҳур бўлган танқидчини хузурига чақириб, унинг қўлига ўзи ёзган шеърларни берибди: «Фикрингни билмоқчиман», дебди қирол. Танқидчи ўйланиб қолибди: агар қиролга бор ҳақиқатни айтса, арслоннинг оғзига бошни тикқандек бўлади: шеърларни мақтаб юборса, виждонга хилоф равишда ёлғон гапирган бўлади. Шунда танқидчи: «Зоти олийлари, сиз ўз олдингизга мазза-матрасиз, бемаъни шеър ёзишдек ниҳоятда оғир вазифани асосий мақсад қилиб қўйган экансиз. Бу вазифани шараф билан адо этибсиз!» деган экан.

Ўша афсонани баён қилганимдан сўнг, бетга айтилган аччиқ ҳақиқатни кўпчилик ҳукмдорлар ёқтиришмайди, деб илова қилдим. Шундай бўлса-да, бор ҳақиқатни у ёки бу шаклда айтишга қодир бўлган инсонлар топилиб туради. Ундай кишилар бизда ҳам оз эмасди. Хуллас, кўнглимда тўпланиб қолган гапларимни — Орол ҳалокати, Қозоғистондаги экологик аҳвол тўғрисида ўйлаб юрган фикр-мулоҳазаларимни айтиб-айтиб минбардан тушиб кетдим.

Тушликка танаффус эълон қилинди. Анжуман бўлаётган Нортой Бекежонов номидаги вилоят драма театрининг битта хонасига дастурхон ёзилибди. Бизни тушликка таклиф этдилар. Дастурхон тўрига Колбин, Назарбоев, КПСС Марказкўмининг сектор бўлимининг мудир (исми эсимда йўқ), Қизил Ўрда вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Овулбеков ва камина ўтирдик. Тўрага беш киши жойлашдик. Шу пайт Нурсултон Абишевич ўсмоқчилаб:

— Хўш, сенга ҳозир анави амакини олқишлаб юборайми? — деб сўради атайлаб қозоқчалаб. У ёнимиздаги Колбинни назарда тутганди. — Ёки «оғиз бостириқ» — сукут сақлаганим учун ҳақимни берасанми?

— Лекин бизнинг «амаки» ёш бола эмас-ку, — дедим ҳеч нарсадан беҳабар ҳолатда.

— Ундай бўлса, ўзинг биласан, — деди кулимсираб Нурсултон Абишевич. Сўнг, мен томонга ўгирилиб, рус тилида давом этди:— Мухтор! Анжуман иштирокчилари нутқингни жуда яхши кутиб олдилар, роса қарсак чалишди. Бироқ, қирол тўғрисидаги гапларингни қандай тушуниш керак? Ўша афсонанинг Оролга нима алоқаси бор? Ўша мисол билан Геннадий Васильевичга ишора қилмадингми, ишқилиб?

Шу заҳоти Колбининг ранг-қути ўчиб кетди.

— Эй, ростдан ҳам, ўша қирол баҳонасида мени назарада тутдингми? Боя мен унчалик эътибор бермаган эканман-ку! — деди Колбин жиддий.

— Йўғ-э, нима деяпсиз, мен бутунлай бошқа нарсани назарда тутганман. Бошқа нарсага эътиборни қаратмоқчи бўлдим, — деб ўзимни оқлай бошладим. Аммо, у менинг гапларимга ишонмаётгани шундоқ билиниб турарди. Тушлик пайти иштаҳам ғиппа бўғилди. Иш чаппасига айланиб кетди. Энди нима қилишни мутлақо билмасдим.

Худога шукр, ишга яна-тагин Нурсултон Абишевичнинг ўзи аралашди.

— Геннадий Васильевич, мен шунчаки ҳазиллашгандим. Мухтор ҳар доим ўз фикрини тарихий воқеалар, афсоналар билан кучайтирмоқчи бўлади. Анави қиролнинг сизга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Албатта, одамлар ҳам бундай деб ўйлашгани йўқ.

Умуман, у ўзи яратган қалтис вазиятни ўзи бартараф этди. Манتيқий мушоҳадаси кучли бўлгани учунми ёки инсон руҳиятини яхши билгани учунми, ишқилиб, Назарбоев ўша пайтлари Колбиннинг хаёлларини, кайфиятини керакли ўзанга буриб юбора олганди.

— Э-э, бошидан шунақа демайсанми, — деди Колбин юзлари ёришиб.

У яна руҳан тетиклашиб қолди.

Айтматов. Эсимда, бир сафар Қозоғистонга борган пайтимда Колбин каминани махсус ўз хузурига таклиф этди. Кўпинча бирор инсон тўғрисидаги илк таассурот

нотўғри бўлади. Ўша пайт у менга хийла оқил, мушоҳадакор туюлганди. Афтидан, ўзини шундай кўрсатишга тиришган бўлса керак.

Шохонов. Дарҳақиқат, республика раҳбари бўлгач, адабиёт ва санъат аҳли томонидан мададга муҳтож Колбин улардан ширин сўзларини аямасди. Бироқ, унинг бундай хапти-ҳаракатлари самимий эмасдек кўринарди. Хийла-найрангни узоқ вақт яшириб бўлмайди.

Дастлаб, у: «Бир йилдан сўнг, мен қозоқ тилида нутқ сўзлайдиган бўламан!» деб ҳаммани ҳайрон қолдирди. Афсуски, «Саломатсиз ба?» деган қозоқча сўзни ўрганган пайтида Қозоғистон билан хайрлашди.

Айтматов. Осонликча муваффақият қозонаман деб ўйлаган, миллий анъаналарга бефарқ бўлган, ўзи бошқараётган одамларнинг маънавий бойлигини назар-писанд қилмаган ҳукмдор ҳеч жаҳонда зафар қозонганми?

Шохонов. Бир сафар Нурсултон Назарбоев билан гаплашиб ўтириб, ундан куйидаги афсонани эшитдим.

Қадим замонда битта хон яшаган экан. Бойлиги чексиз экан. У бир куни мулозимлари билан шикорга чиқади. Урмон оралаб ўтадилар, довондан ошиб тушадилар. Кўкқисдан улар қаршисидан чиройли сайғоқ чиқиб қолади ва ҳуркиб қочади. Хон камондан ўқ узиб, сайғоқнинг орқа оёғидан ярадор қилади. Хон мулозимлари бақир-чақир қилишиб, сайғоқни жар ёқасига сиқиб бораверадилар. Бир тараф тик қоялик эди. Ярадор оёғини судраб, аранг қочиб бораётган сайғоқ иложсиз қолгач, ҳув олисда турган ўтовни кўриб қолади ва очиқ турган эшигидан ўзини ичкарига уради. Ўтов эгалари ўша пайтда дастурхон теварагида ўтиришиб, тушлик қилишаётганди. Сайғоқ дастурхон устидан сақраб ўтадию тўрига йиқилиб, қолдан тойганча оғир-оғир нафас ола бошлайди.

— Сайғоқни ҳайдаб чиқар! — деб қичқиради отда турган хон уй эгасига энгашиб. — Мен чошгоҳдан бери унинг орқасидан қувлаб юрибман. Бу менинг ўлжам!

— Олампапоҳ, тўғри гапиряпсан, — деб жавоб беради қол. — Бу сайғоқ сенинг ўлжанг, аммо у менинг уйимнинг тўрида ётибди. Кўриб турибсанки, дастурхоним ёзиғлиқ. Ҳеч ким дастурхонни ҳатлаб ўтолмайди. Ҳатто ашаддий душманлар ҳам дастурхон устида ярашадилар, гина-қудуратни унутадилар. Муқаддас анъанамиз шундай. Сен хон бўлсанг ҳам, лекин боболаримиздан қолган удумни бузишга ҳаққинг йўқ.

Хон ҳеч нарса деб жавоб бера олмайди ва от жоловини буриб, орқага жўнаб қолади.

Айтматов. Ибратли афсона экан. Ўз халқининг анъаналарини, урф-одатларини самимий ҳурмат қилган давлат бошлиғигина тафаккур чўққиларини забт этиши мумкин. Кимки миллий қадриятларни назарига илмаса, калондимоғлик қилса, шубҳасиз, халқнинг қаҳр-ғазабига учрайди.

Шохонов. Хрущев даврида Қозоғистоннинг мафкуравий раҳбарларидан бирови чорвадор-кўчманчиларнинг қадимдан қолган энг ҳурматли меҳмонга қўйнинг калласини тортиқ қилиш одатини «феодализм сарқити, варварлардан қолган ирим-сирим, ҳайвонларнинг сонини камайтириб юборишга йўналтирилган зарарқунандачилик» деб баҳолайди. Шундай қилиб, у бутун халқни ўзига қарши оёқлантиради.

Яна битта қизиқ воқеа бўлади. Бир марта қандайдир тантанали маросимда қатнашиш учун Олмаотага Хрущев келади. Ўша пайтлари таомил тусига кирган одат бўйича, республика раҳбарлари фахрли меҳмонни муносиб кутиб олиш учун пойтахт меҳнатқашларини, пионерларни, ёшларни қўлларида гуллар ва байроқчалар билан тайёрагоҳ биноси олдига, йўл четларига қаторлаштириб териб ташлайдилар. Шу тарзда шод-хуррамлик вазиятини вужудга келтирадилар. Жуда кўп қутилгандан сўнг самолёт зинапоясида аранг оёқда турган ғирт маст Никита Сергеевич кўринади. У тўдалашиб турган оломонга бургутдек нигоҳ ташлайдию бошидан похол шляпасини ечиб олиб, боши узра баланд кўтарганча:

— Ўзбек халқига саломлар бўлсин! — деб қичқиради. Урта Осиё республикаларидан қайси бирига ташриф буюрганини эсидан чиқариб қўяди.

Назаримда, бундай маъсулиятсизлик ички маданиятнинг етишмаслиги, калондимоғлик натижасида рўй беради.

Айтматов. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов билан мен илк бор 1990 йилда учрашганман. Ўш фожиалари эсингдами? Икки қардош халқ ўртасида қутилмаганда нифоқ пайдо бўлиши, қон тўкилишига мен бефарқ қараб туролмадим. Сессия пайтидаёқ Горбачёв билан учрашдим-да: «Ўшга боришимга рухсат берсангиз. Мен у ерга боришим керак. Нима бўлаётганини кўриб, кўлимдан келганча одамларга ёрдам бераман», дедим. Горбачёв шу заҳоти КГБ раиси Крючковни, Мудофаа вазири Язовни чақириб: «Дарҳол махсус самолёт ҳозирлансин!» деб буйруқ берди. Ўша кунгидек Чкалов номидаги аэродромдан бир гуруҳ ўртоқлар билан ҳарбий самолётда учиб кетдим. Тошкентга қўнишимиз биланоқ мен Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси Одил Ёқубов билан телефонда боғландим. Биз учрашдик. Тайёрагоҳнинг ўзида шошилинич кенгаш ўтказдик.

Вазият қундай равшан эди: икки қардош халқ бир-бирининг ёқасига ёпишиб туришарди. Қарама-қаршилиқни қандай қилиб бартараф этиш мумкин? Қутилмаганда аланга олиб кетган низони қандай йўсинда тўхтатиб бўлади? Бизни ана шундай муаммолар қийнаб эди. Ҳар бир соатда янги хабар етиб келарди, юракбағримиз ўртаниб, амалий ҳаракатга шошилар эдик.

«Фарғона водийсидаги ўн минглаб ўзбеклар Ўш томонга боришяпти!»

«Кечаги кундан эътиборан Олой қирғизлари отларига миндилар!»

Шунда мен Ўзбекистондаги ҳар хил жамоат ташкилотларининг раҳбарларига: «Келинлар, оға-инилар, сеники нотўғри, меники тўғри деган мунозарани бас қилайлик. Ростини айтсак, ҳаммамиз айбдоримиз. Вазиятни кескинлаштиришдан фойда йўқ», дедим. Барча менинг фикрларимни бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Тез орада менинг келганимдан хабар топган Ўзбекистон Компартияси Марказий қўмитасининг биринчи котиби Ислом Каримов аэропортга етиб келди. Ҳар доимгидек муайян бир масалага бутун диққат-эътиборини жамлаган, ҳаракатчан, ғайратли эди. Яккама-якка чин дилдан гаплашдик. Мен: «Ўшга кирмоқчи бўлаётган фарғоналикларни тўхтатинг, — деб илтимос қилдим. — Агар икки оломон бир-бири билан тўқнашиб кетса, кейин уларни тўхтатиш ҳам, тинчителиш ҳам қийин бўлади. Жуда катта хунрезлик рўй бериши ҳеч гап эмас. Биз ҳам Ўш вилоятини тинчителиш учун кўлимиздан келганча ҳаракат қиламиз».

Каримов билан гапимиз бир жойдан чиқди. У менинг фикр-мулоҳазаларимни батамом қўллаб-қувватлади ва самолёт зинапоясига қадар кузатиб қўйди.

Ўш вилоятига бориб шарт-шароитлар билан танишганимдан сўнг, мен республика телевидениеси орқали Ўзбекистон халқига мурожаат қилдим. Бу ҳодиса нимадан бошлангани, агар низо кучайиб борадиган бўлса, охири жуда ёмон бўлиши мумкинлиги тўғрисида дилимдаги бор гапларимни очиқ-ойдин айтдим. Ўша пайтда менинг ёнимда Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров ҳам ўтирган эдилар. Улар ҳам менинг фикрларимни қувватлашиб, бутун ўзбек халқини босиқликка чақирдилар.

Қадимдан қон-қардош бўлган икки халқ ўртасида пайдо бўлган нифоқни бартараф этиш борасида ўшанда Ислом Каримов улкан давлат арбобига муносиб бўлган ақл-идрок, донолик намунасини кўрсатди.

Қозғоннинг ПЕН-клуби навбатдаги мажлисларидан бирини Кустанайда ўтказди. ПЕН-клуб президенти Абдужамил Нурпеисовнинг таклифига кўра, мен ҳам ўша мажлисда қатнашдим. Ўзим яқинда Франкфуртдан қайтгандим. Хуллас, уйга қайтаётиб, йўл-йўлакай Тошкентга ҳам тушиб ўтдим. Оқшом чоғи Ислом Каримов каминани йўқлаб келди. Биз Марказий Осиё маданиятининг ҳозирги аҳволи тўғрисида жуда узоқ суҳбатлашдик.

Илгари мен бу кишини фақат хўжалик ишларининг миридан-сиригача яхши билладиган тажрибали сиёсатчи сифатида билардим. Ўша оқшомдаги суҳбатдан сўнг амин бўлдимки, бу зот ўз халқининг, ўз давлатининг тарихини теран билладиган, маданият ва санъатнинг турли тармоқлари бўйича чуқур тасаввурга эга бўлган том маънодаги давлат арбоби экан. Айнан ўша учрашувимиз самараси ўлароқ Марказий Осиё халқларининг Ассамблеясини тузиш ва йирик анжуман ўтказиш гоёси дунёга келди.

Шохонов 1995 йили Тошкентда Марказий Осиё халқларининг маданият Ассамблеяси ўз фаолиятини бошлади. Унга бир овоздан Сиз президент этиб сайлан-

дингиз. Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин хийла тарқоқлашиб кетган мамлакатларнинг адабиёт ва маданият намоёндалари биринчи марта юзма-юз учрашиб, мавжуд муаммоларни биргаликда муҳокама этиш имкониятига эга бўлдилар. Ҳа нуфузли анжуманда Одил Ёқубов, Шукрулло, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Ёқубжон Хўжамберди, Аҳмаджон Мелибоев каби ўзбек адиблари ва кинодраматург Хайрулла Жўраевлар билан мулоқотда бўлиш шарафига муяссар бўлдим. Улардан Ислом Каримов тўғрисида илиқ сўзларни эшитдим. Қаламкаш дўстларим Ўзбекистон Президентининг юксак интеллектуал қувваи ҳофизаси ҳақида гапириб бердилар. Унинг шоир ва ёзувчиларга кўрсатаётган чинакам ғамхўрлигига республикада ўша йили эллиқдан ортиқ квартира ажратилгани ҳам далил бўлиши мумкин. Шубҳасиз, бу ҳол халқнинг маънавий бойлигини сақлаб қолиш ва ривожлантириш йўлида қилинаётган амалий ҳаракатдир.

Яшириб ўтирмайман, мен илгари Ислом Каримовни сиёсатчи сифатида яхши билмасдим. Бироқ, ўша сафардан сўнг қардош мамлакатнинг Президенти тўғрисида бир олам таассурот билан қайтдим. У кишига ҳурматим янада ортиб кетди.

Айтматов. Ёшлик пайтимда буюк саркарда Амир Темур тўғрисида битта афсона эшитган эдим. Ҳозир ҳам ўша афсона эсимдан чиқмайди.

Буюк ҳукмдор бошқа қутлуғ ишлар қаторида Бухоро ва Самарқандда наққошлик санъати ривожланишига алоҳида ғамхўрлик қилади. Унинг даврида кўплаб осмонўпар мачитлар, мақбаралар, миноралар бунёд этилади. Аста-секин қўл остидаги ўлкаларни илм-фан марказига айлантириб юборади. У барпо этган боғ-роғлар, ҳовузли оромгоҳлар тўғрисида хорижий мамлакатлардан ташриф буюрган элчилар тўлқинланиб хотиралар ёзганлар.

Ҳукмдор тўғрисида бир қанча афсоналар мавжуд. Шулардан бири қуйидагича.

Амир Темир Шарқда машъал бўлмиш Самарқанд ва Бухоро шахрини тубдан қайта қурган даврларда улуғ шоир Ҳофиз Шерозий:

«Агар кўнглимни ром этса ўшал Шероз жонони,

Ҳинду холига бахш этгум Самарқанду Бухорони!» деган инжа мисраларни гўзал бир ғазалининг кўксига қадаб кўяди.

Амир Темур Эрон юриши пайти Шероз шахрида тўхтайтиди ва улуғ шоирнинг шу ерда яшаётганини эшитиб:

— Ўша шоирни келтиринглар! Қани, жононнинг холига менинг икки жавоҳир шаҳримни инъом этиб юборадиган хотамтойни бир кўриб кўяй-чи! — дейди.

Гўё дарवेशона кезиб юрадиган шоирни чопарлар излаб топа олмайдилар. Лекин, кунларнинг бирида Амир Темур ўз кўналғаси айвонида офтобда исиниб ўтирса, кўчадан Ҳофиз ўтиб қолади. Қоровуллар дарҳол шоирни тутиб келтирадилар.

— Самарқанд билан Бухорони тортиқ қилиб юборган ошиқ сенмисан? — деб сўрайди Темур дағдаға аралаш. — Биргина хол учун икки шаҳарни бериб юборибсан-а!

Шунда Хожа Ҳофиз:

— Эй, олампадох, бир қошиқ қонимдан кечинг! — деб илтижо қилади. — Менинг ҳамма бойлигим эгнимда турибди. Қанақа эканини ўзингиз кўриб турибсиз. Камбағалнинг кўли очиқ бўлади. Турк гўзалини кўкларга кўтариш мақсадида ўша икки шаҳарни тортиқ қилиб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Амир Темир шоирга синчиклаб разм солса, дарҳақиқат, унинг эгнида жулдур чопон, оёғида эса титиғи чиқиб кетган чиптаковуш.

—Ҳа-а, қўлинг очиқ экан! Жуда олижаноб инсон экансан! — деб чин дилдан кулиб юборади ҳукмдор. — Агар мен буюк амир бўлсам, сен буюк шоирсан. Бундан кейин менинг саройимнинг тўри сеники бўлсин. Умрингнинг охиригача қаватимда яшайвер, муҳтожлик нималигини билмай, гўзал ғазаллар ёзавергин!

Бир оз сукут сақлағач, Амир Темур мулозимларига назар ташлайдию:

— Ўз шоирини излаб юрган подшонинг қўл остидаги халқ бахтли бўлади. Бироқ, ўз ҳукмдорини излаб юрган шоирнинг халқи бахтсиздир. Менинг бу сўзларим ҳаргиз ёдингизда бўлсин! — дейди.

Шохонов. Энди яна бугунги кунларимизга қайтамыз. 1995 йил баҳорида қирғиз

матбуоти: «Айтматов ўз номзодини президентликка қўйса ажаб эмас!» деб шов-шув кўтарди. Сизнинг Қирғизистондаги ва бутун турк оламидаги обрў-эътиборингизни яхши биладиган одамлар: «Нима бўпти, Чике бемалол президент бўлиши мумкин», дейишарди. Бундай мишмишлар кундан-кун авж олиб кетаверди. Ниҳоят, ўзингиз Бельгиядан телефон қилиб қолдингиз. Мен одамлар оғзида юрган миш-мишларни гапириб бердим. Шунда Сиз: «Шахсан менга ва умуман, қирғиз халқига яқин бўлган одам сифатида матбуотда суҳбатингни чоп эттиргин. Бундай миш-мишлар қуруқ гап эканини, ҳақиқатдан узоқ эканини тушунтириб бергин. Назаримда, бундай миш-мишлар жамиятимиз барқарорлигини издан чиқариб юборишдан манфаатдор бўлган кимсалар учун керак», дедингиз. Мен дарҳол матбуотда суҳбатимни эълон қилдим. Қирғиз тупроғида миш-миш тарқалмаслиги учун кўлимдан келганча ҳисса қўшдим.

Кейинчалик Нурсултон Назарбоев Францияда Сиз билан учрашган чоғида ўша масала хусусида фикр алмашганини гапириб берди. «Улкан ёзувчига президентликнинг нима кераги бор?.. Адабиётнинг вазифаси — бошқа. Худога шукр, Чикенинг обрў-эътибори президентликдан кам эмас. Анали миш-мишларни оғзига кучи етмайдиган кимсалар тарқатишяпти», деди у.

Чике, ҳамма жуда яхши эслайдики, республика парламенти Сизнинг номзодингизни президентликка тавсия этгач, рад этгансиз ва Асқар Ақаевни тавсия қилгансиз. Бу воқеага бевосита алоқадор бўлган қаламкаш дўстимиз, Қирғизистон демократик ҳаракатининг раҳбарларидан бири бўлган Казат Акметов шундай ҳикоя қилади:

«1990 йилдан бери камина раҳбарлик қилаётган «Қирғизистон демократик ҳаракати» партияси мамлакатда президент лавозимини жорий этиш тўғрисидаги таклифини парламент кун тартибига киритди. Дастлаб, бизнинг таклифимизни бирорта ҳам депутат қўллаб-қувватламаган бўлса-да, лекин вақт ўтиши билан тарафдорларимиз сони ортиб бораверди. Бироқ, Қирғизистон Компартияси Марказий қўмитаси бизнинг таклифимизга тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатаверди. Афтидан, уларнинг кўпчилиги Қирғизистон мустақил давлат бўлиши мумкинлигини ҳатто тасаввур эта олмасди. Ҳокимият жилловини ўз қўлларида ушлаб олган кимсалар имтиёзлардан маҳрум бўлиб қолишни асло истамасдилар. Шу боис: «Совет Иттифоқида битта президент бор. Ушанинг ўзи етарли. Ҳар бир республикада яна президент сайлаб ўтиришга ҳеч қандай ҳожат йўқ» деб баёнот беришди.

Ўша йилнинг ноябрь ойида парламент мажлисларида бўлиб ўтган қизгин баҳс-мунозаралардан сўнг, президент ҳокимиятининг тарафдорлари ғолиб келишди. Республика партия ташкилоти вақтинча бўлса-да тарихий саҳнани тарк этди.

Такрорий сайлов пайтида ҳам бирорта номзод ғалабани таъминлайдиган даражада овоз тўплай олмади. Парламент сиёсий жиҳатдан боши берк кўчага кириб қолди. Сессиядаги мунозаралардан сўнг, ниҳоят, 25 депутатдан иборат комиссия тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Комиссия таркибида мен ҳам бор эдим. Бизнинг олдимизда жуда мураккаб вазифа турарди: хўш, Қирғизистоннинг биринчи президенти лавозимига кимнинг номзодини тавсия этамиз?

Бизнинг бир тўхтама келишимизни сессия уч кун мобайнида сабрсизлик билан кутди. Комиссия аъзолари аста-секин икки гуруҳга бўлиниб қолди. 12 нафар депутат эски раҳбарни президент лавозимига сайлаб олиш мақсадида умумхалқ референдуми ўтказишни ёқлаб чиқди. Бошқа 12 нафар депутат эса президентликка янги номзодлар кўрсатилиши керак деб туриб олдилар. Битта депутат бетараф қолди. Мунозара қизиқ кетди. Сиёсий кампанияни синчковлик билан кузатиб бораётган жамоатчилик ташвишга тушиб қолди. «Қирғизистон демократик ҳаракати» сессия давом этаётган парламент биноси қаршисида кечасио кундузи ёшларнинг сурункали намоёишини уюштирди. Ёшлар «Айтматов президентликка номзод!» деган шиорларни кўтариб олишганди. «Оқ уй» ёнида 140 нафар сайловчи очлик эълон қилади. Мана шундай оғир бир вазиятда комиссия аъзолари: «Айтматовнинг номзодини президентликка таклиф қиламиз», деган қарорга келдилар.

У пайтлари ёзувчининг ўзи Москвада эди.

— Ҳозирок телефонда ўзи билан гаплашгин. Зудлик билан бу ерга етиб келсин! — дейишди депутатлар бир овоздан.

Биз Тўламуш Укаев ҳамда Барло Риспоевлар билан биргалиқда Москвага сим қоқдик. Хайрият, ёзувчи уйда экан. Мен айтган янгиликни диққат билан тинглагач, Айтматов бундай деб жавоб берди:

— Президент бўлиш учун тайёргарлигим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ. Бу жуда кўп вақт, фахрли лавозим. Сизларга мингдан-миг раҳмат! Бундай лавозимга иқтисодчи, ҳуқуқшунос ёки қишлоқ хўжалиги бўйича мутахассис кўпроқ муносиб бўлади. Мен ёзувчилигимни юксак мартабага алмаштирмоқчи эмасман. Ижодий режаларим жуда кўп. Худо хоҳласа, янги асарлар ёзмоқчиман.

Мен ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Биз унга, сиз рози бўлсангиз — бас, шак-шубҳасиз президент бўласиз, дедик. Бизнинг сўзларимиз чин ҳақиқат эди. Агарда Айтматов: «Бўпти, сизлар нима десаларинг шу», деганда борми, парламент уни президент этиб сайлаши аниқ эди.

Ундан розилик олиб бўлмаслигига тўла-тўқис ишонч ҳосил қилганимиздан сўнг: «Ўзингиз кимни тавсия этган бўлардингиз?» деб сўрадик.

— Ана бу бошқа гап, оббо, азаматлар-эй! — деб енгил тин олди. — Аллақачон шуни сўраш керак эди... Мен, масалан, президентликка Асқар Ақаев номзодини тавсия этаман. У юксак малакали, ҳалол, зийрак инсон. Вақти-соати етгач, у ҳақикий раҳнамо бўлиб қолади.

Асқарнинг ўзи бу пайтда Москвада СССР Олий Советининг сессиясида эди.

— Бу таклифни Сизнинг номингиздан парламент муҳокамасига тавсия этишимиз мумкинми?

— Ҳа. Парламентга менинг номимдан салом айтинлар. Агар Асқар сайланса, халқимиз учун ҳам, ўзларинг учун ҳам яхши бўлади.

Буюк ёзувчининг фикр-мулоҳазаларини кутиб ўтирган 114 нафар депутатдан иборат парламент, ниҳоят, янгиликни эшитиб енгил тин олди.

Шундай қилиб, иккинчи турда кўп овоз олган Асқар Ақаев Қирғизистон Республикасининг биринчи президенти этиб сайланди».

Чике, Казатнинг ҳикоясидан маълум бўладики, жамоатчилик билан парламентнинг таклифини рад этганингизни, бир тарафдан, Сиз табиатан камтарин инсон деб, иккинчи тарафдан, ёзувчилик касбига садоқат деб баҳоламоқ лозим. Шундай эмасми?

Айтматов. Ҳар ким ўз кучи ва имкониятлари даражасида маълум бир юксакликка кўтарилади. Тақдир каминага ёзувчи қаламини ҳозирлаб қўйган экан, агар ундан оқилона фойдаланилса, сўз ҳам бебаҳо қурол бўлиши мумкин.

Шохонов. СССР Олий Советининг аъзоси бўлиб юрган кезларимда мен биринчи марта Асқар Ақаев билан танишган эдим. Сессия давомида унинг ватанпарварлиги кўпчилиكنи ҳайратга солганди.

Мен ўша кунлари Олмаотадаги декабрь воқеаларини сессиянинг кун тартибига киритиш учун ҳаракат қилиб юрган эдим. Сиз ўшанда чет элга сафарга кетган эдингиз. Ўша оғир дамларда гўринг нурга тўлгур Андрей Дмитриевич Сахаров ёнимга келиб: «Агар битта палатанинг тўртдан бир қисми, яъни 68 нафар депутат мана шу масалани қўллаб-қувватлаб имзо чекиб берса, кўтарилган масала ҳеч қандай муҳокамасиз ҳам кун тартибига киритилиши мумкин», деб маслаҳат берганди. Бир неча кун давомида оёғимда оёқ қолмасдан ҳар бир депутатнинг орқасидан чошиб юрдим: қўлимдаги икки-уч саҳифа хатни ҳар бирига ўқитиб, тўрт-беш дақиқа бировларнинг оғзига маҳтал бўлиб турдим. Шундай қилиб, уч-тўрт кун ўтди. Ўшанда декабрь воқеаларини муҳокама этилишини Қирғизистондан борган 24 депутатдан фақат иккитаси айнан Асқар Ақаев, иккинчиси эса Талас вилоятидан сайланган ҳайдовчи Телдибек Каримбеков эди.

Ўзингиз биласиз, ҳайдовчи машинасидан ажралиб қолишдан қўрқмаса ҳам бўлади. Лекин, тоталитар режим ҳали кучли бўлган бир пайтда Асқар Ақаев республика Фанлар академиясининг президенти эди. Шундай бўлса-да, қозоқ демократик ёшларининг хатти-ҳаракатларини, ўша режимга қарши бош кўтарган ёшларни ҳеч иккиланмасдан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги хатга имзо чекади. Бу имзони мен академик Асқар Ақаевнинг инсоний жасорати деб баҳоладим. Мана

шу имзоси учун юксак лавозимидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди. Ўшандан бери мен фавқулодда маданиятли, одобли, олижаноб бу инсон билан қалин дўст бўлиб қолдим.

Айтматов. Эндигина мустақилликка эришган мамлакатларнинг президентлари ҳозирги ўтиш даврида ҳар томонлама синовдан ўтаётирлар. Жамият фақат икки ҳолатда мана шундай мушкулотга дуч келиши мумкин: биринчиси — уруш пайтида, иккинчиси — жуда чуқур ижтимоий ўзгаришлар пайтида.

Кўпинча каминани-да ҳайрон қолдирадиган Асқар Ақаевнинг матонати шундан иборатки, кўпинча болға билан сандон орасида қолса ҳам, қарама-қарши томонларнинг тазйиқига дуч келиб турса ҳам, у сўз эркинлигига катта йўл очиб берди. Қаердаки, сўз эркинлиги ва муҳолифат таъқиқлаб қўйилса, ўша ерда ҳақиқат ўлади.

Кўпинча ҳокимият муҳолифатдан ўлар даражада қўрқади. Лекин, аслида, муҳолифат ҳокимиятни еб қўймайди. Мамлакатнинг сиёсий йўли қандай, демократик жараёнларнинг қотили ким, ким давлат хазинасидан ўғирляпти, хорижий мамлакатлардан келган қарзлар нималарга сарфланяпти ва ҳоказо маълумотлар очик-ойдин фуқарога етказилиши лозим. Муҳолифат эса мана шуларнинг барчасини ҳар тарафлама назорат қилиб туради. Демократик жамиятда муҳолифат ҳалол рақиб бўлади: у ҳар қандай хато ва камчиликларингни юзинга айтади. Унинг танқидлари натижасида ўз камчиликларингни тузатиб борасан.

Шохонов. Менинг назаримда, Асқар Ақаев қамровдор шахс, олим иқтидори, сиёсатчи қобилияти, ноёб ватанпарварлик хусусиятлари унда жам бўлган кўринади. Тўғри, Қирғизистон Республикасининг Президенти лавозимида эндигина иш бошлаган кезларда баъзи бировлар уни кўнгилчанлиги, ниҳоятда, боодоблиги учун танқид қилдилар. Бирок, ўтган давр кўрсатдики, кимнингдир ғурурига тегмасдан, кимнингдир ёқасига ёпишмасдан, яна кимнидир «тупроқ ейишга» мажбур қилмасдан ҳам мамлакатни бошқариш мумкин экан.

Ўз халқининг тарихини, маданиятини, анъаналарини яхши билган Ақаев халқ тажрибасига асосланган кўп асрлик фалсафа, умуминсоний қадриятлар тизимида оқилона мушоҳада юритади. Ақаев билан суҳбат қурган ҳар бир киши биладикки, мулойим табассум ёйилиб турган қиёфасида ёки хушнуд нигоҳларида улкан ақл-идрок, қамровдор дунёқараш балқиб туради.

Бишкекда Тўқтағул номидаги Қирғизистон давлат филармонияси биносида ўтган менинг ижодий кечамда навқирон қирғиз шоири Умрбек Тиллабоев жуда яхши битта шеърини ўқиб берди. Залда ўтирган Президент: «Бу йигитдан зўр шоир чиқади», деди-да, унинг номини ён дафтарчасига ёзиб олди. Миллий бойликка муносиб улуш қўшадиган ҳар қандай янгиликни учун берган чоғидан эътиборан кўллаб-қувватлаш мамлакат раҳбарининг фазилати бўлиши керак.

Ақаев ўз асарларидан тушган маблағ ҳисобидан Алиқул Ўсмоновга ҳайкал ўрнатяпти. Қирғиз адабиёти осмонида яшиндай бир чақнаб сўнган бу шоир қисқа умр кўрди, лекин ўзидан кейин гўзал ижодий мерос қолдирди.

Эътироф этмоқ жоизки, кейинги йилларда одамлар умуман санъатга, хусусан театрга ҳам унчалик қизиқмай қўйишди. Албатта, мамлакатдаги оғир иқтисодий аҳвол бунга тўсиқ бўлиб турибди.

Қирғизистон Халқ артисти Арсен Умралиев раҳбарлик қиладиган Бишкек театри ўз томошабинлари учун япон драматурги Модзаэмон Тикамацунинг «Амудзима» пьесасини тайёрлади. Премьерага йирик жамоат ва давлат арбоблари, Асқар Ақаев бошчилигидаги чет элларнинг элчилари таклиф этилди.

Бу асар илк бора қирғиз тилида намойиш этилаётган бўлса-да, лекин спектаклда қатнашган артистлар ажойиб ижрочилик маҳорати, япон халқининг маданиятини теран англаб етгани, миллий ўзига хосликни, дунёқарашни аниқ ифода этганлари туфайли томошабинлар қалбида ёрқин из қолдирдилар.

Премьерадан сўнг фикр алмашув бўлди. Бу муҳокамада Қирғизистоннинг Япониядаги солиқ бош консули, ҳозирги Қирғизистоннинг давлат қотиби Ишонбой Абдураззоқов, Россиянинг элчиси Михаил Романов, Покистоннинг элчиси Назар Аббос, Ҳиндистоннинг элчиси Рам Сваруп Мукижа ва камина иштирок этдилар. Суҳбат охирида Асқар Ақаев сўз олиб, спектакль тўғрисида тўлқинланиб гапирди.

Президент бадиий асарни жуда теран тушунганидан, кучли қувваи ҳофизасидан ҳамма ҳайратланди. Маълум бўлишича, Ақаев пьеса матнни келтириб беришларини сўраб, диққат билан ўқиб чиққан экан. Кейин таржимани тағлама билан таққослаб кўрибди. Таржиманинг яхши чиққан ўринлари аниқ мисоллар билан кўрсатиб берилди. Президент фақат шулар билан чекланиб қолмасдан, Модзаэмон Тикамацу қаламига мансуб бошқа асарларни сўраб-суриштириб, қайси тилларда чоп этилганини аниқлаб, бу асарларни айнан мана шу жанрда яратилган бошқа асарлар билан таққослаб кўрибди.

Актёрлар муаллиф фикрини аниқ ифодалай олганлари, спектакль юксак даражада чиққани тўғрисидаги Ақаевнинг маърузасини залда тўпланганлар гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар.

Бошқаларни билмадим-у, шахсан ўзим спектаклга ҳеч қандай тайёргарлик кўрмасдан келганим учун уялиб кетдим.

Айтматов. Қирғиз тупроғида Ақаевдек биродарим борлигидан бағоят мамнунман. У чексиз ҳокимиятдан ҳам инсонийлик нуқтаи назаридан фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берди.

Шундай қилиб, Миср эҳромларидан бошланган суҳбатимиз табиий равишда бизнинг ажойиб замондошларимизга — уч қардош давлатнинг президентларига келиб тақалди. Ҳаммага бирдек маъқул бўладиган раҳбар борлиги тўғрисида шу пайтгача эшитганим йўқ. Ҳаммага бирдек ёқадиган раҳбар борлигига ишонмайман. Алалхусус, Назарбоев тўғрисида ҳам, Каримов тўғрисида ҳам, Ақаев тўғрисида ҳам халқ ўртасида, жамиятда бошқача фикрда юрган одамлар бўлиши шак-шубҳасиз. Уларнинг фаолиятига ҳар ким қарама-қарши баҳо бериши ҳеч гап эмас. Демократия нуқтаи назаридан қаралса ҳам бу ҳолат мутлақо табиийдир.

Биз уларнинг ҳокимият чўққиси томон ташлаган илк қадамлари, маънавий бойликлари, уларга алоқадор бўлган ва ўзимиз гувоҳ бўлган воқеалар тўғрисида қисман тўхталиб ўтдик, холос.

Қалбимизни ўртаётган ташвишларни ҳам яшириб ўтирмаймиз.

Шохонов. Қалбимизни ўртаётган ташвишнинг асоси, назаримда, Сапармурод Ниёзов — Туркманбошнинг ҳозирги режимида. Шахсга сиғиниш натижасида халқ бошига қандай мусибатлар тушиши мумкинлигини жуда яхши биладиган Ниёзовнинг ўзи ҳам айнан ўша йўлни танлади. У тириклик пайтидаёқ ўзига икки юздан ортиқ ҳайкал қўйдирганини орқаваротдан эшитган ҳар қандай одам беихтиёр кулиб юборишини у билармикан? Ёки бўлмасам, айтайлик, авлодларни-ку кўя турайлик, сон-саноксиз хўжаликларга, атрофларга, шаҳарларга, ҳатто каналга ҳам унинг номи берилганини, пулга расми босилаётганини кўриб турган замондошлар нима деб ўйлашар экан?

Айтматов. Рус тилида чоп этиладиган битта корейс журналида Ким Ир Сенга алоқадор қизиқ бир воқеани ўқиб қолдим. У Шимолий Корейани деярли ярим аср бошқарди, ҳаёт пайтидаёқ ўзини илоҳийлаштириб улгурди.

Бир марта тошқин пайтида соҳилдаги қишлоқларни сув босади. Асов тўлқин ёш гўдагини опичлаб олган бир аёлни ҳам оқизиб кетади. Аёл оқиб кетаётган пайтида сув юзасида қалқиб бораётган Ким Ир Сен портретига кўзи тушиб қоладию қўлидаги боласини ташлаб, доҳий портретини қирғоққа олиб чиқади. Журнал ўша аёлнинг саъй-ҳаракатини юксак ватанпарварлик намунаси деб баҳолайди... Албатта, бу ҳол санамга сиғинишдан ва сиёсий манқуртликдан бошқа нарса эмас.

Надоматлар бўлғайким, чексиз ҳокимият одамларни кўпинча ўз кадр-қиммати-ни билмайдиган, инсоний ғурурини ҳис этмайдиган ҳолатга келтириб қўяди.

Президент ҳокимияти — инсон бошига қўниши мумкин бўлган бахт куши, тақдирнинг буюк иноятидир. Баъзилар бу сиёсий шоҳсупага ўз иқтидори, ақл-идроки, ўзига хослиги ва бошқа фазилатлари туфайли кўтарилади. Бошқаларга эса бошқарув жиловни тасодифан насиб этади. Тарихий ўтиш даврида кўпинча шундай бўлади. Бошқарув жилови гоҳида халқ оёғига урилган кишан бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Биз юқорида эслатиб ўтган кўплаб тарихий ҳодисалар шундан гувоҳлик беради.

Шохонов. Ҳукмдор учун тарих тарозисида фақат уч дона тош бор: бу тошлар-

нинг номлари — халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажакдир. Унинг ақл-идроки бу борада ҳакам бўлиши керак. Акс ҳолда, у халқ ишончини йўқотади. Ўзим жиддий ҳурмат қиладиган Аҳмадjon Есимовни Олмаота вилоятига ҳоким этиб сайлаш-гач, ҳазил аралаш:

— Мансаб ҳақиқий йигит учун — синов. Фақат ҳозирги замонда эмас, балки ўтмишда ҳам шон-шухратга бепарқ қарайдиган одам жуда кам бўлган. Умид қиламизки, сен ўша камёб одамлар рўйхатидан муносиб ўрин оласан, — дедим.

Камбағал оилада дунёга келиб, кейинчалик юксак мартабага эришган Аёз бий шон-шухрат чўққисига кўтарилиб, кудратга тўлган пайтларда ҳам сарой эшигида жулдур кийимлари осик турар экан. Шу нарсалар унга ўтмишини эсига соларкан.

Айтматов. Масала, Ислоҳ Каримов Жиззахга сафарга борган пайтида унинг иккита катта портретини осиб қўйганлари учун вилоятнинг иккита раҳбарини ва-зифасидан бўшатиб юборганини эшитиб, жуда хурсанд бўлдим.

Шохонов. Бу таҳсинга лойиқ ҳодиса. Ислоҳ Абдуғаниевич камтарлик масала-сида буюк боболарининг изидан кетяпти. Энди мен «Темурнинг сўнгги васияти» номли янги шеъримни ўқиб бермоқчиман.

Амир Темур аскарлари
Самарқандга — пойтахтга
қайтди узоқ юришдан.
Оқшом эди. Кўксаройнинг
гумбазлари жилвагар...
Ғалабага улуш қўшган
Буронғору жувонғорни
ўз кўшига тўплади Амир.
Суҳбат узра танбур навоси
таралади оҳиста, ажиб.
Гўё оққуш учар ҳавода...
Шу дам туриб Хўжа Ҳофиз,
ўша машҳур Ҳофиз Шерозий
ўқий кетди мумтоз бир ғазал.
Ҳаяжондан Амир бош ирғаб:
— Қандай ажойиб!
Сўз мухтасар, туйғу мухтасар! —
деди маъқуллаб.
Шу пайт кимдир сакраб ўрнидан
қайта-қайта таъзимда бўлиб,
сўз сўради ногоҳ Амирдан:
— Улуғларнинг улуғи Сизсиз,
доноларнинг сизсиз доноси,
жасурларнинг жасури ҳам сиз.
Боз устига, ғазал мухлис,
сўз кудратин илғайсиз нозик.
Фахрдамиз сиздай Соҳибқирондан!
— Бас қил, етар! — ҳайқирди Амир. —
Сен чиройли ёлғон айтасан!
Билмайсанки, сўз бўлмаса,
куй бўлмаса, эй, сен муғомбир,
бу дунёда яшаб қайтасан?
Гўзалликни қадрламоқ
вазифаси одамнинг!

Бунинг учун ялаб-юлқамоқ
эрур иши фақат нодоннинг!
Шундай дея қаттиқ тикилди:
— Ким бўласан, айт ўзинг?
— Хуросоннинг ҳокимидурман.
Табриклашга келган эдим
Сиз эришган ғалаба билан!
— Сен шу тобдан эмассан ҳоким!
Шундай бўлар — бу менинг ҳукмим.
— Гуноҳим не, ў-ў, улуғ амир?
Бечораҳол сўра қалтираб.
— Сен айёрсан мисоли тулки,
биласанки, хушомад қурол!
Дош беролмас не-не улуғлар.
Ҳукмдорнинг ҳақиқатини
шу хушомад албат ўлдирар.
Касофати сенга эмас,
халққа уради.
Бундан буён амирлик сўзим:
мамлакатда мендан тартиб,
ким хушомад, мақтовлар айтса,
ҳаддан ошиб битса қасида,
жазолансин, балки шунда
мамлакатда туради тартиб.
Сен-чи, ҳоким, йўлдан нари тур, —
деб Амир анжуманни
тарк этди мағрур...
Қатимизда ўтирибди
мана, ёш ҳоким.
Олти аср беридан туриб,
кеч бўлса-да ўзиб вақтнин
қайта-қайта ўйлаб кўрсин
Амир Темур васиятини
мана шу ҳоким!

Айтматов. Ҳа, бу шеър мазмунини ҳар биримиз жиддий ўйлаб кўрмоғимиз ло-зим. Унинг маъзини чақиш керак.

Мен Қирғизистоннинг турли бурчақларидан кўплаб мактублар олиб тураман. Халқнинг турмуш даражаси пасайиб кетди, экологик ҳалокат, инсоний фазилат-лар путурдан кетяпти — ҳаммасини санаб адоғига етиб бўлмайди. Булар ҳеч туга-майдиған мусибатномага ўхшайди. Айниқса, бир мактуб юрагимга қаттиқ ботди.

— Бизнинг Конституциямизга «дуо» ва «қарғиш» тўғрисида қўшимча киритилиши лозим, — деб ёзади мактуб муаллифи. — Ўз халқи учун кўп меҳнати синган, жамиятни олға силжитган, оғир дамларда бизни ёлғизлатиб қўймаган раҳбарларни дуо қиламиз. Ундай раҳбар ўша дақиқадан эътиборан «Дуо олган инсон» деган фахрий унвонга сазовар бўлсин. Лекин, жамиятни пароканда қилиб юборган, қора ишлар билан машғул бўлган, давлат мулкни талон-тарож қилган, шахсий манфаатини жамият манфаатларидан устун қўйган раҳбар, аксинча, биздан қарғиш олиши керак. У одамлардан ўзини четга тортиб юрсин, бировнинг кўзига тик қарай олмасин, халқнинг тавқи лаънатига йўлиқсин!

Овулда яшайдиган оддий одамлар барча муаммоларни юракка яқин оладилар.

Шохонов. Чике, Сиз фақат Марказий Осиё ва Қозоғистон республикаларининг давлат бошлиқларини эмас, балки бошқа ҳамдўстлик мамлакатларининг раҳбарларини ҳам яхши биласиз. Ўша одамлардаги қандай хусусиятлар халқлар келажаги учун ғов бўлади?

Айтматов. Назаримда, ғов бўладиган тўртта унсур бор. Айрим президентлар «мен» олмошини тез-тез ишлатиб турадилар. Бундан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Чунки, бугунги «мен» эртага бориб «Давлат — бу мен!» деган машхур иборага айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Иккинчидан, чексиз ҳокимиятга эга бўлган ҳукмдорлар баъзан хатога йўл қўйиши мумкин. Бироқ, улар ўз хатоларини танқид қилишга ҳам, муҳокама этилишига ҳам асло изн бермайдилар. Хатоларини халқдан яширадилар. Демократик тараққиёт йўлини танлаган мамлакатларда президентнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир қарори қатъиян назорат остида бўлади. Бунга жуда кўп мисоллар бор.

Учинчи хавф шундан иборатки, парламентнинг ҳақ-ҳуқуқларини, имкониятларини президент чеклаб қўйишга, уни ўз иродасига бўйсундиришга интилади. Масалан, давлат бошлиғининг шахсий самолёти унинг айби билан икки соат мобайнида бекор тургани учун парламент қарорига кўра президентга жарима солинади. Ғарб мамлакатларининг бирида шундай воқеа бўлди.

Тўртинчидан, ҳаддан ташқари ҳамд-санолар, сиғинишлар, хушомадлар асло рағбатлантирилмаслиги керак. Ширин сўзлар тўлқинлантirmайдиган, мақтовга бефарқ раҳбарлар жуда оз. Шубҳасиз, ундай шахслар бор. Вақт борида эс-хушни йиғиштириб олиш лозим. Васвасага учмасдан, одам ўзини идора қила олиши даркор. Бу нарса мамлакат раҳбари учун ҳам, халқ учун ҳам зарур.

Қадим замонлардан то XX аср адоғигача ўтган ёки ҳаёт бўлган ҳар тоифадаги ҳукмдорларнинг маънавий бойликка муносабатлари, уларнинг эътиқоди, асил ҳақиқати ва ёлғон ҳақиқати тўғрисида суҳбатлашдик. Агар бизнинг бу суҳбатимиз замондошларимизни, эҳтимол, ҳозирги ва бўлажак президентларни, ҳеч бўлмаса, бир сония ўйлашга ундаса — бас, ўз олдимизга қўйган вазифамизни бажарган бўламиз. Шу боис ушбу суҳбатни турли даврларда яшаб ўтган донишмандларнинг ҳокимият ва маънавият тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари билан якунлашни истардим.

Пифагор: «Ахмоқнинг қўлига қилич бериш ҳам, виждонсизнинг ихтиёрига ҳокимиятни топшириб қўйиш ҳам бирдек хавфлидир».

Ш. Монтескье: «Қасамёд бўйича, қонунлар доирасида, муқаддас байроқ остида ҳаракат қилаётган мустабид подшоҳдан ҳам даҳшатлироқ душман бўлмайди».

Д. Дидро. «Зўравонликка асосланган ҳокимият айнан зўравонликнинг қурбони бўлади».

Ж. Лабрюйер: «Фахрли жой муносиб инсонни янада юксалтириб юборади, майда одамни эса баттар бачканалаштириб қўяди».

Сўзимнинг охирида айтмоқчиманки, халқнинг ахлоқий қадриятларидан, маънавий ҳаётидан айрича йўл тутадиган ҳукмдорлардан бизни тақдир азалнинг ўзи асрасин!

Таржимонлар:

*Набижон БОҚИЙ,
Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИ*

(Давоми бор)

Эркин ВОҲИДОВ

Ўзбекистон халқ шоири

Янги шеърлар

ЎЗБЕКИСТОН БОҒЛАРИГА ҚАЙТИБ КЕЛДИ БУЛБУЛЛАР

Бугун саҳар булбулларнинг чаҳ-чаҳидан уйғондим.
Шоҳимардон тоғларида бир яйрадим, кувондим.

Бир-бирига навбат бермай қўшиқ айтди булбуллар,
Шукур бўлсин, боғларимга яна қайтди булбуллар.

Неча замон ноёб эди ўлкамда бу тарона,
Неча замон булбуллардан айру эди Фарғона,

Томигача пахта эккан элда нетар булбуллар,
Осмонидан заҳар ёққан юртда нетар булбуллар!

Чаманзорлар шудгор бўлса, булбул қандоқ яйрасин,
Эрк қушчаси эрк йўқ жойда қандоқ қилиб сайрасин?

Мана бу кун боғларимга қайтиб келди булбуллар,
Хур Ватанга хур қўшиқлар айтиб келди булбуллар.

Мен ҳам энди қаламимни шеърлар учун чархлайин,
Бу сеҳрли таронани ғазалларда шархлайин.

Бугун саҳар булбулларнинг чаҳ-чаҳидан уйғондим,
Шоҳимардон тоғларида бир яйрадим, кувондим.

Чаманзорда шўх сайрасин, завққа тўлсин булбуллар,
Қайтмас бўлиб ватанимга келган бўлсин булбуллар.

СЕВГИ КЕЛСА

Севги келса қадди ё ҳам ёш бўлур,
Севгисиз жонона ҳайкалтош бўлур.

Меҳри йўқ дилдорни қучма, тошни қуч,
Тош сенга малҳам бўлур, сирдош бўлур.

Севги фаслида тикандан гул унар,
Севги кўйида шамол фаррош бўлур.

Кўнгли ётлар базми жамшиди — азоб,
Ёр билан бўл, қум есанг ҳам ош бўлур.

Чин муҳаббат минг жафога дош берар,
Лек хиёнатга у бебардош бўлур.

Бевафоликни яширсанг: ер кўмар,
Лекин осмонларда бир кун фош бўлур.

Ғурбат ичра ботди мағрибга қуёш,
Уфқ эмас гулранг, бу қонли ёш бўлур.

Ишқ йўлини фирдавс йўли деб англагил,
Пок дилинг, Эркин, бу йўлда бош бўлур.

СИР АЙТАР ҒУНЧАГА ҒУНЧА

Сир айтар ғунчага ғунча,
Кўнгил кўнгилни англайдир,
Кабутарни кабутар ўпсаю
Гул гулни чанглайдир.

Мисоли икки юлдузни
Кўшар тақдир йигит-қизни,
Агар ёр англамас бизни,
Илож не, шўр бу манглайдир.

Чаманлар ичра ранг танлаб,
Паривашлар бўяйдир лаб,
Менинг ёрим лабин, ё раб,
Юрак қонимга ранглайдир.

Қоши ҳам ўсмадин зангор,
Дема зангор, эрур зангбор,
Нечукким қон тўкиб хунхор
Қиличлар бўйла занглайдир.

Ғаму ҳажру жафоларда
Ёнар булбул наволарда.
У булбулмас, самоларда
Менинг додим жаранглайдир.

ҲИЖРОН ҚУШЛАРИ

Тарки юрт этган хазон
 Фаслидаги қушлармикин,
 Ё қиров тушган бошим
 Ташлаб учар қушлармикин.

Қуш каби парвоз тилар кўнглим,
 Ки анда бир умид
 Ёр сайёдим сочини
 Дом этиб ушлармикин.

Мулки ҳинд оғушидир
 Қушлар хаёлида бу дам
 Ё хаёлимда қаро кўз
 Очган оғушлармикин.

Тўлдириб осмонни ҳижрон
 Қушлари учмоқдалар
 Воҳ, улар қушлармикин,
 Ё мен кўрар тушлармикин?

Бош олиб мулки фанодин
 Кетгучи жонларми ё
 Тарки юрт этган хазон
 фаслидаги қушлармикин?

ДЎСТИ НОДОНДАН КЎРА

Бўлмаса қушёр ёру
 Оқилу содиқ жўра,
 Эй худо, доно рақиб бер,
 Дўсти нодондан кўра.

Дўсти нодон дўстлигидан
 Юз жафо чекдинг, кўнгил,
 Ёлбориб энди сен андин
 Битта душманлик сўра.

Аҳли дил икки жаҳонда
 Бўлмасин нодонга дўст,
 Гулни гулга ёр этинг,
 Янтоққа эш бўлсин шўра.

Дўст топишга хом этибдир
 Бизни тақдири азал,
 Ёр бўлиб дунёга келдик,
 Гўрга киргаймиз гўра.

Ўзга ўздин ўзга йўқдир
 Дўсти нодон, ўзга биз
 Тил билан қўйдик тузоғу
 Тиш билан қаздик ўра.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Дўсти нодондан кечу қил
Энди нодонликни дўст,
Чунки дониш жон учун
Куйдиргучи оташ кўра.

Ранжиманг аччиқ тилимдан
Сиз мени нодўст билиб,
Менга душман ўз тилим, лек
Сизга дўст, ҳоким тўра.

Қил ўзингга дўстлик, Эркин,
Рухингга парвоз тилаб,
Пилла қурт янглиғ ўзингни
Ҳақ сўзинг бирла ўра.

ИККИ ЖАҲОННИ САДҚА ҚИЛ

Яхшилиқ қилма бировга кўз учун,
Яхшилиқ асли бировмас, ўз учун.

Ризқи рўз бердим дема, одам ахир
Келмаган дунёга ризқи рўз учун.

Не олиб кетгай бу оламдан киши,
Бори савдо икки газлик бўз учун.

Ғар жаҳоннинг шоҳидурсан, зорсан
Меҳр аталган малҳаму дилсўз учун.

Жон надир, икки жаҳонни садқа қил
Дўст сенга айтган бир оғиз сўз учун.

ЖОН ТУГАМАЙДИР

Оламда аёл мадҳига достон тугамайдир,
Чун ишқ тугамас, ишқдаги армон тугамайдир.

Назм этди тугал Ҳофизу Саъдию Навоий,
Не қолди, деманг, шоири даврон тугамайдир,

Ғар арсаи ашъор эса ишқ баҳсига майдон,
Майдонда чавандоз кўп-у, майдон тугамайдир.

Хусн аҳли учун бўлмас адо нозу адолар,
Ишқ аҳли учун нолаю афғон тугамайдир.

Ғар неки ёнар, йўқ бўладир, лекин ажабким,
Мангу ёнарақ ишқ ўтида, жон тугамайдир.

БИЗГА СЎЗ ТЕГДИ КЕЧА

Вале барча рост ҳам дегулик эмас

НАВОИЙ

Катталардан ортди минбар,
Бизга сўз тегди кеча.
Сўз тегиб шод бўлдик, аммо
Сўзга кўз тегди кеча.

Рост билиб нобоп сўз айтдик,
Таъна, дашномлар ёғиб,
Бизга калтақдан иборат
Ризку рўз тегди кеча.

Мажлис аҳли ўзгаларга
Ёпди мақтов бахмалин,
Бизга сарпойи сазо —
Қарғишли бўз тегди кеча.

Яхшидир ҳар кимса гар
Ҳар ерда қилса ўз ишин,
Мисли деворзан ишига
Кавшдўз тегди кеча.

Тавба қилдик, мажлисингиз
Бизсиз ўтсин энди, бас,
Янглишиб бордик-да, янглиш
Бизга сўз тегди кеча.

ҲОЖИ ОТА МАРҒИЛОНИЙ СЎЗИ

Етмиш йиллик умрим ўтди хорижда
Юздан ошган ҳожи отанг бўламан.
Ўлолмадим Истанбулда, Парижда,
Она юртдан айру қандоқ ўламан?

Қандоқ ўлай Ватанимни кўрмай ҳур,
Илҳақликдан зўр дунёда ҳеч дард йўқ.
Мана, етдим муродимга, минг шукур,
Энди, болам, ўладиган номард йўқ.

ШАХМАТЧИНИНГ АЙТГАНИ

Мен эрлик ўрнида туришим керак,
Ё хотин измига юришим керак.

Хотиннинг измига юрсам ҳар кун,
Йўлни отчопарга буришим керак.

Йўлни отчопарга буришим учун,
Хусусий магазин қуришим керак.

Хусусий магазин кура олмасам,
Марказий банкани уришим керак.

Марказий банка ҳам қўлдан келмаса,
Дунёдан йўқ бўлиб қуришим керак.

Дунёдан йўқ бўлиб қуримай десам,
Мен эрлик ўрнида туришим керак.

Яъни эркакларнинг ишини қилиб,
Мазза қилиб шахмат суришим керак.

ГУЛМИДИ, РАЙҲОНМИДИ, ЖАМБУЛ

Гулзор ичида гулмиди, райҳонмиди, жамбул,
Ё жамбул, райҳону гул узгувчи санам бул.

Валлоҳ, бу санам, одам эмас, неча сўз айтсам,
Одам дея бир боқмади, э воҳ, не одам бул.

Чақмоқ каби бир лаҳза насиб этди висоли,
Энди менга ёр турк гўзали ҳажрида ғам бул.

Излаб неча кун шаҳрида овора бўлибман,
Истанбул эмас, ошиқ учун жонга ситам бул.

Шул ёшда ёниб севгини назм этса не айбким,
Эркин юраги ишқ ўтида куйгучи шам бул.

Истанбул, 1992

УЧ СЎЗДА БИР МАЪНО

Сенга Оллоҳ, Ёр, Тангрим
Чирой, Кўрку Жамол бермиш,
Чирой, кўрку жамолинг
Менга Орзу, Ўй, Хаёл бермиш.

Жафо бирла вафо ичра
Жаҳону Очину Олам,
Сену менга Етуклик,
Сарбаландию Камол бермиш.

Сени кўрмишда Айну Чашми Кўз
Туш, Хоб, Маноминда
Лабинг, Лаълинг, Дудоғинг
Бу на дарё деб савол бермиш.

Кўлинг, Дастинг, Ядингда
Май, Шароб, Соғар тутиб масрур,
Лисонинг, Тил, Забонингким,
Асал, Шаҳд ила Бол бермиш.

Ўзингга, Васлу Дийдорингга етмоқ
Гар насиб этмас,
Менга Тақдир, менга Ёзмиш,
Менга Рўзи завол бермиш.

Сенга Эркин ғазал битмишки,
Шарт уч сўзда бир маъно,
Дарий, туркий, арабийда
Сухан, Сўзу Мақол бермиш.

КЕКСАЛИК ГАШТИ

Қариллик гаштини мақташдан кўра,
 Мухбир болам, уни бизлардан сўра.
 Мана биз бу гаштни сураётирмиз,
 Эрталаб инқилаб тураётирмиз.
 Оғриқдан қақшаган белимиз силаб,
 Сирқираган жонга қаноат тилаб,
 Ковушимиз судраб, чунон имиллаб,
 Белимиз чангаллаб юраётирмиз,
 Қариллик гаштини сураётирмиз.

Билакдан куч кетган, кўздан эса нур,
 Пашшамизни зўрға қўраётирмиз.
 Бир маҳал оқ уриб қилардик ҳузур,
 Энди волокордин ураётирмиз.
 Келар ичимиздан хўрсиниқ чуқур,
 Асқар тоғ эдик-ку, нураётирмиз.
 Кўнамиз, не илож, шунга ҳам шуқур,
 Ҳар қалай кўз тирик қўраётирмиз,
 Қариллик гаштини сураётирмиз.

Қарилликни ҳавас қилмагин, болам,
 Ёмон кўринади кўзингга олам.
 Қариганда ачиб қоларкан одам,
 Баъзан бобов бўлиб ҳураётирмиз,
 Қариллик гашт бўлса, сураётирмиз.

Қариллик гашт эмас, юлғунли дашт ул,
 Қариллик тикандир, ёшлик эса гул,
 Ёшликка не етсин, у ўзи маъқул,
 Ёшлик хазинадир, қариллик — бир пул.
 Йигитларга айтар насиҳатим шул:
 Ёш ёшликда ёшлик гаштини сурсин,
 Кексалик ҳам келар, уни ҳам кўрсин,
 Ҳозирча қаришга шошмасдан турсин.
 Белангиси қурсин, йўтали қурсин.
 Агар маъқул бўлса фахрий деган ном
 Барча нишонимиз олиб, бир оқшом
 Ёшлигини бизга қарз бериб турсин...

Қариллик гаштини мақташдан кўра,
 Мухбир болам, уни бизлардан сўра.

БИР ЭСЛАШ

Бозиллаган роҳат танчада
 Сирлашарди оёқларимиз,
 Шу панжалар етган висолга
 Етолмасди дудоқларимиз.

ҚИТЪА

Истасанг тоза кўнгилга кўнмасин зарра ғубор,
Пок сўзу пок иш ва пок дил, пок хаёл бўлмоқ керак.

Жисму жонимга десанг бегона бўлсин хасталик
Ишқ завқу дарди бирлан хаста ҳол бўлмоқ керак.

Қалбга гар истарсан ором, бўл ёмон сўздан йироқ,
Карвалол ичмоқ керакмас, кар ва лол бўлмоқ керак.

ШИРИН БЎЛСАНГ...

Ширин бўлсанг ялаб адо қилурлар,
Аччиқ бўлсанг талаб адо қилурлар.
Юрагингда оташ бўлса беомон,
Ўз ўтинга қалаб адо қилурлар.

Артур ХЕЙЛИ

Оқшом хабарлари

Шейле ва Диана, шунингдек, кенг жамоатчиликка сир бўлган ҳодисаларнинг ойдинлашувида менга ёрдам берган оммавий ахборот воситаларидаги кўпгина дўстларимга чуқур эҳтиром ила бағишлайман.

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Нью-Йоркдаги Си-би-эй телевидениясининг янгиликлар бўлими жойлашган бинога «Аэробус-300»да ёнғин юз бергани ва самолёт Далласнинг Форт-Уорт аэропортига қўниш учун ҳаракат қилаётгани тўғрисидаги дастлабки хабар «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»нинг биринчи қисми эфирга узатилишига бир неча дақиқа қолганда етиб келди.

Си-би-эйнинг Даллас бўлими бошлиғи Нью-Йоркдаги «чамбарак»да ўтирган янгиликлар тайёрловчига радиотелефон орқали хабар берганида Шарқий соҳил вақтига биноан соат 18 дан 21 дақиқа ўтганди. Хабар шундай эди: «Далласнинг Форт-Уорт аэропортида бир неча дақиқадан сўнг жуда катта ҳалокат юз бериши мумкин: Аэробус ҳавода шахсий самолёт билан тўқнашиб кетган. Шахсий самолёт ерга кулаб тушган. Аэробусда ёнғин чиққан, қўнишга ҳаракат қилаяпти. Вазият ҳақидаги маълумотлар полиция ва «тез ёрдам»га бетўхтов келиб турибди».

— Ё Худо,— хитоб қилди «чамбарак»да ўтирган янгилик тайёрловчи.— Бу манзара суратга олинса қандай зўр бўларди.

«Чамбарак» деб одатда атрофига 12 киши жойлаша оладиган катта столни айтишарди. Ҳар куни эрта тонгдан то кечаси иш тамом бўлгунча олинган янгиликларнинг асосий дастури шу ерда йиғилар ва тайёрланарди. Рақобатчи телестанциялар бу столни турли хил номлашарди: Си-би-эсдагилар «қармоқ» дейишса, Эн-би-сидагилар — «чамбарак», Эй-би-сидагилар — «бошқарув пульти» дейишарди.

Бу ерда янгиликларни таҳлил қилиб, тақдирини ҳал эта оладиган телестанциянинг зукколари — кўрсатув тайёрловчи, олиб борувчи, катта назоратчи, режиссёр, муҳаррир, матншунослар, бош рассом ҳамда унинг ёрдамчилари ўтиришарди. Хонада олти компьютер, шунингдек, телетайп янгиликларидан хабардор қилувчи телефонлар, истаган тасвирни — ҳали таҳрир қилинмаган тасмадан тортиб, эфирга узатишга тайёрланган янгиликлару рақобатчи телестанцияларнинг кўрсатувларига қўриш мумкин бўлган телемониторлар турарди.

«Чамбарак» Си-би-эй — бош биносининг тўртинчи қаватидаги бўм-бўш, кенг залнинг ўртасига жойлашган бўлиб, ёнидан эса «Мамлакат бўйлаб оқшом янгиликлари» кўрсатувининг масъул ходимларига мўлжалланган хоналар бор эди. Улар «чамбарак»даги таранг вазиятдан чарчаб, асабларига бир оз дам бериш учун вақти-вақти билан ўз хоналарига чиқиб туришарди.

Бугун ҳам ҳар галгидек «чамбарак»нинг раҳбарлик ўриндиғида кўрсатув учун масъул Чак Инсен ўтирарди. У кекса журналистлардан бўлиб, озғин ва табиатан

қизиққон одам эди; ёшлигида газеталарда ишлаган, бугунги кунга қадар халқаро янгиликлар мавзуини ёритиб келарди. Унинг ёши эллик иккида бўлиб, ТВ тартибига кўра кекса ходим ҳисобланар, бироқ бошқалар икки йил ҳам дош беролмайдиган лавозимда тўрт йилдан буён ишлаб келаётганди. Чак Инсен табиатан кўрс одам эди, калтафаҳм, вайсақи кишиларни жини суймасди, улар билан валақлашишга вақти ҳам йўқ эди.

Ҳозир эса — сентябрнинг ўртаси, чоршанба — «чамбарак»да бош қашишга қўл тегмайдиган палла. Ходимлар эрта тонгдан «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари» учун материал танлашга тушиб кетгандилар: хабарларни кўздан кечиришар, муҳокама қилишар, маъқуллашар ва яна олиб ташлашарди. Дунёнинг турли бурчакларига сочилиб кетган мухбирлар маълум воқеа тўғрисида ўз фикрларини билдиришар, топшириқ олишар ва материаллар юбориб туришарди. Оқибатда бутун кун бир ярим-икки дақиқалик кўрсатувга саккиз мухбирнинг материални саралаш учун сарф бўлди. Асосий шарҳ «Лавҳа»нинг ортидан ўқиларди: сўнг мухбирлар воқеалар тафсилотини батафсил сўзлаб берардилар: унисига ҳам, бунисига ҳам ўртача ҳисобда йигирма сониялик вақт ажратилганди. Энди эса, Далласдан келган хабардан сўнг — эфирга чиқишга саккиз дақиқача вақт қолганда — «Янгилик»ларни бутунлай қайтадан кўриб чиқиш зарурати туғилди. Зеро, ҳали яна қанча хабар келиши мумкину воқеа тасвири бўладими-йўқми, буни ҳеч ким билмасди: бироқ ҳар қандай вазиятда ҳам Далласдан келган хабарни бериш учун янгиликлардан бирини олиб ташлаш, бошқаларини эса қисқартириш лозим бўларди. Бу эса хабарлар мувозанатини таъминлаш учун воқеалар ўрнини қайта жойлаштиришни тақоза этарди. Кўрсатув бошлангач эса унинг давомини яна ўзгартиришга тўғри келарди. (Бу одатдаги ҳол эди).

— Кулоқларингга қуйиб олинглар. Кўрсатувни қайтадан тартиблаймиз, — хона бўйлаб Инсеннинг расмий буйруғи қатъий жаранглади. — Аввал Далласдан бошлаймиз. Кроуф шарҳлаб беради. Телетайпда бирор янгилик борми?

— АПдан ҳозиргина келди. Менда турибди, — деди шарҳловчи Кроуфорд Слоун. У бир неча лаҳза олдин кўлига тушган Ассошиэйтед Пресс маълумотини эндигина ўқиб тугатганди.

Унинг асабий қиёфаси, оқ оралаган сочи, чўзинчоқ ияги, ўзини қатъий ва дадил тутиши деярли ҳар куни кечкурун Слоунни экранларида кўрадиган тахминан ўн етти миллионлик томошабинга яхши таниш эди. У ҳозир «чамбарак»да кўрсатув масъул ходимининг ўнг тарафида — ўзининг доимий ўрнида ўтирарди. Кроуф Слоун ҳам хизмат пиллапояларидан аста-секин юқори кўтарилган кекса журналистлардан эди, — айниқса, — Си-би-эйнинг Вьетнамдаги мухбири сифатида катта обрў қозонганди. Шундан кейин Оқ уйда репортёр бўлиб ишлади. Сўнгги уч йил мобайнида эса ҳар куни кечкурунги кўрсатувда шарҳловчилик қилар ва оммавий-ахборотнинг таниқли намоёндаларидан бирига, сал кам миллий қаҳрамонга айланганди.

Икки-уч дақиқадан сўнг Слоун студияга кетади ва радиотелефон орқали Далласдан олинган ҳамда АПнинг хабарларидан жамланган маълумотларга асосланиб, ўзининг «шарҳи»ни бошлайди. Матнини унинг ўзи ёзарди. Бу ҳамманинг ҳам кўлидан келавермасди. Слоун эса кўрсатув олдидан айтмоқчи бўлган гапларини қоралаб кўярди. Фақат улгурса бўлгани эди.

Яна Инсеннинг амирона овози янгради. Кўрсатувнинг дастлабки режасини кўздан кечириб, у кўрсатув тайёрловчилардан бирига буюрди:

— Саудия Арабистонини йўқотинг, Никарагуадан ўн беш лаҳзани олинг...

Саудия Арабистони мавзусини олиб ташлаш ҳақидаги буйруқни эшитганда Слоуннинг эти жимирлаб кетди. Бу Саудия Арабистонининг нефть савдоси борасидаги дастури шарҳланган муҳим янгилик бўлиб, Си-би-эйнинг Яқин шарқдаги мухбири томонидан икки ярим дақиқага мўлжаллаб тайёрланган эди. Бу мавзунини эртага қолдириб бўлмасди, чунки маълумотлар бошқа станциядагиларга ҳам маълум ва бугун кечкурун бериб юборишлари мумкин.

Слоун ҳам Далласдан олинган янгиликларни биринчи ўринга қўйиш керак, деган фикрда эди. Агар унинг ўзига қўйиб берсалар, Капитолий тепалигида қинғир ишлар қилган Америка сенатори ҳақидаги мавзунини олиб ташлаган бўларди.

Қонун чиқарувчи арбоб ўзининг яқин дўсти — сайловолди учрашувларига катта пул берган одамга ноқонуний саккиз миллион доллар ундириб берганди. Фақатгина бир репортёрнинг синчковлиги туфайли энди бу маълумотлар ҳаммага ошкор бўлапти.

Вашингтоннинг бу можароси қанчалик шов-шувли бўлмасин, жуда муҳим янгилик эмасди: конгресс аъзолари ўртасидаги порахўрлик одатдаги ҳолга айланганди. Бироқ, Чак Инсен эса, номақбул йўл тутди — Халқаро янгиликни олиб ташлашга қарор қилди, деб ўйлади ичида Слоун.

Бу икки одам — бошлиқ ва шарҳловчи ўртасидаги муносабат ҳеч қачон силлиқ бўлмаган: кейинги пайтларда эса эфирга нимани бериш масаласида яна ҳам кўпроқ келишолмай қоладиган бўлдилар. Афтидан, улар энг муҳим нарсада — фақатгина кечқурунлари қандай янгиликларга эътибор беришдагина эмас, балки уни қандай ёритиш масаласида ҳам турли қарашда эдилар. Слоун муҳим бўлган мавзуларни чуқурроқ ёритишни маъқул кўрар, Инсен эса кўрсатувда имкони борича, ҳатто унинг ибораси билан айтганда «баъзиларини бидирлаб бўлса-да», кўпроқ шов-шувли янгиликларни беришга ҳаракат қиларди.

Бошқа вазиятда-ку Слоун Саудия Арабистони мавзусидаги материалнинг олиб ташланишига қарши турган ва, ҳойнаҳой, ижобий натижага эришган ҳам бўларди — чунки шарҳловчи бир вақтнинг ўзида бош муҳаррир ҳам ҳисобланар ва кўрсатувда у ёки бу мавзунини ёритиш ҳуқуқига эга эди — фақат ҳозир бунинг мавриди эмасди.

У товони билан полни асабий депсир экан, компьютерга яқинроқ бўлиш учун ғилдиракли курсисини суриб ўтирди. Ўзини қуршаб турган ғала-ғовурга парво ҳам қилмасдан, диққатини бир жойга тўплаб, кўрсатувнинг биринчи жумлаларини тикирлатиб ёзишга киришди.

Слоуннинг хаёлидан бугун кечқурун жуда озгина томошабин — «кечқурунги янгиликлар»ни кўриш учун телевизорларини қўядилар деган ўй ялт этиб ўтди. Жумлани тугатгач, телетомошабинларга кейинги маълумотлардан хабардор бўлиш учун кўрсатувни охиригача кўришни тавсия этиб, принтер тугмачасини босди. Бу матн нусхасини «Ҳикоя — экран» қабул қилади ва бир қават пастдаги экранга узатади. Слоун студияга тушгунга қадар эса, уни хонасида матн кутиб турган бўлади.

Қўлида бир даста қоғоз билан Слоун учинчи қаватга олиб тушадиган зинапоя томон илдам юриб бораркан, йўл-йўлакай Инсеннинг катта тайёрловчидан:

— Бу лаънати Даллас «лавҳа»си қани? — дея сўраганини эшитди.

— Ишлар чатоқ, Чак, — деди тайёрловчи. У гўшакни елкасига қисганча, репортёрлар хонасида ўтирган Американинг ички янгиликлар хизмати муҳаррири билан телефонда гаплашаётган эди. — Ёнаётган самолёт аэропортга қўниш арафасида, бизнинг суратга олиш гуруҳимиз эса йигирма мил узокда. Улар улгуришмайди.

— Жин урсин, — сўқинди Инсен.

Агар телевидениеда ҳам «Жасорати учун» нишони таъсис этилганда эди, унда Американинг ички янгиликлари муҳаррири, Эрн Ласаллнинг кўкси «темир-терсакка» тўлиб кетган бўлармиди. У эндигина йигирма тўққиз ёшга тўлган, бироқ энг хавфли шароитларда — Ливанда, Эрон, Ангола, Фолкленд оролларида, Никарагуада ва бошқа нотинч жойларда Си-би-эйнинг вакили сифатида ишлаб, ўзини кўрсатишга улгурганди. Зеро, дунёда ҳануз қалтис вазият ҳукм сураётган бўлса-да, энди у ўз уйида, Америкада — баъзан бу ерда ҳам қиёмат-қойим воқеалар бўлиб турарди — воқеалар шарҳловчиси бўлиб ишлаётганди. Ҳозир у репортёрлар марказида — ойна билан тўсилган хонасидаги қулай, юмшоқ курсида ўтирарди.

Ласалл жуссаси кичик, шижоатли, келинган йигит эди: у яхши кийинар, соқоли доим қиртишланган ҳолда юрарди, — баъзиларнинг айтишига кўра, у «ишнинг кўзини биладиган ғайратли ёшлардан» саналарди. Унинг зиммасига мамлакатда юз бераётган воқеаларнинг барчасини ёритишдек катта масъулият юкланганди. Лавозим жиҳатдан унга фақат яна бир шарҳловчи — Халқаро янгиликлар муҳаррири тенг келарди. Улар ўта муҳим янгиликларни диққат ва эътибор билан кўриш талаб қилинганда ёхуд шахсий масалаларни ҳал этаётган пайтда холи

қолиб ишлашлари учун ўзларининг алоҳида хоналарига эга эдилар. Далласнинг Форт-Уорт аэропортида рўй берган ҳалокат худди шундай — диққат-эътиборни талаб қилгани учун Ласалл ўз хонасига югурди.

Репортёрлар хонаси «чамбарак»нинг пастки қаватида эди. Кўпинча репортёрлар томоша зали сифатида фойдаланадиган гала-говур студия ҳам шу қаватда жойлашганди. Кўрсатувни тартибга келтирувчи монтажчининг хонаси эса ертўлада эди.

Си-би-эйнинг Даллас бўлими бошлиғи ҳалокатга учраган аэробуснинг аэропортга яқинлашаётгани тўғрисидаги дастлабки хабарни жўнатгандан буён етти дақиқа ўтганди. Ласалл бир телефоннинг гўшагини жойига кўяр-қўймай, иккинчи телефоннинг гўшагини олар экан, ёнида турган АП узатаётган хабарлар кўрина бошлаган компьютер экранини кўздан кечирди. Воқеани тўлалигича ёритиш мақсадида у барча янги маълумотларни дарҳол «чамбарак»ка узатди.

Суратга олиш гуруҳининг кечикаётгани тўғрисида Ласаллнинг ўзи хабар берганди... Бугун Даллас бўлимидагилар учун жуда оғир кун бўлди. Суратга олиш гуруҳи, мухбирлар, эшиттириш олиб боровчилар ҳар хил топшириқлар билан тарқаб кетишган ва бахтга қарши улар ҳам аэропортдан узоқда эдилар... Фақат таскин берадигани шу эдики, бу воқеадан ҳали биронта телестанция хабар топмаганди.

Эрни Ласалл ўз хонасида туриб, телефонда гаплашар экан, ҳозиргина Кроуфорд Слоун кирган ёп-ёруғ студияга кўз ташлади. Кўрсатувни ён хонадан кузатиб турувчи теленазоратчига шарҳловчи худди репортёрлар хонасида ўтиргандек кўринарди. Аслида эса студия билан репортёрлар хонасини шовқин-сурон халал бермаслиги учун қалин ойна — овоз ўтказмайдиган тўсиқ ажратиб турарди — тўғри, баъзида кўрсатув жонли чиқиши учун репортёрлар хонасидаги шовқин-сурон ҳам эфирга узатиларди.

18 дан 28 дақиқа ўтган — кўрсатув бошланишига икки дақиқа вақт қолганди.

Слоун репортёрлар хонасига тескари ўгирилиб, ўртадаги камерага юзма-юз бўлиши билан гримчи унинг ёнига борди. Слоун ўз хонаси ёнидаги гримхонада ўн дақиқа бурун ўзига оро берган бўлса-да, яна терлаб кетганди. Гримчи қиз унинг пешонасини артди, бир оз упу суртиб, сочларини таради ва лак сепиб қўйди...

Кўрсатув режиссёри баланд овозда:

— Шошманглар, — деб қолди.

Эрни Ласалл эса ўз хонасида, оромкурсида, бутун вужудини кулоққа айлантириб, қаддини ростлади.

Бу орада — бир неча дақиқа аввал Даллас бўлими бошлиғининг хонасида телефон жиринглаганди. Ласалл гўшакка кулоқ тутиб турса-да, дафъатан ҳеч нарсани тушунмади. Охири, нима гапчилигини англагандан сўнг, қувончи ичига сиғмай кетди.

У дарҳол стол устида турган радиокарнай орқали ўзини телестанциядаги барча хоналар билан боғлаб турувчи қизил телефон гўшагини олди.

— «Ички Америка янгиликлари хизмати» хабар қилади. Буни омад деса бўлади. Ҳозир Форт-Уорт аэропортидан «лавҳа»лар кўрсатишни бошлаймиз. У ерда Партриж, Эбрамс, Ван Каньлар тасодифан воқеанинг устидан чиқишган. Эбрамсининг ҳозиргина берган хабарига кўра у воқеани ёритишга киришган. Кўрсатувни ер йўлдошига узатувчи машина ҳозир Форт-Уорт йўлига чиққан, тез орада етиб бориши кутилмоқда. Янгиликларнинг биринчи қисмини эфирга узатгунга қадар «лавҳа»ларни олиш кўзда тутилмоқда».

Зеро, Ласалл узуқ-юлуқ, қисқа гапириб, хурсандлигини сездирмасликка қанчалик уринмасин, бунинг уйдасидан чиқолмади. Юқоридан, яъни «чамбарак» жойлашган қаватдан бўғиқ «ура» овози янгради. Кроуфорд Слоун эса ўзининг курсисини орқасидаги студияга ўтириб икки бармоғини баланд кўтарди: бу «зўр» дегани эди.

Америка: ички янгиликлар хизмати муҳаррирининг столи устига ёрдамчиси бир варақ қоғоз қўйди, у эса уни кўздан кечириб, радиотелефон орқали ўқий бошлади:

— Эбрамсдан яна бир хабар келди: «Ҳалокатга учраган аэробус бортида

йўловчилар сони — 286 та, 11 та кема бошқарувчилари бор. У билан тўқнашган шахсий самолёт Пейнсвиллега қулаб тушган, самолётдагилар ҳалок бўлган. Самолёт қулаб тушган жойда жароҳатланганларнинг сони ва аҳволи тўғрисида ҳали батафсил маълумот йўқ. Аэробуснинг бир мотори узилиб тушган, қолган мотори билан кўнишга ҳаракат қилаяпти. Ҳаво диспетчерлигининг хабарига кўра, ёнғин узилиб тушган мотор ўрнида юз берган. Ҳозирча бор хабар шу».

Ласалл ўйланиб қолди: «Далласдан сўнгги дақиқаларда келаётган хабарлар оқими нақадар тез ва пухта». Зеро, бунга ажабланмаса ҳам бўларди, чунки Эбрамс, Партриж ва Ван Каньлардан иборат гуруҳ — Си-би-эйдаги энг тажрибали гуруҳлардан эди. Оддий мухбирликдан катта сайёр шарҳловчи даражасига кўтарилган Рита Эбрамс вазиятни тезда илғаб олиш ва энг қийин шароитда ҳам тўғри йўл топиш қобилияти билан ўзгалардан ажралиб турарди. Гарри Партриж энг яхши мухбирлардан ҳисобланарди. Умуман олганда, у ҳам Кроуфорд Слоунга ўхшаб Вьетнамда репортёрлик қилган, ҳарбий мавзуни қойиллатиб шарҳлар, шунингдек, истаган мавзуни тайёрлашнинг ҳам уддасидан чиқа оладиган тажрибали ходим эди. Асли вьетнамлик, эндиликда Америка фуқароси бўлган оператор Минь Кань эса энг хавфли вазиятларда, ҳатто ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, устамонлик билан суратга олаверарди. Агар улар учови Далласдагилар билан бирлашсалар, энг яхши материални эфирга узатишлари турган гап эди.

Бу пайтда соат 18 дан 31 дақиқа ўтганди. Америка ички янгиликларининг биринчи қисми кўрсатувга берилди бошлаганди. Ласалл мониторинг овозини ўчириб, Форт-Уорт аэропортидаги «ҳалокат» ҳақидаги хабарни шарҳлаётган Кроуфорд Слоуннинг сўзларини тинглай бошлади. Камерада унинг олдида бир варақ қоғоз кўйган журналистнинг кўли кўринди. Бу, шубҳасиз, ҳозиргина Ласалл айтиб туриб ёздирган хабар эди. Слоун унга дарҳол кўз югуртиргач, олдидаги матннинг давомини ўқий бошлади. Слоун буни қойилмақом қилиб бажарарди.

Ласалл хабаридан сўнг юқори қаватда «чамбарак» атрофида ўтирганларнинг кайфияти ўзгарди. Зеро, вазият ҳали ҳам кескин бўлса-да, ҳамма Даллас воқеаларини кузатиб бораётганликларидан ва тез орада у ҳақдаги маълумотга эга бўлишларидан хурсанд эдилар.

Уларни четдан кузатиб турган киши, шубҳасиз: «Наҳотки, бу одамларда тирноқча бўлса-да инсонийлик туйғуси қолмаган бўлса? Самолётдаги одамлар тақдир эмас, уларни кўпроқ бу фалокатни суратга олиш, шунинг изидан обрў-эътибор қозониш қизиқтирса? Наҳотки, улардан биронтаси аэропортга яқинлашаётган самолёт ичида ҳадемай ҳалок бўлиши мумкин бўлган, кўрқув ва ваҳимага тушган уч юзга яқин йўловчилар борлигини ўйламаса? Наҳотки, улар орасида одамларнинг ўлим билан юзма-юз келишини суратга олиш ва бундан хурсанд бўлиш ўрнига, виждони оғрийдиганлари йўқ бўлса», деб ўйлаган бўларди.

Янгиликлар олами билан таниш одам эса бундай деган бўларди: «Ҳа, буларнинг юраги ҳам тош эмас, эҳтимол, кўрсатувдан сўнг уларнинг виждони қийналар... Бироқ ҳозир бу нарсаларга уларнинг вақти йўқ. Улар янгиликлар тайёрлаш билан банд. Уларнинг айна пайтдаги вазифалари юз берган воқеаларнинг яхши ёки ёмонлигидан қатъи назар, акс эттириш, уни тез ҳамда таъсирчан қилиб одамларга етказишдан иборат...» Шунинг учун ҳам 18.40 да, «Янгиликлар» кўрсатуви бошлангандан ўн дақиқа ўтгач, «чамбарак» атрофида ўтирганлару репортёрларни, студиядагилару монтажчиларни фақат битта нарса — Форт-Уорт аэропортида юз берган воқеанинг тасвири ўз вақтида етиб келадими, йўқми, деган ташвиш чулғаб олганди.

2

Далласнинг Форт-Уорт аэропортига тасодифан келиб қолган беш кишидан иборат журналистлар гуруҳининг бу воқеалардан мутлақо хабари йўқ эди: улар воқеадан бохабар бўлишганда, ўрта минтақавий вақт билан, чамаси, соат 17 дан 10 дақиқа ўтганди.

Беш журналист — Гарри Партриж, Рита Эбрамс, Минь Ван Кань, Си-би-

эйнинг овоз созловчиси Кен О'Хара ва «Нью-Йорк таймс»нинг хориждаги мухбири Грэм Бродериклар ҳали тонг ёришмасдан Эль-Сальвадордан Мехико-Ситига учиб келишган, сўнг у ердан бошқа самолётларда Форт-Уортга етиб келгандилар. Ҳозир эса улар аэропортда ўтиришар, ҳар бирлари турли томонга учиб кетиш тараддудида ўз самолётларини кутишаётганди.

Ҳаммалари — бугун узоқ йўл босишгани учун эмас, Лотин Америкасининг турли жойларидаги шиддатли уруш воқеаларини ёритиб, икки ой қийинчиликда ва хавф-хатарда ҳаёт кечирганликлари учун ҳам жуда ҳолдан тойишган эди.

Улар учиб вақтини кутиб, аэропортда кечаю кундуз ишлайдиган гавжум барлардан бирининг бурчагида ўтиришарди. Бар замонавий услубда жуда шином қурилганди. Уни ойна тўсиқ ўраб турарди. Ойна орқасида эса хонаки ўсимликлар гуркираб ўсар, шифтга эса катаксимон, ним ҳаворанг ёрқин бир манзарали сурат осилганди. «Таймс» мухбири бу жой унга Мандалайдаги майхонани ёдга солишини айтди.

Улар ўтирган стол ёндаги деразадан «20» рақамли чиқув жойи ҳамда узун йўлак кўриниб турарди. Ҳадемай Гарри Партрижни Торонтога олиб кетадиган «Америка эйрлайнз» самолётига мана шу йўлак орқали йўловчилар чиқара бошланади. Бироқ парвоз кечиктирилган эди. Ҳозиргина самолёт бир соатлардан сўнг учишини маълум қилишганди.

Партриж баланд бўйли, озғин, сочлари ҳурпайган кимса эди, шунинг учун ҳам, қирқдан ошиб, сочларига оқ оралай бошлаган бўлса-да, афтидан, ёш кўринарди. Ҳозир унинг кайфияти чоғ, парвознинг кечиккани билан ҳам, дунёни сув босгани билан ҳам иши йўқ эди. Чунки уни уч ҳафталик таътил кутиб турар, мириқиб дам олишни ўйларди.

Рита Эбрамс Миннеаполис — Сент-Пол самолётини кутар, у ердан эса Миннесотга, фермадаги дўстларининг ёнига, дам олишга кетаётган эди. Бундан ташқари бу хордиқ кунларини Си-би-эйда катта лавозимда ишлайдиган оилали бир киши билан бирга ўтказишни мўлжаллаган, буни ҳаммадан сир тутарди. Минь Ван Кань билан Кен О'Хара ҳам худди Грэм Бродерик каби Нью-Йоркка, уйларига учишаётганди.

Партриж, Рита ва Минлар кўпинча бирга ишлашарди. О'Хара эса овоз созловчи сифатида улар билан биринчи марта бирга бўлиши эди. Ёш, озғин, рангпар бу йигит кўп вақтини электроникага оид журналларни ўқиш билан ўтказар, ҳозир ҳам улардан бирига мук тушиб ўтирарди.

Бродерик топшириқ юзасидан телевидениячилар билан тез-тез бирга сафарга чиқавериб, ош-қатиқ бўлиб кетган бўлса ҳам барибир ўзини бегонадек тутарди. Дарвоқе, басавлат, юм-юмалоқ ва бир оз такаббур бу одамнинг ҳозир кўнглига қил ҳам сиғмасди.

Учовлари бир оз ширакайф эди, фақат содали сувдан бошқа нарсани оғзига олмайдиган Ван Кань бундан мустасно. Овоз оператори ҳам бир кружка пивони ҳўплаб, эрмак қилиб ўтирарди.

— Менга қара, ҳой, сурбет, — деди Бродерик Партрижга чўнтагидан бир даста пул чиқараётганини кўриб, — ахир айтдим-ку, ичкиликка мен тўлайман, деб... Агар мендан икки ҳисса кўп маош олсанг ҳам газетчилар садақанга зор эмас.

— Авлиёю анбиёлар ҳаққи, — бақирди Рита. — Брод, қачон бу айирмачилигингни ташлайсан-а?

Рита деярли бақириб гапиришга одатланганди. Шу пайт барга аэропортнинг жамоат тартибини сақлаш хизматчилари кириб келишди: улар баланд овозни эшитиб, Рита томон ўтирилдилар. Буни сезган Рита жилмайиб, кўлини уларга силкатиб кўйди... Хизматчилар мийиғларида кулиб кўя қолишди.

Уни кузатиб турган Гарри Партриж эса «Рита қарияпти» деб ўйлади.

Ританинг ёши қирқ учда бўлиб, бундан олти йил бурунги пайтига қараганда камроқ бўлса-да, экранларда мухбир сифатида яна кўрина бошлаганди. Телевидение хўжайинларининг аёлларга нисбатан ноҳўя ва нописанд муносабати ҳаммага маълум эди: ёши ўтаётган аёлларга кераксиз буюмдек қарашар, экранга йўл берилмасди. Эркак мухбирлар эса ёшига қарамай, ҳамон экранлардан тушишмас эди.

Бир қанча аёллар бундай муносабатга қарши курашмоқчи бўлишди — репортёр ва шарҳловчи Кристиан Крафт ҳатто судга ҳам берди — бироқ мағлубиятга учради.

Рита эса бундай фойдасиз курашга қўшилмади, у бошқача йўл тутди: энди кўрсатувларни камера орқасида туриб шарҳлай бошлади ва кутилмаганда муваффақиятга эришди. Оқибатда кўпинча эркаклар юбориладиган хориждаги «оловли нуқта»лардан бирига мухбир бўлиб кетди. Бошлиқлар бир муддат қаршилиқ кўрсатиб туришди-ю, бироқ тезда фикрларидан қайтиб, Ритани Гарри билан бирга бетиним ва шафқатсиз жанг бораётган уруш ўчоқларига, шароити оғир жойларга юборишга рози бўлишди.

Бродерик Ританинг сўнгги танбеҳини жавобсиз қолдирмасликка қарор қилди.

— Мўмай пулни сизларнинг гуруҳингиз фақат жуда муҳим иш билан банд бўлгани учунгина олмайди. Ҳар қуни кечқурун арзимаган бир янгилик бериш ҳамманинг ҳам қўлидан келади. Кўрсатувингизга ажратилган вақт қанча эди, ўн тўққиз дақиқами?

— Агар бизни полопонлардай топтаб ташламоқчи бўлсангиз ҳам, — хушмуомала оҳангда гап бошлади Партриж, — ҳеч бўлмаганда матбуот учун фактларни тўғри баён қилишингиз лозим. Бизнинг кўрсатувимиз йигирма бир ярим дақиқа давом этади.

— Гаррига ҳаддан ташқари кўп пул тўланишига ва сизнинг ҳасаддан бўзаришингизга сабаб бўлаётган тижорат янгиликлари учун ажратилган етти дақиқани ҳисобга олмаганда, — деб қўшимча қилди унга Рита.

«Рита чўрткесарлик қилаётган бўлсаям, ҳасад борасидаги гапи тўғри», дея ўйлади Партриж. Телевидениеда ишлаётганлар билан газета-журнал ходимларига тўланадиган ҳақ тўғрисидаги можаро журналистларнинг азалий муаммоси эди. Агар Партриж йилига 250 минг доллар олса, биринчи даражали, обрў-эътиборли репортёр Бродерик бор-йўғи 85 минг ишларди, холос.

«Нью-Йорк таймс» мухбири худди уларнинг гапини эшитмагандек, яна сўзида давом этди:

— Сизнинг бутун бўлимингиз тайёрлаган бир кунлик янгиликлар — газетанинг ярим саҳифасига жой бўлиши мумкин.

— Бемъани таққослаш, — эътироз билдирди Рита, — Газета қуруқ сўздан бошқа нарса эмас. Биз эса кўрсатамиз. Минг эшитгандан, бир кўрган афзал. Газета-журналларнинг биронтасида бундай имконият йўқ...

Гарри Партриж эснаб қўйди. Бу мунозара худди қўйилавериш чайналиб кетган тасмани эрмакка эшитишдек бемаъни нарса эди.

Партриж тўсатдан барда аҳвол ўзгарганини англади.

Жамоат тартибини сақлаш бўлимининг икки хизматчиси ҳамон барда эди, бироқ улар аввалгидек лапанглаб, у ёқдан-бу ёққа юрмай қўйишган, ҳозир бутун диққат-эътиборини бир жойга тўплаб, рақияларини тинглашар, ундан қандайдир хабар берилаётганди. Партрижнинг қулоғи динг бўлди: «...иккинчи рақамли тревога ҳолати... ҳавода тўқнашув... бир-етти... чапдаги йўлакка қўнапти... Жамоат тартибини сақловчи барча хизматчилар тезда ҳозир бўлишсин...» Ёш зобитлар шоша-пиша барни тарк этишди.

Бошқалар ҳам бу хабарни эшитишганди.

— Ия, — деди Минь Ван Кань. — Эҳтимол...

Рита ўрнидан ирғиб турди.

— Бориб билай-чи. Нималар бўлаяпти экан? — дея югурганча бардан чиқиб кетди.

Ван Кань, О'Харалар камера ва магнитофонларини, Партриж билан Бродерик эса буюмларини йиғиштиришга тушишди.

Рита «Америкен эйрлайнз»га чиқиш йўлаги ёнида жамоат тартибини сақлаш хизматчиларидан бирига етиб олди. У футболчиларга ўхшаш — қомати тик йигит эди.

— Мен Си-би-эйнинг «Янгиликлар» бўлиmidанман. — У ўзининг матбуот гувоҳномасини кўрсатди.

Йигит гувоҳномани диққат билан кўздан кечирди.

— Ҳа, танидим.

Бошқа пайт бўлганда-ку, ўйлади ичида Рита, бу йигитча билан жон-жон деб дон олишган бўлардим-у, бироқ ҳозир бунинг мавриди эмас.

— Нима бўлаяпти? — сўради Рита.

Хизматчи каловланиб қолди.

— Бу масалада «Ахборот бюроси»га учрашинг...

— Учрашиш қочиб кетмайди, — унинг гапини шошиб бўлди Рита. — Фавқуллод-да ҳодиса, шундайми? Қани айтинг-чи, нима гап ўзи?

— «Маскигон эйрлайнз» да фалокат юз берган. Уларнинг бир аэробуси ҳаво ҳалокатига учраб, бир қаноти ёниб кетган, лекин учиб келмоқда. Бизга «2» рақамли тревога ҳолати эълон қилинган: бу — барча ёрдам кўрсатиш чоралари тезда чапдаги еттинчи йўлакка сафарбар қилиниши шарт, дегани. — У чертиб-чертиб гапирди. — Ишлар чатоқ.

— Мен суратга олиш гуруҳимизнинг ўша жойда бўлишини истайман. Ҳозироқ, кечиктирмасдан, бу ҳолатни тасвирга туширишимиз лозим. Қаёққа боришимиз керак?

— Майдонга кузатувчисиз чиқолмайсизлар. Рухсат беришмайди.

Шунда Форт-Уорт аэропортидагилар матбуотчиларга ҳамиша очик юз билан муносабатда бўлиши ҳақида қачонлардир эшитганлари Ританинг ёдига тушди. У рацияга ишора қилиб:

— Сиз манави рациянгиз орқали, Ахборот бюросини улаб бероласизми?

— Улаб бера оламан.

— Унда улаб беринг. Илтимос.

Унинг овозидаги ўтинч оҳанги йигитга таъсир қилди. Хизматчи Ахборот бюроси билан боғлангач, Ританинг гувоҳномасини олиб, унда ёзилганларни ўқиб бера бошлади ва Ританинг илтимосини тушунтирди.

Жавоб шундай бўлди: «Уларга айтинг, «1» рақамли жамоат тартибини сақлаш пунктидан рўйхатдан ўтишсин ва матбуотчилар нишонини олишсин».

Рита инграб юборди ва беихтиёр гаплашиш мосламасига қўлини чўзди.

— Илтимос, ўзим тушунтирай.

Хизматчи алоқа тугмачасини босди-да, уни Ритага тутди. Рита бутун қобилиятини ишга солиб, микрофонда гапира бошлади: «Тушунсангиз-чи, бунга вақтимиз йўқ. Биз телевидениеданмиз. Рухсатномамиз бор. Кейин истаган ҳужжатингиз бўлса, тўлдираверамиз. Фақат илтимос. Бизга ҳозироқ воқеа юз берган жойда бўлишимизга рухсат берсангиз».

«Шошмай турунг», деди рациядаги овоз. Бир оз жимликдан сўнг: «О'кей, ўн тўққизинчи чиқиш жойига боринг», деган буйруқ эшитилди. «Биронтасидан майдонга олиб чиқишларини сўранг. У ерда «Махсус хизмат» машинаси турибди. Ҳозироқ ўзим ҳам етиб бораман».

Рита хизматчининг тирсагини қисди.

— Раҳмат, оғайни, — деди эркакча қилиб ва бардан чиқиб келаётган ҳамроҳларининг ёнига чопқиллаб кетди.

Рита Партриж, Минь ва О'Хараларга вазиятни дарҳол тушунтирди-ю, қўшимча қилди:

— Эҳтимол, бу катта янгилик бўлар. Майдонга боринглар. Вақтни ўтказманглар. Мен бир-икки жойга телефон қиламану ортингиздан югураман.

У соатига қаради: маҳаллий вақт билан 17.20. Нью-Йорк вақти билан 18.20 бўлганди.

— Агар тез ҳаракат қилсак, «Янгиликлар»нинг биринчи бўлимига улгуришимиз мумкин. — Бироқ бу гапига ўзи унча ишонмасди.

Партриж Ританинг буйруғига «хўп» дегандек бош ирғаб қўйди. Мухбирлар билан шарҳловчилар ўртасидаги муносабат ҳеч қачон аниқ белгилаб қўйилмаганди. Расман сайёр шарҳловчи — ҳозирги ҳолатда — Рита Эбрамс — бутун гуруҳ, жумладан, мухбирга ҳам раҳбарлик қилар, агар топшириқ ўринлатиб бажарилмаса, бутун айб шарҳловчининг зиммасига тушарди. Агар топшириқ яхши бажарилса, кўрсатув ва матннинг юзага келишида қанчалик катта ҳисса қўшмасин,

шарҳловчи қолиб, исми-шарифи ва сиймоси экрандан тушмайдиган мухбир мақталарди.

Бироқ Партриж ва Рита бирга ишлаган кезларида, ким-кимга раҳбарлик қилиши хусусида ўйлаб ўтиришмасди. Иккаласи ҳам фақат бир тану бир жон бўлиб, биргаликда ишлаб, юборадиган материалларини имкони борича яхши чиқаришни истардилар, холос.

Рита телефон-автоматга югуриб кетди, Партриж, Минь ва О'Харалар эса майдонга бориш учун тезда «19» рақамли чиқиш жойига қараб юрдилар. Грэм Бродерик уларга эргашди.

«19» рақамли чиқиш жойига яқинроқ эшикда ёзув тахтаси осиглиқ турарди:

«Майдонга чиқиш жойи. Фавқулодда ҳолатларда хизматчиларнинг фойдаланишлари учун. Эшик очилса — кўнғироқ жиринглайди».

Яқин орада ҳеч ким кўринмасди, Партриж иккиланиб ўтирмай эшикни очди: бошқалар унга эргашдилар. Улар темир зинапоядан пастга югуриб тушаётганларида орқада тревога сигнали янгради. Бунга эътибор ҳам бермай, улар майдонга отилиб чиқишди.

Бу пайт майдон авиакомпаниянинг самолёт ва машиналарига тўлиб кетганди. Кутилмаганда қаёқдандир тепасида чироғи ёниб турган «Махсус хизмат» машинаси пайдо бўлди-ю, ғийқ этиб «19» рақамли чиқиш эшиги олдида тўхтади.

— Салом, йигитлар! Менинг исмим Вернон, Ахборот бюроси ходимиман.

Партриж ўзи ва бошқаларни бирма-бир таништирди.

Ёнидаги ўриндиқни пайпаслаб, Вернон учта яшил нишон топди-да, уларга узатди.

— Бу вақтинчалик, бироқ уни тақиб олганларинг маъқул. Мен шундоғам қондани буздим. Лекин шерикларингиз тўғри таъкидлаганидек, ҳозир вақтимиз зик.

Улар асосий йўлақларни кесиб ўтиб, ёрдамчи йўлақлар орқали шарқ томон юриб кетдилар. Олди ва ортларида учини ва кўнишга мўлжалланган кенг йўлак ястаниб ётар, йўлакнинг охирида эса авария машиналари қаторлашиб турарди.

Аэропортда эса Рита Эбрамс телефон-автомат орқали Си-би-эйнинг Даллас бўлими билан гаплашди. Маълум бўлишича, бўлим мудири аэропортда юз берган фавқулодда ҳодисадан хабардор бўлиб, у ерга Си-би-эйнинг маҳаллий гуруҳини юбориш чорасини кўраётган экан. У Рита ва бошқаларнинг ўша ердалигини эшитиб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

Рита бу ҳақда Нью-Йоркка хабар беришларини илтимос қилгандан сўнг:

— Сунъий йўлдош орқали тўғридан-тўғри кўрсатув масаласи қандай бўлади? — деб сўради.

— Ҳаммаси жойида. Ҳозиргина Арлингтондан кўчма йўлдошли машина йўлга чиқди.

Бу хабардан Рита қувониб кетди. У матн ва «лавҳа» ҳеч бўлмаганда «кечки янгиликлар»да кетиши учун Нью-Йоркка дарҳол юборишга улгуриш мумкин эканлигини тушуниб турарди. «Махсус хизмат» машинаси 17 Л йўлаги кесишган айланма йўлакда тўхтади: бу ердан самолётнинг учиб келишини ва кўнишини бемалол кузатиш мумкин эди.

— Бошқарув жойларингиз шу бўлади, — деди Вернон.

Шундай бўлса-да, авария машиналарининг келиши давом этар, баъзилари уларга жуда яқин тўхтаганди. Улар орасида аэропорт ўт ўчириш гуруҳининг сариқ машиналари ҳам бор эди...

Олти қадамча нарига ғизиллаб етиб келган машинадан полициячилар сакраб тушиб, иссиқ ўтказмайдиган кумушранг кийимларини шошиб кия бошладилар. Вернон аэропорт полицияси ҳам ўт ўчиришга мослаштирилганини тушунтирди. «Махсус хизмат» машинасида ҳам эшитилиб турган радио орқали берилаётган кўрсатмалар оқими тўхтамас, лейтенант қўмондонлик қилаётган сариқ ўт ўчириш машиналари учини-кўниш йўлаги оралиғида бир хил масофани эгаллашганди. Яқин атрофдан чақирилган «Тез ёрдам» машиналари ҳам аэропортга етиб келган ва кўниш йўлаги атрофига маълум узоқликда жойлаштирилганди.

Партриж «Махсус хизмат» машинасида биринчи бўлиб сакраб тушди ва даф-

тарчасига ниманидир қайд қила бошлади. Бродрек ҳам унчалик шошилмаса-да, ёзишга киришди. Минь Ван Кань машинанинг устига чиқиб, камерани осмонга тўғрилаб, тик турганча, самолёт келишини кута бошлади. Унинг орқасидаги Кень О'Хара эса овоз ёзиш ускуналарининг симларини улашга киришди.

Худди шу пайт, улардан тахминан беш мил нарида, ҳалокатга учраган — орқасида қоп-қора тутун бурқситиб келаётган самолёт кўринди. Минь камерани кўтариб, суратга ола бошлади.

У телевидениедаги энг яхши — меҳнаткаш, ишончли, ҳалол операторлардан бири эди. Унинг тасвирлари фақат яхшигина эмас, диққат-эътиборни тортадиган, юксак савияда бўларди... Си-би-эйдагиларнинг биронтаси Минни ким ва қачон ишга қабул қилганини эслай олмас, бироқ унинг кўпдан буён телестанцияда хизмат қилиб келаётганини яхши билардилар.

Видео-экранда яқинлашиб келаётган аэробус тасвири яққол намоён бўлди. Энди ўнг қанотдаги ёнғин гардиши ҳам, орқадаги тутун ҳам янада равшанроқ кўрина бошлади... Минь ҳам, аэробуснинг кўнишини кутиб турганлар ҳам қандай қилиб ёнғин бутун самолётни қамраб олмаганидан ҳайратда эдилар.

Вернон «Махсус машина»даги радиони бошқарув тўлқинига буради. Радиодан бошқарувчининг учувчилар билан ўзaro гаплашуви эшитилиб турарди. Радар орқали кўнишни кузатиб бораётган бошқарувчининг вазмин овози огоҳлантира бошлади: «Сиз оғиш чизигидан пастлаб кетаяпсиз... марказдан чапроққа олинг... энди оғиш чизигидасиз... марказ бўйлаб кетаяпсиз...»

Бироқ, учувчилар учун мувозанатни сақлаб туриш ва тўғри йўналишда кетиш, афтидан, жуда оғир эди. Самолётнинг ўнг қаноти дарз кетиб, чапига нисбатан пастга оққан, худди қисқичбақага ўхшаб пастга шўнғиб кетарди. Гоҳи-гоҳида самолётнинг тумшуги бутунлай бошқа томонга оғар, сўнгра учувчиларнинг сайъи ҳаракати туфайли яна кўниш йўлагига тўғриланарди. Самолётнинг бирдан юқори кўтарилиши, сўнгра мувозанатини йўқотиб, пастлаши ва яна юқори кўтарилиши шундоққина кўриниб турарди. Юз бераётган воқеани бетоқат кузатиб турган ердаги одамларнинг дилини: «Шунча масофадан учиб келган самолёт нарҳотки қўна олмаса?» деган савол безовта қиларди: Бироқ бу саволга ҳеч ким айти пайтда аниқ жавоб беролмасди.

Радиодан учувчилардан бирининг овози янгради: «Олд ғилдирак очилмаяпти... суоқлик мосламаси ишламаяпти. Ғилдиракни чиқариб, «эркин тушиш»га урилиб кўрамиз... қани...»

Бир неча дақиқадан сўнг яна бошқарувчининг вазмин овози эшитилди: «Маскигон, ғилдиракларингиз очилди. Ёдингизда бўлсин: ёнғин ўнг қанотдаги олдинги ғилдиракка яқин».

Агар ўнг қанотдаги олд ғилдиракнинг шинаси ёниб кетса — бу аниқ эди — у ерга урилиши билан отилиб кетиши ва катта тезликдаги самолёт бирдан ўнгга ағдарилиши турган гап эди...

Ярқ этиб чақнаган аланга шиналардан бири ёрилганидан дарак берарди.

Ҳозир эса ёнаётган аэробус кўниш йўлаги узра соатига 150 мил тезликда авария машиналари устидан учиб ўтиши билан бирин-кетин машиналар катта тезликда унинг изидан елиб кетди. Икки сариқ машина, изма-из яна бешта ўт ўчирувчи машина кўпик пуркаганча уларнинг орқасидан йўлга тушди. Кўниш йўлақчасида самолётнинг ғилдираклари ерга тегиши билан ўнгдаги шиналардан биттаси, кейин яна биттаси ёрилиб кетди. Кўз очиб-юмгунча ўнг қанотдаги ҳамма шиналар ёрилиб, фақат яланғоч ғилдиракларгина қолди, холос. Темир ғилдиракларнинг ерга ишқаланиб чийиллаши эшитилди: учкун сачради ва бир парча цемент чанг-тўзон аралаш ҳавога кўтарилди...

Учувчилар аэробусни қандайдир бир мўъжиза билан йўлақда тутиб қолгандилар... Афтидан, самолётни ҳеч нарса тўхтатиб қололмайдигандек эди. Ниҳоят у тўхтади ва шу заҳотиёқ ҳавога лов этиб олов кўтарилди.

Ўт ўчириш машиналари дарҳол самолётни қуршаб олишди ва бир неча сония ўтмай самолёт тоғдек уюлган кўпик ичида қолди. Унинг эшиклари очилиб, ерга қутқариш нарвонлари туширилди. Ўнг қанотдаги олдинги эшикдан худди ўрта қисмдагига ўхшаб — олов чиқишга йўл бермасди. Дастлаб чап қанотдаги ёнғин

бўлмаган олдинги эшик, сўнг ўрта қисмдаги эшик очилди. Йўловчилар нарвондан сакраб туша бошладилар.

Бироқ самолётнинг дум тарафидаги — икки ёнбошида жойлашган иккита эшикнинг биронтаси ҳам очилмади.

Учала очиқ эшикдан қуюқ тутун бурқсирди. Йўловчиларнинг айримлари ерга тушиб улгуришганди. Кейин чиққанлар эса тинмай йўталишар, қайт қилишар ва ютоқиб нафас олишарди.

Пуркалаётган кўпик ёрдамида самолётнинг бир томонидаги ташқи ёнғинни ўчиришга муваффақ бўлинди.

Кумушранг ҳимоя кийимидаги ўт ўчирувчилар газниқоб кийишиб, орқадаги очилмаган эшикка тезда нарвон қўйдилар. Бир илож қилиб, уни очишгач, аэробус ичидан тутун бирдан кўкка ўрлади. Ўт ўчирувчилар ўзларини ичкарига урдилар. Бошқалари эса аэробуснинг олдинги эшикларидан ичкарига кириб, ҳолдан тойган ва ҳушидан кетган йўловчиларга ёрдам беришга ошиқдилар.

Ичкаридан чиқаётган йўловчилар бирмунча сийраклашиб қолишди. Партриж тезда чамалаб кўриб, икки юзга яқин киши самолётдан чиққанини аниқлади, ваҳоланки, ундаги жами одамлар сони 297 киши эканлигидан у хабардор эди. Ўт ўчирувчилар куйганларни олиб чиқа бошлашди — уларнинг орасида иккита стюардесса ҳам бор эди. Самолёт ичи аввалгидек бўлмаса-да, ҳамон тутаб ётарди.

Минь Ван Кань юз берган воқеаларни бу ерда суратга якка ўзи олаётгани ва ҳозир олаётган тасвири жуда ноёб тасвирлар эканлигини чуқур ҳис этганча — вазмин ва маҳорат билан суратга олишда давом этарди...

Ўнтача «тез ёрдам» машинаси бошқарув пунктида турар, уларнинг сафига бошқалари келиб қўшилларди. Ҳамширалар жароҳатланганларга ёрдамлашар, уларни рақамли заббилларга солишиб, «тез ёрдам» машинасига олиб чиқишарди. Бир неча дақиқадан сўнг ҳалокат қурбонлари олдиндан хабардор қилинган маҳаллий касалхоналарга жўнатилади. Вертолётда ҳам врач ва ҳамширалар етиб келишди. Жароҳат олганлар аниқланаётган аэробус ёнида дала госпитали пайдо бўлганди.

— Қандай тез улгуришяпти-я,— хаёлидан ўтказди Партриж,— демак аэропортнинг фавқулудда ҳолатда ёрдам кўрсатиш хизмати яхши ташкил этилган...

Ўт ўчирувчилардан бири терлаб кетган юзини артиш учун тақиб олган газ ниқобини очди-ю:

— Э, худойим. Орқа ўриндикдагиларнинг барчаси ўлибди. Афтидан, тутун орқага урганга ўхшайди,— деди.

Одатда ҳалокатда ҳалок бўлганлар миллий хавфсизлик хизмати вакили келмагунча — гап-сўзларга қараганда, у аэропортга жўнаганди ва кимлиги аниқланмагунча уларга руҳсат берилмасди.

Аэробусдан биринчи ёрдамга муҳтож бўлмаган кема аъзолари чиқиб келишди. Сочларига оқ оралаган тўрт юлдузли кема капитани жароҳатланганларга кўз югуртириб чиққач, қанча одам ҳалок бўлганини англади-ю, болалардек ўкириб йиғлаб юборди. Ҳалок бўлганлар сонидан қатъи назар, учувчилар самолётни қўндирганлари барибир жасорат эканлигини англаган Минь эса — мусибат билан мардонавор олишган капитанни катталаштириб суратга олди. Бу унинг сўнгги сурати эди. Зеро, шу пайт буйруқ янгради:

— Гарри. Минь. Кень. Етар. Тезроқ. Ҳаммасини йиғиштиринглар, кетдик. Материални Нью-Йоркка йўлдош орқали жўнатамиз.

Бу Ахборот бюроси автобусида ҳозиргина етиб келган Рита Эбрамнинг овози эди. Узоқда эса уларга ваъда қилинган сунъий йўлдошга маълумот узатадиган машина турарди. Ҳаракат пайтида унинг худди елпиғичга ўхшаб букланадиган «қулоқлари» — ҳозир ёйилган ва самога қаратилган эди.

Уларни бу машинага қадар Вернон ўз «Махсус машина»сида олиб келиб қўйди. Йўл-йўлакай Партриж кўрсатув матнини ёзишга киришди.

— Матини бир дақиқа-ю, қирқ беш сонияга мўлжаллаб тайёрла,— деди унга Рита.— Тайёр бўлишинг билан овоз берасан — сени катталаштириб кўрсатишади. Мен эса хабар қораламасини Нью-Йоркка жўнатаман.

Партриж бош ирғаб қўйди, Рита соатига қаради — маҳаллий вақт билан 17.45,

ёхуд Нью-Йорк вақти билан 18.45 бўлганди. «Оқшом хабарлари»нинг иккинчи қисми эфирга узатилишига бор-йўғи ўн беш дақиқа вақт қолганди.

Шунга қарамай, Партриж аввал ёзганларини тўғрилаб, ичида пичирлаб ўқиркан, ёзишда давом этарди. Минь иккита нодир тасмани Ритага узатди-да, Партриж матни ўқиётганда уни каттароқ тасвирда олишга тайёрланиб, камерага янги тасма қўйди.

Вернон уларни йўлдошга узатувчи машина ёнида қолдирди. Бродерик Нью-Йоркка телефон орқали бу ажабтовур хабарни етказиш учун аэропорт томон жўнади.

— Раҳмат, йигитлар,— деди у хайрлашар экан.— Агар эртага бу воқеа ҳақида тарихий мақолани ўқишни истасангиз, «Нью-Йорк таймс»ни сотиб олинглар.

Бу пайтда Рита муҳандис билан машинада тик турганча, Минь берган тасмани телемониторда кўздан кечириб монтаж қиларди. «Мақолангдан ўргилдим,— ўйлади Рита,— кўз билан кўрганга не етсин!»

Вақт тигиз бўлмаган пайтда шарҳловчи ва кўрсатув муҳаррири биргалашиб тасмадан зарур қисмини ажратиб олишар, сўнгра устига мухбирнинг шарҳи ёзилган овозни ёзишар, шундан сўнг материални тўғридан-тўғри кўрсатувга бериладиган қилиб тайёрлашарди. Бироқ бу жараён камида қирқ беш дақиқа, баъзида эса ундан ҳам кўпроқ вақтни талаб қилар, ҳозир эса вақт зиқлиги учун бунинг иложи йўқ эди. Ританинг ўйлаб ўтиришга вақти бўлмагандан бир неча энг таъсирли лавҳаларни тушириб қолдирди...

Партриж машинага суянганча матн ёзишни ниҳоясига етказгач, Минь ва овоз созловчи билан маслаҳатлашиб, уни тасмага кўчира бошлади.

Нью-Йоркда бошловчи ҳам воқеанинг асосий жиҳатларини кириш сўзида айтиб ўтишини инобатга олиб, Партриж сўзини шундай бошлади:

«Кўп йиллар бурун, уруш пайтларида учувчилар бундай қўнишни «бир қанотда илоҳий қўниш» деб аташарди. Ҳатто шундай қўшиқ ҳам бўларди. Ҳозир бундай сатрларни ёзиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Чикагодан учиб келаётган... «Маскигон» ширкатининг йўловчиларга лиқ тўла аэробуси... ҳавода тўқнашув юз берганда... Форт-Уорт аэропортидан олтмиш мил узоқликда эди...»

Партриж воқеани «тасвирдагидан сал бошқачароқ», яъни тажрибали мухбирларга хос бўлган тахлитда баён этарди. Бу репортёрларнинг ўзига хос услуби бўлиб, телевидениеда уни бошқалар ўзлаштириб олиши қийин эди. Бироқ катта ёзувчилар бунинг учун алоҳида маҳорат талаб қилишини, бусиз лавҳа қул-қуруқ чиқишини негадир тан олгилари келмасди.

Гарри Партриж ва унга ўхшаган тажрибали мухбирларнинг сир-синоати шунда эдики, улар экрандаги тасвирни қуруқ ҳикоя қилиб беришмасди. Бир сўз билан айтганда, бу туғма қобилиятга асосланган бадиий топқирлик эди. Телевидениеда янгиликлар билан ишлаётган мухбирлар узун жумла ва қуруқ гап билан тасвирламаслик қондасига амал қилишарди. Матн қанчалик қисқа бўлса, шунча тушунарли бўларди. Келтириладиган далиллар қатъий асосланиши, гап асосан оғзаки нутққа мосланган феъллардан тузилиши, нутқ жаранглаб чиқиши шарт эди. Ва ниҳоят, мухбирнинг баён йўсини ва оҳанги воқеликни яхши тушунишга ёрдам берарди. Ҳа, шубҳасиз, у ҳам, Рита ҳам энг яхши репортёр, шунинг билан бир қаторда актёр ҳам эдилар. Бу борада, айниқса, Партриж қобилиятли бўлса-да, бироқ бугун ноқулай аҳволда қолганди. Одатда мухбирлар бир кўриб олиши зарур бўлган «лавҳа»ни кўришга улгуролмаганди. Тўғри, у «лавҳа»да гап нима ҳақда бораётганини озми-кўпми биларди.

Партрижнинг шарҳи — томошабинларга юзма-юз туриб, тўғри экранга қараб гапирган ҳолатдаги йирик тасвир билан тугади...

Партрижнинг нутқи ва йирик тасвири туширилган тасмани машинада турган Ритага узатишди. Рита Партрижни яхши билгани ва унга ишонгани сабабли ўзининг қимматли вақтини тасмани кўриб ўтиришга кетказмай, уни дарҳол Нью-Йоркка узатишларини буюрди. Бир оз ўтмай муҳандис тасмани узатаётган чоқда, Рита уни тинглаб, кўздан кечирар экан, Партрижга тасанно айтди. Беихтиёр ярим соат олдин аэропорт барида бўлиб ўтган суҳбат мавзуси унинг ёдига тушди: «Бу

нутқи билан,— дея ўйлади у,— Партриж ўзининг иқтидорини ҳамда нима учун «Нью-Йорк таймс» мухбирига нисбатан кўпроқ маош олишга лойиқ эканини намойиш этди».

Партриж эса кўчада мухбирларга хос яна бир вазифани адо этди: ёзганларига асосланиб, юз берган воқеа тўғрисида «Янгликлар» радиосига хабар берди. Материаллар телевидениега бериб бўлингандан сўнг, Партрижнинг бу репортажи ҳам йўлдош орқали Нью-Йоркка жўнатилди.

3

Си-би-эйнинг биноси жуда кўримсиз бўлса-да, ундан икки қават пастда ертўлада станциянинг жони — мураккаб ускуналар жойлашган эди: кўпинча уни Катакомба деб аташарди. Бу ерда бажариладиган турли-туман вазифалар билан бир қаторда — «Елимхона» деб жўнгина номланувчи яна бир муҳим бўлим ҳам бор эди...

Унга келиб тушадиган маълумотлар ё шошилишч, ё кечикиб етиб келарди. Олиб борувчи, мухбир ва муҳаррир тасвир устида қайта ишлашга, матнга сўнгги дақиқага қадар сайқал беришга мажбур эдилар. Кўпинча тасвир бу ерга кўрсатув эфирга узатилишига ярим соат қолганда ёхуд бошланганда етиб келарди. Баъзида тасвирнинг бир қисми эфирга узатилиб, иккинчи қисми бошқа бир аппаратда ғалтакка ўраларди. Бундай пайтлар жикқа терга ботган, асабийлашган операторлар — бор маҳоратларини ишга солардилар.

Бу ерда Бруклиндаги жуда қизиқсон бир грек оиласида туғилган ва шу хислатни ўзига мерос қилиб олган Уилл Казазис назоратчилик қиларди. Бироқ ундаги жўшқинлик — бажарадиган ишига ва ўзига мос келар, қизиққонлигига қарамасдан, Казазис ҳеч қачон ўзини йўқотиб қўймасди. Бугун Рита Эбрамс Форт-Уорт аэропортидан йўлдош орқали юборган хабар айнан Уилл Казазисга келиб тушганди.

Вақт 18.48 — «Янгликлар» бошланишига ўн дақиқа қолганди. Эфирда тижорат янгликлари берилаётганди.

Казазис монтажчига буюрди.

— Тез ула. Партрижнинг овози ўчиб кетмасин. Унга энг яхши лавҳаларни тўғрила. Сенга ишонаман. Қани, бўл, бўла қол, тез.

Казазиснинг ўзи эса Далласдан келиб тушаётган хабарни «чамбарак»ка етказиш учун ёрдамчисини юборди. Шу пайт аппаратхонада ўтирган Чак Инсен телефонда сўраб қолди:

— Материаллар қандай экан?

Казазис:

— Мўъжиза,— деб жавоб берди.— Ақлни танг қолдиради. Худди Гарри ва Миндан кутганимиздек.

Инсеннинг кўриб ўтиришга вақти йўқ эди, шу туфайли Казазиснинг ўзига ҳавола қилди.

— Рекламадан сўнг дарҳол эфирга берамиз. Тайёр турунглар.

Эфирга узатилгунга қадар бир дақиқадан камроқ вақт қолганди: совутгич ишлаётганига қарамай терлаб кетган монтажчи, овоз ва матни яхлит тасмага кўчириш учун елимлашда давом этарди.

Инсеннинг буйруғи эшиттириш олиб борувчи ва унинг ёнида ўтирган матнчига етказилди. Воқеанинг қисқача баёни тайёр эди. Ва матнчи варақни Кроуфорд Слоунга узатди. У эса кўз югуртириб чиқиб, тезда бир-икки сўзни ўзгартирган бўлди-да, бош ирғаб матнчига миннатдорчилик билдирди.

Реклама тугаётган эди: режиссёр қолган дақиқаларни овоз чиқариб санай бошлади:

— Ўн сония... беш... тўрт... икки...

Ниҳоят, у қўлини силкигач, Слоун бошлади:

«Кўрсатувимиз бошида Далласдан унча узоқ бўлмаган жойда «Маскигон» ширкатининг азробуси ва шахсий самолёт ўртасида тўқнашув юз бергани ҳақида ха-

бар берган эдик... Воқеа юз берган жойда бўлган махсус мухбиримиз Гарри Партриж ҳозиргина бизга ўзининг репортажини жўнатди».

«Елимхона»да шошма-шошарлик билан материалларни елимлаш эфирга кетишига бир неча сония қолганда ниҳоясига етди ва бинонинг барча мониторларида, шунингдек, Қўшма Штатларнинг Шарқи ва Ўрта ғарби ҳамда Канададаги миллионлаб телеэкранларда ёниб келаётган аэробус намоён бўлди, сўнг Партрижнинг овози янгради: «Кўп йиллар илгари, уруш пайтларида учувчилар буни «бир қанотда илоҳий кўниш деб аташарди...»

«Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»нинг биринчи қисми ана шу репортаж ва «лавҳа»дан иборат бўлди.

Биринчи қисмдан сўнг дарҳол иккинчи қисм узатилар эди. Ҳамиша шундай бўларди: Шу йўл билан ҳали биринчи қисмини қабул қилиб олишга улгурмаган Шаркий қирғоқ ҳамда кўрсатувни тўла-тўқис қабул қиладиган Ўрта Ғарб ва Ғарбий қирғоқнинг кўпгина станцияларига узатилар, улар эса ёзиб олиб, кейинроқ эфирда берарди.

Биринчи қисмнинг тугаши ва иккинчи қисмнинг бошланиши орасида икки дақиқалик вақт бор эди: «Кроуфорд Слоун бу танаффусдан фойдаланиб, Чак Инсенга кўнғироқ қилди:

— Менга қара,— деди Слоун,— Саудия Арабистони ҳақидаги хабарни жойига қўйиш керак, деб ўйлайман.

— Ҳа, биламан,— зарда билан жавоб берди Инсен,— сен ҳамиша почадан олишни биласан. Ундай бўлса, балки бизга яна беш дақиқа ундириб ҳам берарсан? Нима дединг?

— Сен билан мушук-сичқон ўйнаётганимиз йўқ. Бу муҳим хабар.

— Худди нефтга ўхшаб ёпишқоқ ҳам. Йўқ дедимми — тамом.

— Менинг фикрим билан ҳам ҳисоблашасанми?

— Ҳисоблашаман. Шунинг учун ҳам бу ҳақда эртага гаплашамиз. Ҳозир эса, бу ерда ҳаммаси учун мен жавобгарман.

— Жумладан, халқаро янгиликларга зийракроқ муносабатда бўлиш учун ҳам!

— Ҳар биримизнинг ўз вазифамиз бор,— деди Инсен,— сенинг хабарингга ажратилган вақт ҳам тугаяпти. Ҳа, дарвоқе, Далласни қойилмақом қилдинг,— у ерда ҳам, бу ерда ҳам.

Слоун индамай гўшакни илиб қўйди ва бирдан нимадир ёдига тушгандек, ёнидаги матнчига буюрди:

— Даллас билан боғланиб, Гарри Партрижни чақириб беришларини сўра. Кейинги танаффусда боғланиб, унга ва шерикларига миннатдорчилик билдириб қўймоқчиман.

— Ўн беш сония...— жаранглади режиссёрнинг овози.

Ҳа, ўзича ўйлади Слоун, эртага Инсен билан очиқчасига гаплашиб олиши керак. Инсен, афтидан, бир жойда кўп ўтириб қолди, энди ҳаво ўзгартирса ҳам бўлади.

Чак Инсен эса «Янгиликлар»нинг иккинчи қисми тугаши билан — лабларини қимтиб, хўмрайган алфозда уйда ўқишни мўлжаллаган ўнга яқин журнални олиш учун хонасига кириб кетди.

Қаерда ва куннинг қайси пайти бўлишидан қатъи назар, бир оз тин олиш пайтида бошқалар қаҳвага, дастрўмолга, сигаретга ёпишгани каби Инсен бўш қолди дегунча газета, журнал, хабарнома, публицистик асар, баъзида эса буткул нотаниш мақолани ўқишга тутинарди. У кўпинча ярим тунда уйғониб кетиб, ниманидир ўқишга тушар ёхуд хорижлик радиостанциялар бераётган хабарларни тинглаб ўтирарди. Телеграф агентликларининг асосий хабарлари уйдаги шахсий компьютерларга келиб тушар ва ҳар куни эрталаб, соат бешда уларни бир бошдан кўздан кечириб чиқарди. Ишга кетаётиб, йўл-йўлакай машинада радио орқали кўпгина мутахассислар энг яхши радиоэшиттириш деб ҳисоблайдиган Си-би-эс станциясининг асосий «хабарлар»ини тингларди.

Инсеннинг фикрича — майда-чуйда янгиликлар, тафсилотлар, мавзулардан кенг хабардорлик, оддий кишиларни кўпроқ қизиқтирар ва эфирда берилаётган кўрсатув ҳақида — бир ҳовуч сара кишиларнинг нуқтаи назаридан келиб чиқиб

фикрлайдиган Кроуфорд Слоундан кўра уларнинг мулоҳазаси телевидение учун муҳимроқ эди.

Инсеннинг — «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»ни кўриб борадиган миллионлаб томошабинлар борасида ўз фалсафаси бор эди. Кўпгина телетомошабинлар — унинг фикрича — учта саволга жавоб олишга ташна эдилар: дунё тинчми? Мен ўз уйимда, оилам билан хотиржам бўла оламанми? Бугун қизиқарлироқ нимадир юз берганмикан? Ва Инсен ҳар кун оқшомги «янгилик»ларда энг аввало мана шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиларди.

Ҳар сафар янгиликлар саралаётганда, «мен ҳамма нарсани ҳаммадан яхши билман», «Мен Пападан ҳам улуғроқман» деювчи ақидапараст Слоун билан олишавериб, ўлгудай чарчадим деб ўйлади Инсен, шунинг учун эртага бир-бирлари билан очиқ гаплашиб олишлари керак: Инсен ўйлаб қўйган гапларини унинг юзига шартта айтади, оқибати нима бўлса бўлар.

Оқибати нима ҳам бўлиши мумкин? Дейлик, илгарилари шарҳловчи ва кўрсатув назоратчиси келишмай қолган пайтларда, шарҳловчи ғалаба қилган ва назоратчи бошқа ердан иш қидиришига тўғри келганди. Бироқ ҳозир кўп нарса ўзгарган. Энди вазият бошқа, бунинг устига эртами кечми ҳаммаси нимадандир бошланиши тайин ва, эҳтимол, шарҳловчи кетиб, назоратчи қолар.

Шундай имкониятни назарда тутиб, Инсен бир неча кун бурун олдиндан огоҳлантириш учун, ҳеч кимга билдирмай Гарри Партриж билан телефонда гаплашганди. Ундан «саёкликни тарк этиб», Нью-Йоркка келишни ва «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»нинг шарҳловчилигига рози бўлишини сўради. Агар Гарри истаса — нотиклик унга чўт эмас, бу вазифани уйдалаш қўлидан келади, ахир у Слоун таътилга чиққан пайтлари унинг ўрнида ишлаб, бир неча бор ўз қобилиятини намойиш этганди.

Партриж ҳайрон бўлиб, ишонқирамагандай жавоб қилди, бироқ нима бўлганда ҳам у «йўқ» демади. Кроуф Слоун, албатта, бу гаплардан беҳабар эди.

Нима бўлган тақдирда ҳам Инсеннинг қарори қатъий эди: Слоун билан ҳадеб олишавериш жонига теғди — бу чигалликка энди барҳам бериш керак.

4

Кроуфорд Слоун Си-би-эининг гаражидан «бьюик-Сомерсет»да жўнаб кетганда соат 19 дан 40 дақиқа ўтганди. Одатда шартномага кўра ўзига ажратилган Си-би-эй машинасида шофёр билан юриши мумкин эди, бироқ кўпинча машинани унинг ўзи ҳайдарди. Учинчи чизикдан эллик тўққизинчи кўча томон бурилгач, Шарққа — Франклин Делано Рузвельт хиёбонига қараб, ҳозиргина тугаган кўрсатуви тўғрисида хаёлга ботганча йўлида давом этди.

Даставвал, у Инсен ҳақида ўйлай бошлади, сўнг у ҳақда бирор-бир хулосага келишни эртага қолдирди. Слоун Инсени бирёқлик қилиш қудратига эга эканлигига заррача шубҳа қилмасди. Балки бу баҳона унинг кўтарилишига ёрдам қилар, номи улуг бўлса-да, «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»га нисбатан тинч бўлган бирлашма вице-президентлиги курсисига ўтказар. Бошқача бўлиши мумкинлигини Слоун хаёлига ҳам келтирмасди. Агар кимдир унга бошқача тахминни айтганда, шубҳасиз, унинг устидан кулган бўларди.

У Гарри Партриж ҳақида ўйлай бошлади.

Далласдан юборган, зудлик билан тайёрланса-да, лекин аъло даражада чиққан репортажи туфайли — Слоун уни тан олмай илож йўқ эди. — Шусиз ҳам катта мавқега эга бўлган Партриж учун бу яна бир поғона юқори кўтарилиш эди. Слоун телефон орқали боғланиб, уни аэропортдан топди ва муваффақият билан табриклади, Рита, Минь ва О'Хараларга табригини етказиб қўйишини тайинлади. Бу шарҳловчи томонидан билдириладиган, *hoblesse oblige** — деганларидек, табиий бир эътироф эди, зеро Партрижнинг бу муваффақиятидан Слоун унчалик хурсанд эмасди...

* Вазият талаб этадиган. (Фран.)

Ҳозир машинада ёлғиз елиб бораётган Слоун ўзига-ўзи шундай савол билан мурожаат қилди: «Гарри Партрижга нисбатан менинг муносабатим қандай ўзи?» ва жавоб ҳам чин юракдан самимий чиқди: «У бор ерда мен ўзимни хотиржам ҳис қилолмайман».

Савол ҳам, жавоб ҳам бежиз эмас, бунинг ўз сабаби бор эди.

Улар бир-бирини йигирма йилдан буён билишарди — Си-би-эйнинг «янгиликлар»ига деярли бир вақтда ишга келган ва шундан буён бирга хизмат қилишарди. Иккови бир пайтнинг ўзида иш бошлаган, хизмат мавқелари тенг бўлса-да, табиатан бир-бирларига ўхшамасдилар.

Слоун ўтакетган расмиятчи, талабчан, кийинишда ва нутқда бекаму-кўст, мансабни яхши кўрар ва ундан фойдалана биларди ҳам. Кўли остидагилар унга мурожаат қилганларида, «сэр» деб гапиришар ва ҳамиша хурматини ўрнига қўярдилар. У яхши таниш одамларга совуқ муомалада бўлар ва ўзини жуда сипо тутарди. Зийрак ва фаросатли, такаббур одам эди.

Партриж эса унинг тескариси, ҳамма билан ошна-оғайни, кийиниши бетартиб, эски тивит нимчани ёқтирар, костюмни камдан-кам қиярди. У каландимоғликни билмас, содда, самимий эди, шунинг учун одамлар билан тез тил топишарди: кўпинча, у худди ўз қадрига етмайдиган одамдек туюлар, бироқ бу ҳам ўзига хос бир айёрлик эди. Журналистлик соҳасида ўзини мансабдор қилиб кўрсатмасдан ҳам ўткир ақлу салоҳиятини намоиш эта олиши мумкинлигини Партриж жуда эрта тушуниб етганди.

Иккаласининг келиб чиқиши ҳам ҳар хил эди.

Кроуфорд Слоун кливлендлик ўртача даромадли бир оиладан бўлиб, телевидениедаги илк фаолиятини ҳам Кливлендда бошлади. Гарри Партриж эса Си-би-эйнинг Торонтодаги янгиликлар бўлимида иш тажрибасини орттирган, унгача у Фарбий Канададаги радио ва телестанцияларда янгиликлар ва оби-ҳавони ўқийдиган суҳандон бўлиб ишлаганди. У Колгаридан унча узоқ бўлмаган Альбертта вилоятдаги, отасининг фермаси жойлашган Де-Уитон номли қишлоқда туғилган эди.

Слоун Колумбия университетини тугатганди. Партриж эса ҳатто ўрта мактабни ҳам битирмаган, янгиликлар оламида ишлаб юриб, малака ҳосил қилганди.

Узоқ вақт уларнинг мавқеи барабар ўсиб борди — оқибатда ҳамма уларга худди рақобатчилардек қарайдиган бўлишди. Слоуннинг ўзи ҳам Партрижни рақиб деб билар, ҳатто ўзининг юқори кўтарилишига халал беради, деб ҳисобларди. Тўғри, у Партриж ҳам шундай деб ўйлайдими — йўқми, буни билмасди.

Улар ўртасидаги кучли рақобат, асосан, Вьетнамдаги уруш майдонларидан репортаж олиб борилган пайтларда пайдо бўлди. Улар телестанцияда 1967 йилнинг охирларида бирга ишлаш учун у ёққа юборилганди. Слоун бу урушни хизмат пиллапоэларидан юқори кўтарилиш учун туғилган бебаҳо имконият деб биларди...

Слоун «Оқшом хабарлари»да экран орқали тез-тез кўришиб туриш юқорига кўтарилиш учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши биларди. Шунинг учун Сайгонга етиб келгандан кейин, у беш мил узоқликдаги Тан-Сон-Нгут ҳаво базасига жойлашган АҚШнинг Вьетнамдаги ҳарбий штаб квартираси — «Шарқий Пентагон»дан унча узоқлашмасликка ҳаракат қилди, мабодо, зарурат юзасидан бирор ёққа бориш лозим бўлса ҳам, тезда қайтиб келарди.

Ҳатто орадан шунча йил ўтганига қарамай, Слоун Партриж билан ораларида бўлиб ўтган бир суҳбатни ёдидан чиқармасди. «Кроуф,— деганди у,— агар фақат Сайгон циркига бораверсанг ва «Каравелла» атрофида ўралашаверсанг, у урушнинг моҳиятини ҳеч қачон англолмайсан». «Цирк» деб мухбирлар ҳарбийлар уюштирадиган матбуот конференцияларини назарда тутишарди: «Каравелла» эса хорижлик мухбирлар, катта зобитлар ва Америка элчихонаси ходимлари турадиган, ҳовузли, ҳар томонлама қулай меҳмонхонанинг номи эди.

«Бундан ташқари, ишончим комилки, сен ҳар куни кечкурун «янгиликлар»да кўринишни ўз олдинга асосий мақсад қилиб олгансан».

Слоун Партрижнинг ҳеч бир қийналмасдан ўзининг фикри-ўйини — зеро, унинг нияти аслида шундай эди — билиб олгандан жуда ноқулай аҳволга тушганди.

Олдиндан кўзланган мақсадига амал қилган Слоун ҳеч қачон хавфли вазиятларда ўз жонини койитмаган, доим ўзини пана-пастқамга урар, Сайгондаги элчилар ва ҳарбийларнинг матбуот конференцияларига ўхшаш жойлардан қизиқарли янгиликлар топишга ҳаракат қиларди. Фақат орадан кўп вақт ўтгандан кейингина Слоун юборган маълумотлар юзаки эканлиги ошкор бўларди... Бироқ, вақт ўтганлиги туфайли булар Кроуфорд Слоуннинг обрўсига гард юктиролмади.

Нафсиламбрини айтганда, Слоуннинг ниятлари амалга ошди. У ҳамиша, айниқса, Вьетнамда экранга чиққанда, салобатли кўринарди. У Нью-Йоркдаги «чамбарак»дагиларнинг арзандасига айланган, шунинг учун «Оқшом хабарлари»да тез-тез, баъзан ҳафтада уч-тўрт маротаба кўринар, бу эса телетомошабинлар олдида ҳам, Си-би-эининг масъул раҳбарлари олдида ҳам мухбир учун катта обрў келтирарди.

Гарри Партриж бўлса ўз ақидаларига содиқ эди: у бутунлай бошқа йўл танлаганди. У ёритиш узоқ вақт талаб қиладиган ўта муҳим ҳодисаларни излаб топар, оператори билан бирга Вьетнамнинг олис бурчакларигача кетарди. У америкаликларнинг ҳам, вьетнамликларнинг ҳам ҳарбий тактикаси бўйича кучли мутахассисга айланган: шунинг учун ҳам у ёки бу томоннинг усули нега натижа бермаётганини яхши тушунарди. У кучларнинг мутаносиблигини ўрганар, олдинги марраларга бориб, қуруқликдаги ва ҳаводаги ҳужумларнинг самараси, қурбонлар, шунингдек, жабҳа орқасидаги вазият ҳақида маълумотлар йиғарди. Унинг баъзи маълумотлари Сайгондан келаётган расмий маълумотларга мос келмас, баъзилари уни тасдиқлар ва айнан мана шу хислатлари — америкаликларнинг ҳарбий ҳаракатлари тўғрисидаги ҳолисона фикрлари билан — Партриж ва унга ўхшаган яна бир нечта киши — Вьетнамда ишлаган кўп мухбирлардан буткул ажралиб турардилар...

Партриж Сайгондан узоқда, оғир жангу жадаллар бораётган жойларга сафарга чиққанида, одатда ҳафталаб, баъзан ундан ҳам кўпроқ вақт қолиб кетарди. Ҳатто бир марта Камбоджага яширинча ўтиб олган Партриж у ерда бир ойча туриб қолганди...

Афсуски, кам маълумот юборгани учунми, Слоунга нисбатан у экранларда кам кўринар, шу туфайли Партрижга камроқ эътибор қилишарди.

Вьетнамда Партриж ва Слоуннинг келажагини белгилаб берувчи яна нимадир бўлганди. Бу Жессика Кастильо эди.

Жессика...

Кроуфорд Слоун «бьюик»ни бошқариб борарди — бу йўлдан у бир кунда икки марта ўтарди — ҳозир эса эллик тўққизинчи кўчага бурилиб, Йорк-авеню бўйлаб кетди. Нью-Йоркнинг шимолидаги Лонг-Айленд кўрфазига қаратиб қурилган Ларчмонтдаги уйига қадар яна ярим соатлик йўл қолганди.

Слоун тезликни оширди, унинг изидан келаётган кўк «Форд-Темпо» ҳам юришини жадаллаштирди.

Одатдагидек, куннинг шу пайтида у буткул ҳолдан тоярди ва ҳозир хаёлига яна Сайгон, Партрижнинг хуштори бўлган... сўнг эса Кроуфорд Слоунга турмушга чиққан Жессика келди...

Ўша пайтлари Жессиканинг ёши 26 да бўлиб, у хипчадан келган, узун кўнғир сочли, ақлли ва тили заҳар қиз эди. У АҚШ ахборот агентлигининг кичик ходими бўлиб ишлар экан, ҳамкасбларининг ҳаддидан ошишига йўл қўймасди...

Мухбирлар турли хил саволларни баҳона қилиб, аслида Жессика билан бир оз ҳамсуҳбат бўлиш учун агентликка кириб-чиқишаверарди.

Уларнинг эс-ҳушини Жессика олиб қўйганди. Кроуфорд Слоун қиз билан ўшанда танишган, бироқ унга биринчи бўлиб Гарри Партриж ўзининг қайноқ муҳаббатини изҳор этганди.

Ўша пайтларда Жессика ва Партриж ўртасида қандай муносабат бўлганини ҳатто ҳозир ҳам у яхши билмасди; бунга у ҳеч қачон сўрамаганди ҳам. Бироқ энди ҳеч қачон билолмайдиган нимадир бўлганлиги аниқ эди. Бироқ у кирмоқчи бўлган эшик бундан йигирма йил бурун ёпилган ва шундан буён ҳеч қачон очилмаган бўлса-да, ўша пайтлардаги Жессика ва Партриж ўртасида бўлган ишқий саргузаштнинг тафсилотлари тўғрисида ўйлаш унга ҳеч қачон эриш туюлмаган ва туюлмади ҳам.

Жессика Кастильо ва Гарри Партриж иккаласи Вьетнамда биринчи марта учрашганларидаёқ — зеро, бу учрашув унчалик дoston бўлмаган эса-да — бир-бирларини ёқтириб қолгандилар. Партриж АҚШнинг Ахборот агентлигига Америка ҳарбийлари тан олишини истамаётган, кўпчиликдан махфий тутиб, кўз юмиб келинаётган маълумотларни олиш учун борганди. Бу маълумотлар Американинг Вьетнамдаги аскарлари орасида кенг тарқалган гиёҳвандликка алоқадор эди.

Партриж уруш бораётган жойларда сафарда бўлганида буни ўз кўзи билан кўрганди. Аскарлар гиёҳвандликка муккасидан кетган ва қора дорини истаганча топиш мумкин эди. Партрижнинг илтимоси билан Си-би-эйнинг янгиликлар бўлими расмий сўров билан муружаат қилиб, шуни аниқлагандики, уруш ногиронлари даволанаётган ҳарбий госпиталда Вьетнамдан келаётган гиёҳвандликка чалинганларнинг сони кундан-кунга қўрқинчли даражада ортиб бормоқда эди. Бу фақат ҳарбийлар учунгина эмас, балки бутун мамлакат учун муаммога айланганди.

Нью-Йоркда «чамбарак»да ўтирганларга бу мавзу маъқул тушиб, уни қўллаб-қувватлашган, бироқ расмий ташкилотдагилар ҳамма эшикларини беркитиб, маълумот бермай қўйишганди.

Партриж Жессиканинг каталакдек хонасига кириб, шу мавзу тўғрисида гапирганда, у ҳам худди бошқа амалдорлардек расмий жавоб қилганди:

— Кечирасиз. Мен сизга ҳеч нарса айта олмайман.

Унинг жавоби Партрижнинг гашини келтирган ва норози оҳангда шундай деганди:

— Демак, сизга кимнингдир қилмишини яшириш буюрилгани учун мен билан гаплашишни истамаяпсиз. Бунинг бошида, афтидан, элчи турибди. Агар ошкор бўлса, обрўсига путур етиши мумкин, шундайми?

Жессика бош чайқади.

— Мен бу саволингизга ҳам жавоб беролмайман.

Ғазаб ўтида ёнаётган Партриж уни аяб ўтирмади.

— Демак, сизнингча, мана шу шинам хонада ўтириб олиб, чангалзорларда йигитларнинг кўрқувдан қон-қақшаб, азоб чекишлари-ю, сўнг эса нима қилишларини билмай гиёҳвандликка берилиб, захри-қотилнинг қурбонларига айланишлари Сизнинг виждонингизни қийнамайдими?

— Мен бундай деганимча йўқ, — эътироз билдирди қиз.

— Йўқ, сиз худди шундай демоқчисиз, — Партрижнинг овози нафратга тўлиқ эди. — Ахир сиз аллақачон бутун мамлакатни иснодга кўяётган нарса ҳақида гапиришни истамаяпсиз, ваҳоланки, буни тезроқ фош этиш, матбуотга олиб чиқиб, тезроқ одамларга билдириш керак. Бу ерга ёш-ёш ўсмирлар жўнатилаёпти, уларни огоҳлантириш зарур. Эҳтимол, олдини олишнинг иложи бўлар. Хўш, нима деб ўйлайсиз, Леди, сиз кимни асрамоқчи бўлаяпсиз. Асрашингиз лозим бўлган нарса — жонини қурбон қилиб, жанг қилаётганлар эмас, албатта. Сиз ахборот хизматчиси ҳисобланасиз. Мен эсам сизни ахборот яширувчиси деб атаган бўлардим.

Жессика ғазабдан ёниб кетди. У ўзи билан бундай муомала қилишларига сира кўникмаган, кўзлари нафратдан чақнаб кетганди. У стол устида турган биллур кулдонга қаттиқ ёпишди. Партрижга гўё ҳозир қиз қўлидаги кулдон билан бошига тушириб қоладигандек туюлди ва ўзини ҳимоя қилишга шайланиб турди. Бироқ Жессика ҳовуридан тушиб, босиқлик билан деди:

— Сизни кўпроқ нима қизиқтиради?

Партриж ҳам унга шундай вазмин жавоб беришга ҳаракат қилди:

— Энг муҳими статистика. Биладан, у кимдadir бор. Ахир аскарларнинг ҳаммаси ҳисобда туради, кўрикдан ўтказилади.

Қиз кўнғир сочларини — кейинчалик Партрижга таниш ва ёқимли бўлиб қолган бир ишва билан орқасига силкиб қўйди-да:

— Рекс Талботни танийсизми? — деб сўради.

— Ҳа.

Талбот ҳозир ўзлари турган жойдан бир неча даҳа наридаги, Тон-Нгут кўчасида жойлашган элчихонада, элчи ўринбосари бўлиб хизмат қиладиган ёшгина йигит эди.

— Унга бориб МАКВ лойиҳаси, Нострадамус маърузаси ҳақида маълумот беришини сўраб кўринг...

— Сиз мен ўйлаганчалик бағритош эмас экансиз,— деди у қизга.— Шу мавзу ҳақида батафсилроқ гаплашиб олиш учун кечки овқат пайтида учрашсак бўлмайдими?

Уни ҳайрон қолдириб, Жессика таклифни қабул қилди.

Учрашганларидан сўнг эса — ўзаро суҳбатларидан иккаласи ҳам ҳузур-ҳаловат олганлари аён бўлди ва шу учрашувдан сўнг, улар бир-бирларига бутунлай боғланиб қолдилар. Тўғри, уларнинг узоқ вақт фақат учрашиб юриши ҳайратланарли ҳол эди, бироқ Жессика аввал бошдан оқчи-ойдин келишиб олганди.

— Бу ерда одамлар қандай муносабатда бўлишидан қатъи-назар — мен енгил-так аёл эмасман, шунини тушунишингизни истардим. Мен фақат бир киши билан — бир умр бирга яшашим аниқ бўлган киши билангина дон олишишим мумкин. Қулоқларингизга қуйиб олинг, кейин, айтмагансан деб ўпкалаб юрманг.

Партриж Вьетнамнинг турли жойларида сафарда бўлганлиги туфайли баъзан улар узоқ вақт кўришишмасди.

Бироқ вақт-соати етиб, иккаласида ҳам бирга бўлиш истаги устун келганди.

Улар кечкурун Партриж яшайдиган «Каравелла»да тамадди қилишганди. Овқатдан сўнг меҳмонхона боғида — мудҳиш, зиддиятларга тўла Сайгоннинг осойишта бир гўшасида — Партриж Жессикани кучиб олган ва қиз ҳам астанинг пинжиги кириб кетганди...

Орадан кўп йиллар ўтиб ҳам Партриж ўзининг ҳаётида бир умрга муҳрланиб қолган Вьетнам, разилона уруш, келажакка ишонмаслик — барча ғам-ташвишларни буткул унутган, фақат иккаласи, ишқу муҳаббат тантана қилган ғаройиб ва мафтункор лахзаларгина хотирасининг бир четида сақланиб қолганди.

У аста пичирлаб сўради:

— Меникига борамизми?

Жессика, розиман, дегандек бош ирғади...

Кўчадаги лампаларнинг ёруғи тушиб турган хонасида қиз унга кўнглини очди:

— Эҳ. Сени қанчалик севишимни билсанг эди.

Кейинчалик Партриж ўзи ҳам уни севаман деб айтганмиди, йўқмиди, эслаёлмасди, бироқ қизни бир умрга севиб қолганига амин эди...

Бошқа пайт ва бошқа жойда бўлганларида, эҳтимол, улар турмуш қурган бўлардилар. Жессика турмушга чиқишни, болалари бўлишни орзу қиларди. Бироқ Партриж, кейинчалик ўзи пушаймон бўлган баъзи сабабларга кўра қизга уйланишдан ўзини тортиб келарди. У Канадада уйланиб, ажрашган ва телемухбирларнинг оилавий ҳаёти кўпинча асосий ишга халақит беришини яхши тушунарди. Телеянгилликлар мухбири саёқ ҳаёт кечирар, улар олти ойлаб уй юзини кўрмас, оилавий бурчларини ўташга вақтлари ҳам, имконлари ҳам йўқ, устига-устак, сафар чоғларида шунақанги хурилиқоларни учратардиларки, йўлдан озиш ҳеч гап эмасди.

Бунинг устига улар Вьетнамда эдилар... Партриж ҳар сафар Сайгондан чиқиб кетаётган, зеро, шу пайтгача унга омад кулиб боққан бўлса-да, ҳаётини хавф остида қолдираётганини, омад ҳам ҳар доим келавермаслигини биларди. Шунинг учун ҳам Партриж кимгадир — ўшанда Жессикага — бу изтиробу ташвишларни юклаб кўйиш ва сўнгра азобу уқубат чекишига изн бериш — адолатдан эмас, деб ҳисобларди.

Бир гал бирга ўтказган тундан сўнг, Партриж кўнглидагиларни Жессикага тўкиб солган ва бу гапни бемаҳал айтгани учун ноқулай аҳволга тушганди. Жессикани бу изтиробга солган, ўз кўнгли ва ихтиёрини бахшида қилган одам яхшигина тузоққа туширди, деб тушуниб, қаттиқ ранжиган эди. Ва Партрижга совуққина қилиб, шу билан муносабатимиз тугади, деб айтганди.

Унга меҳрибонлик ва ғамхўрлик билан айтилган бу кўнгли изҳорини ўзи

нотўғри тушунганини Жессика фақат кейинчалик англаб етганди. Партриж эса ўшанда бир неча соатдан сўнг Сайгондан чиқиб кетган, худди ўшанда Камбоджага бориб, бир ой қолиб кетганди.

Кроуфорд Слоун Жессикани Партриж билан бир неча бор учратган ва ўзи иш билан бориб турадиган АКШнинг Ахборот агентлиги биносига кўрганди...

Жессиканинг ўзидан Партриж билан оралари бузилганини эшитган Слоун дарҳол қизни кечки овқатга таклиф қилди. Қиз рози бўлди ва улар тез-тез учрашиб туришадиган бўлишди. Икки ҳафтадан сўнг эса Слоун кўпдан буён уни ёқтиришини айтиб, танишгандан буён янада қаттиқроқ севиб қолганига иқрор бўлиб, дил изҳори қилди.

Бундай бўлишини сира кутмаган Жессика ундан ўйлаб кўришга муҳлат сўради.

Кўнгли бутунлай алғов-далғов эди. У Гаррини астойдил ва қаттиқ севарди. Қалбида жўш ураётган ҳис-туйғулар инсон ўз ҳаётида бир маротаба бошдан кечирадиган ишқий кечинмалар эди. У ҳамон Гаррини севар ва бунга ишончи комил эди. Ҳозиргача уни қаттиқ соғинар, агар ҳозир қайтиб келиб, унга турмушга чиқишни таклиф қилса, у ўйлаб ҳам ўтирмай «хўп» деган бўларди. Бироқ, Гарри бундай қилишни истамасди. У қиздан юз ўтирган, Жессиканинг қалбида ғазаб ва алам алангаси тобора кучайиб борарди. Номаълум овоз: «...Унга бир кўрсатиб қўй. Билсин...» — деб буюраётгандек эди.

Иккинчи томондан ўртада Кроуф пайдо бўлганди. Жессикага Кроуф ёқарди... холос... У жуда ёқимтой, меҳрибон ва мулойим, ошиқ, зиёли — у билан бирга бўлиш ҳамиша мароқли эди. Кроуфга суянса бўларди. У — Жессика буни тан олмай иложи йўқ — ишончли одам эди, ўртадаги муносабатларга қарамай, Гарри ҳақида бундай деб бўлмасди. Ҳаётда уларнинг қайси бири билан яшаган маъқул — Жессика оила қуришни шундай деб тушунарди — ёрқин севги, бироқ изтиробу ташвишлар чекибми ёки ишончли ва мустаҳкам оила қурибми? Бироқ у бу саволларга сира жавоб тополмасди.

Жессика ўзига бошқа савол берса ҳам бўларди, бироқ у бундай қилмади. Тезда бирор қарорга келиши шартми? Нима, кутса бўлмайдими? Ахир у ҳали ёш-ку...

Зеро, ўзи буни англамаса-да, уни — ҳозир улар уруш қўйнида — ҳатто ўзлари нафас олаётган ҳавони ҳам қовжиратиб ташлаётган Вьетнамда эканлиги буткул гангитиб қўйганди. Гўё вақтнинг ўтиши тезлашган, тақвимдаги кун ва соатлар шундай бир аёвсиз шиддат билан алмашаётган, ҳар кун очиқ дарвоза ва унинг тирқишларидан тошиб, мангулик ва йўқлик сари оқиб бораётгандек туюларди. Яна қанча умри қолган уларнинг? Қайси бири билади буни? Осуда ҳаёт бағрига қайтиш уларнинг қайси бирига насиб этади?

Инсоният тарихининг барча даврларидаги урушда ҳам худди шундай бўлган.

Ниҳоят, Жессика ҳаммасини тарозига солиб кўриб, эртаси куни Кроуфорд Слоуннинг таклифини қабул этди.

Уларни шу ерда, америка элчихонасида армия руҳонийси никоҳдан ўтказди. Никоҳдан ўтказаетганда элчи ҳам иштирок этиб, кейин шу муносабат билан қабул маросимини уюштирганди.

Слоун ўзида йўқ бахтиёр эди. Жессика ҳам бахтиёр эканлигига ўзини ишонтирмоқчи бўларди...

Партриж бу никоҳдан Сайгонга қайтиб келгандан сўнг хабар топди; ўшанда у қайғу аламга ботиб, Жессикани бир умр йўқотганини тушунди. Жессика ва Слоунни учратиб, беихтиёр уларни табриклар экан, ўз туйғуларини билдирмасликка ҳаракат қилди. Бироқ Жессика уни яхши билгани учун бунинг иложи бўлмади.

Зеро, Жессика Партрижнинг қайноқ муҳаббатини соғинса-да, буни ўзгаларга билдирмасликка, ҳатто нутишга ҳаракат қиларди. У энди кечикди, Слоунга содиқ хотин бўлишга қарор қилдим, бир умр шундай бўлиб қоламан, — дея ўзига-ўзи қайта-қайта таъкидларди. Ҳар қандай оилада бўлгани каби, улар ўртасида ҳам жанжал ва низолар бўлиб турар, бироқ тезда ярашиб олишарди. Энди эса уларнинг кумуш тўйлари ҳам яқинлашиб келаётганди; унга бор-йўғи беш йил қолганди.

Ўзининг «бьюика»сини бошқариб бораётган Кроуфорд Слоун уйигача бўлган масофанинг ярмини босиб ўтганди. Триборо кўприги ортда қолгач, унинг машинаси Янги Англия кўчаси билан кесишадиган 95- кўча орқали ўтиб, катта тезликда Брюкнер кўчасига отилиб чиқди.

Си-би-эй биноси ёнидан у билан бирга йўлга чиққан «Форд Темпо» изма-из келарди.

Слоуннинг бу машинага эътибор бермаганига ажабланмаса ҳам бўларди: бугун ё кеча эмас, сўнгги бир ҳафта мобайнида бу машина изидан қолмасди. Гап шунда эдики, ҳайдовчи юпқа лабли, кўзлари совуқ, яқинда Карлос лақабини олган колумбиялик йигитча ўз ўлжасини таъқиб қилиш борасида устаси фаранглардан эди.

Карлос Қўшма Штатларга сохта паспорт билан икки ой бурун келган, уч ҳафтадан буён бешта эркак ва бир аёлдан иборат яна олтига колумбиялик шериклари билан Слоунни кузатиб юарди. Ўзларининг жинояткорона ўтмишини яшириш учун Карлосга ўхшаб бошқалари ҳам сохта номга эга эдилар. Илгари — бу топшириққа қадар — гуруҳ аъзолари бир-бирларини танимасди. Ҳатто ҳозир ҳам уларнинг аслида кимлигини фақат бошлиқлари — Мигелгина биларди, холос.

Шу вақт мобайнида улар «Форд»дан фойдаланиб келишган, машинани икки марта бўяшганди ҳам. Бунинг устига кузатувни сездириб қўймаслиги учун улар бошқа машиналардан ҳам фойдаланишарди.

Слоунни кузатиб, унинг оиласининг юриш-туриши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишганди.

Ҳозир шосседа елиб бораётган транспортлар оқимида Карлос «бьюика»ни кўздан қочириб қўймаслик учун Слоундан уч машина орқада борарди. Карлоснинг ёнида яна бир одам бўлиб, у кузатув дафтарига вақтни қайд қилиб қўярди. Чап юзида пичоқ изидан қолган чандиғи бор, бадқовоқ ва бетгачопар, бир гапдан қолмайдиган бу йигитнинг исми Хулио эди. Унинг орқасидаги ўриндикда машинадагиларни зарур пайт гуруҳнинг маркази билан боғлаб турувчи олтига радиотелефондан бири ётарди.

Карлос ҳам, Хулио ҳам бешафқат ва ёвуз, жуда устаси фаранг мерганлардан бўлиб, иккаласиям қуролланиб олишганди.

Слоун тезликни пасайтириб, бир неча машиналар юзма-юз тўқнашган жойни айланиб ўтгач, қайта тезлигини ошириб, яна Вьетнам ва Гарри Партриж ҳақида ўйлай бошлади.

Вьетнамдаги муваффақиятларига, кейинчалик эришган зўр мавқеига ҳам қарамай, Партриж ҳақидаги ўй-хаёллар негадир Кроуфорд Слоунга тинчлик бермасди...

«Форд» Слоунни қувиб ўтиб, энди бир неча машина олдинда кета бошлади. Ларчмонт қиялигигача бор-йўғи бир неча мил қолганди. Слоуннинг одатидан хабардор бўлган Карлос ва Хулио унинг қаердан бурилишини яхши билишарди. Бу вақти-вақти билан ўлжани чалғитиш учун қилинадиган эски найранглардан эди. Мана ҳозир «Форд» биринчи бўлиб Ларчмонт шоссеси қиялигидан бурилади-да, Слоунни кутиб туради, сўнг яна изидан тушади.

Ўн дақиқалардан сўнг Слоун Ларчмонт кўчасига бурилганда, «Форд» унга изма-из келаверди ва Лонг-Айленд кўрфазига қаратиб қурилган Парк-авендаги Слоуннинг уйига етмасдан тўхтади.

Уй — Слоуннинг топиш-тутишига яраша — катта ва ҳашамдор эди. Ташқариси оқ, усти кўкимтир шифер билан ёпилган, кўркам бир боғнинг ўртасига жойлашган уйга гуллар билан қопланган йўлак олиб борарди. Кираверишда икки қарағай ўсиб ётар, икки қаватли эшик ёнида темир чироқ осилиб турарди.

Узоқ масофадан туриб бошқариладиган ускуна ёрдамида Слоун уч ўринли га-ражининг эшигини очиб, машинасини киритгач, яна эшиклар ёпилди.

«Форд» яқинроқ келиб, сезилмайдиган жойда турганча, кузатувни давом эттирди.

Слоун гараж ва уйга туташган кичкина, усти ёпиқ йўлакка етгандаёқ ичкаридан кулгу товушларини эшитганди. Бироқ у эшикни очиб, пастки қаватдаги бошқа хоналарга олиб кирадиган кираверишдаги гилам тўшалган даҳлизга қадам қўйганда овозлар бирдан тинди. Жессика меҳмонхонадан туриб, унга қичқирди:

— Кроуф, сенмисан?

У одатдагидек ҳазил аралаш жавоб қилди:

— Агар мен бўлмаганимда, ишларинг чатоқ эди.

Унга жавобан хотини ёқимли қилиб кулгани эшитилди.

— Ким бўлишингдан қатъи назар, сенинг келганингдан хурсандмиз. Бир оз сабр қилсанг, ҳозир ёнингга чиқаман.

У музларнинг шилдирашини эшитиб, Жессика «Мартини» тайёрлаётганини тунди: хотини ҳар доим кечкурун чарчоғини ёзишга ёрдам берсин деб уни мана шу хушбўй ичимлик билан кутиб оларди.

— Салом, дада! — қичқирди зинапояда туриб Слоуннинг ўн бир ёшли ўғли Николас. Ўғли озғин ва ўзининг тенгдошларига нисбатан новча, кўзлари чақнаб турарди. У пастга югуриб тушиб, отасининг кучоғига отилди.

Слоун ўғлини кучиб, қўллари билан кўнғир сочли бошини бир неча бор силаб қўйди. Ўғлининг шундай кутиб олиши унга ёқарди: булар ҳаммаси Жессиканинг тарбияси шарофати эди. Хотини ўғлига ақлини таниганидан буён киши ўз муҳаббатини яширмасдан ошкор этиши керак деб тинмай уқтириб келарди.

Слоуннинг ўзи эса бошқаларга муносабатда жуда босиқ эди. У ҳатто охири марта отасини қачон кучоқлаганини ҳам эслай олмас, бир неча бор уни бағрига босмоқчи бўлган, бироқ ҳар сафар бу совуқ ва ҳатто кўпол чол Энгус қандай қабул қилар экан деб, ўзини тиярди.

— Салом, азизим.

Жессика ним яшил либосда эди — Кроуфордга ҳамиша шундай ранг ёқарди. Улар ўпишиб кўришишгач, биргаликда меҳмонхонага кирдилар. Кўп ўтмай у ерга Никки кириб келди: у кечки овқатни еб бўлган, энди ётмоқчи бўлиб турганди.

— Мусиқа оламида ишлар қалай? — сўради ўғлидан Слоун.

— Яхши, дада. Мен ҳозир Гершвин мусиқасининг иккинчи қисмини ўрганаёпман.

Жессика соатига кўз югуртирди.

— Никки, кеч бўлди.

— Ойижон, рухсат беринг, яна озгина ўтирай. Ахир эртага мактабга бормайман-ку.

— Лекин сен эртага кун бўйи шуғулланишинг керак. Йўқ дедимми — тамом.

Жессика оиладаги тартибни қаттиқ ушларди; Никки ота-онасига хайрли тун тилаб, ётоғига йўл олди...

Жессика эса яна ўзининг «Мартини»сини тайёрлаш билан овора эди. Унинг ичимликни идишларга қандай қуяётганини кузатиб турган Слоун ўзича ўйлади: «Бундан-да бахтли бўлиш мумкинмикан?» Қалбида туғён урган туйғуларнинг кўзғалишига Жессика сабаб — у йигирма йиллик бирга кечирган турмушлари давомида латофатини сақлаб қолганди. Унинг сочлари энди илгаригидек елкасига тушиб турмас ва оқара бошлаганини яширгиси ҳам келмасди. Кўзларининг олдига эса ажин туша бошлаган, бироқ қадди-қомати ҳамон илгаригидек келишган, оёқлари ҳар қандай эркакнинг эътиборини ўзига тортарди. Умуман, — ўйлади Слоун, — у ҳақиқатан ҳам ўзгармаган. У танишларининг уйига борганида, хотини билан фахрланарди.

— Афтидан, жуда чарчаган кўринасан? — деди хотини унга қадахни узатар экан.

— Ҳа, оз-моз. «Янгилеклар»ни кўрдингми?

— Ҳа, бечора самолётдаги йўловчилар. Қандай даҳшатли фожаи...

Слоун ҳатто бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаганидан жуда хижолат чекди. Ўз касби-

нинг моҳир усталари кўпинча маълумот йиғиш билан банд бўлишади-ю, бироқ воқеа иштирокчиси бўлмиш одамларни буткул эсдан чиқаришади...

— Агар самолёт ҳақидаги лавҳани кўрган бўлсанг,— деди у,— демак, Гаррини ҳам кўрибсан. Хўш, у ҳақда нима дейсан?

— Кўрсатувни яхши олиб борди.

Жессика буни бефарқ, тўғри оҳангда гапирди. Слоун уни кузатганча, яна нима дер экан деб, кутиб турарди — наҳотки ўтмишини буткул унутган бўлса?

— Яхши эмас. Гарри жуда яхши олиб борди... у тайёргарликсиз чиққанди... Бунга вақти йўқ эди... Гарри, Рита ва Минь жуда қойил қилишди. Бошқа станцияларни ортда қолдириб кетдик.

— Гарри билан Рита кўздан буён бирга ишлашяпти, шекилли. Ўрталарида бирон нима борми?

— Йўқ. Улар шунчаки бирга ишлашади.

— Сен буни қаердан биласан?

— Чунки Рита Лэс Чиппингем билан ошиқ-маъшук. Улар буни ҳеч ким билмас керак, деб ўйлашади. Бироқ буни ҳамма билади.

Жессика кулиб юборди.

— Ҳамкасбларингдан ўргилдим — турган-битгани ғалва.

Лесли Чиппингем Си-би-эйнинг янгиликлар бўлими бошлиғи эди. Слоун эртага айнан у билан Чак Инсен масаласида гаплашиб олмоқчи ва уни ишдан бўшатишларини талаб қилмоқчи эди.

— Мени уларга кўшмасанг ҳам бўлади,— деди Слоун хотинига,— мен «учар»лардан эмасман.

«Мартини» ҳар доимгидек — зеро, на у, на хотини унчалик кўп ичишмаса-да — чарчоқни оларди. Кечки овқатдан сўнг бир қадаҳ «Мартини» ва бир қадаҳ вино — бу улар учун қатъий белгиланган меъёр бўлиб, Слоун бир кунда бундан ортигини ичмасди.

— Кўриб турибман, бугун кайфиятинг яхшига ўхшайди,— деди Жессика,— бунинг яна бир сабаби бор.— У ўрнидан туриб хонанинг нариги бурчагидаги кичкина ёзув столи устидаги очилган конвертни олди: ёзишмаларни асосан унинг ўзи олиб боргани учун одатда Жессика хатни очиб ўқирди.— Бу сенга нашриётингдан хат ва қалам ҳақи.

У хотинидан конвертни олиб, диққат билан кўздан кечиргач, бирдан чехраси ёришиб кетди.

Бир неча ой муқаддам Кроуфорд Слоуннинг «Телекамера ва ҳақиқат» номли китоби нашрдан чиққанди. У китобни ҳаммуаллиф билан ёзган ва бу унинг учинчи китоби эди.

Китоб аввалига ёмон сотилаётганди... Бироқ орадан кунлар, ҳафталар ўтиб, ундаги айрим жойлар газета шарҳловчиларининг эътиборини торта бошлади, бир китобга бундан ортиқ ташвиқот керак эмас эди.

Асосан, Слоуннинг қуйидаги сўзлари кўпчиликнинг олқишига сазовор бўлганди: «Гаровга ушланганлар — жумладан, америкаликлар ҳам — бахтсиз ҳодиса қурбонлари, деб ҳисоблаш лозимлигини» ҳеч қайси сиёсий раҳбар журъат билан эътироф этмайди.

Террорчилар билан террор тилида гаплашиш керак, зеро, улар бошқа тилни тушунмайдилар. Имкон қадар уларнинг пайига тушиб, зимдан йўқ қилиш лозим. Ҳеч қачон террорчилар билан — на бевосита, на билвосита келишувга бормаслик, уларга гаров учун сариқ чақа ҳам тўламаслик даркор.

Биз, Америка Қўшма Штатлари фуқаролари, террордан буткул халос бўлганимиз йўқ ва эртами-кечми ҳар бир хонадоннинг унга дуч келиш хавфи мавжуд. Бироқ биз на руҳий жиҳатдан, на бошқа жиҳатдан бу чегара билмас, шафқатсиз ёвузликка тайёр эмасмиз».

Китоб чиққан маҳалда Си-би-эйнинг бошлиқларидан айримлари «гаровга ушланганларни зўрлик қурбонлари, деб ҳисоблаш лозим» ва «террорчиларнинг пайига тушиб, зимдан йўқ қилиш лозим» дея айтган фикрлари — сиёсий гуруҳлар ва кенг жамоатчилик орасида телестанцияга қарши норозилик туғдиради, деган ха-

вотирда бир оз ранжишган ҳам эди. Бироқ кейин маълум бўлдики, хавотирлари беҳуда экан...

Кувониб жилмайганча Слоун мўмайгина қалам ҳақи ёзилган қоғозни бир четга қўйди.

— Сен бунга муносиб ва мен сен билан фахрланаман,— деди Жессика.— Дарвоқе, отанг кўнғироқ қилди. У эртага эрталаб етиб келар экан, бизникида бирор ҳафта туриб кетмоқчи.

Слоун афтини буриштирди.

— Негадир тез-тез келадиган бўлиб қолди.

— У ёлғиз, бунинг устига қариб қолди.

Кроуфорднинг отаси, бир неча йилдирки, хотини ўлгандан буён Флоридада ёлғиз ўзи яшарди.

— Унинг бизнигига келаетганидан мен жуда хурсандман,— деди Жессика.— Никкини-ку қўявер.

Кроуфорд ва Жессика кечки овқатдан сўнг гурунглашиб ўтиришар — куннинг бу пайтини улар жуда яхши кўрардилар. Хизматкор ҳар куни келса-да, кечки овқатни Жессиканинг ўзи тайёрлар, эри келгандан сўнг камроқ ошхонада бўлиш учун ҳаммаёқни олдиндан саранжом-саришта қилиб кўярди.

— Биласанми,— ўйчан оҳангда деди Кроуф,— бу китобда ёзилган хулосаларни чуқур ўйлаб кўрдим ва мен ҳамон ўз фикримда қатъий турибман.

— Террорчиликни назарда тутяпсанми?

У бош ирғади.

— Бу китоб ёзилгандан буён террористлар бизга ҳам тажовуз қилиши мумкинлиги тўғрисида кўп ўйладим. Шунинг учун мен баъзи эҳтиёт чораларини ўйлаб қўйдим. Шу пайтгача бу ҳақда сенга гапирмагандим, бироқ сен билиб қўйишинг керак.— Жессика қизиқсиниб унга тикилиб турар, у эса давом этарди: — Мен каби бир одамни ўғирлаб кетиб, гаровга ушлаб туришлари мумкинлигини сен, албатта, хаёлингга ҳам келтирмагандирсан?

— Хорижда эканлигингда шундай деб ўйлардим.

У яна бошини чайқади.

— Бу фалокат шу ерда ҳам юз бериши мумкин. Ҳамиша тасодифан нимадир бўлиб туради-ку. Мен эса худди телевидениядаги бошқа ҳамкасбларим каби аквариумдаги олтин балиқдек тайёр ўлжаман. Агар террорчилар АҚШда ҳам иш фаолиятини бошлаб юборсалар, менинг имоним комилки, албатта, шундай бўлади ва бу тез орада юз бериши мумкин — менга ўхшаганлар — ҳамманинг кўз ўнгида, ҳар босган қадами кўпчилик назарида бўлгани учун — тайёр ўлжа ҳисобланади.

— Оиласига-чи? Нима, оиласига ҳам тажовуз қилиши мумкинми?

— Бу даргумон. Террорчиларга ҳамма танийдиган таниқли ном керак.

— Сен эҳтиёт чораларини ўйлаб қўйдим дединг,— ташвишланиб сўради Жессика,— қандай чоралар?

— Мени гаровга олишгандан сўнг — агар бу ҳол юз берса — амалга оширадиган чорани. Бир ҳуқуқшунос танишим Сое Дриленд билан бирга ишлаб чиқдим. У ҳаммасидан икир-чикиригача хабардор, агар зарурат туғилиб қолса, уни жамоатчиликка ошкор қилиш ҳуқуқига эга.

— Бу гапларинг негадир менга ёқмаяпти,— деди Жессика.— Сен мени хавотирга солаяпсан. Кулфат юз бергандан кейин чора кўришнинг нима ҳожати бор?

— Бу воқеани ёритишни телестанциядагиларга қўйиб бериш керак,— деди Слоун.— Унинг ҳимоясига умид қиламиз, бу борада ҳозир баъзи ишлар қилинапти. Бироқ агар шу воқеа юз бергудай бўлса, мен худди ўз китобимда ёзганимдек, мен учун, ҳатто, ўз пулимиздан бўлса ҳам, товон тўлашларини истамайман. Бу борада мен расмий жиҳатдан баёнотнома ҳам тайёрлаб қўйдим.

— Сен демоқчисанки, ўша заҳотиёқ бизнинг пулларимиз тўхтатиб қўйилади, шундайми?

У «йўқ» дегандек бош чайқади.

— Йўқ. Агар мен истаганимда ҳам бундай қилолмасдим. Биздаги барча нарса — бу уй, банкдаги жамғармалар, олтинлар, қимматбаҳо қоғозлар, валюталар иккаламизга баравар тегишли. Ва уни сен худди ҳозиргидек, хоҳлаганинча ишлата-

веришинг мумкин. Бироқ менинг баёнотим эълон қилингандан ва у кўпчиликка маълум бўлгандан сўнг, истардимки, сен менинг хоҳишимга қарши бормасанг.

— Нима, сен мени ўз ҳуқуқимдан маҳрум қилмоқчимисан, — эътироз билдирди Жессика.

— Йўқ, азизим, — мулоимлик билан деди Слоун, — мен бор-йўғи сенга масъулият юкламоқчи эмасман ва ноқулай аҳволда қолишингни истамайман.

— Борди-ю, телестанция товои тўлашни ўз бўйнига олса-чи?

— Мен ўз китобимда ёзган ва баёнотимда таъкидлаганимдек, улар истак-хоҳишимга қарши боролмайдилар.

— Сен, телестанция ҳимоя қилиши мумкин, дединг. Бу ҳақда энди эшитаяпман. Қандай ҳимоя қилади?

— Агар кимдир телефон орқали таҳдид қилса ёхуд қайсидир маънода тушуниш мумкин бўлган қандайдир бемаъни хат келса ёки бўлмаса тажовуз — бу барча телестанцияларда, асосан шарҳловчиларга нисбатан бўлиб турадиган умумий ҳол ҳақида миш-миш тарқалса, хусусий изқувар чақирилади. У худди шахсий кўриқчилардек иш олиб боради: Си-би-эй биносида бўладими, бошқа ердами, доимо мени назорат қилиб туради. Илгарилари ҳам шундай бўлганди.

— Сен менга ҳеч нарса демагансан.

— Эҳтимол, демагандирман, — деди Слоун.

— Яна нималарни мenden сир тутгансан?..

— Телестанциядан бошқа ҳеч нарсани, бироқ мен Дрилленд билан келишиб кўйган айрим нарсалар бор.

— Агар нима ҳақда эканлигини сўрасам, ўтакетган сурбетлик бўлмайдами?

— Э, йўқ, буни билиб кўйишинг керак, — деди Слоун хотини баъзида жаҳли чиққан кезларида киноя оҳангида гапиришига эътибор ҳам қилмай. — Ҳозирги пайтда дунёнинг қайси бурчида бўлмасин — одам ўғирлашгандан сўнг, террорчилар, албатта, видеотасвирга олишади: улар шундай қилишга мажбур. Сўнг эса бу видеотасвирни телевиденияга жўнатишади, бироқ, гаровга ушланган ўз хоҳиши биланми ёки мажбуранми, мажбуран бўлса қандай вазиятда тасвирга тушган, биров билолмайди. Агар гаровга тушиши мумкин бўлган киши, алоқа қилиш усуллари билан олдиндан ким биландир келишиб кўйса, азият ҳақида билдирмасдан маълумот бера олади. Дарвоқе, ҳозир жуда кўплаб имкониятга эга бўлганлар ўз ҳуқуқшунослари билан тажовузнинг олдини олиш ниятида алоқа усуллари келишиб кўйишади.

— Гапларинг жиддий бўлмаганида, худди бир жосуслик романи ҳақида гап борапти деб ўйлаган бўлардим, — гапини бўлди Жессика. — Хўш, қандай алоқа усули ҳақида гапирмоқчисан?

— Агар мен лабимни яласам — бунга террорчилар эътибор ҳам қилишмайди, — демак: «Менинг гапларимга ишонманглар, буни мажбуран қилаяпман», деганим бўлади. Агар мен ўнг қулоғимнинг учини силасам ёки ушласам: «Менга тажовуз қилганлар яхши уюшган, тиш-тирноқларигача қуролланган», деганим. Агар худди шунини чап қулоғимда такрорласам: «Мени тутиб турганлар яхши уюшмаган, бемалол уларга ташқаридан ҳужум қилиш мумкин», деганим бўлади. Бошқа ишоралар ҳам бор, бироқ у ҳақда ҳозир гаплашмаймиз, сенинг дилингни оғритмоқчи эмасман.

— Аллақачон дилимни хуфтон қилдинг, — деди Жессика ва ўйланиб қолди: «Наҳотки, шундай бўлиши мумкин бўлса? Наҳотки, Кроуфни ўғирлаб, қаёққадир олиб кетишса?» Буни тасаввурига ҳам сиғдира олмас, бироқ тасаввурга сиғмайдиган воқеалар деярли ҳар кунини рўй бериб турарди.

— Тўғриси айтсам, — деди фаромуш ҳолда Жессика, — бу гапларингдан ҳам қўрқиб кетаяпман, ҳам ҳайрон бўлаяпман: шу пайтгача сени билмас эканман. Нега сен ўшанда ўз-ўзини ҳимоя қилиш машғулотига қатнамаганингга таажжубланыпман.

Машғулоти англияликлар гуруҳи томонидан террорчиликка қарши ташкил этилган бўлиб, Американинг бир неча теледастурларида уни ташвиқ қилишганди. Машғулоти бир ҳафтага мўлжалланган бўлиб, худди Слоун айтган вазиятга — агар кишини гаровга олган тақдирда ўзини қандай тутишга тайёрларди. Бундан ташқари, у ерда қуролсиз ҳолда ўзини ҳимоя қилишга ўргатарди. Нью-Йорк

кўчаларидан бирида 1986 йилда Си-би-эйнинг катта шарҳловчиси Дэн Разерга ваҳшиёна тажовуз қилишгандан кейин икки номаълум шахс Разерни обдон кал-таклаган, оқибатда у оғир аҳволда касалхонага тушган, тажовуз қилганлар эса топилмаганди — Жессика уни ана шу машғулотга қатнашга кўндирганди.

— Ҳамма гап шундаки, бунга сира вақтим йўқ, — деди Слоун. — Дарвоқе, ўзинг-чи, кураш усулини ўрганаёпсанми?

Бу курашнинг қўл жангида қўлланиладиган, Британиянинг сара армияларига ўргатиладиган махсус усул эди. Машғулоти Нью-Йоркка кўчиб келган, истейфодаги англиялик генерал олиб борарди. Жессика Кроуфорднинг машғулотга қатна-шишини истаган, бироқ унинг вақти бўлмаганлиги туфайли ўзи ўрганаётганди.

— Мунтазам шуғулланаётганим йўғ-у, — жавоб берди хотини, — лекин ойда бир-икки қатнаб турибман. Бундан ташқари генерал Уэйд баъзан маъруза ўқиб турибди, шунга бораёпман.

Слоун маъқуллаб бош силкиди.

— Яхши.

Шу кеча бўлиб ўтган суҳбатларидан сўнг, Жессика алламаҳалгача ухлай ол-мади.

Кўчада, «Форд»да ўтирганлар эса, уйдаги чироқлар бир-бир ўчгунча қараб тур-дилар-да, сўнг вазият ҳақида радиотелефон орқали марказга ахборот беришгач, бугунги кузатувни яқунлаб, қайтиб кетишди.

8

Эрталабки 6.30 дан сўнг Слоуннинг уйи яна кузатила бошланди. Бу сафар ко-лумбиялик Карлос ва Хулио «Шеврол-Селебрит»нинг олд ўриндиғига ётиб олган-ди. «Шеврол» Слоуннинг уйни кузатиш осон бўлиши ва ўткинчилар кўзига таш-ланмаслиги учун ён кўчалардан биридаги уйга орқа ўгириб қўйилганди: уй маши-нанинг ён томонидаги ва олдидаги ойнасида кузатиларди.

Иккита кузатувчи ҳам жуда асабий эдилар, чунки бугун асосий кун — бу кун-га улар узоқ тайёргарлик кўришганди.

7.30 да кутилмаган воқеа юз берди. Слоуннинг уйи олдида такси келиб тўхтади. Таксидан жомадон кўтарган кекса бир одам тушди. У уйга кириб кетган-ча қайтиб кўринмади. Бу одамнинг пайдо бўлиши масалани жиддийлаштирар, бу ердан 20 милча нарида жойлашган вақтинчалик «қароргоҳ» билан радио орқали гаплашиб олишга тўғри келарди.

Кўлидаги алоқа мосламаларию кузатувда иштирок этаётган хилма-хил маши-наларга қараб, улар бу «операция» учун пулни аяшмаганини билиб олса бўларди. Кузатувда иштирок этаётган ва тўда бошида турганлар жуда катта маблағга ҳам эга эдилар.

Улар ўзининг шафқатсизлиги ва қонхўрлиги билан донг таратган Колумбияда фаолият кўрсатувчи «Медельин бирлашмаси»га алоқадор жиноий гуруҳ эди. 1988 йил «Нью-суик»да босилган бир мақолада «Бирлашма «Женерал моторс» каби ба-давлат, Иди Амин¹ каби қонхўр», деб ёзилганди. Бирлашма аъзолари, мақолада ёзилишича, ўз мақсадига эришиш учун «ҳеч нарсадан тап тортишмайди, ҳатто бу-тун бошли давлатни алғов-далғов қилиб ташлаши мумкин».

«Медельин бирлашмаси» ўзининг ёвузона шафқатсизлиги билан Колумбияда сон-саноксиз қотилликлар қилган: полициячилар, журналистлар, ҳакамлар улар-нинг қурбонлари бўлишганди. Бирлашма бошлиқларини баъзилар 1986 йил Ко-лумбия Олий суди аъзоларининг иккидан бири — тўқсон кишини қириб ташлаган М-19 рақамли социалист-партизанларга ҳам алоқаси бор, дейишарди. Ана шундай шов-шувларга қарамасдан «Медельин бирлашмаси» рим-католик черкови билан оғиз-бурун ўпишиб келар, кардиналлардан бири бирлашмани черковнинг ҳомийси сифатида баҳолаганди: епископлардан бири эса қора дори сотувчилар ўзини маб-лағ билан таъминлаб туришини очиқ тан олганди.

¹ Иди Амин (1925 туғ.) — 1971—79- йиллар Уганда президенти бўлган.

Аммо бу сафар тўда «Медельин бирлашмаси»нинг эмас, Перудаги «Сендеро луминосо» ёки «Ойдин йўл» маопараст террорчи ташкилотнинг буюртмасига биноан келганди. Кейинги йилларда, айниқса, ҳукумат ўзининг бошқарувдаги уқувсизлигини кўрсатган сайин «Сендеро луминосо» ташкилоти Перудаги энг таъсирли кучга айланган эди. Илгарилари «Сендеро» Андам вилояти, Аякучо ва Куско шахарларида фаолият кўрсатган бўлса, энди террорчи гуруҳ ва тўдалар Перунинг пойтахти Лимада бемалол санғиб юришарди. Лимадаги ҳукумат ва ҳарбий амалдорлар ичида ташкилотнинг ўз ҳомийлари бор эди.

«Сендеро луминосо» «Медельин бирлашмаси» билан биринчи марта ҳамкорлик қилаётгани йўқ. «Сендеро» одамларни, айниқса, чет эл фуқароларини гаровга олиш учун жинойи гуруҳлардан тез-тез фойдаланарди. Перуда одам ўғирлаш одадий ҳол эди, бироқ Америка оммавий ахбороти бунга камдан-кам эътибор берар, гўё уларни йўқ ташкилот деб ҳисобларди...

Ҳозир эса «Шеврол»да ўтирган колумбиялик тўданинг моҳир сураткаши Карлос Слоуннинг уйига доимий кириб-чиқувчиларнинг суратларини шоша-пиша титиб кўра бошлади. Афсуски, ҳозиргина келган кекса кишининг сурати йўқ эди.

Хулио шартли сўзлар билан «қароргоҳ»га хабар берди:

— Кўк пакет келди. Иккинчи келтирди. Пакет оморда. Ким жўнатгани номаълум.

Агар бу сўзлар ҳаммага тушунарли сўзларга айлантирилса, шундай хабар келиб чиқарди: «Эркак киши келди. Такси келтирди. Уйга кириб кетди. Кимлиги номаълум — унинг сурати йўқ».

Сўнг Хулио шартли сўзларсиз тўғридан-тўғри кўшиб қўйди:

— Унинг қўлида жомадон бор. Афтидан, шу ерда яшайдиганга ўхшайди.

Хакенсакдан жанубда, Нью-Жерси штатида эски бир уйни ижарага олган Мигель лақабли тўдабоши Хулионинг эҳтиётсизлигидан норози бўлиб сўкинди.

«Estupitos»¹. Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик қанчалик зарурлигини, ҳар лаҳзада сергак бўлиб туриш шартлигини, ишнинг муваффақияти, ҳатто уларнинг ҳаёт-мамотлари ҳам шунга боғлиқлигини у бирга ишлашга мажбур бўлаётган бу тўнкага тушунтиролмайд хуноб эди.

Мигелнинг ўзи эса тулкидай айёр эди. Доим ҳушёр юрарди. Шу туфайли ҳам гарчи у Шимолию Жанубий Америка, Европа мамлакатларию Интерполнинг «энг хавфли жиноятчилар рўйхатида» турса ҳам уни ҳалигача бирон марта қўлга туширишолмаган эдилар. Ваҳоланки, Атлантиканинг нариги ёғида террорчилар тўдабошиси Абу Нидални қўлга олиш учун бутун дунё махсус хизмати қанчалик жон куйдирган бўлса, Ер шарининг ғарбий қисмида Мигелни туттиш учун ҳам шундай жон куйдириб излашарди. Мигель ўзининг қўлга тушмас, ўтда ёнмаслардан эканлиги билан фахрланар, лекин кеккайиб кетиб, ҳушёрликни унутиб қўйишдан қўрқар, шу сабабли манманликка берилмасди: сергаклик уни ҳамиша балолардан сақлаб келарди.

Гарчи Мигель кўп нарсани бошдан кечириб улгурган бўлса-да, бироқ ўзи анча ёш — ҳали қирққа ҳам бормаган — қирчиллама йигит эди: Унинг ташқи қиёфасида фавкуллода эътиборни тортадиган ҳеч нарса йўқ эди: уни кўрганлар нари борса банк ходимига ёки кичкина дароматсиз бир дўконнинг мудирига ўхшатарди. Аслида ўзини кўзга ташланмайдиган одамга айлантиришнинг тағида кўп йиллик машаққатли меҳнат ётарди. Мигель ҳамиша кўзга ташланмасликка тиришар, бегона одамлар билан хушмуомала бўлар, бироқ эсда қоларли даражада ош-қатиқ бўлиб кетмасди. Болалигида унинг бу фазилатини яхши биладиганлар ундан катта мансаб эгаси чиқади деб башорат қилишарди, бироқ шароит тақозосига кўра ундан амалдор чиқмади: чунки у ўзини одамларни бошқара оладиган даражада салоҳиятли қилиб кўрсатмасди: унинг қаттиққўл ва ўта талабчан, доим сергак бошлиқлигини фақат унинг қўл остида ишлаганларгина билар, бошқаларга эса у амманнинг бузоғи қабилдаги одам бўлиб туюларди.

Мазкур топшириқ инглизчани она тилидай билгани учунгина унга ишониб топ-

¹ Аҳмоқ, калтафаҳм (исп.).

пирилганди: олтмишинчи йилларнинг охири, етмишинчи йилларнинг бошида у Берклидаги Калифорния университетиди хорижий талаба сифатида инглиз тилини ўрганган ва уни равон ўзлаштириб олганди.

Уша пайтлар у ўзининг ҳақиқий исми-шарифи билан — Улисес Родригес сифатида яшарди.

Ота-онаси сармоядор кишилар бўлиб, унинг Берклида бекаму кўст ўқишини таъминладилар. Мигелнинг отаси — Боготалик нейрохирург, ёлғиз ўғлининг ҳам тиббиёт илми билан шуғулланишини истарди. Мигель эса бошданок бу хомхаёл эканини биларди. Олтмишинчи йилларнинг охиридаёқ у Колумбияда тез орада катта ўзгаришлар юз беришини сезди ва шундай бўлди ҳам: демократик ақидалар асосида қаддини тиклаб, тараққиёт поғонасига кўтарилаётган мамлакат бирдан халқаро қароқчилар, жиноий гуруҳларнинг бошпанасига айланиб қолди: бу тўдалар диктатура ёрдамида мамлакат қонунларини ва шароитини ўзларига мослаштириб олдилар; мамлакат кўрқув ва истибдод чангалига тушди. Дастлаб қорадори, сўнг эса кокаин янги Колумбиянинг миллий хазинасига айланди.

Мигель буларнинг ҳаммасини олдиндан сезгани учун ҳеч бир ажабланмади, аксинча, бу янги ҳокимият даврида «кенг тармоқли фаолиятини» бошлаб юборди.

У Берклида ўқиб юрган пайтидаёқ юрагидан кўрқув ва ҳадикни бутунлай ҳайдаб чиқарган ва одамни бир туки қимирламай, виждони азобланмай, худди пашшадай ўлдиришнинг ҳадисини олганди.

Унинг биринчи қурбони ёшгина аёл эди: у аёл билан Берклида автобусдан тушаётиб танишди. Улар кўчада сайр қилишди, ҳар иккови ҳам биринчи курс талабалари бўлиб чиқди. Йигит қизга ёқиб қолди ва у йигитни ўзиникига таклиф қилди. Қиз Телеграф-авеннинг охиридаги мўъжазгина хужрада — ижарада яшарди. У пайтлар бунақа учрашувлар ва таклифлар табиий эди; чунки спид хавфи йўқ эди.

Тўшақда айғирдай ирғишлаган Мигель ниҳоят, толиқиб, ухлаб қолди: уйғонганда қиз ўзининг ҳамёнини текшириб кўраётганига кўзи тушди. Ҳамёнда бир неча сохта исмдаги хужжатлар ҳам бор эди — у ўша пайтдаёқ қонундан яшириниб яшашга тайёрланаётган эди. Бахтга қарши, қизни айнан шу сохта хужжатлар кўпроқ қизиқтирди — эҳтимол, у қайсидир махфий хизматнинг хуфиясидир — бироқ буни Мигель сўраб ўтирмади.

Ўшанда Мигель ўрнидан ирғиб турган ва қизни хипша бўғиб олган эди. Қизнинг унга ажабланиб-ёлвориб тикилганлари, қўлларини палапон қанотидай ожизона питирлатгани, сўнг кўзида бағоят улкан ҳайрат, савол пайдо бўлиб, абадий сўнгани Мигелнинг ҳали ҳам ёдида турибди. Мигель ўшанда ўз қурбонига худди жарроҳ беморга қарагандай қилт этмай, виждон қийноғини сезмай қараб турар, бундан ўзи ҳам ҳайратга тушганди.

У мурдага совуқ назар ташлаб тураркан, бирдан миясида мени тутиб олишсачи, деган хавотир пайдо бўлди-ю, бироқ бу мумкин эмаслигини сезиб, хотиржам тортиди. Негаки, улар автобусда ёнма-ён ўтиришмаган, бундан ташқари, мутлақо етти ёт бегона кишилар эди. Бекатда бирга тушганини кимдир кўриб қолган бўлишига сира ақли бовар қилмасди. Вестибюлда ҳам, лифтда ҳам улар бирон кишига дуч келмаганди. Мигель қандайдир латта билан бармоқ излари қолиши мумкин бўлган барча нарсани артиб чиқди. Сўнг дастрўмолчасини буклаб, ўнг қўлига олдида, чироқни ўчириб, хонадан чиқди — изидан эшик шарақлаб қулфланиб қолди.

У лифтдан тушиб ўтирмади, тўғри зинага йўл олди. Вестибюлда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгандан кейин, ўзини гавжум кўчага урди.

Эртасига ва кейинги кунлар давомида у бўғиб ўлдирилган қиз ҳақида бирон хабар чиқиб қолармикин, деб маҳаллий газеталарни кузатиб юрди. Фақат бир ҳафтадан сўнг ярим айний бошлаган мурдани топишди — аммо ҳеч қандай далил, гувоҳ бўлмагач, тергов тўхтатилди. Газеталарнинг бора-бора бу воқеага қизиқиши сўнди ва қизнинг ўлими матбуот саҳифаларидан тушиб қолди.

Мабода, тергов бошланган тақдирда ҳам Мигелдан ҳеч ким бу масалада гумон қилолмасди.

Берклидаги университетни тугаллагач, Колумбияга — уйига қайтган Мигель ўз фаолиятини бу пайтда бутун мамлакатни қамраб олган қорадори қироллари фао-

лияти билан «уйғунлаштиришга» уринди. У учувчилик касбини эгаллағач, бир неча марта Перу билан Колумбия орасидаги кокаинзорлар ва уни қайта ишловчи заводлар устидан учиб ўтди. Тез орада эса жирканч, бироқ жуда қўли узун Очаолар хонадони билан танишди: улар Мигелга йирик ишлар тақлиф қила бошлади. Кейинроқ эса қонхўрлиги билан шуҳрат қозонган М-19 гуруҳи билан яқинлашди ҳамда барча оммавий ва яқка ҳолдаги қотилликларда иштирок эта бошладики, унинг қўлида ўлган одамларнинг саноғига етиб бўлмай қолди. Номи эса бутун дунёга танилди, аммо у ҳар бир қадамни шунчалик эҳтиёт бўлиб босардики, уни қўлга туширишнинг ҳанузгача имкони бўлмаганди.

Мигель ёки Улиесес Родригес билан «Медельин бирлашмаси»га қарашли М-19, сўнгги пайтларда эса «Сендеро Луминосо» билан алоқалари шунчалик қалинлашиб кетдики, натижада Мигелнинг фаолият йўналиши ҳам кенгайди. Бироқ шу билан бирга у ким кўп тўласа, ўшанинг ишини қиладиган даражада ўз мустақиллигини ҳам сақлаб қолди.

Унинг сиёсий қарашлари ҳам фаолиятига уйғун эди. Мигель ашаддий социалист эди — у капитализмни, айниқса, иккиюзламачи, унинг таъбири билан айтганда, оч бўрига ўхшайдиган Қўшма Штатларни кўргани кўзи йўқ эди. Бироқ унинг ҳаётида сиёсий қарашлар унчалик муҳим роль ўйнамасди — у шунчаки хавфни, хатарни, одам ўлдиришни касб қилиб олган, қотиллик — ҳаётининг мазмунига айланганди.

Ана шу касб-кори уни бир ой бурун бугун юз беражак, эртага бутун дунё хабар топажак хуфиёна ўғирликни амалга ошириш учун Қўшма Штатларга бошлаб келганди.

Дастлаб Мигель айланма бўлса-да, ўзини ҳеч ким кутмайдиган йўлдан — Богота — Рио-де-Жанейро-Майами орқали АҚШга ўтмоқчи бўлди. Риода у паспортини ва исми-шарифини ўзгартириб, Майамига Нью-Йоркдаги китоб кўргазмасига кетаётган бразилиялик ношир сифатида кириб бормоқчи эди. Бироқ «Медельин бирлашмаси»нинг давлат департаментидаги хуфияси Майамидаги мухожирлик хизмати бирдан Мигель ҳақида маълумотларга ва унинг ўтмишда ҳар хил қиёфада тушган суратию ўзгариб турган исм-шарифларига қизиқаётгани тўғрисида хабар берди.

Мигель эса илгари ҳам бразилиялик ношир усулидан фойдалангани учун, гарчи буни қовлаб топиш қийин бўлса-да, АҚШга барибир Майами орқали ўтмасликка қарор қилди. Шунинг учун ортиқча вақт сарфлаб, Рио-де-Жанейродан Лондонга учди, у ерда яп-янги қонуний Британия паспортининг эгаси бўлди.

Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон кечди.

Эҳ, бу сўқир демократия. У ўзига маҳлиё бўлганидан қўйнига илон кириб олганини ҳам билмай қолади.

1988 йилгача Британия фуқароларидан АҚШга келиш учун виза талаб қилинарди. Кейинчалик кимки тўқсон кун яшамоқчи ва қайтишга чиптаси бўлса, виза шарт бўлмай қолди. Мигель қайтиш нияти бўлмаса-да, ҳаётини хавф остига қўйиб, синчков амалдорларда шубҳа уйғотишдан кўра иш битгандан сўнг йиртиб ташланиши муқаррар бўлган қайтиш билети олишни маъқул кўрди. Тўқсон кунлик визасиз ташрифнинг баъзи чекловлари Мигелга дахлсиз эди: чунки унинг АҚШда бунчалик узок қолиб кетиш нияти йўқ эди, бундан ташқари у бу мамлакатдан ё яширин тарзда, ё бошқа исм билан чиқиб кетиши аниқ эди.

Шундай қилиб, у Нью-Йоркка учиб келди ва Жон Ф. Кеннеди аэропортидаги хужжат текширувларидан силлиққина ўтиб олди. Нью-Йоркка етиб келиши билан у шу заҳоти асосан колумбияликлар истиқомат қиладиган ва «Медельин бирлашмаси» агенти унга хуфиёна ижара уй тайёрлаб қўйган Куинсига йўл олди. Жексон-Хейтсдаги Кичик Колумбия Олтмишинчи ва Саксон Тўққизинчи кўчалар оралиғида жойлашган эди. Бу мавзе Нью-Йоркнинг энг хавфли ноҳияларидан бири бўлиб, қорадори бозори гуллаб-яшнаган мавзе эди: бу ерда одам ҳаётининг хасчалик қадри йўқ, қотиллик эса одатий воқеа ҳисобланарди. Полициячилар бу ерларда кундузи ҳам ёлғиз юролмасди: тунлари-ку ҳатто кўпчилик бўлиб ҳам пиёда юриш хавфли эди.

Жинойтчилар маскани сифатида донг таратган бу мавзе Мигелни ортиқча

ташвишлантирмади: аксинча, у ўғирликни амалга ошириши учун зарур одамлар йиғилгунча, хуфиёна жамғармалар пул келтириб беришгунча бу жой ҳатто ишончли бошпана бўлиши мумкин эди. Мигелнинг ўзи билан етти кишидан иборат тўда Боготадаёқ рўйхатдан ўтказилган, энди фақат уларнинг бир жойга йиғилишини кутиш қолганди, холос.

Айни шу пайтларда Хулио билан Слоун уйини кузатиб турган Сокорро — тўдадаги ягона аёл — асли колумбиялик бўлиб, «Медельин бирлашмаси» хуфияларидан эди. Бир неча йил муқаддам иккаласи ҳам муҳожир сифатида Қўшма Штатларга ташланган ва уларга токи қорадори бозорини ташкил қилиш ёки бошқа жинорий мақсадларда хизматлари зарур бўлгунча кутиш буюрилганди. Мана энди уларнинг хизмати асқотиб қолди. Хулио алоқа бўйича мутахассис эди: Сокорро эса АҚШга келгач, тиббий ҳамширалик курсини тугатган эди.

Бироқ бу аёл фақат «Медельин бирлашмаси» билангина яқин алоқада эмасди. Перудаги дўстлари ёрдамида ўта инқилобий ташкилот «Сендеро луминосо» билан яқинлашган ва бу ташкилотнинг АҚШдаги жосусига айланганди. Сиёсатчиларнинг жинорий тўдалар билан тил бириктирган ҳолда фаолият олиб бориши Лотин Америкаси давлатларида одатий ҳол эди ва энди Мигель бошчилигидаги ушбу ўғирликда Сокорро бевосита «Сендеро луминосо»нинг кузатувчиси вазифасини ҳам бажараётганди.

Сохта исм-шарифда юришган тўданинг қолган тўрттасидан учтаси — Рафаэль, Луис, Карлослар эса колумбиялик эдилар. Рафаэль механиккина эмас, барча ҳунарларнинг қўли гул устаси эди. Луисни уста ҳайдовчи бўлгани учун танлашганди: у, изни чалғитишни, кетидан тушганларни чапдастлик билан доғда қолдиришни, айниқса, жиноят юз берган жойдан дум тутқазмай қочиш қилишни қўйиллатарди. Ўта зийрак ёш йигит Карлос эса кейинги ойлар Слоун уйи атрофида сездирмасдан кузатув олиб борарди. Учталаси ҳам инглизчани эркин гапиришар, АҚШда бир неча марта бўлишган эди. Бу гал учаласи бу ерга турли жойлардан сохта исмлар билан бир-биридан беҳабар ҳолда кириб келишганди. Уларга Мигелга хуфиёна бошпана топган «Медельин бирлашмаси» агентига учрашиш, сўнг бевосита Мигель ихтиёрида бўлиш топширилганди.

Тўдадаги охириги, айни пайтдаги топшириқда Баудельо исми билан юрган киши — америкалик эди. Мигель Баудельога ишонмасди, бироқ топшириқнинг муваффақияти кўп жиҳатдан бу одамнинг тажрибаси ва касбига боғлиқ бўлгани учун лом-мим демасди.

Ҳозир Хакенсақдаги колумбиялик тўданинг вақтинчалик қароргоҳида ўтирган Мигель Хулионинг оварлигидан жаҳли чиқди: Слоун уйининг ёнида туриб, телефон орқали очиқдан-очиқ, ҳамма тушунарли сўзларда хабар жўнатиш учун одам ғирт фаросатсиз бўлиши керак. Гўшакни ушлаб турганча Мигель ичидаги ғазабини Хулиога қандай ифода этишни билмай, асабий тарзда каловланиб қолди...

Боготадан жўнаб кетишдан олдин у Слоунлар хонадони ҳақида бошқа кишилар билмайдиган маълумотларни тўплаган эди: ушбу маълумотга кўра Кроуфорд Слоуннинг отаси ҳам бор эди, Хулио жўнатган хабардаги жомадон кўтарган одам ўша эканлигидан дарак бериб турарди. Мигель шу заҳоти ҳаммасини хаёлида пишитиб олди: «Мабодо, қария ўғлини кўргани келган экан, бу, албатта, ишга ҳақиқат беради, бироқ тўсиқ бўлолмайди. Кун охиригача балки қарияни даф қилишга тўғри келар — бу унчалик қийин масала эмас». — Сўнг радиотелефоннинг тугмачасини босиб, қатъий оҳангда буюрди:

— Кўк пакетга тегилимасин. Фақат нарх-навонинг ўзгаришидан хабардор бўлиб туринглар. — «Нарх-наво» «вазият»ни билдирарди.

— Тушундим, — қисқа қилиб жавоб берди Хулио.

Гўшакни жойига қўйиб, Мигель соатига қаради. Вақт 7.45 га яқинлашганди. Икки соатдан сўнг тўданинг етти аъзоси ҳам жой-жойига бориб, асосий ишга киришди. Ишнинг кейинги жараёни пухта режалаштирилган, туғилажак муаммолардан четлаб ўтиш ва эҳтиёт чоралари олдиндан кўриб қўйилган эди. Операция бошлангач, қария масаласида бир оз чалғишга тўғри келади, бироқ бутунлай эмас.

Ишни бошқа орқага суриб бўлмайди. Штатлар ортида — Жанубий Америкадаги барча кучлар тайёр ҳолда, шу ишнинг натижасига қараб туришибди.

9

Энгус Слоун қаҳвадан бўшаган финжонни стол устига қўйди ва оғзини ҳамда оқарган мўйловини қоғоз билан артди.

— Сизларга шуни айтишим мумкинки, — деди у қитмирона оҳангда, — бугун Нью-Йорк штатида тузукроқ нонушта берадиган кун эмас экан.

— Тўғри, бу ерда эрталаблари ёғли овқатни хуш кўришмайди, — деди столнинг нариги четида «Нью-Йорк таймс»ни варақлаб ўтирган ўғли. — Нима, қовурилган тухум сенинг юрагингга ёмон таъсир қилишини билмайсанми?

Бутун оила опхона ёнидаги шинам ва ёруғ хонада ўтиришарди. Слоунлар кўпинча шу хонада нонушта қилишарди. Энгус бу хонадонга ярим соатлар бурун кириб келиб, келини ва неварасини бағрига босди, Кроуфорд билан эса шунчаки номига кўришди.

Энди бош кўтараётган куёш ота ва ўғилнинг эгизакдек ўхшаш юзларини ёри-тиб юборганди. Авваллари ҳам, ҳозир ҳам Энгус тонг саҳарлаб меҳмонга боришни хуш кўриши ҳақида минғирлар, ўғли ҳам тонг саҳарлаб безовта қилиш малол келганини негадир яширмасди. Ота эса Флоридадан Ла-Гардия аэропортига келиб тушган, сўнг аэропортдан унча узоқ бўлмаган «Америка легиони»даги ошнасникида тунаган, саҳарги автобус орқали Ларчмонтга келиб, бу ёғига такси тутганди.

Отасининг одатдаги бир хил минғирлашини Кроуфорд шифтга тикилганча эшитар, Жессика эса уни худди биринчи марта эшитаётгандай жилмайиб, ўзини бутун вужуди билан тинглаб тургандай тутарди.

Кроуфорд «Таймс»ни бир четга улоқтираркан:

— Бу ерда — Далласда кеча юз берган ҳалокат қурбонларининг сони кўрсатилган. Жудаям кўп. Менимча, энди биз бу ҳақда бир ҳафта мобайнида гапириб юрсак керак... — деди.

— Мен бу ҳақда кеча кечаси сенинг «Янгиликлар»ингда кўрдим, — деди Энгус. — Репортажни анави қилтириқ Партриж олиб борди. У менга жуда ёқади. У қачон чет элдан, айниқса, бизнинг ҳарбийлар ҳақида кўрсатув бера бошласа, мен ўзимнинг америкалик эканимдан фахрланиб кетаман. Ҳамма одамларнинг ҳам, Кроуфорд, бундай ишлай олмайди.

— Афсуски, дада, бу гапингизда бир оз англашилмовчилик бор, — энсаси қотиб деди Слоун. — Гарри Партриж — америкалик эмас. У канадалик. Устига-устак, уни мақташга ҳали вақт эрта деб ўйлайман — у бугун узоқ таътилга жўнаб кетаяпти. — Сўнг кинояомуз оҳангда сўради. — Бизнинг ходимларнинг қайси бири сизга ёқмайди?

— Деярли ҳаммаси. Сизлар — телевидениеда ишловчилар — ҳаммаёқни алғов-далғов қилмоқчи бўласизлар. Айниқса, ҳукумат билан! — қачон қарама — ҳоқимиятни танқид қилганларинг-қилган. Президентни эса обрўсизлантириш учун ваз излаб юрасизлар. Бу билан фахрланиб бўлармиди? Бу сенинг ўзингга ғалати туюлмайdimи?

— Дада, — деди Слоун, — бу ҳақда сиз билан шунчалик кўп тортишсак-да, ҳеч қачон бир фикрга келолмаганмиз. «Ҳаммаёқни алғов-далғов қилмоқчи бўласизлар» деётганингизни эса янгиликлар бўлимида ишловчи бизлар табиий бир ҳол, деб ҳисоблаймиз — жамоатчилик ҳар хил нуқтаи назарни, турли фикрларни эшитишга ҳаққи бор. Репортёрлар сиёсатчиларга, амалдорларга ҳар қандай савол беришга ва уларнинг айтганларига шубҳа билдиришга, ишонмасликка, текширишга, бу ҳақда бошқаларнинг фикрини беришга тўла ҳақлидир. Ҳукуматнинг ваъдабозлиги ва ёлғончилиги ҳеч кимга сир эмас: демократлар ҳам, республикачилар ҳам, либераллар ҳам, социалистлар-у консерваторлар ҳам — ҳаммаси бир гўр. Ҳукумат тепасига келишлари биланоқ ёлғон билан шуғуллана бошлашади. Тўғри, биз янгилик етказиб берувчилар баъзида жуда эҳтиросга берилиб кетамиз, баъзан эса жуда ошириб юборамиз. Бироқ ана шу хусусиятимиз туфайли ҳам

ҳокимиятнинг асл қиёфаси бўлмиш адолатсизлиги иккиюзламачилик очилиб қолади ва ҳукумат ҳам айнан шундан кўрқади. Айнан шу феъл-атворимиз сабабли ҳам ҳокимият ўзини кенг миқёсда қонунсизликларни амалга оширишдан тийиб туради, ана шу фазилатимиз туфайли ҳам ҳокимият бир оз тозаланди, бир оз халқчил, инсонпарвар тус олди. Агар президент асли ҳалол бўлса у ўзининг обрўси тўкилишидан кўрқмайди, агар унинг обрўси биз фош қилаётган нарсалар ортига яширинган бўлса, уни сақлаш учун ҳар қандай ярамасликдан қайтмайди. Биз журналистлар эса ана шу қоидага амал қиламиз — қаерда сув лойқа бўлса, ўша ерда нимадир бор, президентларимиз сувни атайлаб лойқалатаяпти, деб ўйлаймиз. Ҳукумат биносида юз бераётган муттаҳамликларга — бу барча ҳукуматларга хос — қараб, биз ўзимизни ҳамма нарсани остин-устун қилувчилардек сезамиз.

— Мен жанг қилган пайтлар,— деди Энгус,— дарвоқе, Никки, буни сен қулоғинга қуйиб ол, яъни иккинчи жаҳон урушида репортёрлар анча одобли эдилар. Улар у пайтлар бизнинг ботирилигимизу қаҳрамонликларимизни қойилмақом қилиб тасвирлашарди.

— Нима, уруш бўлаётганда сиз ҳечам кўрқмасмидингиз?— сўради Никки.

— Никки, худонинг ўзи асрасин! Кўрқмай бўларканми? Жуда кўрқардим. Атрофингда замбарак ўқлари портлаб, одамларни пора-пора қилиб ташлаётганини, ўқлар кўз очиргани қўймаётганини, ҳар сония ёнингда кимдир ўлиб турганини, қоп-қора қурум ичида осмон кўринмай қолганини, тўрт томонингдан душман қуршаб олганини кўрганингда кўрқмай бўлармиди — одам жонининг қадри борлиқни тутган чанг-ғубордан ҳам қадрсиз бўлиб қолганда, етти минг фут осмондан парашюта тушаётиб, ҳар қандай лаҳза дайди ўқ пешонангга тегиши мумкинлигини ўйлаганда, кўрқмай бўладими?.. Бироқ сенга шуни айтиб қўяйки, Никки, тирик одамнинг нимадандир кўрқиши табиий ҳол. Фақат ўликлар ҳеч нарсадан кўрқмайди. Муҳими бу эмас. Олдинга қўйган вазифани нима қилиб бўлса ҳам удалай олишинг керак — мана шуниси муҳим.

— Тушундим, бобо.

Никкининг товуши қуруқ чиқди: Кроуфорд у ростдан ҳам масалага тушундикин?— деб ўйлади. Никки зийрак, меҳрибон бола эди. Хўш, ўзи-чи? Кроуфорд ҳам бир пайтлар отасини тўлиқ тушуна олганми?

У соатига қаради. Ишга борадиган вақт ҳам бўпти. У одатда ўн яримларда Сиби-эйга жўнарди, бироқ ҳозир эртaroқ бормаса бўлмасди: Чак Инсенни «Оқшом хабарлари»нинг бошлиқлигидан четлатишини сўраб раҳбарларга кирмоқчи эди. Слоун Инсен билан бўлган кечаги кўнгилхиралиқни унутгани йўқ эди ва шу сабабли Инсенни вазифасидан четлатишга жиддий қарор қилганди. Кроуфорд ўрнидан турди ва кийиниш учун юқоридаги ўз хонасига кетар экан, узр сўраб, зинадан кўтарилди бошлади. Пиджагини кийгач, ойнага қаради, кўриниши ўзига ёққач, яна пастки қаватга йўл олди. У Жессика ва Никки билан хайрлашгач, отасининг олдида борди.

— Қани, ўрнингиздан турунг-чи.

Энгус ўтирган жойидан ўғлига ажабланиб қаради: Кроуфорд гапини яна такрорлади:

— Туринг, деярман.

Энгус курсини суриб, деярли ўрнидан сакраб турди ва одатига кўра қўлларини ёнига туширганча ҳарбийлардек қаддини фоз қилди. Кроуфорд отасининг ёнига борди, уни қаттиқ кучиб, икки ёноғидан ўлиб қўйди. Қария баттар ажабланди, бу ҳолдан ҳатто қизариб ҳам кетди.

— Ҳой, ҳой! Бу нима қилганинг?

— Мен сизни жуда яхши кўраман, қари туллак.

Кроуфорд остонага боргач, ортига ўтирилди. Энгуснинг оғзи табассумдан беўхшов ёйилиб кетганди. Жессиканинг кўзларида ёш қалқирди. Никки ҳам жилмайиб турарди.

Карлос ва Хулио Кроуфорд Слоун уйдан одатдагидан кўра эртaroқ чиқиб кетаётганини кўриб ажабланишди. Бу ҳақда дарҳол шартли сўзлари билан бошлиқлари Мигелга хабар қилишди. Бу пайтда Мигель радиотелефон ўрнатилган пи-

кап «Ниссан»да Хакенсадаги махфий қароргоҳини ташлаб, Нью-Жерси билан Нью-Йоркни бир-бирига уловчи Жорж Вашингтон кўпригидан ўтиб келаётган эди.

Бу хабар Мигелни ажаблантирмади. Ўз навбатида режани амалга ошириш ўз кучида қолиши ва фақат вақти бир оз ўзгариши мумкинлиги тўғрисидаги шартли сўзлар билан ифодаланган буйруқни жўнатди. Ўзи эса, «Ушбу ўғирлик ҳамма учун қутилмаган ҳол бўлади, ҳеч ким унинг тагига етолмайди, қайси томондан ёндашмасин, мантиқсиздай туюлади ва бутун мамлакатни ваҳимали ва сирли «Нега?» деган савол қамраб олади», деб ўйлади.

10

Кроуфорд Слоун Ларчмонтдаги уйидан Си-би-Эйга қараб йўлга чиққан пайтда, Гарри Партриж Канадада — Торонто яқинидаги Порт-Кредитда уйқудан эндигина уйғонаётган эди. У мириқиб, ҳатто тошдай қотиб ухлаган, уйғонгач, анчагача қаерда эканини билолмай ётганди. Бундай ҳолат унда тез-тез содир бўлиб турар, зеро, унинг беқўним ҳаёти уйқусини ҳам беҳаловат қилиб қўйган эди.

Қаерда ётганини англагач, у таниш хонага кўз югуртирди ва агар ҳозир тўшақдан туриб ўтирса — лекин бундай қилгиси келмасди — деразадан ястаниб ётган мовий Онтарио кўлига кўзи тушишини ўйлади. Бу унинг истироҳат жойи — ҳордиқ оладиган бошпанаси эди: бироқ деярли сафарда ўтадиган ишидан ортиб, бу ерларга йилига бор-йўғи икки-уч марта, шунда ҳам, оз муддатга кела оларди, холос. Бу ерда унинг буюмлари — кийими, китоблари, ҳошияга солинган сурати, турли мамлакатлардан келтирган ёдгорликлари уюлиб ётган бўлса-да, уй унинг номида эмасди. Олти қават пастда — кираверишда қўнғироқ ёнига илиб қўйилган лавҳачага кўра уйни расман ижарага олган мижоз — В. Уильямс (В. Вивиен дегани) эди.

Партриж ер юзининг қайси бурчагида бўлмасин ҳар ойда Вивиенга ижара ҳақи жўнатар, Вивиен эса бунинг эвазига уйни вақти-вақти билан тартибга келтириб, таъмирлаб қўярди. Бу битим — баъзи-баъзида аёлнинг Партрижнинг тўшагида ётиб қолиши ҳам — ҳар иккаласини қониқтирарди.

Вивиен Куинсуэй шифохонасида ҳамшира бўлиб ишлар, ҳозир эса Партрижнинг тахминига кўра, ошхонада уймалашиб юрганди. Ҳар қалай, у чой тайёрлашни эплай олар — яна Партриж эрталаблари чой ичишни хуш кўришини ҳам билар — шу сабабли ҳозир чой келтириб қолиши тайин эди. Шунда Партрижнинг эсига бирдан кечаги воқеалар тушди. У Далласдан Торонтога кечки самолётда учиб келганди.

Ётоққа патнисда чой кўтарган Вивиен кириб келди.

У қирққа яқинлашиб қолган — қоп-қора сочларига оқ оралай бошлаган, чехраси очиқ аёл эди. Уни гўзал ёки офатижон деб бўлмасди — бироқ у оқ-кўнгил, меҳрибонлиги туфайли кишини ўзига ром этарди. Партриж билан танишмасларидан олдинроқ Вивиеннинг эри ўлганди: Партриж Вивиеннинг эрдан омади чопмаганини билар, бироқ аёлнинг ўзи бу ҳақда деярли лом-ميم демасди. Вивиеннинг Ванкуверда яшайдиган қизи бор эди. Баъзи-баъзида у онасини кўргани келар, лекин Партриж уни бирон марта ҳам кўрмаганди.

Вивиен, гарчи севиб қолмаган бўлса-да, Партрижга ёқарди: беш қўлдай билиб олгач, у бу аёл муҳаббатдан кўра кўпроқ ҳурмат-эҳтиромга лойиқ эканини сезди. Вивиен эса, ўзини аллақачон севиб қолганди... Бироқ уларнинг муносабати шунчалик осойишта эдики, бошқа нарса ортиқчалик қиладигандай кўринарди.

Партриж чой ичаркан, Вивиен уни бошда-оёқ кузатиб чиқди ва унинг яна ҳам озганини, юзида, гарчи болаларча самимийлик сақланиб қолган бўлса-да, ажинлар тушаётганини, чарчоқ ҳамда асабдан юзи қорайиб қолганини сезди. Елкасига тушиб турган сочлари ҳам ўсиб кетганди.

Аёлнинг ўзига қараб турганини сезган Партриж:

— Хўш, одамга ўхшайманми ўзи? — деб сўради.

Вивиен норози қиёфада бош чайқади.

— Турқинга бир қара. Бу ердан соппа-соғ, одамбашара бўлиб кетувдинг. Икки ярим ойдан сўнг эса дайди итдай озиб-тўзиб келибсан.

— Биладан, Вив,— у ўзини зўрлаб жилмайди.— Ҳаётим шундай. Доим ўпкамни кўлтиқлаб югурганим-югурган; уйқунинг ҳам тайини йўқ. Нима ичиб-еб юрганганим ҳам билмайман,— сўнг ялтоқона жилмайиб, қўшиб қўйди.— Мана тўзиб-тўкилиб, яна олдинга келдим. Хўш, мени нима билан хурсанд қилмоқчисан?

— Олдин тузукроқ овқат билан қорнингни тўйғизай,— деди дўстона ва меҳрибон оҳангда Вивиен.— Ўрнингдан турмай қўя қол — ҳаммасини шу ерга келтираман. Сўнг ҳар хил — илигинги тўлдирадиган овқат қиламан; балиқдан, паррандадан, сабзавот ва мевалардан. Нонуштадан сўнг, соч-соқолингни тартибга келтириб қўяман. Сўнг саунага олиб бораман — уларга буюртма бериб қўйганман.

Партриж ўзини ёстикқа ташлаб, қўлларини ёйиб ётиб олди:

— Айни муддао.

— Эртага эса,— давом этди Вивиен,— сен, афтидан, Си-би-сидаги эски танишларингни кўргани борасан — ахир ҳар доим шундай қиласан-ку? Аммо кечкурунга Торонтодаги Роя Томсон залида бўладиган Моцартнинг концертига билет олиб қўйганман. Мусиқа зора баданингдаги ғуборларни тозалаб, қалбинга ҳузур бағишласа... Биладан, бу сенга маъқул бўлади. Шундан сўнг дам оласанми, бошқа иш қиласанми, ўзинг биласан.— У Партрижга орқа ўгирганча гапида давом этди.— Балки ора-сира кўнглинг тўшакни ҳам тусаб қолар. Кеча ўлгудай чарчаган экансан. Дарров ухлаб қолдинг.

Партриж ич-ичидан Вивиендан миннатдор бўлди. Бу аёл — унинг суянган тоғи. Кеча Торонтога самолёт ярим кечада келган бўлса ҳам у кутиб олишга чиқди ва итдай ҳориб, ҳолдан тойган Партрижни бу ерга деярли суяб олиб келди.

— Нима, сен ишга бормоқчи эмасмисан? — сўради Партриж.

— Менинг бир неча кунлик таътилим қолган эди, шу бундан бошлаб таътилга чиқишим тўғрисида келишиб олдим. Ўрнимга бошқа ҳамшира ишлаб туради.

— Вив, сенга ўхшаган аёл бошқа топилмаса керак,— деди Партриж.

Вивиен нонушта тайёрлашга — ошхонага кириб кетди, Партриж эса хаёлан кечаги воқеаларга қайтди.

У Кроуфорд Слоуннинг кўнғироғини эслади. Икки ҳафта бурун у Чак Инсен билан гаплашган, бошлиқ бу суҳбат жуда муҳим: чунки, «Мамлакат бўйлаб оқшом хабарлари»да жиддий кадрлар алмашуви бўлиши мумкин, деб огоҳлантирган эди. «Агар гапимга кирсанг,— деганди Инсен.— Жаҳонгашталиқни бас қилиб, шарҳловчиликка келмайсанми? Бу жудаям сенбоп иш».

Кейинчалик Партриж Чак Инсен билан Кроуфорд Слоун ўртасида раҳбарлик учун зимдан кураш кетаётганини эшитди. Гарчи Инсен ғалаба қилган тақдирда ҳам Партриж ўзининг шарҳловчиликка рози бўлишига шубҳа қиларди. «Айниқса,— деб ўйлади у,— ер шарида ҳали замбараклардан ўқ отиш давом этаётган экан, мен тухум босиб, бир жойда ўтиришга рози бўлолмайман».

Бироқ у Кроуфорд Слоунни ўйласа, яна хотира комига тушар, ўз-ўзидан хаёли Жессикага кетарди: бироқ энди тасодифан учрашиб қолганларида ҳам — бундай тасодиф йилда бир ёки икки мартадан ошмасди — ораларида ҳеч қандай муносабатдан асар ҳам қолмаганини сезарди.

Ётоқда яна Вивиен пайдо бўлди ва ўзи ваъда қилгандек, бирин-кетин тўйимли овқатлар келтира бошлади: ҳозиргина тайёрланган апельсин шарбати, қандли сутга қайнатилган қуюқ сули ёрмаси, сўнг оқ ноннинг устига қўйилган қуймоқ, қора қаҳва, ниҳоят — асалли пирог...

11

Ҳар пайшанба кунлари эрталаб Жессика зарур нарсаларни харид қилишга магазинга чиқарди. Бугун Энгус у билан бирга бормоқчи бўлди. Никки ҳам кийина бошлади.

— Сен роялда машқ қилишинг керак-ку,— деди Жессика.

— Машқ қиламан, онажон, фақат бир оз кейин. Ҳали анча вақтим бор.

Жессика Никкининг бир сўзли бола эканини билгани учун ҳам қаршилиқ қилмади. У баъзи кунлари роялда олти-етти соатлаб машқ қиларди.

Улар учаласи ҳам Жессиканинг «Вольво-универсал»ига ўтириб, соат 11 ларда, яъни Кроуфорд жўнаб кетгандан бир соатлардан сўнг уйдан чиқишди. Кун жуда ажойиб эди, дарахтларнинг барглари кузнинг олтин рангига инаётган палла — сувда сўниқ куёш нурлари жилваланарди.

Слоунларникига кундуз кунлари келиб хизмат қилувчи Флоренс уй деразасидан учаласининг чиқиб кетганини, ён кўчада турган машина ҳам «Вольво» изидан жўнаганини кўрди — бироқ бунга айна шу пайтда эътибор бермади.

Жессика одатдагидай Чэтеуорс-авендаги супермаркет олдида тўхтади. Машинани тўхташ жойига қўйгач, Энгус ва Никки билан магазинга кирди.

«Универсал»нинг изидан маълум масофа сақлаганча бораётган «Шеврол»даги колумбиялик Хулио ва Карлос улар магазинга кириб кетгунча қараб туришди. Жессиканинг уйдан чиқиши ҳақида Карлос радиотелефон орқали шартли сўзларда «учта пакетни биринчи рақамли контейнерга олиб келишди» деб хабар берди.

Рулда Хулио ўтирарди: — машинани тўхташ жойига қўйиб ўтирмади — «универсал»ни кўчадан туриб кузата бошлади. Мигелдан кўрсатма олгач, Карлос «Шеврол»дан тушиб, супермаркетга кириб кетди. Бошқа кунларга қараганда у жуда пўрим, зиёлинамо кийинган, галстук тақиб олганди.

Карлоснинг магазинга кирганини кўриб, Хулио «Шеврол»ни — сезиб қолишган бўлмасин деган эҳтиёткорлик юзасидан — Хекенсакка томон ҳайдаб жўнади.

Мигель дастлабки иккита телефон хабарини олганда, Ларчмонт вокзалига яқинлашиб қолганди. Пикап шу ерда — Нью-Йоркка хизмат юзасидан кетаётган, қатор машиналар ичидан юриб келарди: бу ерда пикапни биров пайқаб қолиши даргумон эди. Луис, Рафаэль ва Баудельо Мигель билан бирга эди — аммо машинанинг деразаси қора бўлгани ҳамда пластмасса панжаралар ўрнатилгани учун уларни ҳеч ким сезмасди. Пикапни Луис ҳайдаб борарди.

Слоунлар уйдан уч киши чиқиб жўнагани тўғрисида хабар беришганда, Рафаэль чийиллаб юборди:

— Демак, *el viejo*¹ ҳам бирга экан-да. У бизга халақит беради-ку.

— Унда у қари дардисарни даф қилишимизга тўғри келади, — деди Луис ва чарм курткасининг кўйнига қўл узатиб қўйди. — Битта ўқ ҳам етади.

— Сенга нима буюрилса ўшани қил, — деди Мигель зарда билан. — Менинг рухсатимсиз бирон иш қилманглар.

У Рафаэль билан Луиснинг жуда асабий ва қизиққон эканини, бу феъл-атворлари ҳар қандай палла панд бериб қолиши мумкинлигини ўйлади. Ўзининг баҳайбат гавдаси билан ажралиб турувчи Рафаэль бир пайтлар моҳир боксчи бўлганди — юзидаги чандиқлар ўша даврларнинг асорати. Луис эса Колумбия армиясида хизмат ўтаган — бу армия шафқатсизлик ва жазавага ўргатувчи мактаб эди. Шафқатсизликнинг ҳам, албатта, ўз вақти келади, бироқ ҳозир мавриди эмас. Мигель — учинчи нуханинг пайдо бўлиши ростдан ҳам бир қанча қийинчиликлар туғдиришини биларди. Уларнинг анчадан бери пишиб, етилиб юрган режаларида фақат Слоуннинг хотини ва болакай кўзда тутилганди. Ҳа, «Сендеро луминосо» билан «Медельин бирлашмаси»ни Кроуфорд Слоуннинг ўзи эмас, айнан иккаласи қизиқтирарди. Бу иккаласини ушлаб ва гаровга олиб бориш керак — бунинг учун нима талаб қилишларидан Мигелнинг хабари йўқ эди.

Энди эса тўсатдан қария масаласи пайдо бўлди. Уни Луис таклиф қилаётгандай ўлдириш жуда осон, бироқ бу масалани яна ҳам чигаллаштирарди. Мигель бу ҳақда ўйламасликка қарор қилди — қандай ҳал қилиш кераклигини вақт кўрсатади.

Бир нарса — елкаларига омад қуши қўнгани рост эди — она-бола бирга эди. Бир неча ҳафтадан буён олиб борилаётган кузатувдан маълум эдики, Слоуннинг хотини пайшанба кунлари харид учун магазинларга боради, боланинг эса бугун

¹ Қария (*исп.*).

мактабга бормайдиган куни. Четсуорт-авендаги мактабга телефон қилиб, ўзини қариндоши деб таништирган Карлос бу ҳақда ҳаммасини билиб олганди. Шу пайтгача тўда бир пайтнинг ўзида она ҳам болани қандай қилиб бирдан қўлга олишни ўйлаб келишарди. Энди эса, Мигелнинг бахтига, бу масала ўз-ўзидан ҳал бўлди. Карлос иккинчи марта — Слоунлар супермаркетга кириб кетишгани тўғрисида хабар қилганда, Мигель Луисга, ҳайда, дегандай ишора қилди.

— О, кей. Кетдик!

Луис машинани тезлаштирди. Энди улар фақат магазин ёнидаги майдончага бориб тўхташлари мумкин.

Йўлда кетаётган, Мигель хавотирланиб, яна Баудельюга қаради. Бауделью олтимингга ҳам кирмаган бўлса-да, худди саксон яшар чолдай қартайиб қолганди. Ориқлиги-ю, ажин босган қотма юзи, ҳеч қачон қиртишланмайдиган оппоқ соқоли уни арвоҳга ўхшатиб кўрсатарди — у бир пайтлар Бостондаги шифохоналарда врач-анестезиолог бўлиб ишлаган ва ўша пайтдаёқ ичкиликка муккасидан кетганди. Ун йилча бурун мастлик аралаш жарроҳлик ёстиғидаги мижозга ҳаддан ортиқ кўп нархоз бериб юборгани учун унга тиббиёт билан шуғулланиш ман қилинганди: бундай ҳоллар бир неча марта такрорланган, бироқ ҳамкасблари уни асраб қолишганди — бу сафар эса улар аралашолмай қолишди, чунки мижоз нархоздан вафот этди.

Штатларда унинг на қариндоши, на бола-чақаси бор эди. Хотини ташлаб кетганди. У илгари бир неча марта Колумбияга борган ва у ерга бутунлай кўчиб бориш ниятида юрарди. У бу давлатда ўзининг тиббиёт соҳасидаги билими бирмунча қора, ҳатто жиноий ишларда асқотиши мумкинлигини англаганди — буни ҳеч ким ман этолмасди. Шундай таклиф бўлиши билан у жон-жон деб розилик берди. У ўзининг билимини замонавий тиббиёт билан мувофиқлаштириш учун тиббий журналларни ўқий бошлади. Чунки у илгари ҳам яқин алоқада бўлган «Медельин бирлашмаси» уни айнан шу касб-кори учун ишга ёллаганди.

Мигельга эса Баудельюни алкоголь ичимликларнинг яқинига ҳам йўлатмаслик буюрилганди. Собиқ врач хумор қилганда антабус хабдорисидан фойдаланиши мумкин эди. Алкоголга ўрганган одам агар антабус қабул қила бошласа, кейинчалик тузалмас дардга йўлиқиши мумкинлигини Бауделью врач сифатида яхши биларди.

Алкоголлар шу туфайли ҳам хабдорини тилининг тагига яшириб, кейин туфлаб ташлашарди — буни жуда яхши билган бирлашма Мигелга Бауделью хабдорини тўлиқ истемол қилишини шахсан кузатиб юриш топширилганди. Мигель буйруқни беками-кўст бажарди. Бироқ бунинг самарасини сезмади. Бауделью ичкиликка ружу қўйгани учун унга қурол ишониб бўлмасди. Шу сабабли ҳам Бауделью тўдадаги ягона қуролсиз киши эди.

Ҳозир эса Мигель Баудельюга елкаси оша ўтирилиб қараб, сўради:

— Тайёрмисан? Нима қилиш кераклигини биласанми? — Собиқ врач бош силкитди. Бу жавоб Мигелни унчалик қониқтирмади. Бироқ улар супермаркет рўпарасига келиб қолишгани учун, Мигель врачга бошқа ҳеч нарса демади.

Карлос «Ниссан» Жессиканинг «универсал» олдидаги бўш жойга бемалол ўтиб олганини кўргач, ўзи магазинга кириб кетди.

Бу пайтда Жессика ўзининг лиқ тўла аравасини кўрсатиб, Энгусдан сўрарди:

— Агар сизга ҳам бирон нарса керак бўлса, олинг.

— Бобом икрани яхши кўрадилар, — деди Никки.

— Қара, ёдимдан кўтарилибди, — хижолат бўлди Жессика. — Юринг, оламиз.

Улар озик-овқат бўлимига ўтиб, у ерда тартиб билан териб қўйилган хилма-хил икраларнинг олдига боришди. Энгус уларнинг нархига қараб:

— Нархи одамнинг юрагини ёради-ку, — деди.

— Сиз ўглингизнинг мўмайгина маош олишини биласизми, — сўради Жессика қарияни хижолатдан қутқариш учун. Қария қўлларини ёзганча кулди:

— Қаердадир ўқигандим, йилига уч миллион доллар, чоғи.

— Ҳа, шунга яқин, — деди Жессика жилмайган кўйи: у Энгусни ҳамиша ўзига яқин олиб келарди. — Шундай экан, бир оз совурсак ҳеч нарса қилмайди. — Шун-

дай деб баҳоси 199,95 доллар деб ёзиб қўйилган Белуга икрасининг банкасини кўрсатди.— Кечки овқат олдидан коктейлга газак қилиб, суртиб еймиз...

Худди шу дақиқада Жессика нарироқда турган сотувчи аёлдан нимадир сўраётган озгин, пўрим кийинган ёш йигитга кўзи тушди. Сотувчи аёл билмайман дегандай бош силкиди. Ёш йигит бошқа сотувчи аёлнинг олдига бориб, ундан ҳам нимадир сўради: у сотувчи ҳам бош силкитиб, жавоб берди. Сўнг у Жессикага кўзи тушиб, у томон кела бошлади: Жессика ундан кўз узмай қараб турарди.

— Маъзур тутинг, мэм,—деди Карлос.— Мен бу ерда бировни излаб юрибман.

Жессика йигитнинг испанча талаффузда гапираётганини сезди: бироқ Нью-Йоркда бунақалар тикилиб ётибди: бундан ташқари ёш йигит ўзига еб қўйгудай ва ҳатто ўлжани кўрган бургутдай кўз ташлади — лекин бу ҳам унга арзимас бўлиб туюлди.

— Кимни? — сўради у.

— Миссис Слоунни...

Негадир Жессиканинг ичи шув этди.

— Миссис Слоун менман.

— О, мэм, сизга нохуш хабар келтирдим.— Карлос ўзини жуда жиддий тутди, у бунинг учун қанча кун машқ қилган эди: — Эрингиз автомобил ҳалокатига учради. Унинг аҳволи оғир. «Тез ёрдам» уни Доктор Клиникасига олиб кетди. Мени сизни олиб келишга жўнатишди. Оқсочингиз сизни шу ёққа кетган деб айтди.

Жессика «оҳ» деди-ю юзи оқариб кетди. Сўнг ўз-ўзидан ёқасини ушлади. Унинг ёнида турган Никки охириги жумлани зўрға эшитди-ю у ҳам яшин ургандай сerratийб қолди. Бу хабардан беҳуш бўлаёзган Энгус биринчи бўлиб ўзини тутиб олди.

— Жесси, буларни қўй,— деди у харид қилинган нарсаларга ишора қилиб,— Кетдик.

— Сиз дадам тўғрисида гапираяпсизми? — сўради Никки.

— Афсуски, ҳа,— деди жуда жиддий қилиб Карлос.

— Ҳа, болагинам,— деди Жесси Никкини кучиб оларкан.— Ҳозир унинг олдига борамиз.

— Марҳамат, мен билан юрингизлар, миссис Слоун,— деди Карлос.

Бу хабардан ақл-қушларини йўқотган Жессика, Никки, Энгус уччаласи ҳам малла камзул кийган ёш йигит билан магазиннинг чиқиш жойига йўл олишди. Энгус охирида борар, нималардир унга ғалати, ишончсиз туюлар, бироқ нима эканлигини англолмасди. Машиналар тўхташ жойига чиқишга, Карлос олдинга ўтиб, «Вольво»нинг ёнида турган пикап «Ниссан»га яқинлашди. Пикапнинг «Вольво»га қараган икки эшиги ҳам очиқ турарди. Карлос «Ниссан»нинг чамбаранингини тутган Луисни кўрди: машина ўт олиб турарди. Ичкарида, бир четда ўтирган одам Баудельо эди — Рафаэль билан Мигель эса кўринмасди.

«Ниссан» ёнида тўхтаган Карлос деди:

— Мана бу машинада кетамиз, мэм. Шундай қилсак яхши...

— Йўқ, йўқ,— хитоб қилди Жессика ҳаяжон ва асабий тарзда. Сўнг сумкаси-дан машинанинг калитини излай бошлади.— Мен ўз машинада бораман. Доктор Клиникаси қаерда эканини биламан...

Карлос «Вольво» билан Жессиканинг орасига туриб олди: унинг тирсагидан ушлаганча:

— Шундай қилиш шарт,— деди совуқ қилиб.

Жессика тирсақларини озод қилиш учун куч билан ўзини тортди, бироқ Карлос уни маҳкам ушлаганча пикапга зўрлаб кирита бошлади.

— Бу нимаси? Қўйиб юборинг,— ажабланди Жессика ва шундагина у ҳалокат ҳақидаги хабардан бир зум чалғиди ва ўзига келди.

Орқароқда турган Энгус боя ўзига нима ғалати туюлганини ниҳоят англади: бу нотаниш ёш йигит магазинда «у жиддий жароҳатланган», «Тез ёрдам» уни Доктор Клиникасига олиб кетди» деганди... Бироқ бу касалхона автомобил ҳалокатидан жароҳатланганларни қабул қилмайди. Энгус буни тасодифан — бир неча ой бурун эски учувчи ошнасини кўргали борганда эшитганди. Йирик ва машҳур Доктор

Клиникаси шаҳар мэри идорасининг ёнида бўлиб, ҳақиқатан ҳам Кроуфорд ишга борадиган йўлда жойлашган. Бироқ автомобиль ҳалокатига йўлиққанларни бир неча мавзе нарида — жануб томонда жойлашган Нью-Йорк касалхонасига олиб боришади. Бу йўлни ва бу тартибни «тез ёрдам»даги барча ҳайдовчилар билишарди.

Демак, бу йигитча ёлғон гапираяпти. Унинг магазинда пайдо бўлиши олдиндан режалаштирилган. Устига-устак, унинг ҳозир ўзини туттиши ҳам шубҳали. Пикапдан яна икки нусха чиқди. Уларнинг турқи Энгусга мутлақо ёқмади. Улардан бири-барзангиси магазинга борган йигит билан Жессикани фургонга куч билан кирита бошлади. Николас сал орқароқда эди. Энгус унга қараб бақирди:

— Жессика, ўтирма! Никки, қоч! Бор, чақир...

У гапини тугатишга улгурмади. Пистолетнинг кўндоғи билан бошига туширишди. Оғриқдан унинг кўзлари юмilib кетди ва бирдан боши айлангандай бўлди ва ерга беҳуш йиқилди. Машинадан сакраб тушиб, қариянинг бошига туширган Луис Никкининг йўлини тўсди.

— Ёрдам беринглар. Ким бор... Илтимос, ёрдам беринглар,— қичқирди Жессика.

Жессика билан олишаётган Карлосга ёрдамлашаётган Рафаэль аёлнинг оғзини қафтлари билан ёпиб олди ва иккинчи қўли билан уни пикапга итариб киритди: изидан ўзи ҳам кириб, куч билан босиб турди. Жессика биғиллар, бақирар, қаршилиқ қиларди. Рафаэль Баудельюга қараб ўшқирди.

Собиқ врач ўзининг тиббий сумкасидан ҳозиргина этил-хлоридга ботириб олинган — букланган дока олди-да, уни Жессиканинг бурни ва оғзига қўйиб, ушлаб турди. Жессиканинг кўзлари аввал олайиб, кейин юмилди, танаси эса шалвираб қолди ва ҳушидан кетди. Бауделью этилхлорид бор-йўғи беш дақиқа таъсир қилишини билса ҳам ниҳоят енгил хўрсиниб қўйди. Сўнг пикапга Николасни тортиб киритишди. Карлос болани ушлаб турди, Бауделью эса унга укол қилди.

Сўнг қайчи олиб, Жессиканинг қўйлаги енгини токи елкасигача қирқиб олди-да, билагига шприцни тўлдириб укол қилди. Бу тез таъсир қилувчи мидозал бўлиб, энди Жессика камида бир соатсиз ўзига келмасди. Болага ҳам худди шундай укол қилганди.

Бу пайтда Мигель беҳуш ётган Энгусни пикапнинг олдида судраб келди. Рафаэль машинадан сакраб тушиб, белидаги пистолет-автоматни олди-да:

— Кел, уни мен асфалософилинга жўнатай,— деди у Мигельга тепкини сураркан.

— Йўқ, бу ерда эмас.

Аёл ва болани ушлаш режаси ўзлари ҳам кутмаган тезликда — бир дақиқа ичида амалга оширилганди. Бахтларига, буни ҳеч ким кўрмай ҳам қолганди, чунки, биринчидан, уларни ҳар икки томондан машина ўраб турар, иккинчидан эса худди шу пайтда яқин орадан ҳеч ким ўтмаган эди. Агар бу ерда — бошидан қон оқиб ётган — қарияни қолдиришса, шу заҳоти ҳамма оёққа туради. Мигель тезлик билан қарор қабул қилди:

— Машинага киритишга ёрдамлашинглар.

Бу иш ҳам бир неча сонияда уддаланди. Сўнг пикапга ўзи ҳам кириб, ён эшикни ёпмоқчи бўлиб, ўгирилди-ю, қотиб қолди: барибир иш гувоҳсиз содир бўлмаганди. Икки машина орасида — йигирма қадамча нарида-ҳассаса суянганча бир кекса кампир уларга қараб турарди: унинг кўзларида қўрқув ва хавотир акс этарди.

Луис машинани бурган пайт кампирни Рафаэль ҳам кўрди. У «беретта»сини олиб, орқа дераза орқали кампирни мўлжалга олди.

— Йўқ, — ўшқириб берди Мигель унга.— Кампирга тупуриш керак. Сезиб қолмасларидан қуён бўлган маъқул.— Рафаэлни бир четга итариб юбориб, Мигель ясама қувноқ товушда кампирга қичқирди:

— Кўрқманг. Биз кинога тушаяпмиз.

У кампирнинг юзида табассум пайдо бўлганини кўрди — кампир бунинг кинолигига ишонганди. Улар тўхташ жойидан чиқиб олишди. Луис машинани ўздай

учириб борарди. Орадан беш дақиқалар ўтгач, улар Янги Англияга олиб борадиган 95- шоссегга чиқиб, жанубга қараб кетдилар.

12

Бир пайтлар Присцилла Ри Ларчмонтнинг фозила аёлларидан бири эди. У узоқ йиллар мактабда ўқитувчилик қилган ва Ларчмонтнинг бир неча авлодини ўзининг илдиз ости тенгламалари-ю ал-жабр илмининг «ҳ» ва «у» ги ичида яширинган синоатдан бохабар қилиб, уларнинг ақлларини ўтқирлашга бутун умрини бағишлаган эди — у яна ўқувчиларга фуқаролик бурчи қандай бўлишидан ҳам сабоқ берган, уни ҳеч ким четлаб ўтишга ҳаққи йўқ деб ўргатганди.

Бунга аллазамонлар бўлди — ўн беш йил бурун Присцилла ёши ўтгани-ю, аъзою баданини зир қақшатган касаллик туфайли нафақахўрга айланди; касаллик аста-секин унинг миясига ҳам таъсир қилди. Эндиликда у парти кетиб, шарти қолган, сочлари оппоқ, аста-секин хотирасини йўқотаётган, мияси замон билан ҳамқадам ишламаётганидан доимо нолиб юрувчи, суянчиғи ҳасса бўлган кампирга айланган эди.

Бироқ ҳозир у ўзининг ақлий қобилиятини яна ҳар томонлама ишга сола бошлади. У икки кишини — аёл билан болакайни — ихтиёрларига зид тарзда кичкина автобусчага ўтқазилганини, уларнинг қаршилик қилганини ўз кўзи билан кўрди ва аёл нимадир деб бақирганга ҳам ўхшади — қулоғи оғирлиги сабабли эшитмади. Сўнг машинага ерда думалаб ётган эркакни ҳам солиб кетишди.

Буларни кўриб, у жуда ҳавотирланди, бироқ кинога туширяпмиз деган гапни эшитиб, бир оз тинчланди. Бу ерда нима ҳам дердинг. Киночилару телевидениечилар ҳозир ҳар қадамда тикилиб ётибди; туфласанг, уларнинг бошига тушади. Яна кўчаларда туриб олишиб, бемалол тушираверишади ёки йўлингни тўсиб, интервью олишади.

Аммо автобусча жўнаб кетгач, у камера излаб, атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ эди. Шу ерда Присцилланинг ақли ишлаб кетди: мабодо кинога туширишаётган бўлишса, камералар бирпасда қаёққа ғойиб бўлади? Шу билан бирга ҳовлиқиб кетиш ҳам ярашмайди — балки унга шундай кўрингандир — бу биринчи марта бўлаётгани йўқ. Яхшиси, деб ўйлади у ўзинча, магазинга бориб, зарур нарсаларни харид қилиши, хуллас, ўз иши билан шуғуллангани маъқул. Бироқ у бир умр фуқаролик бурчидан бош тортмаслик ҳақида ваъз ўқиб келди, нега энди ҳозир унинг ўзи бу бурчга хилоф иш қилиши керак? У бу ҳақда кимгадир айтгиси, ёрилгиси келиб кетди ва шу дафъа супермаркетга қараб келаётган Эрика Маклинни — собиқ ўқувчисини — кўриб қолди.

Эрика — болажон жувон — жуда шошиб турган бўлса ҳам тўхтаб, ҳурмат билан саломлашди:

— Аҳволларингиз тузукми, мисс Ри?..

— Унчаликмас, тоза бошим қотиб турибди, — жавоб берди Ри.

— Нима учун, мисс Ри?

— Мен, десанг, бир воқеа устидан чиқдим, тўғриси, ўзим унчалик ишонмаяпман. Шу ҳақда сенга гапириб бермоқчи эдим. — Присцилла юз берган воқеани бир бошдан ҳикоя қилиб берди.

— Сиз кинога олиш гуруҳи йўқлигини аниқ кўрдингизми?

— Билмадим, ҳар қалай, ҳеч кимга кўзим тушмади. Сен-чи, ҳеч нимани кўрмадингми?

— Йўқ. — Эрика Маклин чуқур хўрсинди. У бу эси кирди-чиқди кампирнинг шубҳаларида жон борлигига имони комил эди, бироқ воқеага ўзи эмас, мана бу парти кетиб, шарти қолган кампир гувоҳ бўлганидан ичида ҳасади ҳам келди. Аммо у бу қари «ғоз»ни шу ҳолига ташлаб ҳам кетолмасди, чунки кампирни жуда яхши кўрар, шу сабабли шошиб турганини унутиб, кампирни бир оз тинчитишга тўғри келди.

— Бу воқеа қаерда юз берди? — сўради Эрика.

— Анави ерда. — Присцилла Жессиканинг «Универсал»и ёнидаги бўш жойни

кўрсатди. Иккаласи ҳам ўша ерга йўл олишди.— Мана бу ерда,— деди Присцилла.— Айнан шу ерда.

Эрика атрофни кўздан кечирди. У ҳеч қандай из кўрмасам керак деб ўйлаганди — кўрмади ҳам. Бироқ изига қайтиш учун бурилган ҳам эдики, сал наридаги доғга кўзи тушди. Қорага бўялган майдонда доғ қоровут-малла бўлиб кўринарди. Афтидан, ёғ бўлса керак деб ўйлади у. Балким бошқа нарсадир. Эрика қизиқиб, яқинроқ борди ва доғга эгилиб қўл теккизди. Бу, шубҳасиз, қон — ҳали совумаган қон эди.

Ларчмонтдаги унчалик катта бўлмаган, тажрибали ходимлардан иборат полиция бошқармасида кун жуда осойишта ўтаётганди. Супермаркет жойлашган Бостон-Пост-роуд мавзеидаги кўча телефонида кўнғироқ бўлганда навбатчи ўз будкасида қаҳва ичиб, маҳаллий «Саунд-Вью-Ньюс»ни ўқиб ўтирарди.

Эрика Маклин дастлаб ўзини таништирди-да, сўнг:

— Менинг ёнимда Присцилла Ри хоним турибдилар,— деди.

— Ри хонимни танийман,— деди навбатчи.

— Гап шундаки, у одамларни ўғирлаб кетишаётган пайти жиноятнинг устидан чиқиб қолибди. Мен унинг ўзи билан гаплашиб кўрсангиз, девдим.

— Яхшиси, бундай қиламиз,— деди навбатчи.— Мен соқчи машинасида ўз ходимимизни жўнатаман, бўлган воқеани унга гапириб берасизлар. Қаерда турибсизлар, леди?

— Супермаркет ёнида.

— Ўша ерда тура туриглар. Икки-уч дақиқада ёнингизга етиб боришади.

Бу пайтда Жассика, Николас ва Энгусни босиб олиб кетган пикап майдондан жўнаб кетганига ўн бир дақиқа бўлган эди.

Женсен исмли ёшгина полициячи Присцилла Рининг гапини диққат билан эшитди. Ри бўлган воқеани батафсил гапириб берарди. Ҳатто иккита муҳим нарса эсига тушганди — кичкина автобусча оч жигаррангда, ичкараси кўринмаслик учун қоп-қора ойна ўрнатилган эди. Афсуски, у рақамни кўролмаганди — машина Нью-Йоркками ёки бошқа штатга тегишлими, билолмади.

Полициячи кампирнинг гапини диққат билан эшитаётган бўлса-да, бу шунчаки ваҳима, деб ўйлади. Полициячилар фуқароларнинг ўзларига ўтақаси ёрилиб мушожаат қилишларига ва текшириб кўрилгач, шунчаки арзимас бир нарса бўлиб чиқишига ўрганиб қолгандилар; бундай қуруқ ваҳимага тўла хабарлар бу кичкина шаҳарчада — Лорчмонтда ҳам содир бўлиб турарди. Шундай бўлса ҳам ёш полициячи ҳамма гапни диққат билан тинглаб, ёзиб олди — у ўз ишига пухта йигитлардан эди.

Сўнг анча эсли-хушли, бамаъни аёл бўлиб кўринган Эриканинг майдончадаги қонга ўхшаш ҳалқоб ҳақидаги хабарини ҳам диққат билан эшитди. Иккаласи ҳалқобни текшириш учун кетишди. Бу пайтга келиб ҳалқоб қурий бошлаган, унинг бир чети ялтираб, намлигини сақлаб қолганди — бармоқни текизиб кўришгач, унинг қизил рангдалиги аниқ бўлди. Албатта, бу ҳали қон деган гап эмасди. Аммо кампирнинг гапида жон бордай туюлар, тезда чора кўришга тўғри келарди.

Присцилланинг олдига қайтиб келишгач, нима воқеа юз берганини кампирдан сўрашаётган бир неча йўловчига дуч келишди.

Битта эркак полициячини кўриб:

— Полисмен,— деди,— магазиндан икки эркак, бир аёл ва болакай шошиб чиқишаётганда ичкарида эдим. Улар шунчалик шошишдики, аёл ҳатто харид қилган нарсаларини ҳам олмади. Бир арава нарсаси қолиб кетди.

— Мен ҳам кўрдим,— деди бир аёл.— Бу телевидение шарҳловчисининг рафиқаси Слоун хоним эди. У бу ерга тез-тез келиб туради. Чиқиб кетаётганда гўё бирон фожеа юз бергандай ранги оқариб кетганди.

— Жуда ғалати,— деди бошқа бир аёл.— Бир йигит келиб мендан Слоун хоним эмасмисиз, деб сўради. У бошқалардан ҳам бир-бир сўраб чиқди.

— Ораларингиздан биронтангизнинг мана бу хоним айтаётган — жигарранг митти автобусчага кўзингиз тушдими? — деб сўради полициячи Присцилла хонимни кўрсатиб.

— Ҳа, кўрдим,— деди боя биринчи бўлиб гапирган эркак.— У мен магазинга кираётганда майдончага келиб тўхтаганиди. Бу «Ниссан» эди.

— Сиз рақамини кўрмадингизми?

— Йўқ, фақат у Нью-Жерси штатининг машинаси эканлиги ёдимда қолди. Яна, айтгандай, унинг ойналари қоп-қора эди — ичкарини кўриб бўлмасди.

— Шошманг, шошманг! — деди полициячи.— Бу ҳақда маълумот бермоқчи бўлганлар ва маълумот бериб бўлганлар ҳам, илтимос, кутиб туринлар, мен ҳозир келаман.

У супермаркет ёнидаги машинасига ўтириб, радиотелефонни қўлига олди:

«423- машина гапиряпти. Марказни чақираяпман. Менимча, озиқ-овқат дўкони олдида одамларни ўғирлаш жинояти содир бўлган. Ёрдам жўнатишингизни сўрайман. Жиноятчилар ўтирган машинанинг тахминий белгилари: пикап «Ниссан», оч-жигаррангда. Нью-Жерси штатига тегишли, рақами номаълум. Деразаси ичкари кўринмаслик учун қора ойна билан тўсилган. Тахминларга кўра, пикапда келганлар уч кишини ўғирлаб кетишган...»

Бу хабар Ларчмонт билан бирга қўшни Мамаронек-Таун ва Мамаронек-Виллеждаги полиция машиналарига ҳам эшитилди. Навбатчи автомат радиотелефонни кўшиб, хабарни Уэстчестер округи, Нью-Йорк штатининг барча полициячиларига етказди. Нью-Жерси штати ҳозирча бундан беҳабар эди.

Супермаркет олдига яқинлашиб келаётган иккита полиция машинасининг сиренаси эшитилди — улар ёрдамга келишаётган эди.

Бу пайтда «Ниссан» майдончадан жўнаб кетгандан бери орадан йигирма дақиқалар ўтганди.

«Ниссан» — митти автобусча — бу ердан саккиз милча нарида бўлиб, 1—95 рақамли бош кўчани кесиб ўтиб, Бронкснинг жинкўчаларига қараб йўл олган эди.

Луис буриш учун машинани кўчанинг ўнг қанотига олди. У ҳам, Мигель ҳам изда таъқиб этувчилар бор-йўқлигини билиш учун орқаларига кўз ташлаб келишарди. Ҳеч ким йўқ эди. Шундай бўлса ҳам бош кўчани кесиб ўтишаётганда, Мигель Луисга ўшқирди:

— Қимирласанг-чи. Жонинг борми, тезроқ ҳайда!

Ларчмонтдан йўлга чиққандан буён Мигель Рафаэлга қарияни ўлдиришга йўл қўймай тўғри қилдимми, йўқми, деб ўйлаб келарди.

Кампиришо суратга олиш ҳақидаги уйдирмага ишонмаслиги ҳам мумкин-ку? Унда ҳозир ҳаммаёқни хабардор қилиб бўлишган. Полицияга балким уларнинг белгиларини ҳам айтиб беришгандир?

Луис Бронкснинг жинкўчаларида қанчалик тезликда юриш имкони бўлса, шунча тезлик билан машинани ҳайдаб борарди.

Ларчмонтда йўлга чиққандан бери Баудельо укол қилган иккита асирини тирикми-йўқми дегандай бир неча бор текшириб кўрди, афтидан, ҳаммаси жойида эди. Унинг ҳисобига кўра мидазол аёл билан болани яна бир соатлар беҳуш ушлаб тура оларди. Агар муддатидан илгари ўзларига келишса, яна укол қилишга тўғри келади; бу эса зарарли ва хавфли эди.

У қариянинг бошидан оқаётган қонни тўхтатиб, қаттиқ боғлаб қўйди. Қария ўзига келиб, қўл-оёғини қимирлата бошлади. Вазият мураккаблашиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Баудельо шприцга мидозол тўлдириб, унга ҳам укол қилди. Қария бирдан жимиб қолди ва уйқуга кетди. Баудельо қарияни қандай қисмат кутаётганини билмасди. Қулайроқ жой топгач, Мигель уни отиб, кўмиб кетиши ҳақиқатга яқинроқ тахмин эди — Баудельо «Медельин бирлашмаси» даги фаолияти мобайнида бундай воқеаларни кўравериб, дийдаси қотиб кетганди. Умуман, буёғи унинг иши эмас. Инсон ҳаёти учун ташвишланишдек туйғу уни тарк этганига анча замонлар бўлди.

Рафаэль учта қалин қора адёл олиб, Карлос ёрдамида аёл, болакай ва қарияни бирма-бир ўраб олишди — уларнинг фақат бошларигина очиқ қолди. Пикапдан тушаётганда уларнинг бошини ҳам ёпиш учун адёлнинг бир четини қатлаб қўйишди. Сўнг Карлос ҳар бирини адёлга кўшиб, чилвир ипда боғлаб чиқди — энди улар адёлга ўралган оддий бўхчага ўхшаб қолишганди.

Улар Бронкснинг кимсасиз, ташландиқ маскани — Коннерстрит кўчаси бўйлаб кетишарди. Луис бу йўллари яхши биларди: ўғирлаш режасини тузишаётганда у бу ерларга икки марта келган ва ўз кўзи билан кўриб кетган эди. Муюлишда «Тексако» ёнилғи қуйиш шохобчаси турарди — унга етмай машина ярим вайрона саноат шаҳарчасига бурилди. Йўлда вақти-вақти билан усти ёпиқ юк машиналари учарди. Одамлар эса кўринмасди. Луис пикапни узун ташландиқ омбор ёнида тўхтатди. Шу пайт қаршидан фургон кўринди: у кўчани кесиб ўтиб, пикапнинг ёнига келиб тўхтади. Расман «Женерал моторс» фирмасига тегишли бўлган бу оқ фургоннинг икки ёнига «Иссиқ нон» деб ёзилган эди. Пикапнинг эшиги очилиб, бошигача адёлга ўралган «юк»ни Рафаэль билан Карлос тезликда фургонга ўтказишди. Тиббий жиҳозларини йиғиштириб, Баудельо ҳам уларнинг изидан фургонга ўтди. Мигель билан Луис эса пикапнинг деразасидаги қора пластмасса шишани олиб ташлашди — бу шиша ўз вазифасини ўтаб бўлганди, энди эса айнан шу шишадан машинани таниб қолишлари мумкин эди — шу туфайли ундан ўз вақтида қутулган маъқул. Луис ўриндиқ тагидан олдиндан тайёрлаб қўйилган Нью-Йорк рақами ёзилган тунука олди.

Гарчи қонунга зид, сотиш таъқиқланган бўлса ҳам бундай сохта рақамлар ҳар қандай жинойй гуруҳ қўлида кўплаб топиларди — шу сабабли ҳам унинг баҳоси жуда баланд турарди.

Мигель қўлида пластмасса шишаларни ушлаганча машинадан сакраб тушди ва уни нарироқдаги ахлат ортиб қўйилган машина кузовига қаратиб отди. Луис ҳам Нью-Жерси номерини ахлатга ирғитди. Сўнг Луис фургон кабинасига ўтирди... Фургонни боя келган йўлларида изига қайтариб, ўн дақиқача юришди, сўнг жанубга кетадиган йўлга чиқиб олишди.

Карлос ҳам пикапга ўтириб, машинани жинкўчалар оралатиб ҳайдаб кетди. Катта йўлга чиққач, шимолга қараб йўл олди. Қора пластмасса шиша олиб ташлангач ва Нью-Жерси рақами ўрнига Нью-Йорк рақами ўрнатилгач, машина шу хилдаги бошқа юзлаб машиналарга ўхшаб қолган ва ларчмонтлик полициячи таркатган хабардаги белгилардан асар ҳам қолмаганди.

Карлосга пикапни бир ёқли қилиш буюрилганди. Бу ҳам олдиндан режалаштириб қўйилганди. Катта йўлдан уч чақиримча юргач, сал бурилиб Уайт-Плейнза томонга қараб йигирма чақирим юрди. Шаҳарчага етгач, йирик савдо комплексининг орқасида жойлашган тўрт қаватли жамоат гаражига кирди. Карлос машинани учинчи қаватга қўйгач, унинг атрофида ўралашиб юрди — гаражга келиб-кетувчилар кўп бўлгани учун унга деярли ҳеч ким эътибор бермади.

Карлос энг аввал бармоқ изларини қолдирмаслик учун машинанинг ичию ташини артиб чиқди — бу эҳтиёткорлик юзасидан қилинаётган иш эди — шундай қилинса, уларнинг «из»ини топиш қийинроқ бўларди.

Пикапнинг ускуна жавончасидан мой идишга ўхшаш шиша олди. Шишани синдиргач, ундан бир неча пластик бомба, қисқичли детонатор, симғалтак ва ёпишқоқ лента чиқди. Ёпишқоқ лента ёрдамида Карлос бомбаларни кўринмаслик учун ўриндиқ тагига ўрнатди, кейин детонаторга барча эшикларни сим орқали тортиб, улаб қўйди. Энди қайси эшикни очишмасин, бомба портлаб кетиши тайин эди.

Мигель пикапни топгунча бир неча кун ўтади, топишган тақдирларида ҳам энди кеч, улар мамлакатдан аллақачон чиқиб кетган бўлишади, деб ўйлаганди. Пикапни топишгач, кучли портлашга дуч келади — бу эса жинойтчилар ортида жиддий куч турганини билдириб қўювчи ўзига хос дастхатдир.

Карлос гараждан сездирмай чиқди-да, савдо маркази орқали ўтиб, йўловчи машинада — тўдага қўшилиш учун Хакенсакка қараб йўл олди. Фургон эса беш милча жанубга қараб юргач, сўнг ғарб томон юрди. Ўн-ўн беш дақиқадан кейин Гарлем дарёсини кесиб ўтди, сал юргач, Гудзон дарёси устига қурилган Жорж Вашингтон кўпригига етиб келишди. Кўприкдан ўтиши билан фургон Нью-Йорк штатини ортда қолдириб, Нью-Жерси штатига кириб олди. Бу ёғи Хакенсаккача бир қадам эди.

Ларчмонтдаги кичкина уйи Берт Фишер учун ҳам уй, ҳам ишхона вазифасини ўтарди. Ёши олтмиш саккизда бўлиб, у ўн йилдан буён сўққабош эди. Унинг гувоҳномасига «репортёр» деб ёзилган бўлса-да, журналистлар уни «хроникачи» деб аташарди.

Берт ўз касбини севар, иккинчи жаҳон урушида Европадаги Америка қўшини сафида «Старз-энд-страйпс» ҳарбий газетасида ишлаганди. Ушанда журналистлик касбига меҳр-муҳаббат қўйган, ўз ҳаётини усиз тасаввур қила олмасди. Ҳатто ҳозир ҳам, зеро, аввалгидек куч-қуввати бўлмаса-да, ҳар куни маҳаллий ташкилотларга кўнғироқ қилар ва бир неча приёмникни қўйиб олиб, маҳаллий полиция, ўт ўчирувчилар, «тез ёрдам» ва бошқа хизмат хабарларига газеталарда ёритса бўладиган бирор янгилик чиқиб қолиши мумкин деган илинжда кулоқ солиб ўтирарди.

Ларчмонт полицияси 423-рақамли машинадагиларга катта магазин ёнига боришни буюрганини Берт худди шу тахлит эшитиб қолди. Бу одатдаги оддий буйруқ эди, бироқ полициячи «Марказ»га ўғирлик содир бўлганга ўхшайди, деб айтди. «Ўғирлик» сўзини эшитиб, Берт сергакланди ва приёмникни Ларчмонт полицияси тўлқинига тўғирлаб, ёзиб олиш учун қоғоз олди.

Хабарни эшитиб бўлгач, Берт дарҳол воқеа юз берган жойга етиб бориш зарурлигини англади. Бироқ, аввал Нью-Йоркнинг У-Си-би-эй шаҳар телестанциясига кўнғироқ қилишни лозим топди.

Телестанцияда гўшакни «янгиликлар» режиссёрининг ёрдамчиси олди.

Си-би-эй таркибидаги У-Си-би-эй телестанцияси Нью-Йорк туманига хизмат кўрсатарди...

Шовқин-суронга тўла режиссёрлар хонасида, бир-бирига тақаб қўйилган столлар устида ўттизга яқин киши ишлаб ўтирар, режиссёр ёрдамчиси ишга жалб этилган журналистлар рўйхати орасида Берт Фишернинг номи бор-йўқлигини текшириб кўрди.

— О'кей,— деди у,— хўш, нима гап?

У Бертга кулоқ солиб турди: Берт полиция радиосининг хабарини ва ўша воқеа юз берган жойга кетаётганини айтди.

— Демак, «ўғирлик» ҳали тахмин, шундайми?

— Ҳа, сэр.

Зеро, Берт Фишер ўзи гаплашаётган бу йигитчадан уч мучал катта бўлса-да, ҳурматини сақлаб, одатига амал қилиб, «сиз» деб мурожаат қилди.

— Бўпти, Фишер, тезроқ борақол. Агар бирор янгилик юз берган бўлса, дарҳол кўнғироқ қил.

— Хўп, сэр. Айтганингиздек бўлади.

Гўшакни қўйгач, режиссёр ёрдамчиси бу шунчаки, арзимас хабар бўлса керак, деган фикрга борди. Бошқа томондан эса кишини довдиратиб қўядиган хабарлар кўпинча мана шундай қутилмаганда ўзи эшикдан кириб келарди. У ўша ерга сурагга олиш гуруҳини юборсамми, деб ҳам ўйлади, дарҳол бу фикрдан қайтди.

Шундай бўлса-да, бир неча қават юқоридаги аёлни — Янгиликлар бўлими режиссёрининг ёнига кўтарилиб, уни хабардан воқиф қилди.

Унинг гапларини эшитган режиссёр у тўғри қилганини айтди. Бироқ Си-би-эйдагиларга кўнғироқ қилиш лозимлиги ёдига тушиб, дарҳол хизмат телефони-нинг гўшагини кўтарди-да, вақти-вақти билан ўзи ахборот алмашиб турадиган Эрни Ласаллни чақириб беришларини сўради.

— Кулоқ сол,— деди Ласаллга режиссёр,— эҳтимол, бу ҳаммаси бўлмағур гаплардир.— Ва ҳозиргина ўзи эшитганларини айтиб бергач, қўшиб қўйди.— Бу Ларчмонтда юз берган. Кроуфорд Слоуннинг ўша ерда яшашидан хабарим бор. Бу жуда кичкина шаҳар, бу фалокат балки унинг бирор яқининикида юз бергандир, шуни айтиб қўйиш учун сенга кўнғироқ қилаётгандим.

— Раҳмат,— деди Ласалл.— Яна бирор янгилик бўлса менга хабар бер.

Энди Ласалл гўшакни қўйиб, дарҳол ҳозир эшитганини ўйлаб кўрди. Афтидан,

бу миш-мишдан бошқа нарса эмасди. Бироқ шундай бўлса-да... У ички туйгуларига бўйсуниб қизил телефон гўшагини кўтарди.

— Америка ички янгиликлари. Ласалл гапираяпти. Ҳозиргина олган маълумотимизга кўра Ларчмонтда — қайтараман, Нью-Йорк штатига қарашли Ларчмонтда, маҳаллий полиция радиоси орқали ўғирлик содир этилгани тўғрисида хабар берилган. Бошқа ҳеч нарса маълум эмас. У-Си-би-эйдаги ҳамкасбимиз тафсилотини ўрганапти ва бизга, албатта, хабар қилади.

Унинг сўзлари ҳамишагидек Си-би-эйнинг бутун биноси бўйлаб янгради. Буни эшитган баъзилар бу арзимаган гапни Ласалл нега радио орқали эълон қилганига ҳайрон эдилар. Баъзилари эса бунга эътибор ҳам бермай, ўз ишлари билан машғул бўлдилар. «Чамбарак»нинг пастки қаватида ўтирадиган шарҳловчилар эса эътибор билан тинглашди. Кимдир ойнаванд эшикли хонасида ўтирган Кроуфорд Слоунни кўрсатиб:

— Агар Ларчмонт бўлса, демак, кимнидир ўғирлашгани рост. Худога шукрки, Кроуфни эмас. Агар унинг нусхасини ўғирлашмаган бўлса...

Ҳаммалари кулиб юборишди.

Кроуфорд Слоун Ласаллнинг хабарини хонасидаги радиоускунадан эшитди. У янгиликлар бўлимининг бошлиғи Лесли Чиппингем билан юзма-юз гаплашиб олиш учун эшикни ёпиб олганди. Слоун гаплашиб олиш учун бошлиқ хузурига кирмоқчилигини айтганда, у ўзи унинг ёнига тушишини билдирди.

Иккаласи ҳам «Ларчмонт» сўзини эшитиб, хабар тугагунга қадар кутиб турдилар. Бошқа пайт бўлганда-ку Чиппингем албатта, нима гаплигини билиш учун репортёрлар хонасига югуриб борган бўларди. Бироқ ҳозир уларнинг гаплари бир-бирига қовушмаётганди, шу сабабли ўзи кутмаган бир тарзда давом этаётган суҳбатни сира бузгиси келмасди.

14

— Сезишимча, бошингга ташвиш тушганга ўхшайди,— деди Янгиликлар бўлимининг бошлиғи.

— Сезинг сени алдабди,— эътироз билдирди Слоун.— Ташвиш сенинг бошингга тушган. Бироқ уни бартараф қилса бўлади. Фақат кечиктирмасдан баъзи бир ўзгартиришлар қилиш лозим...

Чиппингем ҳамма билан бир хил муомала қилар, шунинг учун унга мурожаат қилиш осон эди. Кимдир, ҳатто у жонингни олса ҳам ранжитмай олади, деб тўғри айтганди.

— Қулоғим сенда,— деди у.— Хўш, қандай таклифларинг бор?

— Мен Чак Инсен билан ортиқ ишлай олмайман. У кетиши керак ва янги назоратчи тайинланаётганда менинг ҳам фикрим инobatга олинса.

— Иштаҳалар карнай-ку... Сен ҳақсан. Бу жиддий муаммо,— Чиппингем дона-дона қилиб гапирди.— Зеро, кўшимча қилди сўнг,— Кроуф, масала сен ўйлагандан сал мураккаброқ.

Кроуфорд Слоун ўз бошлиғига тикилди. Унинг қаршисида баланд бўйли, чехраси очик, хушбичим, тиник, мовий кўзли, жингалак сочига оқ оралаган одам турарди. Шу ёшга қадар бу сочларни неча-неча аёллар силамади экан. Рости, Лэс Чиппингем аёлларга жуда ўч, бориб-турган Дон-Жуан эди. Айни кезларда унинг молиявий ва оилавий аҳволи жуда чатоқ. Слоун бундан беҳабар, бироқ у ҳам, бошқалар ҳам Чиппингемнинг бетийиклигини яхши билишарди.

— Яхшиси, олди-қочди гапларни кўяйлик-да,— деди Слоун,— ишдан гаплашайлик.

— Мен ҳам худди шундай қилмоқчи эдим,— қўшилди Чиппингем.— Янгиликлар борасида кўп нарсалар ўзгараётганидан иккаламиз ҳам хабардормиз.

— Бўлмасам-чи, Лэс, албатта, ўзгарапти,— гапини бўлди Слоун,— шунинг учун ҳам Инсен билан келиша олмаяпмиз. Янгиликларимизнинг моҳиятини ўзгартириш керак, «сарлавҳа»ларни камроқ бериб, муҳим воқеаларни чуқурроқ ёритиш зарур.

— Сен нима демоқчи бўлаётганингни сезиб турибман, биз бу ҳақда илгари ҳам гаплашиб олганмиз. Шунингдек, Чакнинг ҳам фикридан хабардорман — дарвоқе, у бугун эрталаб олдимга кириб, сендан шикоят қилди.

Слоун жиддийлашди. У ўрталаридаги келишмовчиликни ҳал қилиш ташаббусини Чак ўз қўлига олади, деб сира кутмаганди; шу пайтгача бундай бўлмаганди.

— Хўш, у қандай таклиф билдирди? — сўради Слоун.

Чиппингем дарров жавоб бермади.

— Жин урсин, балки яширишдан наф йўқдир. Унинг фикрича, муносабатларингиз жуда кескин тус олибди, сира келишолмаётган экансизлар. Чак сенинг кетишингни истаяпти.

Слоун бошини орқага ташлаб, қулиб юборди.

— Унинг қолиши учунми? Ғирт бемаънилик-ку.— Бошлиқ унга синчков назар ташлади.

— Шундай дегин?

— Албатта-да. Ахир ўзинг ҳам биласан-ку.

— Қачонлардир билардим. Ҳозир эса бир нарса дейишим қийин.

— Сен айтмоқчисанки,— бирдан сўраб қолди Слоун.— Чак менинг ўрнимга бошқа бировни олиб келмоқчи, шундайми, хўш, кимни?

— У Гарри Партрижнинг номини тилга олди.

«Партриж. Яна йўлимни тўсаяпти,— ўйлади Слоун.— Қизиқ. Эҳтимол, бу фикр Партрижнинг ўзидан чиққандир». Чиппингем худди унинг фикрларини уққандек, деди:

— Гаррининг ўзига келсак, эшитиб у ҳайрон бўлди, афтидан, бунга рўйхушлик бермаса керак. Дарвоқе, Чак Инсен менга яна бор нарсани — мабодо сени танлашимга тўғри келса, буни шундай қолдирмаслигини айтди... Энг юқори-га чиқаман деб, дағдаға қилди.

— Кимни назарда тутаяпти?

— Марго Ллойд-Мэйсонни назарда тутаяпти.

— Шу шаллақининг олдига бормоқчими? — ғазаби қайнаб кетди Слоуннинг.— Бунга журъат қилолмайди.

— Менинг эса шундай қилишига ишончим комил. Марго, эҳтимол, шаллақидир, бироқ ҳозир ҳокимият унинг қўлида.

Лэсли Чиппингемнинг гапига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Си-би-эй матбуотнинг «маҳаллий корчалонлар томонидан босиб олиниши»нинг сўнгги қурбони бўлган катта телестанциялардан бири эди. Матбуотнинг мавқеи, жамият олдига бундан бурчидан кўра, корчалонларнинг даромад манбаи сифатида те-левидениени ўз тасарруфларига олишларини шундай деб аташарди.

Тўққиз ой бурун Си-би-эй ўз мустақиллигини сақлаб қолиш учун қилган сўнгги ҳаракати чиппака чиққандан кейин, станция дунёнинг барча бурчаклари-да ўз сармоясига эга бўлган баҳайбат бирлашма «Глобаник индастриз Инк» ихти-ёрига ўтганди. Худди илгарироқ Эн-би-сини ўзига қарам қилиб олган «Женерал электрик» каби «Глобаник» ҳам мудофаага ихтисослашганди. Ва худди «Женерал электрик»ка ўхшаб, «Глобаник» ҳам қинғир ишлардан холи эмасди. Бир сафар, тафтиш ҳайъати томонидан ўтказилган текширувдан сўнг, бирлашмага жарима солинган, раҳбарлари эса фирибгарликлари учун озодликдан маҳрум этилганди. Бошқа бир сафар эса бирлашмадагилар мудофаа шартномасининг бажарилишига доир ҳисоб-китобни яшириб, АҚШ ҳукуматини алдаганликларини тан олишган, оқибатда миллион доллар жарима тўлашган, бу энг катта жарима бўлса-да, бироқ шартномадаги пулнинг арзимас бир бўлаги эди. «Глобаник» Си-би-эйни ўзига қарам қилгандан кейин бир шарҳловчи шундай деб ёзган эди: «Глобаник» Си-би-эйнинг мустақил бўлишидан сира-сира манфаатдор эмас. Си-би-эйдагилар бир-лашманинг қаттиқ патига тегиб кетадиган мавзуларни бундан буён чуқурроқ ёрита олармикин?»

Си-би-эй сотиб олингандан сўнг, янги хўжайинлар «Янгилликлар»да ишлаётган ҳар бир кишининг мустақиллиги даҳлсиз эканлигини ошкора айтишганди. Бироқ, амалда ҳаммаси қуруқ гап эканлиги маълум бўлди.

Си-би-эйдаги ўзгариш Марго Ллойд-Мэйсоннинг телестанцияга президент ва

ижрочи бош директор бўлиб келиши билан бошланди. Унинг ишбилармон, қаҳри қаттиқ, ўлғудай шухратпараст аёл эканлиги ҳаммага маълум эди; бундан олдин у «Глобаник индастриз»нинг вице-президенти бўлиб ишлаган эди. Ҳатто вақти келиб бирлашманинг бошқаруви раиси бўлиши учун ўз қатъиятини намоиш эта оладими-йўқми, деган ниятда Си-би-эйга синаб кўриш учун юборилган деган миш-мишлар ҳам юарди.

Лэсли Чиппингем ilk бор янги бошлиқ билан Марго ишга тушгандан сўнг, бир неча кун ўтгач учрашганди. Одатдагидай телефонда эмас: Миссис Марго Ллойд-Мэйсон ўрнида илгари ишлаган бошлиқ бўлим бошлиқларига шахсан ўзи телефон қиларди; Марго эса котибаси орқали учинчи авендаги Си-би-эйнинг Стоунхенж¹ деб аталадиган маъмурий биносига тез етиб келишини тайинлаганди...

Марго Ллойд-Мэйсон узун бўйли, оқ-сарикдан келган аёл бўлиб, сочлари орқага таралган, юзлари қуёшда қорайган, ёноқлари кенг ва кўзлари чақчайган аёл эди. Унинг елкасида; қимматбаҳо оқиш, ипак кофтаси устидан кийган кулранг-малла костюми ўзига ярашиб турарди...

У ўзини дўстона, шу билан бир қаторда совуқ тутди.

— Мени исмим билан қақираверинг,— деди у Чиппингемга, бироқ бу худди буйруқдай жаранглади. Вақтни ўтказмай, дабдурустан ишдан гап очди.— Сиз билан Тео Эллиот тушиб қолган вазият ҳақида гаплашмоқчи эдик.

Теодор Эллиот «Глобаник индастриз» бошқарувининг раиси эди.

— Бу ҳақда хабар берилаяпти,— деди Чиппингем.— Бугун эрталаб Ай-эр-эс Вашингтондан хабар берди. Айтишларича, шаҳаншоҳимиз тўрт миллион доллар солиқ тўламабди...

— Бу борада мазахга ҳеч бир ҳожат йўқ,— деди совуқ оҳангда Марго.— Мен сизни шунинг учун қақиртирдимки, сизнинг «Янгиликлар»ингизда Тео ҳақида ҳам, солиқ ҳақида ҳам ҳеч нарса дейилмасин ва бошқа станциялардан бу хабарни бермасликни илтимос қилишингизни сўрадим.

Чиппингем ҳайратда донг қотиб, қулоқларига ишонгиси келмасди.

— Марго,— деди у вазминроқ овозда гапиришга ҳаракат қилиб.— Агар мен бошқа станциялардан шундай деб илтимос қилсам, улар нафақат буни рад қилишади, балки Си-би-эйнинг товламачиликни яширишга ҳаракат қилаётгани тўғрисида дунёга жар соладилар. Тўғрисини айтсам, бизга ҳам мурожаат қилганларида, биз ҳам худди шундай қилган бўлардик...

— Яхши,— ноилоҳ рози бўлди Марго,— афтидан, бошқа станциялар ҳақида айтган фикрингизга кўнмасдан илож йўққа ўхшайди. Бироқ бу ҳақда сизнинг «Янгиликлар»ингизда нимадир кетишини мен истамайман.

Чиппингем чуқур нафас олди: у энди бундан буюғига «Янгиликлар» бўлими бошлиғи вазифасини удаллаши осон бўлмаслигини тушуниб турарди...

Мушкул вазият кўп ўтмай — орадан бир неча ҳафта ўтгач — миссис Ллойд-Мэйсоннинг янги таклифлари битилган қоғоз Си-би-эйга юборилганда пайдо бўлади. Унда гап Вашингтонда Си-би-эйни қўллаб-қувватлаб туриши мумкин бўлган лоббистларни таъминлаб турувчи жамғарма тузиш ҳақида борарди. Жамғарма телестанция ходимларининг, шунингдек, «Янгиликлар» бўлими раҳбариятнинг маошидан олиб қолинадиган хайрия маблағдан ташкил этилиши керак эди. Хужжатда бунга ўхшаш жамғарма «Глобаник индастриз» асосий бирлашмасида мавжуд эканлиги қайд этилганди.

Бу кўрсатма телестанцияга келиб тушган кун «чамбарак»даги эшиттириш олиб борувчилардан бири Чиппингемдан сўраб қолди:

— Лэс, очиқ айт, бу бўлмағур жамғарма тузилишига қарши турасанми?

— Албатта, қарши туради,— гапга аралашди сал нарироқда турган Кроуфорд Слоун,— Лэс ҳамиша, «Янгиликлар» бўлимига сиёсатчилар ҳомийлик қилишга эмас, аксинча, уларни фош қилишга тарафдор бўлиб келган. Шундай экан, биз ҳаммамиз Лэсга ишонсак бўлади...

¹ Стоунхенж — Буюк Британиядаги Уилтшир графлигидаги қабристон вазифасини ўтаган энг улкан қадимий тош ёдгорлик.

Бу мушкул вазиятдан Лэс охир-оқибат ҳужжатдан нусха кўчириб, ҳаммаси ҳақида «Вашингтон пост» газетасига хабар бериб қутулганди. Газетадан Лэс илгари ҳам фойдаланиб келган ва ҳеч қачон сирини сотмаган эски бир таниши ишларди. Натижада аввал «Вашингтон пост»да шов-шувли мақола босилди, сўнг эса бошқа газеталар кўчириб босишди: унда янгиликлар тарғиботи билан шуғулланувчи ташкилотни сиёсий найрангга тикиштириш гоёси устидан мазах қилинган эди. Икки-уч кун ҳам ўтмай миш-мишларга қараганда, «Глобаник индастриз» бошқаруви раиси Теодор Эллиотнинг шахсан буйруғига мувофиқ жамғарма тузиш ҳақидаги фикр бекор қилинди.

Чиппингемни эса Марго Ллойд-Мэйсон яна ҳузурига чақиртирди...

— Афтидан, мен билан ишлашни истамайсиз, шекилли?

— Шундай ўйлаётган бўлсангиз, хато қиласиз. Аксинча, мен ҳаминша сизга нисбатан ҳалол муносабатда бўлишга ҳаракат қилдим.

— Менга сира рўйхуш бергингиз келмаётибди,— деди у худди Лэснинг сўзларини эшитмагандек.— Сиз ҳаққингизда сўраб-суриштириб, баъзи нарсаларни аниқлаб олдим. Жумладан, ҳозир молиявий аҳволингиз жуда оғир бўлгани туфайли иш сиз учун жуда муҳим эканлиги менга аён.

— Мен учун иш ҳаминша муҳим бўлиб келган. Молиявий аҳволнинг бу ерга алоқаси йўқ?! Иш ҳаммамиз учун ҳам муҳим эмасми? Эҳтимол, сиз учун ҳам шундайдир.— Чиппингем бошига бало орттиришдан ортиқ ташвишланмасди.

Телевидения бошлиғи эса кинояомуз кулганча деди:

— Мен енгилтакликнинг жирканч ботқоғига ботганимча йўқ. Сиз эса ботгансиз. Хотинингиз катта молиявий таъминотни талаб қилади. Жумладан, бор-будингизни шилиб олади. Агар олмаса, сизнинг дуч келган аёл билан, ҳатто суриштириб ҳам ўтирмай унга хиёнат қилганингиз учун судга беради. Бундан ташқари, банкдан олган жуда катта қарзингиз бор. Шундай экан, сиз жонжаҳдингиз билан ишлашингиз керак, йўқса, касод бўлиб, ғирт қашшоқ бўласиз-қоласиз.

— Сиз мени ҳақорат қиляпсиз,— баланд овозда эътироз билдирди Чиппингем.— Сиз менинг шахсий ишларимга аралашаяпсиз.

— Эҳтимол,— пинагини ҳам бузмай жавоб қилди Марго,— бироқ бу ҳақ гап... Энди эса яхшилаб қулоқ солинг,— давом этди у.— «Янгиликлар» бўлими бошлиқлигига номзод топиш унча мушкул эмас, агар зарур бўлса топаман ҳам. Ўрнингизда бошқа одам ўтириб, сизни кўчага ҳайдаб чиқаргунларича кўз очиб-юмишга ҳам улгурмай қоласиз. Бу ерда ҳам, бошқа станцияларда ҳам ўрнингизга келувчи истаганча топилади, тушундингизми?

— Ҳа, тушундим,— деди итоаткорона Чиппингем.

— Бироқ, менинг чизган чизиғимдан чиқмасангиз, ўрнингизда қоласиз. «Янгиликлар» бўлими мен истаган сиёсатни юргизади. Шу гапим доим ёдингизда бўлсин. Яна бир гап; мен агар бирор-бир топшириқ берсам, ўзингизнинг одоб-ахлоқингизу янгиликларга ҳалол муносабатингиз ҳақидаги сафсангиз билан бошимни қотирманг... Бор гап шу. Энди кетаверишингиз мумкин.

Бу суҳбат Чак Инсен, сўнг эса Кроуфорд Слоун ўрталарида пайдо бўлган низони бартараф этиш учун ўз бошлиқларининг ҳузурига киришларидан икки кун олдин бўлиб ўтганди. Чиппингем уларнинг можаросини бўлимда, бунинг устига кечиктирмасдан ҳал қилиш кераклигини яхши тушунарди. У яна Марго билан учрашишни ва яна янги келишмовчиликка боришни сира-сира истамасди.

— Сенга ҳам Кроуф Чакка айтган гапларимни айтмоқчиман,— деди Чиппингем.— Агар сизлар очикдан-очик низога борадиган бўлсаларинг «Янгиликлар»да ишлаётганларнинг барчасига зиён етади. Стоунхенждагиларнинг «Янгиликлар» бўлимига кўзи учиб тургани йўқ. Агар Чак бу можарога Марго Ллойд-Мэйсонни аралаштирмоқчи бўлса, билиб қўй: у сенинг ҳам, унинг ҳам тарафини олмайди, қиладиган ишимиз йўқдай, бир-биримиз билан ит-мушук бўлаверсак, бизга ажратилаётган пулни қисқартириб қўя қолишади. Ана ўшанда сен ҳам, у ҳам ниятларингга етасизлар.

— Нима, мени жимгина қараб туради, деб ўйлаяпсанми?

— Сенинг қарши туришинг билан бировнинг бир тийинлик иши йўқ, мен бунга аминман. Ҳаммангиз, жумладан, сен ҳам — «Таймс»га ёзган ўша бемаъни хатларинг учун бошлиқчамиз сизларни кўргани кўзи йўқлигини билиб қўйсанг яхши бўларди. У сизларни тузини еб, тузлуғига тупирганлар деб атади.

— Ахир мен мустақил фикрлаш ҳуқуқига эгаман, шунини ёздим, холос.

— Бемаъни гап. Хатга имзоингни қўйишга ҳожат ҳам йўқ эди. Бу ўринда Маргонинг фикрига қўшиламан. Авлиё-ю анбиёлар ҳаққи, Кроуф, ёш бола бўлма. Телестанцияда катталарнинг маошини олиб, ёш болалардай алжирашнинг кераги йўқ.

Янги хўжайинларнинг танбехларини, — ўйлади Чиппингем, — нима, бир ўзи эшитаверадимми? Бошқалар, Слоун ва Инсенга ўхшаганлар ҳам бир эшитиб қўйишсин. Бунинг устига «Янгиликлар» бўлими бошлиғининг жиғибийрон бўлишига яна бир сабаб бор эди. Бугун пайшанба ва кечкурун Миннесотга-Рита Эбрамс билан кўнгилхушликка жўнамоқчи бўлиб турганди. Ўзи йўғида бу бемаъни можаро жиддий тус олишини сира истамасди.

— Мен яна олдинги гапимизга қайтмоқчиман, — деди Слоун, — «Янгиликлар» кўрсатуви учун масъул бўлган бизнинг гуруҳимизда ўзгариш бўлиши керак.

— Албатта, бўлади, — деди Чиппингем. — Бу борада баъзи бир нарсаларни ўйлаб қўйганман. Ўшанда маслаҳатлашамиз.

— Хўш, қандай қилиб?

— Келгуси ҳафта сен ва Чак Инсен билан йиғилиш ўтказаман. Токи ўзаро муроасага келмагунимизча йиғилаверамиз. Пешоналарингни бир-бирига уриб бўлса ҳам муроасага келтираман.

— Майли, уриниб кўрамиз, — дудмал жавоб берди Слоун. — Бироқ бирор натижа беришига ишонмайман.

— Хўш, унда натижа берадиган таклифни айт, — елкасини қисди Чиппингем.

Бўлим бошлиғи кетгандан сўнг Слоун ўз хонасида ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбат ҳақида ўйга толганча бир оз ўтириб қолди. Сўнг бирдан радиокарнайдан эшитган Ларчмонт ҳақидаги хабар ёдига тушди. Яна бирор янгилик бормикан деган ниятдан ўз хонасидан чиқиб, репортёрлар хонасига йўл олди.

15

Берт Фишер «ўғирлик содир этилган» и тўғрисида полиция радиосидан эшитган хабарни текшириб кўришга киришди. У-Си-би-эй телестанцияси билан телефонда гаплашгандан сўнг Берт шалоғи чиққан, йигирма йиллик «Фольксваген» и панд бермайди, деган умидда уйдан кўчага отилиб чиқди. Пўкиллаб ўчиб қолаётган машинани бир илож қилиб ўт олди. Фишер машинадаги приёмнигини полиция радиоси тўлқинига тўғрилади-да, шаҳар маркази бўйлаб, катта магазинга томон елиб кетди.

Йўл-йўлакай полициячиларнинг радио мулоқотини эшитиб, ўз йўналишини ўзгартирди.

«423-машина Марказга хабар беради. Ўғирлик содир этилган уйга жўнаб кета-ямиз. Манзил — Парк-авен, 66. Изқуварларни тезда жўнатишингизни сўраймиз».

«423-машинадагиларга — Марказ хабар қилади. Соат ўн бирдан тўрт дақиқа ўтди». Бир оз жимиб қолишди. Сўнг: «426-машинадагиларга Марказ хабар қилади: дарҳол Парк-авен, 66 га етиб боринглар. 423-машинадаги зобит ихтиёрида бўласизлар. Зобит берган хабарни текшириб кўринглар».

Берт маҳаллий полиция тилида «тез етиб келинг» дегани «чироқларингизни ёқиб, Сирена билан келинг» ни англатишини яхши биларди. Афтидан, вазият жиддийлашганга ўхшайди. Берт шалоғи чиққан «Фольксваген»нинг имкон қадар тезлигини оширди. У Парк-авен, 66-уйни ўзича такрорлар экан, қаттиқ ҳаяжонда эди. У ҳали тўла амин эмасди-ю, лекин агар уй ўша ўзи ўйлаган одамга тегишли бўлса, бу шубҳасиз, оламшумул янгилик бўларди.

Катта магазиндан бўлган кўнғирокқа асосан етиб келган ва қари кампир Присцилла Ри билан гаплашган полициячи Женсенга ҳам воқеа ўта жиддийга ўхшаб туюлди...

Катта магазин олдида турганлардан бири, Слоуннинг кўшниси бўлиб, Женсенга манзилни айтди. Катта магазин олдида ўралашишга энди ҳожат йўқ эди. Женсен радио орқали полициянинг изкувар ходимини Парк-авен, 66 га, ўзига учрашиш учун дарҳол юборишларини сўради...

Ҳозир Женсен Парк-авенга қараб борарди...

У ҳали 66-уйнинг йўлакчасига бурилмасдан ҳеч қандай белгиси бўлмаган, бироқ тепасида чироғи бор, сиренали машина изидан келиб тўхтади. Ундан полициянинг изкувар ходими, Женсен яхши танийдиган Эд Йорк тушди. Йорк ва Женсен бир оз гаплашиб олишгач, уйга қараб йўл олдилар. Сирена товушини эшитиб, эшик олдида чиқиб турган Слоуннинг уй хизматчиси Флоренсга полициячилар ўзларини таништиришди... Флоренс уларни уйга киритар экан, унинг юзини кўрқув ва ташвиш чулғаб олганди.

— Тахминимизча — бу фақат тахмин — миссис Слоун фалокатга йўлиққанга ўхшайди, — деди унга Йорк. Унинг кетма-кет берган саволига Флоренс тобора саросимага тушган ҳолда жавоб бера бошлади.

Ҳа, миссис Слоун, Никки ва мистер Слоуннинг отаси магазинга харид учун кетаётганларида у уйда эди. Ушанда соат ўн бирларга яқин эди... Йўқ, улар жўнаб кетганларида, у ҳеч нарсани сезмаганди. Фақат шу... бироқ...

— Фақат шу... бироқ... деганингиз нимаси?

— Умуман, миссис Слоун, қайнотаси ва Никки кетмоқчи бўлишаётганда мен шу ерда эдим, — Флоренс уйнинг олд тарафидаги айвонни кўрсатди. — Жўнаб кетишаётганларида ортларидан қараб турдим.

— Хўш?

— Анави ерда, ён кўчада машина турганди. Бу ердан кўча кўриниб туради. Миссис Слоун жўнаб кетгандан сўнг эса, ўша машина ҳам орқасидан дарров жўнаб қолди. Бироқ мен ҳеч нарсани хаёлимга келтирмагандим.

— Қанақа машиналигини айтиб бероласизми?

— Менимча, оч-жигарранг эди, унча баланд эмас.

— Рақамига эътибор қилмадингизми?

— Йўқ.

— Маркаси қанақа эди?

Флоренс бошини чайқади.

— Мен учун ҳаммаси бир хил.

— Ҳозирча сўроқни тўхтат, — деди Йорк Женсенга. Сўнг Флоренсга юзланиб, кўшиб қўйди: — Яна бирон нарса ҳақида эслашга ҳаракат қилинг, сиз билан кейин гаплашамиз.

Йорк ва Женсен ташқарига чиқишди. Шу пайт иккита полиция машинаси уйнинг олдида келиб тўхтади. Уларнинг бирида формадаги сержант, иккинчисида эса Ларчмонт полициясининг бошлиғи келганди... Тўртталаси йўлакда туриб маслаҳатлашишга бошлашди.

Суҳбат сўнгида полиция бошлиғи Йорқдан сўради:

— Сен ҳақиқатдан ҳам ўғирлик содир этилган деб ҳисоблайсанми?

— Ҳозирча, — деди Йорк, — тахминларимиз шуни кўрсатяпти.

— Сен-чи, Женсен?

— Ҳа, сэр, бу ўғирликдан бошқа нарса эмас.

— Сен катта магазин олдида кўришган «Ниссан» машинасининг рақами Нью-Жерси штатига тегишли экан дедингми?

— Гувоҳларнинг гапига қараганда, шундай, сэр.

— Агар ҳақиқатан ҳам ўғирлик содир этилган бўлса, унда улар штатдан чиқиб кетишга ҳаракат қилишади. У ҳолда бу иш билан ФТБ¹ шуғулланишига тўғри келади, — деди ўйчан ҳолда полиция бошлиғи, — бироқ Линдберк қонунига мувофиқ, — кўшимча қилди у, — бундай майда-чуйдаларга қайрилиб ҳам қарашмайди.

Унинг бу сўзлари ФТБ фақат шов-шувли тергов билан шуғулланиб, ўзларига

¹ ФТБ — Федерал Тергов Бошқармаси.

маъкул келмайдиган ишни бўйинларидан соқит қилишади, деган маҳаллий полициячиларнинг умумий фикрини ифодаларди.

— Мен ҳозир ФТБга қўнғироқ қиламан, — ниҳоят қатъий қарор қилди полиция бошлиғи. У ўзининг машинаси ёнига борди-да, радиотелефон гўшагини кўтарди.

Бир неча дақиқадан сўнг яна қайтиб келди-да, Йоркка уйга кириб, ўша ерда бўлиб туришини буюрди.

— Аввало, оқсочга буюр, сени мистер Слоун билан боғласин, унга бор гапни айт. Билганларингни хабар қил ва ҳозир бор имкониятни ишга солаётганимизни тушунтир. Қўнғироқларнинг барчасига ўзинг жавоб бер. Ҳаммасини ёзиб ол. Тез-да ёрдам юбораман.— Сержант билан Женсенга уйни ташқаридан қўриқлаш топширилди.

— Ҳадемай, ҳаммаёқни одам босиб кетади. ФТБдан бошқа ҳеч кимни ичкарига қўйманглар. Матбуот ходимлари келса, ҳаммасини Марказга жўнатишлар.

Шунда улар яқинлашиб келаётган машина овозини эшитдилар. Ҳаммалари бурилиб, ўша ёққа қарашди ва шалоғи чиққан оқ «Фолксваген»га кўзлари тушди.

— Биринчиси етиб келди, — деди нохуш оҳангда полиция бошлиғи.

Берт Фишернинг, Парк-авендаги уйларнинг рақамини излаб, бош оғритиб ўтиришига ҳожат ҳам қолмаганди. Унга керакли уйда полиция машиналари қаторлашиб турарди.

У ўзининг шалдироқ аравасини йўлак четига тўхташиб, ундан чиқаётганида полиция бошлиғи машинасига ўтириб, энди жўнаб кетмоқчи бўлиб турганди.

— Шеф, баёнот бера оласизми?

— Ҳа, сизмисиз, — полиция бошлиғи ҳайдовчи томондаги ойнасини туширди: у бу журналистга кўп марта дуч келганди. — Нима ҳақда баёнот?

— Қўйсанг-чи, шеф. Мен радио орқали ҳамма гапларингизни эшитдим. Жумладан, сизнинг ФТБни чақириш ҳақидаги кўрсатмангизни ҳам. — Берт атрофга кўз югуртириб, ўзининг тахмини тўғри эканини айтди. — Бу уй Кроуфорд Слоунга тегишли, шундайми? — деб сўради.

— Ҳа, шундай.

— Миссис Слоунни ўғирлаб кетишибдими? — Полиция бошлиғи жавоб беришга каловланарди; Берт ялинишга тушди: — Менга қаранг, ахир бу ерга мен биринчи бўлиб келдим. Нега энди ўзимиздан чиққан кадрга ўзини бир кўрсатиб қўйиш имкониятини бермайсиз?

Полиция бошлиғи мулоҳазали одам эди. «Ростдан ҳам нега энди йўқ дейишим керак?» ўйлади у ўзича. Фишерни у бир оз ёқтирарди ҳам, тўғри, баъзида елимдай ёпишиб оларди, бироқ бошқа журналистларга ўхшаб ҳеч қачон захрини сочмасди.

— Агар сиз бизнинг гапларни эшитган бўлсангиз, — деди полиция бошлиғи, — демак ҳали ўзимиз ҳам аниқ бир қарорга келмаганимиздан хабардор бўлсангиз керак. Ҳа, биз, миссис Слоун, ўғли Слоун Николас ва мистер Слоуннинг отаси билан биргаликда ўғирланган деган тахминга бораямиз.

Берт ҳамма гапларни тез-тез ёзиб олар, ҳаётида бундай шов-шувли воқеага ҳали дуч келмаганди, шунинг учун аниқ маълумотга эга бўлиши лозим эди.

— Демак, айтганларингиздан келиб чиқиб, Ларчмонт полицияси учта ўғирланган кимсаларни қидиришга киришдилар, десак тўғри бўладими?

Полиция бошлиғи бош ирғади.

— Бемалол, шундай деб ёзаверинг.

— Сизнинг тахминингизча, буни кимлар қилган бўлиши мумкин?

— Билмадим. Ҳа, дарвоқе, ҳали мистер Слоуннинг бундан хабари йўқ, ҳозирча биз уни тополмаямиз. Шунинг учун бонг уришдан олдин, худо ҳаққи, бизга озгина вақт беринг.

Полиция бошлиғи йўлакдан жўнаб кетди, Берт эса ўзининг машинаси томон йўл олди. Полиция бошлиғининг огоҳлантиришига қарамай, у вақтдан ютқазмоқчи эмасди. Унинг хаёлида фақат бир савол чарх урарди: яқин атрофда телефон-автомат бормикан?

Бир неча дақиқадан сўнг, Парк-авендан бурилаётганда, Берт бошқа маҳаллий телестанция репортёри ўтирган машинага дуч келди. Демак, ким ўзди бошланиб-

ди-да. Агар Берт ўзини доғда қолдиришларини истамаса, пайсалга солмаслиги керак.

Бостон-Пост-роуддан сал нарида телефон-автоматга кўзи тушди. У У-си-би-эй телестанциянинг рақамини терар экан, қўллари ҳаяжондан қалтирар эди.

16

Соат 11 дан 20 дақиқа ўтганда У-си-би-эйнинг репортёрлар хонасида Нью-Йорк шаҳари учун мўлжалланган «Кундузги янгилликлар» кўрсатуvidан олдин бўладиган одатдаги тўс-тўпалон бошланган эди. Аиниқса, бугун кўрсатувга бериладиган янгиллик кўп бўлиб, ҳаммаси ҳам долзарб, бир-биридан қолишмасди.

Нью-Йоркка мукофот олиш учун келган таниқли ваъзхонни «Уолдорф Асторий» даги хонасидан ўлик ҳолда топишган, афтидан, керагидан ортиқ кокаин истеъмол қилган — у билан тунни бирга ўтказган фоҳиша эса ҳозир полицияга сўроқ бераётганди. Манхэттен марказидаги ташкилот биноларининг бирида ёнгин юз бериб, юқори қаватдагиларни вертолёт билан қутқаришганди. Саратон касаллиги туфайли ўзининг сўнгги кунларини яшаётган Уолл-стритлик миллиардерни Бронкс бўйлаб мажруҳлар аравасида олиб юришган, у орқа-олдига қарамай, аямасдан юз долларликларни одамларга улашиб чиққанди. Орқасидан келаётган зирҳли машина ҳар икки-уч дақиқада унга пул тутқазиб турарди.

Берт Фишер мана шундай тўс-тўполон пайти қўнғироқ қилиб қолди. Гўшакни яна ўша режиссёр ёрдамчиси олди; ким қўнғироқ қилаётганини билгач, жеркиди:

— Хабарларга кўмилиб ётибмиз — бошимизни ҳам кўтаролмаяпмиз. Қани, лўнда ва қисқа қил.

Берт худди шундай қилди ва ёш журналист эшитиб бўлгач, ишонқирамай сўради:

— Ишончинг комилми? Яхшилаб текширдингми? Кимдир тасдиқладими?

— Полиция бошлиғи. — Ва Берт мағрурланиб қўшиб қўйди: — У бу баёнотни фақат менга берди ва қатъий ишонтирди.

Режиссёр ёрдамчиси ўрнидан сакраб турди ва режиссёрга қўлини силкиб, қичқирди:

— Тўртинчини ол. Тўртинчини ол. — Сўнг ёнма-ён ўтирган муҳаррирга буюрди: — Дарҳол Ларчмонтга суратга олиш гуруҳини юбориш керак. Қаердан топан, деб мендан сўрама, қаердан бўлса ҳам топ ва дарҳол ўша ерда бўлсин.

Режиссёр — аёл Берт Фишер билан гаплашаётган эди. Асосий далилларни ёзиб олгач, сўради:

— Бу ҳақда яна ким билади?

— Ҳеч ким. Мен у ерга биринчи бўлиб бордим. Ва ҳозирча биринчи бўлиб хабар бераяпман. Бироқ мен чиқиб келаётганимда у ёққа У-эн-би-сидан журналист бораётганини кўрдим.

— У билан суратга олиш гуруҳи ҳам бормиди?

— Йўқ.

Режиссёр ёрдамчиси хонанинг у бошидан туриб қичқирди:

— Мен у ёққа суратга олиш гуруҳини юбордим; биз уни Бронксдан олдик.

Режиссёр Бертга буюрди:

— Гўшакни қўймай тур. — Ва қўшни столда ўтирган матнчиға мурожаат қилди: — Тўртинчи телефонни ол. Ларчментлик Фишер қўнғироқ қилаяпти. Айтганининг ҳаммасини ёзиб ол, «Кундузги янгилликлар»га биринчи бўлиб кетади.

Бир вақтнинг ўзида у телестанцияни асосий бино билан боғлаб турувчи телефон гўшагини кўтарди. Эрни Ласалл жавоб бергач, режиссёр хабар қилди:

— Ларчмонтдаги ўғирлик тасдиқланапти. Ярим соат бурун Кроуфорд Слоуннинг хотини, ўғли ва отасини ўғирлаб кетишган.

— Ўзинг асра, ё худо! — Ласаллнинг ҳайратдан донг қотгани билиниб турарди.

— Кроуфордга айтдиларингми?

— Менимча, шарт эмас.

— Полиция ишга тушганми?

— Керагидан ортиқ, ҳатто ФТБни ҳам чақиритган. Бизнинг мухбиримиз Фи-

шерга Ларчмонт полицияси бошлиғи баёнот берган.— Режиссёр полиция бошлиғининг баёнотини ўқиб берди...

— Қани, яна бир марта такрорла-чи, — Ласалл тушкун бир кайфиятда клавишларни тақиллатиб, унинг айтганларини ёзиб ола бошлади.

Режиссёр охирида қўшиб қўйди:

— Эшитишимизга қараганда, зеро, биздан ортда қолаётган бўлсаларда, У-эн-би-сидагилар воқеа юз берган жойда ҳозир бўлишган. Шунинг учун бу хабарни кундузги кўрсатувда бермоқчимиз, ҳозир мен кўрсатувни қайта кўриб чиқаяпман. Чунки бу бизнинг ички ишимиз бўлгани учун, ҳаққимиз бор деб ўйлайман...

— Асло бундай қила кўрманглар, — режиссёрнинг гапини бўлди Ласалл. — Бундай масалаларни юқоридаги бошликлар ҳал қилиши керак. Агар хабар бериш зарур бўлса, унда фақат биз беришимиз мумкин.

Бир неча сония ичида Эрни Ласалл аниқ бир қарорга келиши керак эди.

Хаёлида хилма-хил режалар айланарди.

Улардан бири бино ичкарасида бўладими, бошқа ердами, аввал Кроуфорд Слоунни топиш, сўнг шахсан ўзи бу кўргуликни ётиғи билан тушунтириш. Иккинчиси: қизил телефонни олиб бутун «Янгиликлар» бўлимига Слоуннинг оиласи ўғирланганлиги тўғрисида эълон қилиш. Учинчиси: Бош ускунахонадагиларга кўнғироқ қилиб, махсус ахборотномага бағишланган кўрсатувни олиб ташлаб, уч-тўрт дақиқадан сўнг эфирга чиқиш эди. Ласалл кўрсатувларни олиб ташлаш ҳуқуқига эга бўлганлардан бири эди ва ҳозиргина олинган хабар кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғота оладиган хабарлардан бири деб ҳисобларди.

У иккинчи йўлни танлади. Бу йўлни танлашига сабаб, бошқа телестанциядагиларнинг ҳам воқеадан хабардор бўлганлиги эди. Демак, худди Эй-би-сига ўхшаб, Эн-би-сидагилар ҳам бу воқеани тезроқ кўрсатувга бериш пайида бўладилар. Шунинг учун ҳозир инсоний туйғулар ҳақида ўйлаб ўтиришнинг вақти ҳам эмасди...

«Янгиликлар» бўлими даҳшатли хабар тўлқинига буткул ғарқ бўлганди. Ҳамма ишдан тўхтаган, кўпчилик олазарақ бўлиб, бир-бирларига қарар экан: «Мен янгилик эшитмадимми?» деб сўрардилар. Эшитганлари тўғри бўлиб чиққач, бир-бирларига шундай хитоб қилишарди: «Бу қандай юз берди?» — «Буни ким қилди?» — «Уларни тўлов ундириш учун ўғирлашдимикан?» — «Ўғриларнинг талаби нима экан?» — «Уларни тезроқ қўлга олиш полициянинг қўлидан келармикан?» — «Э, худо, Кроуфорднинг аҳволи ҳозир қандай экан?»

Бир қават пастда, «чамбарак»да ўтирган масъул ходимларни ҳам бу совуқ хабар бирмунча вақт қарахт қилиб қўйган эди. Бироқ одатларига кўра, тартиб-интизомга амал қилиб, дарҳол ишга киришдилар.

Чак Инсен югуриб ўз хонасидан чиқди. Нью-Йорк телестанциясининг эфирга чиқиши ҳақидаги қарори амалга ошиши муқаррар эканлигини у сезиб турарди. Бундай фавқулудда ҳолатларда Чак Инсен тўрт қават пастдаги ускунахонада бўлиши шарт эди. У ўзини лифт томонга уриб, шошиб «пастга» деган тугмачани босди.

Лифтни тоқатсизлик билан кутаётган Инсен ўртадаги келишмовчиликларни ҳам ёдидан чиқариб, Слоун ҳақида ўйлай бошлади. «Ҳозир у қаерда экан?» Бир оз олдин Инсен Кроуфордни ўз хонасида Лэс Чиппингем билан маслаҳатлашаётганини узоқдан кўрган ва гап нима ҳақида бораётганидан хабардор ҳам эди. Кроуфорд шу бинода эканлиги муқаррар, ҳозир у эълон қилинган хабарни эшитгандир ҳам. Худди мана шу ерда масала жиддий тус оларди.

Кўпинча бирор кўрсатув олиб ташланиб, махсус хабарлар эълон қилинганда — экранга «Оқшом хабарлари» шарҳловчиси чиқарди; Си-би-эйда эса Кроуфорд Слоун чиқарди. Агар у ўз ўрнида бўлмаса, унга одам юборишар, ҳеч бўлмаганда қўли остидаги мухбирлардан бирига бу вазифа юкланарди. Бироқ Инсен оиласи ҳақидаги бу кутилмаган ва даҳшатли хабарни Слоуннинг ўзи эълон қилмаслигини яхши тушуниб турарди.

Шу пайт лифт келиб қолди ва ундан Си-би-эйнинг иқтисод бўйича мухбири Дон Кеттеринг чиқиб келди. Кеттеринг ўрта ёшлардаги, ингичка мўйловли киши бўлиб, ташқи кўринишидан уддабурон ишбилармонларга ўхшаб кетарди. У нимадир демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаётган эди, бироқ улгурмади. Инсен уни қайта

лифтга итариб киргизди-да, ертўлага олиб борадиган тугмачани босди. Лифт эшиги ёшилди.

— Нима гап... — бўғилди Кеттеринг.

— Жим бўл, — гапини бўлди Инсен. — Сен ҳозиргина эълон қилган хабарни эшитдингми?

— Ҳа, унга жуда ачинаман. Мен Кроуфордга далда бериш учун кетаётгандим.

— Менга қара, ҳозир Кроуфнинг олдига эмас, эфирга чиқасан, — деди Инсен. — Кроуфнинг ўзи буни эълон қилолмайди. Сен эса ўз оёғинг билан келдинг. Мен сени ўз жойимда бошқариб тураман.

Кеттеринг мулоҳазали одам бўлгани ва иқтисодиётга ихтисослашгунга қадар узоқ йиллар репортёр бўлиб ишлагани учун дарров рози бўлди. Бунинг устига шарҳловчилик унинг кўп йиллик орзуси эди.

— Кимдир менга йўл-йўриғини тушунтирадимми?

— Ҳозирча бор маълумотларни қўлингга тутқазамиз. Кўриб чиқишинг учун бир дақиқа чамаси вақт берамиз, сўнг эса тўғридан-тўғри эфирга. Янги маълумотлар етказиб турилади.

— Яхши.

Инсен лифтдан чиқди, Кеттеринг эса студия жойлашган юқори қаватнинг тугмачасини босди.

Бу вақтда бинонинг ҳамма жойида тўс-тўпалон бошланган эди.

Репортёрлар хонасида мухбирларга қўшиб, тезда иккита суратга олиш гуруҳини йиғишди. Уларга дарҳол Ларчмонтга бориб, воқеа юз берган жойни, полиция ва воқеага гувоҳ бўлганларни суратга олиш топширилди. Уларнинг изидан воқеани ўша жойдан туриб олиб берадиган махсус машина юборилади.

Бошқа бинода жойлашган катта маълумотхонанинг шохобчаси ҳисобланмиш «чамбарак» ёнидаги кичкинагина таҳлил бўлимида ёнма-ён ўтирган одамлар шопилинч равишда Кроуфорд Слоуннинг таржимаи ҳолига доир маълумотларни компьютерга киргиза бошладилар, у ҳам кўп эмас; оиласи ҳақидаги бор-йўқ маълумот — яқин-яқингача Жессика Слоун Никкини ортиқча ғала-ғовурдан узоқроқ тутишга уриниб, шов-шувлардан яшириб келгани ҳақидаги маълумот эди.

Бироқ маълумотлар орасидан Жессиканинг сурати топилди ва дарҳол факс орқали телестанцияга юборилди. Қўшни компьютерда эса Кроуфорднинг отаси, Энгус Слоуннинг ҳарбий таржимаи ҳолини ёзиб чиқаришаётганди. Унинг ҳам сурати бор эди. Фақат Никкининг суратини топишнинг иложи бўлмади.

Ёрдамчилардан бири барча маълумотларни олиб, зинапоя орқали ҳозиргина Кеттеринг кирган студияга югурди. Унинг изидан Америка ички янгиликлари муҳарриридан У-си-би-эйдан олинган, Берт Фишернинг Ларчмонтдан юборган хабарини кўтариб, хат ташувчи етиб келди. Кеттеринг студия ўртасидаги курсига ўтирди-да, қўлидаги хабарларни ўқишга киришди. Ён-атрофда чироқлар ёнган, техникалар қалашиб кетганди. Кимдир Кеттерингнинг нимчасига микрофон қадаб қўйди. Оператор камерани унга тўғрилай бошлади.

— Чак, биз тайёرمىз. Эфирга чиқамизми, йўқми? — сўради кўрсатув назоратчиси.

Чак Инсен телефон гўшагини елкаси билан қисганча, жавоб қилди:

— Ҳозир аниқлайман.

У репортёрлар хонасида ўтирган «Янгиликлар» бўлими бошлиғи билан телефонда гаплашаётганди, — у ерда Кроуфорд Слоун шошмай туришларини ўтиниб сўраётган эди.

Соат 11.52 ни кўрсатиб турарди.

Овоз кучайтиргич орқали фавқулудда хабар эълон қилинганда Кроуфорд Слоун репортёрлар хонасига олиб борадиган тўртинчи қаватнинг чиқиш майдончасида эди. У Ларчмонтда нима воқеа юз берганини билиш учун келаётганди.

Хабар эълон қилинаётганда эса уни эшитиш учун тўхтаб турди, сўнг эса қулоқларига ишонмай, бир қанча вақт серрайганча қотиб қолди. Унинг «чамбарак»дан чиқиб кетаётганини кўрган ва ордидан югурган котиба етиб келгандан сўнггина у бир оз ўзига келгандек бўлди.

— Эх, мистер Слоун, — деди у эзилиб. — Сизни телефонда Ларчмонт полицияси сўрапти. Сизда зарур гапи бор экан.

У котибанинг изидан қайтиб, ўз хонасидаги телефон гўшагини кўтарди.

— Мистер Слоун, сиз билан полиция изкувари Йорк гаплашяпти. Мен сизнинг уйингиздаман. Сизга бир нохуш хабарни айтмоқчи эдим...

— Мен ҳозиргина эшитдим. Айтинг-чи, сизларга нима маълум?

— Очиги, сэр, жуда оз нарса. Бизга сизнинг хотинингиз, отангиз ва ўғлингиз харид қилгани магазинга чиқишгани маълум. Гувоҳларнинг кўрсатмасига қараганда, магазинда уларга... — Йорк ўз билганларини гапириб берди. — Бизга ҳозиргина маълум қилишича, ФТБнинг махсус ходими бу ёққа йўлга чиққан, яна бир ходими сизнинг олдингизга келаяпти. Менга сизнинг хавфсизлигингиздан хавотир олаётганларини айтиб қўйиш буюрилган. Сизга кўриқчи тайинланган, сиз эса ҳозир турган бинонгизни тарк этмаслигингиз лозим.

Слоуннинг боши айланиб, гангиб қолганди. Хавотир ич-эттини емираётганди. У ташвиш билан сўради:

— Кимнинг иши эканлиги тўғрисида бирор тахминга эгамисизлар?

— Йўқ, сэр. Ҳаммаси кутилмаганда юз берган. Бизга ҳеч нарса маълум эмас.

— Бу воқеадан кўпчилик хабардорми?

— Менинг билишимча — озчилик... Қанча оз киши билса, — қўшиб қўйди у, — шунча яхши бўларди.

— Нима учун?

— Ўғирлик юз берган ҳолатларда, мистер Слоун, ортиқча шов-шувлар зиён қилади. Ўғрилар, албатта, хабар қилишади. Эҳтимол, улар сиз билан боғланар? Шундан сўнг эса биз, тўғрироғи, ФТБ алоқа қилиб, келишишга ҳаракат қилади. Бутун дунёга жар солишнинг бизга ҳеч бир кераги йўқ. Жумладан, ўғриларга ҳам, чунки...

— Бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз, — унинг гапини бўлди Слоун. — Ҳозир эса баъзи нарсаларни ҳал қилишим керак.

«Чамбарак»даги югур-югурни кўриб, ўзича хулоса чиқарган Слоун, нима қилиб бўлса ҳам бу шошма-шошарликка йўл қўймасликка қарор қилди, хонасидан отилиб чиқиб, қичқирди:

— Лэс Чиппингем қани?

— Репортёрлар хонасида, — деди катта шарҳловчилардан бири. Сўнг мулоҳимроқ оҳангда қўшиб қўйди. — Кроуф, сенга ҳаммамиз ҳамдардлик билдираемиз, бироқ ҳозир эшиттириш бошланганига ўхшаяпти. — Унинг гаплари Слоуннинг қулоғига ҳам кирмади. У ўзини зинапоя томонга уриб, ундан югуриб чиқа бошладди. У Америка ички янгиликлари муҳаррири столида бир неча киши билан маслаҳатлашиб ўтирган «Янгиликлар» бўлимининг бошлигини узоқдан кўрди.

— Ларчмонтлик мухбирнинг ҳеч нарсани чалкаштираётганига ишончингиз комилми?

— У-Си-би-эйдагиларнинг айтишича, у кўпдан буён ишлар экан. Уни ишончли ва ҳалол одам дейишди, — жавоб берди Эрни Ласалл.

— У ҳолда ҳозир борини эфирга беравериш керак.

Худди шу вақт уларнинг олдида Слоун отилиб қирди.

— Йўқ, йўқ, йўқ. Лэс, бундай қилма. Куттиш керак. Ҳозиргина полиция менга ўғрилар ўзлари хабар қилиши мумкинлигини айтди. Шов-шув бўлса оиламга бирор кори хол бўлиши мумкин.

— Кроуф, — деди Ласалл, — ҳозирги аҳволингни тушуниб турибмиз. Бироқ бу жиддий воқеа, бошқа станциялар ҳам бундан хабардор. Улар бу воқеани сир тугиб ўтиришмайди. Айниқса, У-Эн-би-сидагилар...

Слоун бошини чайқади.

— Мен барибир қаршиман. — Сўнг «Янгиликлар» бўлими бошлиғига ўтирилди:

— Лэс, сендан ўтинаман: сабр қил!

Орага ноқулай жимлик чўкди. Бошқа пайт бўлганда Слоун бу ҳодисани биринчи бўлиб эфирга беришни талаб қилишини ҳамма ҳам биларди. Бироқ ҳеч ким журъат қилиб, «Кроуф, сен ожизлик қилаяпсан», деб айтолмади.

Чиппингем репортёрлар хонасида осиглиқ турган соатга тикилди: 11 дан 54 дақиқа ўтганди.

Шу пайт Инсен кўнғироқ қилиб қолди. Ласалл уни эшитиб бўлгач, хабар қилди:

— Чак айтаяптики, ҳаммаси тайёр эмиш. У кўрсатувни олиб ташлаймизми, йўқми — шуни билмоқчи?

Чиппингем тўнғиллади:

— Унга айт, ҳали бир қарорга келмадим.

У иккиланарди: эҳтимол, кутиш керакдир? Мониторларда бутун телестанция бўйлаб берилаётган кўрсатув кўриниб турарди. Си-би-эй ҳозир машҳур бир муסיқали драмани бераётганди; у тугаши билан тижорат янгиликлари кетади. Агар ҳозир эфирга беришса бу жуда қимматга тушиши мумкин. Наҳотки, қандайдир олти дақиқа бир нарсани ўзгартиришга қодир бўлса?

Шу пайт репортёрлар хонасидаги бир неча компьютердан «би-ип» деган товуш келди. Экранларда равшан «Б» ҳарфи пайдо бўлди. Бу фавқулудда матбуот хабарлари эди. Кимдир хитоб қилди:

— АП Слоунларнинг ўғирланганини хабар қилаяпти.

Америка ички янгиликлари муҳаррирининг столидаги телефон жиринглади. Ласалл гўшакни кўтариб, эшитди-да, вазмин оҳангда деди:

— Ҳамдарлик учун раҳмат. — Гўшакни қўйиб қўйди-да, бўлим бошлиғига юзланди: — Бу Эн-би-сидан, улар ўғирлик ҳақида маълумотга эга эканлигини мамнуният билан билдириб қўйишди. Улар уни ўн иккида беришмоқчи.

Соат сал кам 11.55 ни кўрсатаётганди.

Ниҳоят, Чиппингем қарор қилди:

— Дарҳол эфирга чиқамиз. Ласаллга юзланиб, қўшиб қўйди: — Чакка айт, кўрсатувларни тўхтатсин.

17

Си-би-эй биносининг ер сатҳидан икки қават пастда жойлашган кичкина хонасида иккита оператор ўтирарди: уларнинг қаршисида мураккаб системали узатувчи ускуналар, компьютерлар ҳамда мониторлар турарди. Хонанинг икки ён девори шишадан қилинган бўлиб, ундан узун даҳлиз кўзга ташланиб турар — хонадагилар залдагиларни бемалол кўриб туриши мумкин эди. Бу Си-би-эйнинг асосий техникавий хонаси бўлиб, кўрсатувлар шу ердан бошқариларди.

Кўнгил очар кўрсатувлар, янгиликлар, спорт, кундалик хабарлар, президентнинг мурожаати, Капитолия чангалзорларидаги ўйин тўғридан-тўғри ёки олдиндан ёзиб олинган кўрсатувлар, рекламалар, барчаси шу хонадан туриб узатиларди.

Ҳозир асосий кўрсатув узилганди. Бир неча лаҳза олдин Чак Инсен хонасидан туриб, шошилиш буюрди:

— «Янгиликлар»нинг махсус сонини берамиз. Барча каналларга. Ҳозир эфирга чиқамиз — бошладик.

Инсен гапни тугатар-тугатмас мониторда «Си-би-эй янгиликларининг махсус сони» деган ёзув пайдо бўлди.

Инсеннинг «бошладик» деган гапини эшитган тажрибали оператор шу заҳоти ишга киришганди. Агар Инсен «бошладик» демай туриб ишга киришишни буюрса, унда кетаётган кўрсатувнинг тугагини кутиб, кейин берса бўларди.

Бироқ «бошладик» дегани бошқа кўрсатувларни шу заҳоти узиб, ўрнига бериш керак дегани эди. Бу пайтда реклама кетаётган, тугашига 30 сония қолганди. Оператор тугмачани босиб, Си-би-эйга 25 минг фойда келтирадиган рекламани узиб қўйди. Бошқа тугмачани босиб, экранга янгиликларнинг янги сони ҳақидаги лавҳани киритди — шу заҳоти 20 миллион томошабинга эга экранда оч қизил ҳарфлар пайдо бўлди.

Беш сонияча, оператор ҳарфларни экранда ушлаб турди — бу пайтда телестанциянинг шохобча студиялари ўз кўрсатувларини тўхтатиб, «махсус сон»ни улашди. Шу беш сония ичида сухандон экранда пайдо бўлиб, дона-дона қилиб гапирди:

— Кўрсатувимизни узиб, Си-би-эйнинг махсус янгиликлари билан таништирамиз. Сўз Нью-Йорклик мухбиримиз Дон Кеттерингга.

Бутун мамлакат экранларида Си-би-эйнинг иқтисод бўйича мухбири намоён бўлди.

«Нью-Йорк штатидаги Ларчмонт шаҳарчаси полициясининг хабар беришича, бир соатча олдин Си-би-эй «Янгиликлар» шарҳловчиси Кроуфорд Слоуннинг хотини, балоғатга етмаган ўғли ва отасини ўғирлаб кетишган»...

Соат бу пайтда 11 дан 56 дақиқа ўтганди.

Ўз рақобатчиларини доғда қолдириб, Си-би-эйнинг янгиликлар бўлими воқеа ҳақида биринчи бўлиб хабар беришга улгурганди.

Биринчи қисм тугади.

(Давоми келгуси сонда)

Русчадан

Жаббор ЭШОНҚУЛ

таржимаси

АРТУР ХЕЙЛИ — таниқли Америка ёзувчиси. Асли Англияда туғилиб ўсган, иккинчи жаҳон урушидан сўнг Америкага кетиб, муқим яшаб қолган. «Меҳмонхона», «Сўнги ташриф», «Аэропорт», «Гилдирак», «Катта юк» номли романлар муаллифи. Асарлари дунёнинг жуда кўп тилларига таржима қилинган. Унинг асарларига танқидчилар «замонавий, машиналашган Америка ҳаётининг кўзгуси» деб баҳо беришади. Бугунги кунда Америка ва Европада энг кўп ўқиладиган бу ёзувчи ижодий йўлини ўзи «мен ўқувчилар учун ёзаман», деб тушунтиради. «Телеграф тили»га асосланган «Оқшом хабарлари» романи Америка журналистлари ҳаёти ҳақида. Роман тўртинчи ҳокимият бўлмиш Америка матбуоти ҳақида тўлиқ тасаввур бера олади.

Рухий таҳлилнинг аниқлиги ва чуқурлиги, баён қилиш усулининг соддалиги, воқеаларнинг тадрижий ривож ва ишонарлилиги, характерларнинг нозик тасвири, ифода усулининг теранлиги асарнинг ўқимишли ҳамда таъсирчан чиқишига сабаб бўлган. Роман ҳозирги Америка романчилиги ҳақида маълум бир тушунча бера олади.

Пиримқул ҚОДИРОВ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Она лочин видоси

Мухтасар тарихий роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

ТОҒЛАРГА ТАРМАШГАН БУЛУТЛАР

Хиротнинг баланд жойида барпо этилган Боғи Сафед кўшкидан узоқдаги қорли Искалжа тоғлари кўриниб туради. Кўшкнинг баҳаво шийпониди китоб ва-рақлаб ўлтирган Гавҳаршод бегим гоҳо саҳифалардан кўзини олиб, ўша оппоқ тоғлар атрофида ўралашадиган булутларга ўйчан тикилади. Баланд тоғ тизмаси устидан ошиб ўтолмайдиган оғир қора булутлар чўққилар бошига шамол-бўрон келтириши, дўл ёғдириши бегимнинг кўлидаги Яздий «Зафарнома»сининг таҳликали воқеаларига ўхшаб кетади.

Гавҳаршод бегим Соҳибқирон Амир Темур хонадонига келин бўлиб тушгандан бери ўнлаб йиллар давомида беташвиш ва бежавотир ўтган кунлари жуда кам бўлган. Мудом тоғлар атрофида ўралашган булутларнинг шамол-бўронларини эслатувчи уруш-юришлар, ички-ташқи низоларнинг гирдобини кўрган. Тўғри, бегимнинг толеъига, Шоҳруҳ мирзо фақат қилич чопадиган баҳодир йигит эмас, балки мадраса кўрган, китобни севадиган, оилага астойдил меҳр кўйган фозил инсон бўлиб чиқди. У билан бирга бўлган кунларида Гавҳаршод бегим ўзини бахтиёр ҳис қилади.

Аммо бундай кунлар ҳам жуда камдан-кам бўлади. Чунки Шоҳруҳ мирзо Соҳибқирон отасининг уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик юришларида минглаб навкарларга бош бўлиб, кўп вақт оиладан йироқларда юрди. Амир Темурнинг Йилдирим Боязид билан қилган жанглирида Шоҳруҳ «баронғор» деб аталадиган ўнг қанотга бош бўлди. Ана шу баронғор кўшинлари биринчи бўлиб Боязид аскарларининг сафини ёриб ўтдилар ва Рум султонининг ўзи турган баланд тепаликни кечки пайт ишғол қилдилар. Йилдирим Боязид байроқдори билан бу тепалиқдан тушиб қочишга мажбур бўлди. Бу — мағлубият аломати эди. Рум султони қочганини кўрган унинг кўшинлари ҳам тўрт томонга тўзғиб кетдилар. Шу вазиятда Маҳмуд Султон ўз қувғинчилари билан Йилдирим Боязиднинг кетидан етиб бориб, уни асир олди.

Шоҳруҳнинг бу улкан жангда кўрсатган жасорати учун Соҳибқирон отаси унга шарқий ва ғарбий вилоятларнинг қулфи-калити ҳисобланадиган Хуросон вилоятини иноят қилди.

Гавҳаршод бегим «Зафарнома» саҳифаларида мана шу ҳодисаларнинг таърифини ўқиганда ўз умр йўлдошидан астойдил ифтихор қилиб кўйди. У Шоҳруҳ мирзони Амир Темурнинг энг жозибали ва истеъдодли ўғли деб билади. Лекин ҳасадгўйлар Соҳибқирон билан Шоҳруҳ орасига губор солишга ҳаракат қилганлари ҳам бегимга сир эмас.

Етти йиллик юришдан сўнг лоақал бирор йил дам олмасдан тўрт ой ўтар-ўтмас яна Хитой юришини бошлаш эл-улусга ҳам, хусусан, соғлиғини анча олдириб қўйган Соҳибқироннинг ўзига ҳам жуда оғир тушишини Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ мирзога бир неча марта ётиги билан айтди:

— Ҳазрат, отангиз сизга ишонадилар. Бир сўзлашинг. Хушомадгўйларнинг гапига қўй ишонмасинлар.

— Рост, отам анча касалмандлар. Ёшлари етмишга яқинлашди. Шу аҳволда Хитойдай улкан мамлакатга юриш қилиш... Хушомадгўйлар: «Ҳали ҳам баҳодир йигитдайсиз, Хитой юришидан яна бир оламшумул ғалаба билан қайтишингиз аниқ!» дермишлар... Мен отамга тўй пайтида айтдим: «Ҳазратим, бирор йил дам олсангиз яхши бўлармиди?» деб кўрдим. «Чарчаган бўлсангиз, майли, сиз дам олинг, Хитойга мен ўзим қўшин тортаман!» дедилар. Не қилай? Хитой юришидан олдин бўлган катта машваратга мени таклиф ҳам қилмадилар. Соҳибқиронни юзма-юз олишувларда енголмаган ғанимлар энди беҳисоб мақтову мадҳиялар ёрдамида уни борса-келмас ҳарбий юриш гирдобига тортмоқчиларми?... Билмадим...

Бу таҳликали юришга бобоси ёнида ўн бир ёшли Улуғбек ҳам кетганлиги Гавҳаршод бегимни қаттиқ хавотирга солгани бежиз эмас экан. Соҳибқирон қаҳратон қиш совуғида Ўтрорда вафот этгандан сўнг бошланган алғов-далғовлар ёш Улуғбекнинг бошига не қулфатларни солмади!

Соҳибқирон ўлим тўшагида ётганда унинг донишманд хотини Сарой Мулк Хоним ва ишонган амирларидан Шоҳмалик унга Шоҳруҳни бир неча марта эслатадилар, улкан мамлакатни идора қилиш шу ўғилнинг қўлидан келишини айтадилар. Лекин Амир Темур ёши каттароқ бўлган, Кобул ва Қандахор томонларда ҳоким бўлиб турган Мирзо Пирмуҳаммадни валиаҳд деб васият қилди. Улуғбек бобосининг бу васиятига шак келтирмай, унинг тобутини момоси Биби хоним билан бирга Ўтрордан Самарқандга кузатиб келди.

Марҳумнинг энг ишонган одамлари унинг ўлимини Мирзо Пирмуҳаммад етиб келгунча сир тутишга аҳдлашган эдилар. Аммо амирлардан бири — кейинчалик Халил Султон билан иттифоқдош бўлган ва унинг ёрдамида Амир Темурнинг энг гўзал ёш хотини Туман оғони сурбетларча ўз никоҳига олган Амир Шайх Нуриддин — бу сирни Халил Султонга хуфиёна етказган экан. Халил Султон Самарқандга яшириқча чопар юбориб, Соҳибқироннинг ўлимидан ўз хотини Шодимулк бегимни хабардор қилади. Самарқанд доруғаси Амир Арғуншоҳ Халил Султонга хотин томонидан қариндош эди. Шодимулк бегим юқоридаги сирни Арғуншоҳга етказди. Ўз гўзаллиги билан ҳар қандай эркакни сеҳрлаб ола биладиган Шодимулк бегим «Агар Халил Султон тахтга чиқса, сиз бош вазир бўлгайсиз!» деб Арғуншоҳни ишонтиради, унга бир дунё олтину жавоҳирлар бериб, фитнага шерик қилади.

Шундан кейин Самарқандга бобосининг тобути билан Улуғбек етиб келади. Унинг ёнида оталиғи Шоҳмалик, момоси Сарой Мулк Хоним, Туман оғо ва бир неча юз кўриқчи аскарлар, мулозимлар бор эди. Амир Арғуншоҳ тобутни Сарой Мулк Хоним ва Туман оғо билан бирга Самарқанд кўрғонига киргизади. Аммо Улуғбек билан унинг одамларини шаҳарга киргизмай туриб олади. Сабабини сўраганларида:

— Валиаҳд тайинланган Мирзо Пирмуҳаммад етиб келгунча бошқа тахт даъвогарлари кўрғонга кирмасликлари керак! — деб важ кўрсатади.

— Ахир биз тахтга даъвогар эмасмиз-ку! — дейди Улуғбек.

— Мени маъзур тутинг, амирзода, сиз даъвогар бўлмасангиз, атрофингиздаги беку амирлар, албатта, даъво қилурлар. Сиз билан отангиз Шоҳруҳ мирзони Самарқанд тахтига муносиб кўрувчилар оз эмас!

Гап нимадалигини энди тушунган Улуғбек оталиғи Шоҳмалик ва мулозимлари билан бирга Самарқандга киролмай Бухорога кетадилар. Эртаси куни Халил Султон ўз қўшини билан Самарқандга етиб келади. Амир Арғуншоҳ ва шаҳар аъёнлари уни қучоқ очиб кутиб оладилар.

Уларнинг назарида, Мирзо Пирмуҳаммад ҳали узоқда бўлгани учун унча хатарли эмас эди. Халил Султоннинг тарафдорлари шу атрофда юрган Улуғбекни ва унинг Ҳиротдаги отаси Шоҳруҳни ўзларининг энг хатарли рақиблари деб би-

лар эдилар. Шунинг учун улар Бухоро аркида турган Улуғбекни йўқ қилиш учун Амир Ҳамза деган доруғани ишга соладилар. Хайрият, Улуғбек зийраклик қилиб, хатарни вақтида сезиб қолади. Унинг беқларидан бири аркдан махфий чиқиб кетиладиган ер ости йўлини билар экан. Улуғбек ўз одамлари билан шу йўлдан кечаси қочиб чиқади ва Ҳиротдаги Шоҳруҳ мирзо паноҳига шошилади.

Халил Султон тарафдорлари Улуғбекни Амударё бўйига таъқиб этиб борадилар. Улар Улуғбекни тутиб келиш ёки Турондан қувиб чиқариш ҳақида топшириқ олган эдилар.

Улуғбек бу таъқибу таҳликалардан қийналиб озиб кетганини кўрган Гавҳаршод бегим ўғлини бағрига босиб йиғлаб юборди:

— Энди ўғлимиз ёнимизда бўлсин, ҳазратим, худо хайрингизни берсин, Улуғбекни Туронга бошқа юборманг!— деб Шоҳруҳдан илтижо қилди.

— Аммо биз бўш келсак Халил Султон Хуросонга ҳам бостириб келгай!— деди Шоҳруҳ мирзо.— Бу гумроҳ йигит соҳибқирон бобосининг васиятига қарши боргани учун жазо олмоғи керак!

— Халил Султоннинг жазосини парвардигор ўзи бергай!— деди бегим.

Халил Султоннинг довурак саркарда ва истездодли лашкарбоши эканини Шоҳруҳ мирзо ҳам яхши биларди. У билан жанг қилиш жуда хатарли бўлишидан ташқари тахт таллашишга ўхшаб кетарди. Ҳолбуки, Шоҳруҳ мирзо Хуросонда ўз тожу тахтига эга бўлиши мумкин эди.

Бу фикр унинг амирлари ва аёнларига ҳам маъқул тушди. Шоҳруҳ мирзо Хуросон подшоси деб эълон қилинди ва номи хутбага қўшиб ўқиладиган бўлди.

Халил Султон эса Турон ҳукмдорига айланди. Шоҳруҳ мирзо арқонни узун ташлаб, у билан сулҳ тузди. Бу сулҳга биноан Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерлар Халил Султон ихтиёрига берилди, чап қирғоқ Шоҳруҳ мирзода қолди.

Вақт — адолатли ҳакам — Халил Султонга қарши ишлаётганини кўпчилик сезиб турарди. Чунки Халил Султон улуғ бобосининг арвоҳини чирқиратиб, унинг васиятига хиёнат қилгани учун эл-юртнинг назаридан қолмоқда эди.

Бунинг устига улар Амир Темур йиққан беҳисоб олтину жаҳоир хазиналарини очиб, ўз тарафдорларига ҳовучлаб улашмоқда эдилар. Қалъа девори устига чиққан Шодимулк бегимнинг пастда турган издиҳомга йирик-йирик олтин тангаларни хазон япроқларига ўхшатиб сочаётганини мусаввирлар елга совурилган бойликлар тарзида тасвир этганлари Гавҳаршод бегимнинг кўз олдида турибди.

Ваҳоланки, бу бойликларда бошқа темурийларнинг ҳам ҳақлари бор эди. Бобосининг сўнгги иродаси билан валиаҳд тайинланган Мирзо Пирмуҳаммад Халил Султон билан Шодимулк бегимнинг ноҳўя ишларидан даргазаб бўлиб, унга қарши қўшин тортди. Амударё бўйида икки амакиваччалар қаттиқ жанг қилдилар. Икковининг ҳам салоҳияти зўр, лашкари кўп эди. Охири Халил Султоннинг қўли баланд келди. Мирзо Пирмуҳаммад енгилиб Балхга чекинди. Сўнг бу ерда ишонган вазири Пир Али Тоз томонидан хиёнаткорона ўлдирилди.

Бу ғалабадан кейин Халил Султон босар-тусарини билмай ҳовлиқиб, айшу ишратга берилди. Давлат ишларига хотини Шодимулк бегим аралашиб, Бобо Турмуш деган бир қариндошини вазири аъзам қилиб кўтарди. Халил Султонга тожу тахтни олиб берган Худойдод Ҳусайний, Амир Арғуншоҳ бир четга суриб ташланди. Халил Султонга она ўрнида тарбия берган Сарой Мулк Хоним сирли бир тарзда тўсатдан вафот этди. Унга Бобо Турмуш заҳар бериб ўлдиргани ҳақида овозалар тарқалди. Улар яна Амир Темурнинг хотирасини беҳурмат қилиб, унинг садоқатли беваси Туман оғони Шайх Нуриддинга мажбуран никоҳлаб бериб Самарқанддан чиқариб юбордилар.

Норозиликлар тобора кучайиб, охири катта бир гуруҳ амирлар ва навкарлар Халил Султонга қарши исён кўтардилар. Самарқанднинг кунчиқиш томонидан Шероз деган қишлоқ ёнида Худойдод Ҳусайний бошлиқ исёнчилар Халил Султон қўшинини тор-мор қилиб, ўзини асир олдилар.

Асл воқеадан беҳабар одамлар «Шоҳруҳ мирзо Халил Султонни урушда енгди, Самарқанд тахтини ундан тортиб олди» деган миш-мишларга ишонадилар. Ваҳоланки, Шоҳруҳ мирзо Халил Султон билан бирор марта қилч яланғочлаб жанг қилган эмас, Халил Султонни тахтга чиқарган амирларнинг ўзи Худойдод

бошчилигида уни тахтдан туширдилар. Унинг хотини Шодимулк бегимни ҳам канизлари билан асир олишиб, Шаҳрисабзга етиб келган Шохруҳ мирзо хузурига юбордилар.

Амир Худойдод тожсиз подшо бўлиш ниятида эди. Бунинг учун марҳум Муҳаммад Султоннинг ўғли бўлган ўн икки ёшлик бўшангина Муҳаммад Жаҳонгирга Самарқанд тахтини бериб, давлатни унинг номидан ўзи бошқармоқчи эди.

Шохруҳ мирзо отасининг пойтахтини Худойдодга осонгина бериб қараб турадиган анойилардан эмас эди. У қатъият билан Худойдодга қарши ҳамла қилди.

Амир Худойдод Шохруҳга бас келолмаслигини сизди, Самарқандни жангсиз ташлаб чиқди ва Хўжандга қараб қочди. У ердан Мўғулистон подшоси Муҳаммадхоннинг хузурига бориб кўмак сўради.

Бундан олдинроқ Шохруҳ мирзо Муҳаммадхонга элчилар ва нодир совғалар юбориб, икки орада яхши муносабат ўрнатган эди. Худойдодга ўхшаган битта қочқин туфайли Шохруҳ билан орани бузиш Муҳаммадхоннинг манфаатига тўғри келмас эди. «Ўз валинеъматларига шунча хиёнатлар қилган Худойдод бизга вафо қилармиди?» деб, унинг бошини кесдириб Шохруҳга жўнатиб юборди.

Халил Султон Худойдоднинг асоратидан қутулгандан кейин Туркистон томонга қочиб кетди. У Шохруҳ мирзо хузурига боришдан кўрқарди. Чунки Шохруҳ Самарқандда кўп ёвузликлар қилган Бобо Турмуш билан Амир Аргуншоҳни қатл эттирганини Халил Султон эшитган эди.

Шодимулк бегим Шохруҳ мирзо даргоҳига келтирилганда ўлимга ҳукм бўлишидан кўрқиб дағ-дағ титрарди. Гавҳаршод бегим орага тушиб, шафоат сўради:

— Ҳазратим, бу аёл қилган гуноҳлари учун минг бор узр сўрамоқда! Бир лаҳза арзини эшитинг!

Шохруҳ мирзо Шодимулк бегимни қабул қилганда бу чиройли жувон юм-юм йиғлаб, ергача бош эгиб илтимос қилди:

— Мен гумроҳлик қилдим! Майли, мени ўлимга буюринг, подшойи олам! Лекин Халил Султонни қутқаринг! Унинг душмани кўп! Бирон жойда ўлдириб кетмасин! Бечорани қутқаринг!

Ёш аёл бош эгиб шундай сўзларни айтгандан кейин, Шохруҳ мирзо уни бирон жазога буюришни ўзига эп кўрмади.

Туркистон томонларда юрган Халил Султон Дашти Қипчоқдаги кўчманчи чингизийларнинг қуролига айланиб қолиш хавфи бор эди. Ўша томонларда янги бир фитна кўзғалишига йўл қўймаслик учун Шохруҳ мирзо кўшин тортиб Туркистонга борди ва Узун Ота деган жойда Халил Султон билан учрашди.

— Энди ўтган ишга салават, сиз менинг жигаримсиз!— деб, қучоқ очиб Халил Султон билан ярашди.

Ўзаро келишувга биноан, Халил Султон отаси Мироншоҳ ҳукмронлик қилган Исфаҳон ва Озарбайжон томонларга ҳоким бўлиб тайинланди. Шохруҳ мирзо Самарқанд тахтини Улуғбекка иноят қилди.

Халил Султон ва унинг хотини Шодимулк бегим Шохруҳ мирзо ва Гавҳаршод бегимлар билан бирга аввал Ҳиротга бордилар. У ерда бир қанча вақт меҳмон бўлиб, подшоҳ оиласидан иззат-икром кўрдилар. Шундан сўнг Шохруҳ мирзо уни бир неча минг кўшин билан Эрон ва Озарбайжоннинг ўша замондаги пойтахти Райга¹ жўнатди.

Самарқандда Мирзо Улуғбек Шохмалик билан бирга Шайх Нуриддин фитнасини ҳам баргараф қилганларидан сўнг эл-юрт хийла тинчиди. Шундан кейин Шохруҳ ва Улуғбек Амир Темур тузган улкан давлатда яна қатъий тартиб ўрнатиб, уни донолик ва аҳиллик билан бошқарган йилларда Гавҳаршод бегим беш вақт намозни қанда қилмай парвардигорга шукроналар айтди.

Онанинг эзгу орзуси энди ушала бошлади. Умумий сони икки юз мингдан ошиб кетган кўшин тинч замонларда уч-тўрт баробар қисқартирилди. Ҳарбий куч-

¹ Р а й — Ҳозирги Техронга яқин бўлган қадимий шаҳар.

лардан тежаб қолинган маблағлар ҳисобига янги боғлар барпо этилди. Мадрасалар, йўллар, кўприклар қурилди, катта шоҳариқлар қазилиб, қақроқ ерларга сув чиқарилди.

Шоҳруҳнинг ўғилларидан бирортаси — на Улуғбек, на Иброҳим, на Бойсункур — оталарига қарши исён қилганлари йўқ. Отанинг хушёрлиги, донолиги, барча жиловларни бир қўлда яхши тутганлиги туфайли оға-инилар бир-бири билан ёв-лашмасдан, ҳар қайсиси ўзи яхши кўрган иши билан банд бўлди. Бу ўғиллар қийинчилик кўриб пишган, ҳарбий юришларда машаққат чекиб чиниққан эдилар.

Аммо фаровон замонларда кўпроқ ўйин-кулгу, айшу-ишрат билан ўсган Шоҳруҳнинг неваралари ноаҳил, бир-бири билан қирпичоқ. Бу ёшларда сарфланмаган кучлар кўп, ота-боболари каби катта ғалабаларга эришиб тождор бўлиш иштиёқи чексиз. Атрофларидаги амиру беклари тоғларга тармашган булутларга ўхшаб, уларнинг бошларига тахтпарастлик балоларини ёғдиришади. Бунни сезиб ташвишланган Шоҳруҳ мирзо кечкурун давлат ишидан бўшаганда Боғи Сафедга келиб Гавҳаршод бегимга дил ёрди:

— Невараларингиз май базмлари қилармишлар! Кайф устида обрў талашиб, уришармишлар. Бундан қўрққулик, бегим!

— Рост, мен ҳам бунни сезиб, ташвишланиб юрибмен!

— Қуруқ ташвиш чекиш билан иш битмайдир, бегим! Жилонни қўлга олмоқ керак. Ёдингизда борми, ҳазрат отам Улуғбекдек неваралари тарбиясини кайвони хотинлари Сарой Мулк Хонимга топширган эдилар. Раҳматлик Бибиҳонимни отам «она лочин» деб улуғлар эдилар. «Авлодларимни лочиндай юксакка парвоз этадиган қилиб тарбияланг!» дердилар.

— Ҳа, минг афсус, Сарой Мулк Хоним оламдан бевақт кетдилар.

— Аммо сиз ҳам Бибиҳонимнинг салафларидансиз, бегим. Бугунги темурийлар хонадонидида сиз кайвони она бўлиб қолдингиз. Полопон лочинларимизни энди сиз учирма қилмоғингиз керак. Уларни амалпараст беку аёнларнинг кутқуларидан омон сақлай олмасак, кейин пушаймон бўлурмиз!

— Сиз ҳақсиз, ҳазратим!— деб Гавҳаршод бегим ўрнидан туриб Шоҳруҳга таъзим қилди.— Бу олий ишончингиздан бошим кўкка етди!

Шу кундан эътиборан умидлик шаҳзодалар Гавҳаршод бегим тарбиясига берилди. Улар бегим турадиган улкан Боғи Сафедга кўчириб келинди.

АБДУЛАТИФНИНГ ИЛК ИСЁНИ

Гўзал чорчаманлар, сарв ва санобар дарахтлари билан безанган боғнинг икки томонидаги алоҳида кўшкларни Улуғбекнинг ёш ўғли Абдулатиф ва унинг амакиваччаси Алоуддавла эгалладилар.

Алоуддавлянинг отаси Ҳиротда Шоҳруҳ саройида бош вазир бўлган ва Улуғбек билан бир ота-бир онадан туғилган Бойсункур мирзо эди. Улуғбекнинг биринчи ўғиллари ёшлигида ўлиб кетишган, улардан кейин туғилган Абдулатиф амакиваччаси Алоуддавлага нисбатан бир неча ёш кичикроқ эди. Бир чеккаси шу сабабдан Гавҳаршод бегим Алоуддавлага кўпроқ эътибор берарди. Айниқса, Бойсункур мирзо ўттиз уч ёшида ичкиликни кўп ичиш оқибатида касалланиб вафот этганидан кейин фарзанд доғида қуйган она Бойсункурга жуда ўхшайдиган хушфезл ва ёқимтой Алоуддавлага алоҳида меҳр қўйди. Момосининг ҳаракатлари билан Алоуддавла йигит ёшида Шоҳруҳ саройида девонбоши — вазир даражасига кўтарилди.

Абдулатиф ундан озгинроқ, ранги заҳилроқ бўлса ҳам, зеҳни жуда ўткир, ўқиган нарсаларининг кўпини ёд билар, ўзи ҳам яхши шеърлар ёзар, мушоираларда доим Алоуддавляни ютиб чиқарди. Тўққиз-ўн ёшларида улар ёғочдан ясалган қиличларини бир-бирига шақ-шук уриб машқ қилишган бўлса, балоғатга етиб, йигит бўлиб қолган кезларида ҳақиқий қилич билан куч синашадиган бўлди. Абдулатифнинг ёши кичик бўлса ҳам билагига кучи кўп, оталиги уни «қиличбозликда соҳибқирон бобокалонингизга тортгансиз», деб мақтайди.

Бир кун қиличбозликдан машқ ўтказаетганларида Алоуддавлянинг қўлидаги

қиличини Абдулатиф чаптастлик билан уриб ерга тушириб юборди. Қўли қаттиқ қайрилган Алоуддавла оғриқ зарбидан инграб, ўртанча бармоғининг қилич кесиб кетган жойини чап қўли билан чангаллади.

Шу воқеанинг устига келиб қолган Гавҳаршод бегим Алоуддавлянинг бармоғидан қон оқаётганини кўрди-ю, қилич тутган Абдулатифни жеркиди:

— Амирзода, бунчалик бешафқатсиз?!

— Узр, нохосдан тиф текканини билмай қолдим!

— Нохосдан эмас, атайлаб тиф урдингиз!— деди Алоуддавла ва момосига юзланди.— Менга девонда катта лавозим берилгани учун бахиллиги келиб юрган эди. Мана, аламини олди!

— Бахил ўзингиз!— деди Абдулатиф ҳам аччиғланиб.— Менинг отам Самарқанд тахтида йигирма йилдан буён подшоҳ! Сиз отангизнинг подшоҳ бўлолмай кетганидан армондасиз! «Энди тахт навбати меники, бобом мени валиаҳд тайин этгай, сиз менинг хизматимни қилгайсиз!» деб мақтаниб юрибсиз!

— Вой, беандиша!— деб Гавҳаршод бегим Абдулатифнинг сўзини кесди.— Бу сўзлар Хоқони Саййиднинг қулоқларига етиб борса не бўлишини билурмисиз? Ҳалитдан тожу-тахт даъвосини қилишга уялмайсизларми?!

— «Валиаҳд бўлурмен» деб даъво қилган эркатойингиз-ку!— деб сўз қайтарди Абдулатиф.

— Аввало, сиз чақимчилик қилишдан уялинг!.. Илкига қилич уриб ярадор қилганингиз устига яна бундай беодоб гаплар!.. Бунинг учун Хоқони Саййид сизга жазо буюрмоқлари керак!

Туғилган шаҳри Самарқандни соғиниб, ота-она меҳрини қўмсаб юрган, Ҳиротда ўзини гаровда ушлаб турилгандай сезадиган Абдулатиф момосининг сўнгги гапларидан қаттиқ хафа бўлди ва йиғламсираб ўз кўшига қараб кетди.

Ўша куни кечаси Абдулатиф бўлган воқеани Жунайид Бўта деган сирдош бегига айтиб берди-ю:

— Хўрлик бас, Самарқандга кетгаймиз!— деди.

— Шундай қаҳратон қишда... Амударёдан қандай ўтгаймиз?

— Бу ерда ўгай бола бўлиб яшаш жонимга тегди! Алоуддавла ўз туғилган шаҳрида, ҳамма унга меҳрибон. Самарқандга борсак, ҳазрат отам менга ҳам меҳрини кўрсатиб, биронта лавозим бермасмиди?! Ахир соҳибқирон бобом отамни ўн бир ёшида Тошкенту Сайрамларга ҳоким қилиб тайинлаган эканлар-ку. Мен ўн етти ёшдамен! Қачонгача момомга мутеъ бўлиб юргаймен?

— Агар ҳазрат отангиз Тошкентними, Фарғонаними сизга берсалар... унда биз...

— Унда сиз менинг соҳибихтиёр эшикоғам, биринчи амирим бўлурсиз!

Бундай катта лавозимлар олдида қиш совуқлари ҳам Жунайид Бўтанинг кўзига кўринмай қолди. Икковлари йўл тайёрлигини кўриб, содиқ навкарларидан ўттиз кишини ўтовдаги отлари билан Ҳиротдан яширинча олиб чиқдилар-да, Самарқандга жўнаб кетдилар.

Невараси Абдулатифнинг Самарқандга аразлаб кетиб қолганини эшитган Шоҳруҳ мирзо Гавҳаршод бегимни Боғи Жаҳонородаги хонайи хосга чақиртирди.

— Сиз нечук Абдулатифни хафа қилдингиз, бегим?— деб қаҳр билан сўради.

— Не қилай, ҳазратим, Абдулатиф Алоуддавлянинг илкига тиф урибдилар!

— Сиз нуқул Алоуддавла дейсиз! Улуғбек сизга ўгайми? Ўғли аразлаб борса Улуғбек билан орамиз бузилиши мумкинлигини нечун ўйламайсиз? Алоуддавла ҳалитдан тожу-тахтга талпинармиш! Валиаҳд бўлмоқчи эмиш! Уни эрка қилиб ҳовлиқтирган сиз эмасми?!

Хуфиялар алақачон ҳамма гапни оқизмай-томизмай Шоҳруҳ мирзога етказганини сезган Гавҳаршод бегим титроқ қўлларини кўксига қўйиб:

— Мен, заифангиз, кўнгли бўшлиқ қилган бўлсам авф этинг,— деди.— Бевақт вафот этган фарзандимиз Бойсунқур мирзодан ёдгор бўлиб қолган Алоуддавлага меҳр қўйганим рост. Лекин сўзимга инонинг, ҳазратим. Абдулатиф билан унинг отаси Улуғбекка менинг меҳрим бундан ортиқ бўлса борки, кам эмасдир!

— Кам эмаслиги... фақат оғиздами ёки... амалда исботи борми?

Бугун ҳаво совуқ бўлгани учун эр-хотин иккови ҳам пўстин кийишган, ташқарида қор ёғиб, изғирин шамол эсмоқда эди.

— Агар... менинг сўзларимга исбот талаб қилинса... Хўп, ижозат беринг, ҳозир қиш чилласи бўлса ҳам, Самарқандга йўл олай. Аналик меҳрим қандайлигини Мирзо Улуғбек олдида исбот этай, Абдулатифни Ҳиротга олиб қайтай!

Ҳиротдан Самарқандга қиш кунда отлиқ бориб келиш учун сал кам бир ой вақт кетар эди. Ёши олтмишдан ошган Гавҳаршод бегим бундай машаққатли сафарга бардош бера олармикан? Келинчаклигида унинг қанчалик гўзал ва шижоатлик аёл бўлгани Шоҳруҳнинг эсига тушди:

— Ҳали ҳам йигирма ёшдаги ғайратларингиздан бор экан-да, бегим?

— Фарзанд меҳри ёшга қарамас экан, ҳазратим. Мен тўнғич ўғлимиз Улуғбекни жуда соғиниб юрибмен. Аммо неварамиз Абдулатифнинг феъли ёмон. Ҳалидан тожу-тахтга ҳавасманд.

— Мен ҳам буни сезиб юрибмен. Баъзи Самарқанд беклари Улуғбекнинг мадрасада мударрислик қилиб, илми нужумга берилиб кетганидан норози. Улар Абдулатифни отасидан кўра подшоликка муносиброқ деб билар эмишлар. Махфий ахборотлардан шуни билганим учун Улуғбек мирзонинг тинчини ўйлаб, Абдулатифни Ҳиротдан кетказмай юрган эдим.

— Рост, Абдулатиф Улуғбек учун ҳам хатарли. Рухсат беринг, мен бориб уни қайтариб олиб келай!— деди Гавҳаршод бегим.

Хонайи хосда икковлари ўлтирган эдилар. Йўғон гавдалиқ Шоҳруҳ мирзо кўзлари алланечук ялтираб ўрнидан турди. Гавҳаршод бегим ҳам жойидан кўтарилди. Майин соқол-мўйлови силлиқ тарашланган барваста Шоҳруҳ мирзо ҳали ҳам хипчабўй бегимни меҳр билан бағрига босди-да, юзидан, кўзидан ўпди:

— Мард аёлсиз, сафарингиз бехатар бўлиши учун неки зарур бўлса муҳайё қилурмиз!

Ўша кунни Шоҳруҳнинг буйруғи билан Самарқандга чопар юборилди ва Гавҳаршод бегимнинг йўлга чиқаётгани ҳақида Улуғбекка хабар қилинди.

Гавҳаршод бегим қор бўралаб ёғаётган совуқ кунда Ҳиротдан отлиқ жўнаб кетди. Шоҳруҳ мирзо унга юздан ортиқ қўриқчилар, хизматчилар, канизу навқарлар қўшиб берган эди. Бегим от устида жуда толиқса ёки совуқдан қийналиб қолса, уни атрофи кигиз билан ўралган, ичи бир қадар илиқ тахтиравонга олишарди. Саккиз бақувват йигит тахтиравоннинг тўрт томонидаги узун дасталарини елкаларига қўйиб, эҳтиёт билан кўтариб борар эдилар. Бундай ҳолда тез юриб бўлмас, сафар узокқа чўзилар эди.

Онаси келаётгани ҳақидаги хабар Улуғбекка шамол тезлигида етиб борди. Қор-кировли қиш кунларида кекса онаси йўлларда қандай азоб тортишини кўз олдида келтирган Улуғбек барча ишларини ташлаб, Самарқанддан Амударё бўйига қараб шошилди. Гавҳаршод бегим Ҳирот томонидан Амударёнинг чап қирғоғига яқинлашгунча Улуғбек ҳам Бухоро ва Қоракўл орқали дарёнинг ўнг қирғоғига етиб келди.

У вақтларда Амударёда бирорта кўприк йўқ эди. Қишки дарёдан отлиқ ўтиб бўлмас, сувнинг саёз жойлари музлаган, аҳён-аҳёнда музлар кўчиб бир-бирига зарб билан уриларди. Бу асов дарёдан қишда кемада ўтиш ҳам хатарли, катта музлар кемани ағдариб юбориши мумкин. Шундай бўлса ҳам Улуғбек мустаҳкам бир кемага тушиб, онаси турган чап қирғоққа ўтиб келди. Гавҳаршод бегим кўпдан бери кўрмаган ўғлини бағрига босганда кўзларида қувонч ёшлари йилтиради.

— Хуш келибсиз, ҳазрат онажон! Самарқанду Бухоро Сизга пешкаш! Нариги қирғоқда Абдулатиф йўлингизга пойандоз тўшаб турибдилар!

— Абдулатиф ҳам келдими?! Хайрият!

Яна ўша кемага тушиб ўнг қирғоққа ўтгунларича бебош тўлқинлар катта-катта муз парчаларини бир неча марта кемага олиб келиб урди. Кема чайқалиб силкинганида Гавҳаршод бегим барра пўстин кийган Улуғбекнинг бақувват елкаларидан ушлаб мувозанат сақларди:

— Улуғ ўғлим, тўнғич ўғлим, суянган тоғимсиз!— деб Улуғбекни болалик пайтидагидек эркалатиб сўзларди. Ўнг қирғоққа кема тўхтаган жойга чиндан ҳам

кип-қизил гилам пойандозлар тўшалганди. Пойандоз четида хипча бўйли новча Абдулатиф момосини таъзиму тавозеълар билан кутиб олди. Гавҳаршод бегим унинг эгилган бошини қўллари орасига олиб:

— Момоси ўргилсин Латифжондан!— деб пешонасидан ўпди.

Дарёдан ўтиб келгунларича кун кеч бўлган эди. Шунинг учун дарёнинг ўнг қирғоғидаги Калиф қўрғонига тунагани кирдилар.

Она, ўғил, невара шоҳона дастурхон атрофида хушу хурсанд суҳбатлашиб ўлтирганларида Гавҳаршод бегим Абдулатифга кулимсираб тикилди:

— Амирзода, сиз ҳам бу ерга келганингиздан беҳад шодмен. Самарқандда шунча кун ота-она ҳузурда бўлдингиз. Энди шу ердан тўғри Ҳиротга қайтақол-сак ҳазрат бобонгизни ҳам қувонтирган бўлув эдик...

Абдулатиф бошини эгиб узр сўради:

— Ҳазрат моможон, мен ҳали ота-онам дийдорига тўйганим йўқ.

— Шундайми?— деб Гавҳаршод бегим Улуғбекка қаради.

— Албатта, киш совуқларида сизни йўл азобига қўймасак яхши бўларди,— деди Улуғбек.— Бироқ бутун Турон аҳли Сизни кутиб олишга тайёргарлик кўрмоқда. Бухорода, Ғиждувонда йўлингизга кўз тикканлар кўп. Хусусан, мирзо Абдулатифнинг оналари... келинингиз Ҳусн Нигор бегим Самарқандда сизни интизор бўлиб кутмоқдалар.

Улуғбекнинг учинчи хотини Ҳусн Нигор бегим Султон Халилнинг қизи эди. Султон Халил Райда ўттиз уч ёшида сирли бир тарзда вафот этган, унга заҳар берилган деган тахминлар юрарди. Суюкли эрининг мусибатини кўтаролмай Шодимулк бегим ҳам заҳар ичиб оламдан ўтган эди. Бу жудоликлар Халил Султоннинг онаси Хонзода бегимга ҳам оғир зарба бўлиб тушган, Ҳусн Нигор беш ёшлигида суюкли момосидан ҳам айрилиб, кўнгли чўкиб ўсган эди. Улуғбек унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб уйланган, кўнгли нозиклигини ҳисобга олиб хафа қилмасликка интилар эди. Ҳусн Нигор бегим Абдулатифни туққандан кейин нуфузи анча кўтарилган. Чунки ҳозир Улуғбекнинг катта ўғли Абдулатиф тахт вориси саналар, ҳарамда унинг онасига алоҳида эҳтиром кўрсатиларди.

Гавҳаршод бегим шунинг ҳаммасини хаёлидан бир-бир ўтказди-да:

— Майли, мен ўзим ҳам Бухоро-ю, Самарқандни соғиниб юрибмен,— деди.— Қадамжойларни зиёрат қилиб, келинларимни кўриб қайтгаймен!

Бу сўзлардан енгил тортган Абдулатиф кўлини кўксига қўйиб, момосига миннатдорчилик билдирди.

Улар эртаси куни Бухорога томон йўл олдилар. Бу ерда бир кун тўхтаб, Чашмаи Айюбдан сув ичдилар, Баҳовиддин Нақшбанд мақбарасини зиёрат қилдилар.

Бухоро ва Ғиждувонда Улуғбек қурдирган муҳташам мадрасалар онасига жуда маъқул бўлди. Гавҳаршод бегим бундан беш йил олдин Ҳиротдан келганда Ғиждувонда бир кеча тунаб ўтган, Абдухолик Ғиждувонийга эътиқоди борлигини айтган:

— Болам, Абдухолик Ғиждувонийга Хизр Алайҳиссалом ўзи таълим берган экан!— деган эди.— Унинг устози авлиё Юсуф Ҳамадоний бўлган. Абдухолик Ғиждувонийнинг мақбараларини обод қилсангиз бошингизга савоб ёғилгай!

Улуғбекнинг ўзи ҳам Абдухолик Ғиждувонийни буюк авлиё деб биларди. Шунинг учун Ғиждувонда унинг номи билан улкан бир мадраса ва мақбара қурдирди.

Гавҳаршод бегим бу гал Ғиждувонга келганда мадрасани кўриб беҳад қувонди. Улуғбек Абдухолик Ғиждувоний мақбараси олдида онаси шарафига жонлик сўйдирди, дошқозонларда палов дамлатиб, минглаб одамларга худойи ош тортдирди.

Бунинг ҳаммаси учун Гавҳаршод бегим ўғлидан астойдил миннатдор бўлди. Аёллар одатига биноан азонда офтоб чиқмасдан олдин Абдухолик Ғиждувоний мақбарасига зиёратга келиб, тиловат қилди:

— Илоҳим шу мақбарани қурдирган ўғлим Улуғбекни парвардигор паноҳида асрасин, Ҳазрат Абдухолик Ғиждувонийнинг арвоқлари доим унга мададкор бўлсин, неварам Абдулатифга худо инсофу қаноат берсин, ота-бола доим бир-бирига меҳру оқибатлик бўлсин!— деб юзига фотиҳа тортди.

Самарқандга боргунча яна неча марта тўхтаган бўлсалар ҳамма жойда

Гавҳаршод бегимни «Маҳди Улё» — «Авлиё она» деб эъзозлашар, хусусан, аёллар унинг дуосини олишга интилишар, бегимнинг кийимларига тегиб қолган қўлларини кўзларига суртиб ўпишар эди. Самарқанддаги эъзоз-икромлар бундан ўн чандон баланд бўлди. Улуғбек ва унга яқин одамларнинг иссиқ меҳри туфайли қиш совуқлари ҳам Гавҳаршод бегимнинг хаёлидан узоқлашиб кетди. Улуғбек Кўҳак тоғи этагидаги Боғи Майдонда гўзал Хитой чинчилари билан зийнатланган икки қаватлик кўшқда онаси шарафига катта қабул маросими ўтказди. Маросимга Гавҳаршод бегимнинг барча келинлари, шаҳарнинг асилзода аёллари ҳам иштирок этдилар. Зиёфатдан сўнг ҳаммаларига саруполар улашилди. Гавҳаршод бегимнинг ўзига олмос кўзли узуклар, хитойи чинчилар, зардўзи қаболар тақдим этилди.

Меҳмонлар тарқагандан сўнг юқори ошённинг очиқ саҳнида Улуғбек билан Гавҳаршод бегим бирпас осмондаги юлдузларни томоша қилиб сўзлашиб турдилар.

Осмон очиқ, аёзли тунда юлдузлар чарақлаб кўринарди.

— Ҳазрат онажон, ёдингиздами?— деди Улуғбек,— мен уч-тўрт ёшлик бола эканимда Ҳамза ибн Али деган қиссахоним бор эди.

— Ҳа, ҳа, узоқ Султонияда, Табриз томонда, Ҳамзани соҳибқирон бобонгиз Сизга қиссахон қилиб тайинлаган эдилар.

— Ўша Ҳамза ибн Али менга осмондаги юлдузлар ҳақида ғаройиб ривоятлар айтиб бергани ҳануз ёдимдан чиқмайди. Мен ҳозир Абдулатифга илму нужумдан сабоқ бермоқдамен. Фарзандлар осмон жисмларидаги собитликдан, тартибу мувоzanатдан ибрат олмоқлари керак. Ҳазрат онажон, эшитган бўлсангиз, юлдузлар қоронғи қудуқ тубидан кундуз кунни ҳам кўринур. Бизнинг расадхонадаги қоронғилик ҳам юлдузларни кундуз кунни кузатишга имкон бергай. Шу имкондан фойдаланиб, бир минг ўн саккизта собит юлдузларни кашф этдик.

— Улуғ кашфиётлар қилибсиз, болам, худойим сизни ёмон кўздан асрасин, осмонда Оллоҳнинг пардаи асрори бор. Сиз бу пардани очаман деб уринманг, парвардигорнинг қаҳри келгай. Эҳтиёт бўлинг!

— Хўп, ҳазрат онажон! Сиз хавотир бўлманг.

— Ҳиротда бизга Хоқони Саййид мунтазирлар. Энди Абдулатифни олиб қайтишим зарур.

Аммо Абдулатиф Ҳиротга қайтишни истамасди. Гавҳаршод бегимдай машҳур момо аразлаб кетган неварасининг кетидан шунча йўл босиб келгани Самарқанддаги беку аёнларнинг кўзи олдида Абдулатифнинг обрўсини оширган, нуфузлик амирлар унинг шарафига ҳар кунни зиёфатлар беришмоқда.

Абдулатифнинг онаси эса ёлғиз ўғлини ўзидан узоқлаштиришни истамайди. Гоҳ Гавҳаршод бегимга, гоҳ Улуғбекка илтижолар қилиб, Абдулатифни Самарқандда қолдиришни сўрайди.

Гавҳаршод бегим Улуғбек билан яккама-якка суҳбатлашганда овозини пасайтириб деди:

— Ҳазрат отангиз айтиб юбордилар, «Абдулатиф Самарқанд бекларининг кутқусига учиб, отасининг тахтига тажовуз қилиши мумкин» дедилар.

— Наҳотки?— Улуғбек бу сўзларга унча ишонмади.

— Шоҳ ўғлим, Абдулатифни мен ёшлигидан билурмен. Унинг табиатида ёмон бир беқарорлик бор. Кўзларида бургутнинг кўзларини эслатадиган қаттиқлик сезамен. Мен сизнинг болагингизни ҳам яхши эслаймен. Сизда улуғ истеъодларда бўладиган неқбинлик, майнлик устун эди. Аммо ўғлингиз бошқача...

— Яъни, қандоқ... бошқача?

— Тўғри, Абдулатиф жуда ботир йигит. Унинг довураклиги менга Халил Султонни эслатадир. Онаси Ҳусн Нигор бегим Халил Султоннинг қизи эмасми? Ирсий қислатлар она томондан ҳам ўтар экан-да. Ботирлиги яхши. Лекин ботирлик ҳам ақлу ирода билан идора этилмаса бўлмас экан. Халил Султоннинг фожеъасига ботирлигини ўз ақли билан идора этолмагани сабаб бўлди.

Улуғбек онасининг бу фикрига қўшилди:

— Ботирлик ақл билан йўлга солинмаса одамни ҳовлиқма қилиб қўйиши мумкин,— деди Улуғбек.— Мен ҳам ўғлимиз Абдулатифда ҳовлиқмалик, довидир-

ликка ўхшаш бир хислат борлигини сезамен. Илоҳим Халил Султон фожеъасидан худо бизни асрасин!

— Худойи Таоло эҳтиётни унутмаган бандаларини асрагай, шоҳ ўғлим! Абдулатиф ўзини тутиб олгунча уни ёмон беқларнинг қутқуларидан эҳтиёт қилайлик. Самарқандда қолса, уни сизга қарши бирон фитнанинг гирдобига тутишлари мумкин. Шунинг учун ҳазрат отангиз Абдулатифни Ҳиротда ўз ёнларида тарбия қилмоқчилар. Ҳарбий вазоратда унга катгароқ лавозим бермоқчилар. «Балки панжҳазора¹ лавозимини берурмиз» дедилар.

Бу гаплардан кейин Улуғбек Абдулатифни Ҳиротга қайтаришга рози бўлди ва хотини билан ўғлини шунга кўндирди. Қиш чилласи ҳали чиқмаган эди. Улуғбек онаси билан ўғлини яна Амударё бўйигача кузатиб келди. Сўнг учовлари кемага чиқишди. Дарёда музлар ҳаракати янада хатарли тус олган. Улуғбек онаси билан ўғлини Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтказиб, Ҳиротга кузатгандан сўнг яна кўчма музлар зарбасидан силкиниб лапанглаб бораётган кемада ўнг қирғоққа қайтиб кетди.

Бу ҳодисанинг гувоҳи бўлган одамлар подшоҳ ўғил билан малика онанинг бир-бирларига талпиниб ва аразчи Абдулатиф учун жон куйдириб қаҳратон совуқларда шунча узоқ йўл босанларини, хусусан, Улуғбек онасининг ҳурмати учун Амударё хатарли дарёнинг у қирғоғидан бу қирғоғига қиш чилласида бир эмас, тўрт марта ўтганини ҳаётда кам учрайдиган бир меҳру оқибат тимсоли деб таърифлар эдилар. Бу таърифлар Шоҳруҳ мирзонинг қулоғига ҳам етиб борди. Шоҳруҳнинг топшириғига биноан мирзо Алоуддавла Ҳиротнинг энг эътиборли аркони давлатлари билан бирга Гавҳаршод бегимга пешвоз чиқиб, у билан Абдулатифни икки кунлик йўлда кутиб олдилар.

Абдулатиф ва Алоуддавла ярашган бўлиб, кучоқлашиб кўришдилар. Аммо бу ярашиш кетидан қонли олишувлар келишини ҳали ҳеч ким билмас эди...

ОТА ВА ЎҒИЛ КЎРГИЛИКЛАРИ

Самарқандга Хитой элчилари билан бирга келган уйғуристонлик мусаввир Шоҳруҳ мирзонинг тахтда ўлтирган пайтидаги суратини чизган эди. Улуғбек отасининг подшолик салобатидан ҳайқар, лекин уни узоқ вақт кўрмаса соғинар ва шу суратга тикилиб, валинеъматидан кўрган яхшиликларини ёдга оларди.

Улуғбек ақлини танигандан буён бошига қандай оғир кун тушган бўлса отаси доим ёрдамга етиб келади. У ўн беш ёшда эканида хиёнатчи амир Шайх Нуриддин Дашти Қипчоқдаги кўчманчи султон Чингиз ўғлон билан иттифоқ тузиб, Самарқанд тахтида ўлтирган Улуғбекка қарши тажовуз қилди. Кучлар тенг эмас эди. Қизил Работ деган жойда жанг бўлди. Улуғбек оталиғи Шоҳмалик билан бу жангга мағлубиятга учради ва Амударё томонга чекинди.

Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлоннинг мўр-малахдай кўшини уни аёвсиз таъқиб этиб келарди. Улуғбек дарёдан ўтиб кетишга тезда кема тополмагач, ўнг қирғоқдаги Калиф кўрғонига кириб бекинди.

Ёв кўшини кўрғонни ўраб олди. Қамал бошланди. Чингиз ўғлоннинг одамлари кўрғон деворларининг ночорроқ жойини топиб, уни қулатиш учун тагини кавлай бошладилар.

Ўғлининг ҳаёти хавф остида қолганини Ҳиротда туриб эшитган Шоҳруҳ мирзо дарҳол отланиб, Калифга катта кўшин билан етиб келди ва Улуғбекни ёв чангалдан қутқариб олди.

Шоҳруҳ мирзо соҳибқирон отасининг салобати ва жозибасини мерос олган ўғил эди. Уйғур рассоми чизган суратда унинг юзидан нур ёғилиб туриши, баҳодирона гавдасига ярашадиган кийимларни дид билан кийиши кўзга яққол ташланади. Суратдаги Шоҳруҳ мирзо қанига солинган бежирим қиличнинг учини ҳассага ўхшатиб ерга тираб, ўнг кўлида ушлаб тургани рамзий бир маънони билдиради.

¹ Панжҳазора — беш минг боши, яъни кўшин бошлиғи, армия генерали.

Соҳибқирон Амир Темур ўғил ва невараларига насиҳат қилганда бир нарсани алоҳида таъкидларди:

— Курашда адоват эмас, адолат енгадир. Адолатли подшоҳ давлат ишининг ўндан тўққиз қисмини ақлу заковат, сабру бардош, муросаи маслаҳат билан ҳал қилгай, фақат ўндан бир қисм ишларни қилич билан битирса бўлгай.

Шоҳруҳ мирзо отасининг мана шу удумига астойдил амал қилиб келаётгани учун ҳуда-беҳудага қилич яланғочламас эди. Халил Султон тўполонларида кўпгина темирыйлар бир-бирлари билан қирпиқоч бўлиб урушганда Шоҳруҳ кўпроқ муроса йўлини излади. Уч-тўрт йилгача Улуғбекни ҳам бу хатарли урушлардан узоқда тутиб, тинч вилоят бўлган Мозандаронга ҳоким қилиб қўйди. Вазият етилгандан кейингина ота-бола Самарқандни жангсиз эгалладилар.

Ғарбий вилоятларда, Султония ва Табриз томонларда мудом қонли урушларга сабаб бўлиб келган Қора Юсуф Амир Темурга тутқич бермай қутулиб кетган эди. Кейинчалик Қора Юсуф ва унинг авлодлари соҳибқироннинг учинчи ўғли, Шоҳруҳнинг акаси Мироншоҳ билан жанг қилиб, уни ҳалокатга учратдилар.

Орадан бир қанча вақт ўтиб, қулай вазият вужудга келганда Шоҳруҳ мирзо акасининг кушандаларига қарши қўшин тортди. Қора Юсуф Шоҳруҳ билан ҳаёт-момот жангига шайлана бошлади. Бироқ уруш бошланишидан бир кун олдин худонинг қудрати билан кекса Қора Юсуф ўз чодирда ёш хотинининг тўшагида тўсатдан вафот этди. Бу ўлим Қора Юсуф тарафдорларини шундай саросимага солдики, улар қаршиларида таҳдид солиб турган Шоҳруҳ қўшинидан ваҳимага тушиб, саркардалари Қора Юсуфнинг чодирда қолган жасадини ташлаб қочдилар. Мурда билан ёлғиз қолган ёш бева аёл шу атрофдаги қариндош-уруғларини ёрдамга чақириб учун кетганда аллақандай очкўз талончи ўлиб ётган Қора Юсуфнинг йирик ёқут қадалган олтин сирғасини қулоғидан тезда чиқариб ололмагач, эти билан бирга кесиб олиб кетади.

Қора Юсуфнинг ўғиллари кўп эди. Шоҳруҳ орага одам қўйиб, унинг Абу-саид деган ақлли ўғли билан муроса йўлини топди. Урушни ярашга айлан-тириб, Қора Юсуфга ота мерос бўлган ерларни шу Абу-саид ихтиёрида қолдирди. Амир Темурга қарашли бўлган вилоятлар эса яна унинг авлодлари мулкига айланди.

Очиқчасига олиб борилган олишувларда Шоҳруҳ мирзони ҳеч ким енголмагани, Амир Темурга муносиб ўғил сифатида у бирорта жангда мағлуб бўлмагани ва умр бўйи елкаси ер кўрмай келаётгани Улуғбекнинг ўз отасига бўлган эҳтиромини ифтихор даражасига кўтаради.

Тўғри, Шоҳруҳни жангларда енголмаган ғаддор душманлар махфий йўллар билан унга қарши фитналар ва суиқасдлар уюштирдилар.

Бу суиқасдлардан бирини Гавҳаршод бегимнинг акаси Сўфи Тархон вақтида сезиб қолиб, дарҳол бартараф қилди. Аммо Шоҳруҳ эллик ёшга кирган йили қишда исёнкор хуруфийлар мазҳабига мансуб бўлган мутаассиб Аҳмад Лурнинг зимдан тайёрланиб қилган суиқасди қутилмаган ҳодиса бўлди.

Жума куни эди. Мусулмонлик фарзларини астойдил адо этадиган Шоҳруҳ мирзо доим жума намозини Ҳиротнинг жомеъ масжидига бориб ўқир эди. Суиқасд бўлишидан олдинги кечада Гавҳаршод бегим ёмон бир туш кўрган экан. Бегимнинг тушида Шоҳруҳ мирзо отлик ўтиб бораётган тор бир кўчанинг пахса девори тўсатдан унинг оти устига ағдарилиб тушган эди.

Эртаси куни Шоҳруҳ жума намозига отланаётганда бегим уни қайтармоқчи бўлди. Тушига кирган ҳодисани унга айтиб берди-да:

— Шу бугун жума намозини уйда ўқийқолинг, дилим безовта бўляпти! — деди.

— Дилинги безовта бўлса мискинларга садақа беринг,— деди Шоҳруҳ мирзо.— Мен жума намозига бормасам гап-сўз кўпайгай!

Шоҳруҳ намоздан сўнг масжид ҳовлисига чиқаётганда чакмон кийган бир намозхон қўлида ўрам қилинган оқ қоғоз билан шошилиб унинг қаршисидан чиқди. Шоҳруҳ қоғозни кўриб, «аризадир»— деб ўйлайди-ю, ёнидаги мулозимига «олинг!» деган ишорани қилади.

Аммо ўрам қилинган қоғознинг ичига ўтқир пичоқ яширилган экан. Ҳалиги но-

мозхон — Аҳмад Лур чапдастлик билан пичоқни Шоҳруҳнинг қорнига урди. Кўриқчи навкар шошиб ҳимояга келганда, Аҳмад Лур унга ҳам пичоқ санчди. Оғриқдан инграган Шоҳруҳ кўрчибошига:

— Аблаҳни дафъ қилинг!— деб хитоб қилди.

Кўрчибоши қиличини суғуриб, Аҳмад Лурни шу ернинг ўзида чопиб ташлади.

Пичоқ Шоҳруҳни қорнидан ярадор қилган, унинг ранги оппоқ оқариб кетган эди. Кўрчибоши:

— Ҳазратим, тахтиравон чақирайликми?— деб сўради.

Шунда кўрчибоши Ферузшоҳ бир андишани ўртага ташлади:

— Масжидга отлиқ келган ҳазратим тахтиравонда қайтсалар... турли овозалар тарқалгай... фитначилар бош кўтаргай!

Шоҳруҳ ҳам шуни ўйлаб, заиф товуш билан:

— От... келтиринглар!— деди.

Унинг ярасига пилта қўйиб, бели билан қорнини маҳкам боғладилар-да, бир амаллаб отга миндирдилар.

Пичоқ зарбидан қоринга қон қуйилиш хавфи қанчалик кучли бўлмасин, Шоҳруҳ мирзо оғриққа чидаб, бутун иродасини ишга солиб, саройга отлиқ етиб борди.

Хос табиблар дарҳол муолажага киришиб, жарроҳлик асбобларини ишга солдилар, қоринни очиб, ичакнинг пичоқ кесган жойини тикдилар. Ичга қуйилган қонни тозалаш ҳам анча машаққатли бўлди.

Шундан кейин Шоҳруҳ мирзо бир ойдан ортиқ кўрпа-тўшак қилиб ётди. Унинг ярадор бўлгани ҳақидаги хабар тўрт томонга тарқалиб, Дашти Қипчоқларга ҳам етиб борган бўлса керак. Қулай пайтни пойлаб ётган ғанимлар кўп ўтмай Туроннинг шимолий ҳудудларига бостириб кирдилар.

Босқинчиларга Чингизхон авлодларидан бўлган Бароқ ўғлон бошчилик қилди. Улар Сирдарё бўйидаги Сигноқни эгаллаб, Туркистон шаҳрига таҳдид солаётганлиги ҳақида Улуғбекка шошилинч хабарлар келди.

— Нонкўр Бароқхон!— деб Улуғбек бу йигитга қанча яхшиликлар қилганини эслади.

Бароқ ўғлон бундан саккиз йил бурун Оқ ўрда¹ хонларидан енгилиб, Улуғбек хузурига қочиб келган эди. Унга садоқат изҳор қилиб ялинган, Улуғбек ёрдамида Оқ ўрдада ўз мавқеини қайта тиклаган эди. Шунда Улуғбек унга Тўхтамишни эслатганди. «Соҳибқирон бобом қилган яхшиликларга ёмонлик билан жавоб бергани учун Тўхтамиш ер билан яксон бўлди, сиз унга ўхшаманг!» деб Бароқ ўғлонни огоҳлантирган эди. Бароқ ўғлон беш-олти йил давомида бир неча марта Улуғбекка элчилар, совғалар юбориб, унинг ҳурматини жойига қўйиб юрди. Энди Шоҳруҳ мирзо яраланиб ётиб қолган пайтда Улуғбекни «ҳимоясиз қолди» деб ўйлаб, олчоқларча тажовуз бошлади.

Улуғбек Бароқ ўғлонга қарши жангга чиқди-ю, бахтга қарши мағлубиятга учради. Бу орада баҳор кирган, Шоҳруҳ мирзонинг яраси тузалиб қолган эди. Фақат меъда ичида битган яра яна очилиб кетмаслиги учун табиблар унга беш-олти ой ҳарбий юришларга бормасликни маслаҳат бермоқда эдилар. Лекин Шоҳруҳ мирзо Улуғбекнинг аҳволи оғир эканини, Бароқ ўғлон ғалабадан қутуриб, уни Тошкентгача кувиб келганини эшитди-ю, Ҳиротда туролмай қолди. Шитоб билан қўшин тўплаб, ўзи унга бош бўлди. Гоҳ отлиқ гоҳ тахтиравонда йўл юриб, Амударё бўйига етиб келди. Улуғбек Тошкентдан Термизга отлиқ бориб отасини кутиб олди.

Шоҳруҳ катта қўшин билан келаётганини эшитган Бароқ ўғлон унинг ғазабидан кўрқиб, Дашти Қипчоққа чекинди. У ерда ҳам кўп турмай, янги ўлжалар тамасида Қашқар томонларга бостириб борди.

Буни эшитган Шоҳруҳ мирзо Андижон ва Ўш орқали Қашқар хони Шермуҳаммадга бир неча минг кишилик аскарни кўмак қилиб юборди. Икки томондан Бароқ ўғлонга хужум қилган лашкарлар унинг қўшинини тор-мор қилдилар. Ба-

¹ Оқ ўрда — ҳозирги Қозоғистоннинг Қизил Ўрда вилояти ҳудудида бўлган.

роқ ўғлоннинг ўзи асир тушди. Шермуҳаммадхон унинг бошини кесдириб, Самарқандда турган Шохруҳ мирзога бериб юборди.

Шохруҳ мирзо Самарқандда бир ойча туриб, Сиғноқда ҳалок бўлган беку навкарларнинг оилаларига нафақалар тайинлади. Айни вақтда бу ҳалокатнинг сабабларини тафтиш қилиб, воқеанинг тафсилотларини аниқлади.

Бароқ ўғлон Сиғноқ яқинида Улуғбек ҳузурига элчи юбориб, ёлғондакам узр сўраган, Турон ҳудудини жангсиз ташлаб кетишга ваъда бериб сулҳ тузган эди. Бу сулҳ — ҳарбий ҳийла эканини пайқаманган Улуғбек ва унинг беклари «энди уруш бўлмайди» деб бепарволик қилишган эди.

Бу ҳодиса Наврўз кунларига тўғри келади. Улуғбек ўз қароргоҳини кўриқлаш учун ажратган Хўжа Юсуф ва Мурод Қавчин деган беклар «эртага байрам!» дейишиб, роса ичишган, маст бўлиб, ухлаб қолишган. Улардан ибрат олиб кўриқчи навкарлар ҳам пинакка кетишган. Шохруҳ шунини суриштириб билгач, Хўжа Юсуф билан Мурод қавчинларни чўп ясоқ жазосига буюрди ва ўн даррадан урдирди.

Улуғбекнинг ўзи эса ўша кеча баҳорги тенгкунлик бошланганидан фойдаланиб, «Зижи Кўрагоний» га зарур аниқликлар киритиш билан банд бўлган эди. Бунинг учун Самарқанддан чарм ғилофга ўраб, аравада эҳтиёт билан олиб келинган мўъжаз «Рубъи фахрий»ни¹ баланд бир тепаликка ўрнатган эди.

Чўл осмони худди гумбазнинг ўзи эди. Атроф очиқ бўлгани учун осмоннинг уфққа туташган бутун айланаси жуда аниқ кўринарди. Юлдузлар йирик-йирик ва беҳад равшан чарақлаб турарди.

Шогирди Мирам Чалабий ёрдамида Улуғбек ўша кеча чўл осмонида анча янгиликлар кашф қилди. У ўз зижининг дастлабки таҳририда Абдураҳмон Сўфий зижига асосланиб, Сурайё юлдузларини олтита қилиб кўрсатган эди. Ҳозир рубъи фахрий орқали бу юлдузлар тўпи олтита эмас, тўққизта эканини аниқлади. Хут юлдузлари туркумида эса яна икки юлдуз Сўфий кўрсатган ўн иккинчи буржда эмас, балки Ҳамал юлдузлари жойлашган қўшни буржда эканини ҳам Улуғбек шу кеча кашф қилди.

Фалакиёт илмининг тарихига кирадиган янги кашфиётлар шу кеча қилингани Улуғбекни беҳад қувонтирар ва ҳаяжонга соларди. Юлдузлари чарақлаган осмон остида Бароқ ўғлондай ғаддор душман уни ғафлатда қолдириб тўсатдан ҳужум қилиши мумкинлиги хаёлига келмасди.

Саҳар палла ёв бостириб келганда маст уйқудан чўчиб уйғонган Улуғбек нима ҳодиса бўлганини дафъатан тушунмади, «даҳшатли туш кўряпманми?» деб ўйлади. Лекин бу ҳаммаси унинг ўнгида бўлмоқда эди. То кийиниб, сафланиб чиққунларича фурсат бой берилди...

Шохруҳ мирзо Самарқанднинг Кўксаройида воқеанинг бу тафсилотларини ишончли одамлардан суриштириб билгандан сўнг, Улуғбекдан хафа бўлиб, бир неча кун у билан сўзлашгиси келмай юрди. Ниҳоят, ўғлини Кўксаройидаги хонайи хосга чақиртириб, тахт қаршисида тикка қилиб қўйди-да:

— Бароқхон билан урушда неча минг киши ҳалок бўлди? — деб сўради.

— Ҳазратим, икки минг...

— Ана шу мингларнинг уволи, аввало, сизнинг зиммангизга тушадир! Сиз бош саркарда эдингиз. Ҳарбий ҳолатда ҳушёр туриш ўрнига тунин билан осмондаги юлдузларга тикилиб расад боғлабсиз!

— Рост, ҳазрат отажон, мenden ўтди, Бароқхон бизни ғафлатда қолдириш учун сулҳ таклиф қилиб ҳийла ишлатганини сезмай қолибмен!

— Хаёлингиз қўшин тақдири билан банд бўлганда сезар эдингиз! Сизда ақлу фаросат етарлик! Лекин сиз... Самарқандда илми нўжум билан банд бўлганингиз озлик қилдимиз? Жанг арафасида фақат қўшин тақдирини ўйлаш сизнинг бурчингиз эмасмиди?

— Мен гуноҳкормен, беҳуда ҳалок бўлганларнинг руҳлари олдида виждоним азобдадур! Лекин менга олимлик дарди тақдир қилган экан... Не қилай? Бир йил-

¹ Рубъи фахрий — квадрант, осмон жисмларини кузатадиган расадхона асбоби.

да бир келадиган Наврўзий тенгқулик ўша кечага тўғри келди. Ҳомиладор она-нинг тўлғоғига ўхшаш бир илҳомни тўхтатолмадим. Янги кашфиётлар қилинди...

— Ҳўп, Сиз олимсиз. Мен илми нужумни эҳтиром қилурмен. Агар тақдирингиз бутунлай илмга боғланган бўлса, унда тахтдан воз кечинг! Ахир икки тарвуз бир қўлтиққа сиғмагай!

Бу сўзларни айтиш отага ҳам осон эмаслигини, суиқасддан кейин у табиблар назорати остида қаттиқ парҳез билан овқатни кам еб озиб, буришиб қолганини, қорнига санчилган пичоқ ярасининг асоратлари ҳали бутунлай кетмаганини Улуғбек отасининг сарғайиб қолган юзига қараб сизди.

— Ҳазрат отажон! Самарқанд тахтини сиз менга иноят қилган эдингиз. Ҳаётим хавф остида қолганда сиз неча бор мени кутқариб қолдингиз. Мана, бу гал ҳам бошимга оғир кун тушганда бемор бўлишингизга қарамай етиб келиб, малъун Бароқхондан менинг қасдимни олиб бердингиз. Бунинг ҳаммаси учун мен сиздан умрбод миннатдормен. Агар сиз лозим кўрсангиз, майли, мен қолган умримни фақат илм даргоҳида ўтказай, тахтга бошқа фарзандингиз муносиброқ бўлса, мен бунга сўзсиз розимен!

Шоҳруҳ мирзо истеъзоли кулимсираб:

— «Қолган умрим» эмиш!— деди.— Энди ўттиз бир ёшга кирдингиз!.. Умрингиз узоқ бўлсин, мирзам! Аммо ўзингиз рози бўлганингиз учун, биз Самарқанд тахтига бошқа номзод излаб кўрайлик...

Шоҳруҳ мирзо ўша кунни Ҳиротга чопар юбориб, Улуғбекнинг иниси, Хуросонда вазири аъзам бўлган Бойсунқур мирзони Самарқандга чақиртирди.

«Улуғбек тахтдан четлатилармиш!» деган овозалар оғиздан-оғизга ўтиб мадраса ва расадхоналарга ҳам етиб борди. Тождор ҳомийларидан ажраллиш Қозизода Румий, Ғиёсиддин Кошийдек алломаларни, Али Қушчи ва Мирам Чалабий каби шоғирдларни маънос қилиб қўйди. Ғиёсиддин Коший бундан ўн йил бурун Ҳиротда Шоҳруҳ саройида хизмат қилган ва унинг топшириғи билан илми нужум тарихига оид китоб ёзиб берган эди. У шуни Шоҳруҳ мирзога эслатиб, Қозизода Румий билан бирга подшоҳ қабулига киришга уриниб кўрди. Аммо Шоҳруҳ мирзо бир ҳафтагача уларни қабул қилмади.

Мударрислар Шоҳруҳ мирзонинг Гавҳаршод бегим билан бирга Боғи Дилкушода истиқомат қилаётганини эшитган эдилар. Улар Шоҳруҳнинг номига мактуб ёзиб, уни Обираҳмат бўйидаги расадхонага таклиф қилдилар. Сўнг Боғи Дилкушога бориб, Шоҳруҳ мирзо ҳузурига киришга яна бир уриниб кўрдилар. Бунга муяссар бўлолмаганларидан сўнг Дилкушо боғидаги Гавҳаршод бегим ҳузурига кириб, мактубни унга топшириб қайтдилар.

Гавҳаршод бегим Улуғбекнинг ҳам, Ҳиротдаги Бойсунқурнинг ҳам ўз ўринларида қолишига тарафдор эди.

Бойсунқур мирзо жуда истеъдодли, фозил йигит эди. У Фирдавсий «Шоҳнома»сининг парчаланиб йўқола бошлаган барча қисмларини бир жойга йиғдирган ва унинг мукаммал матнини яратиш ишига бош бўлган аллома эди. Лекин сўнгги йилларда Бойсунқур мирзо майхўрликка одатланган. Гавҳаршод бегим бу ўғлининг саломатлиги заифроқ эканини билар, шунинг учун Ҳиротда ота-оналари уни ортиқча май базмларидан эҳтиёт қилиб юрар эдилар. Энди агар Бойсунқур Самарқандга келса, ота-онадан йироқда майхўрликка берилиб, давлат ишлари ҳам, ўз саломатлигини ҳам барбод бериши эҳтимолдан узоқ эмас эди. Шуни ўйлаб хавотирга тушаётган Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ мирзо билан Улуғбекнинг ҳозирги муносибатларини бир амаллаб яхшилашга интилоқда эди.

У машҳур алломаларнинг мактубини Боғи Дилкушода хонайи хосда Шоҳруҳ мирзо билан яккама-якка қолганларида эрининг қўлига таъзим билан берди. Шоҳруҳ қисқагина мактубни очиб ўқиди-ю, бегимга қараб деди:

— Алломалар бизни расадхонага чорламоқдалар.

— Ҳазратим, борсангиз яхши бўлармиди...

— Борсам яна Улуғбек ҳақида арзи-дод бўлғай. Биламен, олимлар унинг тожу тахтини сақлаб қолмоқчилар...

— Аммо Улуғбекнинг истеъдодини эҳтиёт қилиб тарбиялашни соҳибқирон

отангиз ҳам сизга тайинлаган эдилар-ку, ҳазратим. Мен ожизангизнинг фикрича, бобосининг улуғ даҳоси сиз орқали шу ўғлимизга мерос бўлиб ўтган. Улуғбек илми нужум тарихида энг мукаммал расадхона курибдир. Буни Хитой, араб, ҳинд олимлари тан олиб, мактублар юборганидан ўзингиз хабардорсиз. Фарзандингизга бобосидан ўтган ирсий даҳони парвардигор улуғ саркардалик шаклида эмас, улуғ алломалик шаклида берган бўлса начора? Унинг расадхонаси фан оламининг буюк кашфиёти деб тан олинган пайтда сиз бу расадхонани бир бориб кўрмасангиз... қандоқ бўлур, ҳазратим?

— Ўзингиз бориб кўрдингизми, бегим?

— Мен сиздан олдин боришга ибод қилдим... Ҳар қалай, аёл зотиданмен.

Хотинининг бу одоби Шоҳруҳни хиёл юмшатди. Унинг ўзи ҳам илмпарвар одам бўлгани учун расадхонани бир кўрмай кетиш ўз шаънига номуносиб иш бўлишини энди астойдил ҳис қилди. Шундан сўнг расадхонага чоршанбаи муродбахш кунни пешин намозидан кейин боришини мударрисларга маълум қилди.

Расадхона олимларига бу хабар яхшилик аломати бўлиб туюлди. Тепалик устидаги уч қаватлик доирашакл бинонинг ҳали тугалланмаган пардоз ишлари бор эди. Бу ишлар чоршанба кунигача битирилди. Улуғбекнинг ўзи эрталабдан расадхонага келиб, уни яна бир кўздан кечирди, каму кўстларини тўғрилатди.

Шоҳруҳ мирзо тушдан кейин келганда кун қизиган, ёз офтоби ҳали тиккада турар эди. Уни Улуғбек бошлиқ алломалар таъзиму тавозеъ билан кутиб олдилар.

Ёй шаклидаги етмиш газлик улкан рубъи фахрийнинг ярми ер тагига эгиб туширилган уч қаватлик уй баландлигидаги қурилма эди. Иккинчи ярми эса уч қаватли доирашакл бинонинг томигача чиқиб борган эди.

Чуқурлик ичи ҳам, бино ҳам дераза ва туйнуксиз бўлгани учун жуда қоронғи эди. Уларга тушиб чиқиладиган юзлаб зинапоялар теграсига фонуслар ёқиб кўйилганди.

Улуғбек отасини зинапоялардан пастга бошлаб тушди.

— Биздан олдин қурилган расадхоналарда сулси фахрий¹ ёрдамида тадқиқот олиб борилган,— деб изоҳ берди Улуғбек.— Сулси фахрий орқали фақат осмоннинг олтидан бирини кузатиш мумкин. Бизнинг мана бу рубъи фахрий деб аталган улкан ёйимиз осмоннинг тўртдан бирини қамраб олғай. Йилнинг тўрт фасли давомида осмон жисмлари бир-бири билан тўрт марта ўрин алмашинур. Шу сабабли бизнинг расадхонамиз бир йил ичида осмон гумбазини бошдан-оёқ тўлиқ кузатиш имконини бергай.

— Қани, шу имкондан биз ҳам фойдалансак бўлурми?— деб сўради Шоҳруҳ мирзо.

— Марҳамат, ҳазратим!— деб Улуғбек отасини альидада деб аталадиган асбоб ёнига бошлаб келди.— Энди ижозат берсангиз, фонус ёруғини бекитсак.

Фонуслар устига махсус ғилофлар тортилгач, расадхона ичига тун қоронғусидан ҳам куюқ қоронғулик чўқди. Фақат тепадаги туйнукда олтин тангадек кичкина ёруғлик кўринди. Шоҳруҳ мирзо устурлоб орқали кечаси юлдузларни қандай кузатишни биларди. Альидададан фойдаланиш ҳам устурлобни эслатарди.

— Ҳазратим, ёй ўқи нишонга қандай тўғриланса, альидаданинг милини ҳам тепадаги ёруғликка ана шундай тўғрилайсиз... Мана... Энди осмондаги юлдузларга қаранг...

— Кундуз кунни осмонда... юлдуз?— деб Шоҳруҳ мирзо тушунолмамай сўради.

— Ҳа, марҳамат қилиб, ўзингиз ўша туйнук орқали осмонни кузатинг...

Улуғбек альидадани туйнук орқали осмондаги қутб юлдузига ва унинг пастидан айланиб ўтаётган Етти Оғайни юлдузларига тўғрилаб берди. Қутб юлдузи ҳам, Етти Оғайни ҳам худди қоронғи тун оғушида тургандай аниқ кўринаётгани Шоҳруҳни таажжублантирди.

Ташқарида ҳозир офтоб тиккага келиб, борлиққа олов пуркаётгани унинг ёди-га тушди. Расадхона ичи эса салқин ва қоронғи.

¹ Сулси фахрий — осмоннинг олтидан бирини кузатувчи секстант.

— Бу мўъжиза-ку!— деди Шохруҳ ҳайрат билан.— Бир китобда ўқиган эдим. Абу Райҳон Беруний кундуз куни қудуқнинг тубига тушиб юлдузларни ўша жойдан кузатар экан. Демак, қудуқнинг туби қоронғи бўлгани учун кундузи юлдуз қўринар экан-да!

— Ҳа, бизнинг расадхона ҳам юлдузларни йил бўйи кеча-ю кундуз кузатиш имконини бергай,— деб орқароқда турган Қозизода Румий гап қўшди.— Ҳазрати олийларига арзим шулки, Улуғбек мирзо лойиҳасига биноан қурилган ушбу расадхона илми нужум тарихидаги энг улуғ кашфиётдир. Расад боғлаш илми уч минг йилдан буён бор. Аммо шу минг йилликлар давомида Улуғбек мирзодан олдин ҳеч ким бундай мукамал расад боғлаган эмасдир!

— Фақир бу расадни шу ерда турган узтозларим ёрдамида боғламишмен!— деди Улуғбек қўлини кўксига қўйиб.

Шохруҳ мирзо расадхонадан мамнун бўлиб чиқди.

Кечкурун Боғи Дилқушога қайтганда Гавҳаршод бегимга дилида туғилган бир фикрни очик айтди:

— Бегим, уруш-юришлари, тожу тахтлар ҳаммаси оқар сувдек тез ўтгай. Лекин ўғлимиз Улуғбек қилган илмий кашфиётлар олам тургунча тургай. Мен бунга шу бугун имон келтирдим!

Шохруҳ мирзо ўша кеча Ҳиротга яна бир чопар юборди. Ҳиротдан йўлга чиққан Бойсунқур мирзо Амударё бўйида бу чопар келтирган мактубни олди. Унда Шохруҳ мирзо Самарқандни яна Улуғбек ихтиёрида қолдирганини ёзган эди. Бойсунқур мирзо отасининг топшириғи билан дарё бўйидан орқасига қайтиб, Ҳиротга кетди.

ДАРЁГА ҚУЛАГАН ТОҒ

Шундан кейинги йиллар давомида Улуғбек мирзо хатарли уруш-юришларга қатнашмасдан тинч меҳнат билан банд бўлди. Аммо улкан салтанатнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида нохуш исёнлар ва тажовузлар бўлиб турар, уларни Шохруҳ мирзонинг ўзи бартараф қилар эди.

Милодий 1446 йилнинг кузида Машҳаддан наридаги Райда Шохруҳ мирзонинг невараси Муҳаммад Султон исён кўтарди. Ёши етмишдан ошган Шохруҳ мирзо яна ҳарбий юришга отланмоқчи бўлганда табиблар уни бу ниятидан қайтаришга уриндилар. Чунки жомеъ масжидида рўй берган ўша машғум суиқасднинг асорати вақти-вақти билан ўзини седириб турарди. Пичоқ ярасидан қолган чандик айниқса куз ва баҳор пайтларида меъдага қаттиқ оғриқлар берарди. Шу сабабли Гавҳаршод бегим ҳам эрини узоқ ҳарбий юришдан қайтаришга кўп уринди.

Лекин Муҳаммад Султоннинг исёни ғарбий вилоятларда пайт пойлаб ётган барча ғанимларни Шохруҳга қарши қўзғатиб юборган эди. Бу қўзғалишга вақтида зарба берилмаса, ғанимлар эрта-индин Ҳироту Самарқандларга ҳам бостириб келишлари эҳтимолдан узоқ эмас эди.

Шохруҳ мирзо отаси тузган улуғ давлат бундай хавф-хатарга дуч келган пайтда соғлиғини ҳам ўйламас, ўзини ҳам аямас эди. Шуни биладиган Гавҳаршод бегим оғир сафар чоғида кекса эрининг аҳволидан хабардор бўлиб туриш учун Рай юришига у билан бирга жўнади.

Шохруҳ мирзо бу гал ҳам исёни жангсиз бартараф қилди. Муҳаммад Султон бобосидан қўрқиб қочди. Уни исён гирдобига тортган иғвогарлардан тўрт-бештаси аёвсиз жазоланди. Шохруҳ мирзо Райни шу тарзда тинчитиб, хут ойида Ҳиротга қайтиб кела бошлади. Аммо у қиш бўйи йўл юриб жуда толиққан эди. Райдан беридаги Пешаворий деган қишлоққа келганларида меъдаси жуда қаттиқ оғриди. Табибларнинг муолажаси ёрдам бермади. Ўша эски яра ҳарбий юриш давомида яллиғланиб, бирдан очилиб кетган бўлса керак. Ярим кечада Шохруҳ мирзонинг ёнида ўлтирган Гавҳаршод бегим унинг оғзидан қон келганини кўриб қўрқиб кетди.

— Тақдир экан,— деб Шохруҳ мирзо хотинига тасалли берди.— Мен ҳам ҳазрат отамга ўхшаб... ҳарбий юришда... кайвони хотиним қўлида... жон беради-

ганга ўхшаймен... Қўшинга... Абдулатиф бош бўлсин... Улуғбекка чопар юборинглар...

Бу чопар Самарқандга ўлим хабарини олиб келганда Улуғбекнинг тиниқ дарёдай оқаётган ҳаётига тоғ кулаб тушгандай бутун вужудини ларзага солди. Чопар келтирган машъум хабар илми сиёқ¹ ёзуви билан махфий усулда Абдулатиф томонидан ёздирилган экан. «Бобом ҳазратлари Маҳди Улё момомиз илқида жон бердилар,— деган эди Абдулатиф.— Ҳазрат момом ярим тунда мени ҳузурларига чорладилар, «Эллик минг қўшинга энди сиз саркардасиз»,— дедилар.— Ҳазрат отажон, сиз билурсизки, бу улкан қўшиндан фақат ўн минги сиз менга топширган туронлик беку-навкарлардир. Хуросону Балхдан йиғилиб келганлар биздан уч-тўрт баробар кўп. Ҳирот тахтига даъвогарлардан бири бўлган амакиваччамиз Мирзо Абулқосим Бобур менга итоат этишни истамай ўн минг қўшин билан биздан ажралиб кетди. Ҳиротда унинг оғаси Алоуддавла ҳоким. Биз ҳазрат бобомнинг тобути билан Нишопур томонга қайтмоқдамиз. Вазият беҳад оғир. Менинг ниятим ҳазрат бобомнинг жисмларини Симнон орқали Самарқандга етказиб бориш. Аммо йўл узоқ. Хавф-хатар кўп. Ҳазрат отажон, бутун нажотни сиздан кутмоқдамен. Тезроқ ёрдамга етиб келмасангиз, интиҳосиз талафотлар гирдобида қолишимиз мумкин. Сўзим тамом. Сизга содиқ фарзандингиз Мирзо Абдулатиф.»

Яқинлашиб келаётган бу фалокатлар бошқа теурийларни ҳам ўз гирдобига тортишини Улуғбек олдиндан сезиб қаттиқ изтиробга тушди. Мусибат чекиб ўлтирадиган пайт эмас эди. У дарҳол қўшин тўплаб, ўғли Абдулатифга яқинроқ боришга шошилди.

Бу гал қўшин Бухоро орқали Калифга эмас, Ғузор орқали Термизга бошлаб кетилди. Бу йўл Амударёга яқинроқ эди.

Бойсунтоғдан нарида бодомлар, ўриклар қийғос гуллаган, қиру-адирларда ясан-тусан одамлар наврўз сайллари ўтказишмоқда. Аммо Улуғбекнинг кўнглига шодлик сиғмайди, уйғонган табиат гўзалликларини кўзи кўрса ҳам, уларнинг завқи дилига етиб бормайди.

Унинг бутун фикру хаёли отасининг ўлими-ю тобутни кўриқлаб келаётган ўғли билан онасида эди.

Шоҳруҳ мирзо Амир Темурдан кейинги энг улуғ давлат арбоби бўлганини одамлар унинг ўлимидан кейин астойдил ҳис қилсалар керак.

Шоҳруҳ мирзо Мўғулистондан Арабистонгача, Дашти Қипчоқдан Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудларни ягона давлат қилиб, уни қирқ йил давомида оқилона идора этган нодир сиймо эди. Оилада ҳам шу қирқ йил давомида Шоҳруҳнинг тўрт ўғлидан бирортаси отасидан норози бўлиб, унга қарши исён қилган эмаслар. Фақат ношуқур неваралардан бири — Бойсунқур мирзонинг ўртанча ўғли Муҳаммад Султон исён кўтариб, кекса бобосини қиш кунда бемарид ҳарбий юриш бошлашга мажбур қилди. Ўша Муҳаммад Султоннинг туғишган иниси Абулқосим Бобур эса узоқ элда вафот этган бобосининг тобутини абадий маконигача кўриқлаб келиш ўрнига, ўн минг қўшинни йўлдан уриб, Журжон томонларда мустақил давлат тузиш ҳаракатига тушибди. Шоҳруҳнинг ўлими ҳақидаги хабар Ҳиротга етиб борса, ким билсин, катта неvara — Мирзо Алоуддавла қандай хунарлар кўрсатаркин?

Улуғбекнинг кўнглига хиёл таскин берган хабар шуки, Гавҳаршод бегим билан ўғли Абдулатиф мушкул бир вазиятда аҳил бўлиб, бирга қайтиб келишмоқда. Улуғбек сараланган қўшинлардан икки минг суворийни Термиз яқинидан кемалар билан дарёдан ўтқаздирди-ю, Бобо Ҳусайн деган ишончли одамни уларга қўшиб онаси билан Абдулатифга қўмак юборди. Сирдош Бобо Ҳусайнга қайта-қайта таъинлади:

— Абдулатиф доим Ҳазрат момоси билан бамаслаҳат иш қилсин! Маҳди Улё онам неваралари орасида Абдулатифга шундай катта ишонч билдирибдир, эллик минг қўшиннинг ихтиёрини унга топширибдир, энди ўлимиз шу ишонччи оқласин!

¹ Илми сиёқ — яширин ёзув, шифр.

МОМОСИГА ҚАСД ҚИЛГАН НЕВАРА

Аммо Улуғбек юборган одамлар узоқ йўллари босиб ўтгунча ифвогарлар Абдулатиф билан Гавҳаршод бегимнинг орасига нифоқ солишга улгурдилар. Ҳамма бало Турон амирлари билан Хуросон амирларининг бир-бирига бўйсунмай, обрў талашиларидан бошланди. Кўшинда қаттиқ тартиб ўрнатиш учун Абдулатиф ўзи билан келган туронлик беку-навкарларга таянарди. Аммо Хуросону Балхдан келган беку навкарлар самарқандликларнинг итоатида бўлишни истамас, чунки улар кўпчилик эди ва Шоҳруҳ мирзо даврида ўзларини туронликлардан баланд қўйиб ўрганган эдилар. Жаҳли тез Абдулатиф итоат этишни истаманган хуросонликлардан бир қанчасини чўп-ясоқ жазосига буюриб, дарра билан урдирди. Баъзиларини ўзи ҳам қамчи билан савалади. Орадаги низо кучайиб, кўшинда бузилиш бошланди. Хазар денгизи яқин, ҳавода нам кўп. Хут ойининг ёмғирлари ҳамма ёқни ивигиб юборган. Кунин билан лой кечиб йўл юрган аскарлар кечаси қуруқроқ жойда ётиб дам олишга интилади. Қуруқ жойлар эса бир-биридан анча узоқда бўлган қишлоқларда. Қўшин ана шу қишлоқларда тунаш учун тарқаб кетганда ўнг қанот билан сўл қанот ораси ўнлаб чақирим масофани эгаллайди. Абдулатиф ёпиқ аравага солинган тобутни ва момоси Гавҳаршод бегимни кўриқлаб марказда боради. Кечаси улар ҳам қишлоқ кадхудоси¹ ёки шаҳар ҳокимининг кўрғонида тунайдилар.

Хуросон амирларидан бир қанчаси Гавҳаршод бегим қароргоҳига арзга келиб, Абдулатифнинг шафқатсиз жазолар бераётганидан шикоят қилдилар. Бегимнинг хизматини қилиб юрадиган аёллар орасида Жунайид Бўта деган Абдулатифга яқин бекнинг хотини ҳам бор эди. Бу хотин Гавҳаршод бегим хузурига арзга келган амирларнинг гап-сўзларини зимдан эшитиб, эрига етказиб турадиган хуфия эди. Хиротлик Мирзо Солиҳ Гавҳаршод бегим хузурига келиб:

— Шаҳзода Абдулатиф ҳаддидан ошмоқдалар! — деди. — Хиротга қочиб кетаман деган йигитлардан бирининг бошини кесдирибдир! Ахир биз, Хуросону Балхдан келганлар кўпчиликмиз! Бундай шафқатсиз жазолардан пичоқ бориб суякка кадалса, кўшинда исён кўтарилиши мумкин!

Гавҳаршод бегим овозини пасайтириб:

— Зинҳор бундай ёмон сўзларни оғизга ола кўрманг! — деди. — Исёндан худо сақласин, муроса йўлини излайлик!

Бегимнинг паст товуш билан айтган сўзларини Жунайид Бўтанинг хотини аниқ эшитмади. Унинг назарида, бегим ҳам исёнга мойиллик билдириб, овозини пасайтиргандай бўлди. Бу гаплар ўша кунин хуфтонда Жунайид Бўта орқали Абдулатифнинг қулоғига етиб борди. Абдулатиф бошқа нохуш хабарлар ҳам эшитиб, қаттиқ хавотирга тушиб ўлтирган эди. Ўтган кечаси узоқ қишлоқда тунаган беш юз хуросонлик беку навкарлар Хиротга қочиб кетибди. Булар тўғри Алоуддавланинг олдига бориб, уни кўзгатса, Журжон томондан Абулқосим Бобур хужум қилса... Шунинг устига кўшин ичидаги Мирзо Солиҳга ўхшаганлар Гавҳаршод бегим билан тил бириктириб исён кўтарсалар...

— Наҳотки момом бу исёнга қўшилса? — деб кўзлари ола-кула бўлиб сўради Абдулатиф Жунайид Бўтадан.

— Қўшилиш ҳам гапми! Мирзо Солиҳ билан пичирлашиб, исёнинг маслаҳатини қилишибдир! Булар сизни ҳибс қилиб, Хуросон ихтиёрини Алоуддавлага беришмоқчи! Момонгиз аввалдан Алоуддаврани валиаҳдликка мўлжаллаб юрганини билардингиз-ку!

— Демак, момом кўшинни менга... вақтинча... Алоуддавла етиб келгунча топширган экан-да!

— Айни шундай!

Абдулатифни ваҳима босди. Вас-вас бўлгандай телбаланиб:

— Бас! Мени туттирмоқчи бўлганларнинг ўзлари ҳибс қилиниши керак! — деди.

¹ Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли.

— Амирзодам, фитнанинг олдини олмасак ютқазамиз!

— Бугун тун ярмида... энг ишончли йигитлардан икки юз кишини олинг! Момизнинг элликтача кўриқчиси бор. Саҳар палла боринглар! Қаршилиқ қилганларни аямай қиринг!

Гавҳаршод бегим Шоҳруҳнинг тобути билан ёпиқ бир кўрғончада тунамоқда эди. Дарвоза ичкарисидан бекитилган экан. Жунайид Бўтанинг икки юз йигити деворга нарвонлар қўйиб ошиб тушишди. Қаршилиқ қилган соқчилардан ўн-ўн бештаси қиличдан ўтказилди. Гавҳаршод бегим ва унга ҳамроҳлик қилиб келаётган Амир Сўфи Тархон ухлаб ётган жойларида ҳибсга олиндилар. Қўллари боғлиқ ҳолда уларни тобут қўйилган усти ёпиқ аравага чиқаришди. Эрталаб бу арава кўшин билан бирга йўлга тушганда унинг атрофидаги кўриқчилар одатдагидан икки-уч баробар кўпайиб қолгани кўзга ташланди. Гавҳаршод бегимнинг ўз кўриқчи йигитлари бўлар эди, беклар уларни танир эдилар. Ҳозир бегимнинг кўриқчиларидан бирортаси ҳам кўринмади. Уларнинг ўрнини Жунайид Бўта бошлиқ бошқа хос кўриқчилар эгаллаган эди.

Етмиш ёшлиқ Гавҳаршод бегим ўз невараси томонидан ҳибсга олинганлигини сафар пайтида яшириш қийин эди. Ўша куниёқ бу ҳодиса Мирзо Солиҳ каби ҳиротлик бекларнинг қулоғига етиб борди.

Улар ўнг қанотда бормоқда эдилар. Бу кеча кўшинда тунаб қолсалар, улар ҳам ҳибс қилиниши мумкин эди. Шунини сезиб, оқшом қоронғи тушган заҳоти уч минг киши Ҳиротга қараб қочди. Абдулатиф ўз қароргоҳида исён чиқишидан кўрқиб уларнинг кетидан қувғинчи юбора олмади.

Ҳиротда Алоуддавла Абдулатифни ташлаб қочиб келганларни қучоқ очиб кутиб олди. Шоҳруҳ мирзодан мерос қолган хазиналарни очтириб, қочиб келганларга ҳовуч-ҳовуч олтин улашди:

— Бизга содиқ беку навкарлар минбаъд мана шундай мукофотлар олғайлар!— деди.— Аммо кўрнамак Абдулатиф... ўзини тарбиялаб ўстирган авлиё момосини занжирбанд қилгани учун жазо олмоғи лозим!

— Гавҳаршод бегимни кутқаришни бизга топширинг!— деди Аҳмад Тархон.

— Мен ҳам сизлар билан боргаймен,— деб Мирзо Солиҳ олдинга чиқди.

Гавҳаршод бегимга қариндошлиги бўлган Увайс Тархон ҳам уларга қўшилди.

Алоуддавла бу уч амирнинг ҳар бирига зарбоб тўн кийдирди, исфаҳоний қилич ва учқур отлар ҳадя қилди. Икки минг сара навкарларни уларнинг ихтиёрига бериб, кечаси Нишопурга жўнатди.

Бу орада Абдулатиф Нишопурга етиб келган эди. Унинг кўшинлари шаҳар яқинидаги маҳалларни талаб, Нишопур ва унинг атрофидаги аҳолини қаттиқ норози қилган эди. Абдулатиф бутун Хуросонга донғи кетган Маҳди Улё момосини азадор аҳволига қарамай ҳибс қилгани ҳамма ёққа овоза бўлган, бундай ноинсоф невара кўпчиликнинг нафратини келтирмоқда эди. Шу сабабдан нишопурликлар Ҳиротдан яшириқча келган Мирзо Солиҳ ва Увайс Тархонларга қўлларидан келганича кўмаклашдилар. Улар кечаси Абдулатиф ётган қаср дарвозасини ҳиротликларга секин очиб бердилар.

Дарвозахонада фонус ёниб турган эди. Бирдан уйғониб кетган соқчилар шовқин кўтариб ҳиротлик беку-навкарларнинг йўлини тўсдилар. Жанг бошланди. Ҳиротдан келганлар кўпчилик эди. Улар қоровуллар қаршилигини енгиб ўтганларида, дарвозахона яқинида Абдулатиф пайдо бўлди. Дарвозахонадаги фонус ёруғида унинг саман оти лой аралаш сув сачратиб чопиб келаётгани кўзга ташланди. Икки кун сурункасига ёмғир ёққан, ҳовлида кўлмаклар бор эди. Увайс Тархон отлик Абдулатифни мўлжаллаб ёйдан ўқ отди. Ўқ отга тегдими ёки саманнинг оёғи қоронғида чуқурга тушиб кетдими, ҳар қалай от тойилиб йиқилди¹. Эгардаги Абдулатиф ёмғир кўлмаги устига учиб тушди. Мирзо Солиҳнинг навкарлари унга томон ташландилар. Ҳаш-паш дегунча қўлини орқасига қайириб боғладилар. Абдулатифнинг ёнидаги Жунайид Бўта қилич яланғочлаган эди. Уни найза билан уриб йиқитдилар.

¹ Бу тафсилот Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи садайн» китобда келтирилган.

Бу орада Аҳмад Тархон дарвозадан сал наридаги омборхонани топди. Гавҳаршод бегимни Шоҳруҳнинг тобути билан шу зах, сассиқ омборхонага киргизиб, устидан қулфлаб қўйган эдилар. Омборхона қоровули калитни топиб берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Аҳмад Тархон:

— Ҳазрат бегим! Қайдасиз? Мен жиянингиз Аҳмад Тархонмен!— деб қичқирди.

— Ё оллоҳ!— деб товуш берди Гавҳаршод бегим.— Ўзинга шукур! Аҳмаджон!.. Солиҳжон!.. Нажоткорларим!

Ҳибсда эзилган, захда бел оғриғидан букчайган Гавҳаршод бегимни икки ёнидан суяб дарвозахона олдига олиб келдилар. Бегим фонус ёруғида қўли боғланган, шоҳона кийимлари лойга беланиб, аянчли аҳволга тушган невараси Абдулатифни кўрди-ю, йиғлаб юборди:

— Ноинсоф неварамга яхшилик қилсаму, шундай ёмонлик кўрсам-а!.. Мана, қасос қайтибдир!.. Лекин бу қасосдан менинг дилим вайрон! Боламнинг боласини шу аҳволда кўриш менга азоб!

— Начора, Ҳазрат бегим! Мирзо Абдулатиф қилмишига яраша жазо олмоғи даркор!— деди Увайс Тархон.

Абдулатифни банди қилиб, Ҳиротга олиб кетдилар ва қўл етмас жойдаги Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйдилар.

ОНА ВА ЎҒИЛ ИЗТИРОБЛАРИ

Бу орада Улуғбек Амударёдан ўтиб Балхга келган эди. Шу ерда туриб сўнги мудҳиш воқеаларни эшитди-ю, чексиз бир изтироб ичида қолди. Ақлини йўқотиб кекса момосини ҳибс қилган Абдулатифни энди қандай қутқариш мумкин? Албатта, бу ҳодисада кўпчилик Гавҳаршод бегимни ҳақ деб билади, лекин Улуғбек Алоуддавлянинг бандисига айланган ўғлини ҳибсдан чиқариб олмаса, унинг оталик обрўси нима бўлади? Ҳиротга қўшин тортиб бориб, жанг қилса, у ерда онаси бор. Етмиш ёшлик онага қарши қилич яланғочлаш... Буни Улуғбек хаёлига ҳам келтира олмайди.

Бирдан-бир йўл — элчилар юбориб муроса йўлини излаш эди. Улуғбек Ҳиротда кўпчилик танийдиган энг эътиборли уламолардан Низомиддин Мирак Садрни элчи қилиб юборди. Элчи орқали Алоуддавлага илиқ бир мактуб ёзиб, келгусида унга катта иноятлар ваъда қилди. Фақат орада хафачилик бўлмаслиги учун Абдулатифни ҳибсдан бўшатиб, отасининг олдига юборишини талаб қилди.

Бироқ Алоуддавла ашаддий душмани Абдулатифни ҳибсдан бўшатишга рози бўлмади. Шундан сўнг элчи Низомиддин Улуғбек номидан Гавҳаршод бегимга мурожаат қилди:

— Ҳазрат бегим, Мирзо Алоуддавла сизни сўзингиздан чиқмаслар. Шаҳзодага тушунтиринг: Улуғбек ҳазратлари ўғилларини ҳибсда тутган одам билан сулҳ тузсалар, эл-улус буни маломат қилгай. Рост, Мирзо Абдулатиф сиздек улуғ момосига зулм ўтказиб катта гуноҳ қилган. Шу гуноҳи туфайли тангри унга жазо берибдир, ўзини ҳибсга туширибдир. Агар бу жазони кам деб ҳисобласангиз, Абдулатифни Улуғбек ҳазратларига топширайлик. Қолган жазони падари бузрукворлари берсин! Бундан ўзга муроса йўли йўқдир, ҳазрат бегим!

— Жаноби элчи, мен ҳам муроса тарафдоримен. Ҳирот билан Самарқанд орасида сулҳ бўлсин, уруш бўлмасин, қон тўкилмасин! Улуғбек мирзо менинг ёлғиз ўғлим, кўзимнинг оку-қароси, жонимдан азиз фарзандим. Раҳматли Шоҳруҳ мирзонинг қонуний тахт вориси — Мирзо Улуғбекдирлар. Буни Ҳиротда барча тан олур. Сулҳ тузилса, Ҳирот жомеъсида Мирзо Улуғбекнинг муборак номлари хутбага қўшиб ўқилгай. Аммо сулҳ мустаҳкам бўлиши учун Абдулатиф Ихтиёриддин қалъасидан чиқмаслиги лозим. Мен унинг дастидан ҳибсда азоб тортганимни аллақачон унутганмен. Оналар кечиримли бўлурлар. Менда қасоскорлик туйғуси йўқ. Аммо Абдулатиф ҳибсдан чиқса, уруш қилмай туролмагай. Унинг табиатида қон тўкиш майли беҳад кучли. Момосига шундай ёмонлик қилган Абдулатиф эрта-индин отасига ҳам ёмонлик қилишдан қайтмагай!

— Ҳазрат бегим, Абдулатиф минбаъд бундай ёмонлик қилмасликка қасамёд қилди. Мана унинг мактуби.

— Аммо мен энди унинг сўзига ишонмаймен! Улуғбек мирзога бориб айтинг. Алоуддавла Ҳиротда унинг хизматида бўлмай. Самарқанд Соҳибқирон Амир Те-мур давридаги каби бош пойтахтга айлансин. Абдулатифнинг гуноҳи бўйнида. Ихтиёридин қалъасида бирор йил тинч ётсин. Васвасага бериладиган одати бор¹. Табиблар даволасин. Майли, аҳли ҳарами ҳам ёнида бўлсин. Қалъада шоҳона хо-налар бор. Майдан бошқа нозу-неъматлар муҳайё қилинмай. Бирор йилда Абдула-тиф шифо топиб, эҳтимол феъли ҳам ўзгарар. Унгача алғов-далғовлар ҳам босил-гай. Мирзо Улуғбекнинг тинчини ўйлаб шу таклифни қилмоқдамен. Бориб айтинг, жаноби элчи, мен ўғлимга фақат яхшилик истаймен!

Аммо Улуғбек бу таклифни қабул қилишнинг иложини тополмади. Чунки унинг атрофидаги амиру уламолар Абдулатифнинг Алоуддавла томонидан ҳибс қилинишини Улуғбекнинг подшоҳлик шаънига тушган доғ деб ҳисоблашарди. Улуғбек бу доғни ювиб ташламасдан сулҳ тузса, Алоуддаврани ғолиб деб тан ол-ган бўлар, ўзи эса мағлубиятга учраган ҳисобланарди.

Улуғбек онасининг куюниб айтган гапларида жон борлигини, Абдулатиф ҳибсдан бўшаса яна уруш чиқариб, отасининг тинчини бузишини сезарди. Аммо шоҳлик удуми ғалабани Алоуддавлага бериб, Улуғбекнинг мағлуб аҳволига туши-шига йўл қўймасди. Шунинг учун Улуғбек Абдулатифни ҳибсдан бўшатишларини қаттиқ талаб қилди.

Бу орада Журжондан, Алоуддавранинг иниси Абулқосим Бобурдан Улуғбекка элчи келди. Абулқосим Бобур Алоуддавла билан уруш бошлаган, Ҳирот ҳокимлигига акасидан кўра ўзини муносиброқ деб билар ва бу мақсадга етиш йўлида Улуғбекдан мадад кутар эди. Абулқосим Бобур элчисига Улуғбек илтифот кўрсатиб, совғалар берди. Шу билан Абулқосим Бобурга хайрихоҳ эканини бил-дирди. Бундан дадилланган Абулқосим Бобур Машҳадни Алоуддавладан тортиб олди ва Ҳиротга таҳдид сола бошлади.

Икки томонлама хатардан чўчиган Алоуддавла энди қандай ҳунар кўрсатаркин? Улуғбек шу ўй билан Ҳиротдан хабар кута бошлади.

Музокаралар уч ойга чўзилди. Улуғбекнинг сабр косаси тўлиб, ердаги ишлар-дан безиб кетганда осмондан тасалли изларди. Кундуз куёш нуридан жилоланан-ган, тунда ой ва юлдузлар билан безанадиган осмон ўзининг бағри кенглиги, со-кинлиги билан унинг руҳига ором берарди. Ҳатто кўкдаги булутлар ҳам улкан, чақмоқлар ҳам ёрқин. Момақалдиқлар илоҳий қудратни эслатиб, баъзи ҳовлиққан одамларнинг ҳовурини босади, инсонни камтар ва бардошли бўлишга ундайди.

Элчилар Балхдан Ҳиротга уч марта бориб келдилар. Ҳиротда Алоуддавла тўплаган қўшин билан Балхда Улуғбек атрофига йиғилган лашкар Абдулатиф ту-файли қонли уруш бошлашига сал қолди. Йўқ, хайрият, баҳор ўтиб ёз кирганда, Улуғбек урушнинг олдини олишга ва ўғлини тинч йўл билан ҳибсдан чиқаришга муваффақ бўлди.

Қамоқда ранги синикиб озиб кетган Абдулатиф Балх саройидаги отасининг ҳузурига келиб, унинг оёғига бош қўйди, кўзда ёш билан деди:

— Нажоткорим, падари бузрукворим, токи тирикмен, бу яхшилигингизни унутмасмен!

Улуғбек уни тез елкаларидан олиб тикка турғизди-да, бағрига босди. Оталик меҳри товланиб:

— Фарзанди аржуманд, жигарбандим, озодлик муборак бўлсин!— деди.

— Қуллуқ, ҳазрат отажон! Қуллуқ!

Абдулатиф учун Балхнинг хушхаво боғларидан бирида муҳташам қўшқ ажра-тилди. Унинг қайтиши шарафига подшоҳ отаси шоҳона зиёфат берди. Улуғбекнинг ўғлига меҳрибонлигини кўрган беку амирлар Абдулатифни катта бир қахрамонлик кўрсатиб қайтган одамдек улуғлашар, кўпчилик орасида унинг

¹ Абдулатифнинг вас-вас касали бўлганини ҳазрат Навоий «Мажлисун-нафойисда» ёзган.

нуфузи ошиб борарди. Буни сезган Улуғбек бир кун оқшом ўғлини Балх аркидаги усти очик шаҳнишинга чақиртирди. Ёз кириб, кунлар исиб кетган, осмон булутлардан тозаланган, Самарқанд расадхонасида Улуғбек тадқиқ қилган юлдузлар Балх осмонида ҳам порлаб турарди.

— Ҳозир Жавзо ойи, — деди Улуғбек ўғлига. — Қани, осмоннинг Жавзо буржини кўрсатинг-чи, амирзода.

Отасининг расадхонасида илми нужумдан сабоқ олган Абдулатиф осмондаги ўнлаб юлдузларни бир қарашда танир эди.

— Мана бу — Бургут юлдузлари, ... Нариги етти юлдуз — Дубби Акбар... — деб уларни номма-ном санаб ўтди-ю бир-бирига жуда ўхшайдиган кўш юлдузни кўрсатди: — Адашмасам, Жавзо — ана ўшал жуфт юлдузлардир! Осмоннинг Жавзо буржи ҳам шу!

— Балли, ўғлим, топдингиз! — деб Улуғбек мамнун бўлди: — Нечун бу юлдузлар Жавзо деб аталур? Ривоятини эшитганмисиз?

Абдулатиф ўйланиб туриб:

— Эшитмаган эканмен, — деди.

— Бу ривоят Батлимус¹ давридан бери бор. Жавзо «эгизаклар» деган маънони билдирур. Ривоятга кўра, эгизак Ҳасан-Ҳусайнлар қадим замонларда ёвлар билан жанг қилиб кўп қахрамонликлар кўрсатибдир. Аммо охириги бир жангда Ҳасан ҳалок бўлур. Иниси Ҳусайн қаттиқ мусибат чекиб, яшагиси келмай қолибдир. Парвардигорнинг раҳми келиб, унга абадий умр инъом қилибдир. Шунда Ҳусайн: «Эй яратган эгам, мен Ҳасансиз яшайолмаймен, ё менинг ҳам жонимни ол, ёки Ҳасанни тирилтириб бер, бир кун бўлса ҳам бирга яшайлик», — дейдир. Парвардигор Ҳусайннинг бу меҳру оқибатини тақдирлаб, ака-ука эгизакларни осмонда абадий порлаб турадиган ёруғ юлдузларга айлантирибдир... Биз инсонлар учун бу улуғ бир ибрат эмасми, ўғлим?

— Албатта, ибрат!

— Қаранг, осмон тўла юлдуз. Улар ердаги жонзодларнинг нодир фазилатларидан далолат бераркан. Бургут юлдузларини кўрдингиз. Ерда одамхўр девлар кўпайиб, инсон уруғини қуритмоқчи бўлганда парвардигар Бургутни ҳимояга юборибдир. Унинг кўзларига девларни маҳв этадиган илоҳий оловни жойлабдир. Бургут жуда узоқни кўрадиган қуш. Одамхўр девларни юзлаб чақирим жойдан кўрган заҳоти Бургутнинг кўзларидаги олов девга бориб чақмоқ бўлиб урилар экан. Дев куйиб кул бўлар экан. Шу тарзда Бургут одамхўр девларни тамоман йўқ қилиб, инсон зотини ўлимдан қутқарибдир. Парвардигор бунинг эвазига Бургутни ана ўшал ёруғ юлдузга айлантириб, осмондан абадий жой берибдир. Ёки, ана у кунботиш томондаги юлдузлар туркумига қаранг. «Она Бўри юлдузлари» деб аталадир. Онаси ўлиб, етим қолган икки чақалоқ — бири ўғил, бири қиз — очдан ўладаган бўлганда шу Она Бўри уларни эмизиб катта қилган экан... Ривоятга кўра, Она Бўри эмизган ўшал қиз билан ўғил катта бўлгандан кейин уларнинг авлодларидан туркий қавмлар тарқаган экан. Бу ривоятлар минг йиллар давомида унутилмай яшаётганига сабаб недир, билурмисиз?

— Сабаб... юлдузларнинг жозибасимикан?

— Жозибадан ташқари, юлдузларда илоҳий бир ҳикмат бор. Инсонлар ўз ҳаётларини юлдузлардан ибрат олиб покланишга интилсалар, муродга етишлари мумкин. Осмондаги тартибу мувозанат доим кишининг ҳавасини келтирур. Ана, бир тўп юлдуз... Туркий тилда — Хулкар. Арабчаси — Сурайё. Форсчаси — Парвин. Булар бир-бирдан ажралмасдан ҳамиша бирга юрурлар. Бошқа туркум юлдузлар ҳам бир-бирига Ҳасан-Ҳусайнлардай содиқ. Ой доим ўз йўлидан юргай. Сайёраларнинг ўз йўллари бор. Улар ҳеч вақт бир-бирлари билан тўқнашиб кетмагай. Ҳаммаси мувозанат сақлаб, уйғунлик билан ҳаракатлангай. Аммо биз, инсонлар, мудом урушу хунрезликлар билан бандмиз. Мана, сиз, менинг жигарпорам, ўғлим, нечун амакиваччангиз Алоуддавла билан шунчалик душмансиз? Нечун сизга бутун бир қўшинни ишониб топширган азадор момонгизни бегона юртда

¹ Батлимус — Клавдий Птоломей. Бундан 1800 йил олдин ўтган қадимги юнон астрономи.

ҳибс қилиб, ҳазрат бобонгизнинг арвоҳини чирқиратдингиз? Кейин ўзингиз қамоққа тушиб, мени ҳам қанчалик маломату ташвишга қўйдингиз, нечун?!

Отасининг кутилмаган бир шиддат билан берган бу саволларидан Абдулатифнинг вужудини титроқ босди:

— Ҳазратим, Хуросон амирлари момом билан тил бириктириб, менга қарши суиқасд қилмоқчи эканлар... Тирик қолиш... ўзимни ҳимоя қилиш мақсадида...

— Ким сизни шу бўҳтонга ишонтирди?

— Жунайид Бўта... унинг хотини ўз қулоғи билан эшитган экан...

— Мен ҳаммасини тафтиш қилдирдим. Жунайид Бўта разилона тухмат қилган экан. Хотинининг гапи бўҳтон бўлиб чиқди... Иккови ҳам қатл қилинди. Уларнинг гапи ростми-ёлғонми, деб суриштирсангиз бўлмасмиди? Нечун момонгиз билан учрашиб бир оғиз сўрамадингиз?

— Момоннинг ҳузурига борсам... Мени туттиради, деб ўйладим.

— Ахир бу васваса-ку! Наҳотки бир умр сизга жон куйдирган момонгиз сизга шу қадар ёмонлик қилса? Ахир сиз аразлаб кетганингизда қиш қунида Ҳиротдан Самарқандга келган ким эди?!

— Лекин момом мендан кўра Алоуддавллага кўпроқ ён босиши сизга ҳам маълум, ҳазрат отажон. Ҳатто сиздек буюк ўғилларидан кўра Алоуддаврани баланд қўйиб, уни валиаҳд қилишга интилганлари ёдингиздадир. Ҳазрат бобом вафот этгандан сўнг мен унинг жасадини Самарқандга олиб бормоқчи бўлдим. Аммо момомиз бунга мутлақо қарши бўлдилар. «Хоқони Саййид Ҳиротни пойтахт қилдилар, рубъийи маскуннинг энг обод шаҳарларидан бирига айлантирдилар, энди абадий маконлари Ҳиротда бўлмоғи керак» деб қаттиқ турдилар. Мана, охирида шу ниятларига етдилар. Ҳазрат бобом Ҳиротдаги Гавҳаршод бегим мадрасасига дафн этилибдирлар. Шундай улуғ подшоҳни аёл кишининг номига қурилган мадрасага дафн этишлари адолатданми? Ҳиротда ҳазрат бобом номига ҳам мадраса қурилган-ку. Ҳеч бўлмаса ўшал мадрасага дафн этсалар бўлмасми-ди?

— Тўғри, бу иш бемаслаҳат қилинган,— деб Улуғбек ўғлининг сўнгги сўзларига қўшилишга мажбур бўлди.— Ҳазрат отам Соҳибқирон бобомиз мақбрасига қўйилишга муносибдирлар.

— Аммо Ҳиротда момомиз атрофига шундай одамлар йиғилганки, улар Маҳди Улёнинг рутбасини Хоқони Саййид бобомнинг хотирасидан ҳам баланд кўюрлар. Агар сизу биз Ҳиротга бобомнинг қабрини зиёрат қилишга борсак, бундан момомизнинг обрўси яна бир даража ошгай. Чунки сиздек улуғ подшоҳ Гавҳаршод бегим мадрасасида тиз чўкиб тиловат қилганингизда Маҳди Улёнинг номларига ҳам сажда қилгандай бўлурсиз...

Абдулатифнинг сўнгги сўзларидаги истехзо, момосининг обрўсига қарши қаратилган тиконли сўзлар Улуғбекка нохуш туюлди:

— Гавҳаршод бегим — менинг онам эканини унутманг, амирзода. Оналар обрўси — бизнинг обрўймиздир. Оналарга сажда қилишни Куръони карим ҳам буюрганлар.

— Мени афу этинг, ҳазрат отажон... Қамоқда ётганимда ўтган аламлар ҳали хотирамдан чиққан эмас.

— Лекин аламни аввал сиз момонгизга ўтказгансиз! Тазарру қилинг, шунда адоват туйғусидан халос бўлурсиз. Менинг дилимда сизга аталган оталик меҳри билан, онамга аталган фарзандлик меҳри бирга яшайдир. Сиз туфайли мен онамдан воз кечолмагаймен. Бу не кўргуликки, Ҳиротга отам қабрини зиёрат қилишга боролмаймен! Чунки сиз туфайли орада тоғдек монёликлар пайдо бўлди.

— Ижозат берсангиз мен бу монёликлар тоғини талқон қилгаймен! Алоуддавла ҳозир иниси Абулқосим билан урушиб заифлашган. Уни бир ҳамла билан бартараф қилиб, Ҳиротни қўлга киритгаймиз!

— Ё алҳазар! Кечагина тузилган сулҳни бузиб яна урушайликми? Ҳиротдаги онамиз устига кўшин тортиб бориш биз учун уятли иш бўлмасми? Сиз адоват туйғусига бунчалик эрк берсангиз бошимиз уруш-жанжалдан чиқмай қолур... Шунинг учун мен сизга катта бир лавозим берай. Тинч иш билан банд бўлинг.

— Мен туғилган шаҳрим Самарқандни соғинганмен... Туронга қайтгим бор...

— Вақти келганда Туронга ҳам қайтгайсиз. Аммо ҳозир Балх вилоятини идора

этадиган кучли бир ҳоким керак. Балх ҳам Самарқанд каби қадимий шаҳар. Бир чети Турону Хуросонга туташса, нариги чети Қундузи Бадахшонгача борур. Мен сизга шу вилоят ихтиёрини бермоқчимен...

Абдулатиф бирдан бўшашиб кетди, бошини пастга эгиб, «отам мени Самарқандга йўлатмоқчи эмас!» деган гапни хаёлидан ўтказди. Балхдай чекка вилоятда, Ҳироту Самарқанддай пойтахтлардан йироқда яшаш унга бадарғадек туюлди.

Ўғлининг бўшашиб қолганидан ҳайрон бўлган Улуғбек:

— Ҳа, маъқул эмасми?— деб хиёл сергакланиб сўради.

Абдулатиф ҳушини йиғиб, тез ўрнидан турди, отасига икки букилиб таъзим қилди-ю:

— Йўқ, йўқ, бу юксак иноятингиздан бошим кўкка етди!— деди.— То абад хизматингизда бўлурмен, падари бузруквор!

— Омон бўлинг, ўғлим! Ҳирот билан доду муомалани мен ўзим қилгаймен. Сиз Балх вилоятини обод қилишда ҳазрат боболарингиздан ибрат олинг. Бир вақтлар Самарқанду Ҳирот ҳам ҳозирги Балхдан хароброқ эди. Уларнинг сайъ-ҳаракатлари билан бу икки шаҳар бугун оламшумул гўзаллик кашф этди. Сиз ҳам Балхга сайқал берсангиз, номингиз боболарингиз қаторида тарихда қолур. Омин, илоҳим орамиздан меҳр кўтарилмасин, дунёда яхши ном қолдириш сизу бизга насиб қилсин!

— Омин!— деб Абдулатиф ҳам юзига фотиҳа тортди.

УЯСИДАН ИЛОН ЧИҚҚАН ЛОЧИН

Абдулатифга Балх юмушларини топшириб бир қадар енгил тортган Улуғбек энди Самарқанд ва Ҳиротга оид ташвишларни қандай бартараф қилиш ҳақида ўйлай бошлади.

Самарқандда қолган кичик ўғли Абдулазиз баъзи ноҳўя ишлари билан аҳолини норози қилгани ҳақида нохуш хабарлар келди. Дашти қипчоқдаги кўчманчи султонлар Зарафшон воҳасига бостириб келмоқда. Бу ҳаммаси Улуғбекнинг тезроқ Самарқандга қайтишини тақозо қилади. Аммо уч ой Балхда, Ҳиротга шундай яқин жойда туриб, отасининг қабрини зиёрат қилолмагани ва мушфиқ онасини бориб кўролмагани унинг дилида оғир бир армон бўлиб турибди.

Ҳиротнинг жомеъ масжидида Алоуддавла Улуғбекиннг номини хутбага кўшиб ўқитгани ҳақида хабар келди. Демак, ҳозир Улуғбек отасининг ўрнида қолган олий ҳукмдор деб тан олинди. Шундай бўлгач, нега Ҳиротга бемалол боролмайди? Элчилар орқали Алоуддавлага шу савол берилганда, «Подшоҳ ҳазратлари бизни маъзур тутсинлар, инимиз Абулқосим Бобур билан уруш ҳаракатлари тўхтаган эмас. Ҳирот ҳарбий ҳолатдадир, олий ҳазрат келганларида уларнинг хавфсизлигини таъминлашимиз учун замон тинчимоғи зарур», деган жавоб олинди.

Улуғбек ҳозир Ҳиротга кўшин билан борса, уруш чиқади. Кўшинсиз бориш эса чиндан ҳам хатарли. Шунинг учун онаси ҳузурига махфий одам билан мактуб юборишга қарор қилди. Ўттиз йилдан бери Улуғбекка содиқ хизмат қилиб келаётган Бобо Ҳусайн Туркидонийни ҳузурига чақирди:

— Йўл ҳозирлигини кўринг, Ҳусайнбек! Ҳиротга бориб, онам ҳазратлари билан яккама-якка учрашгайсиз. Мана шу мактубни бериб, жавобини... Амударё бўйига... Калифга олиб борурсиз. Уч кундан сўнг мен ҳам Балхдан чиқиб, Калифга йўл олурмен.

Гавҳаршод бегим ҳар ҳафта чоршанба муродбахш куни азон паллада аёллар удуми бўйича офтоб чиқмасдан Шоҳруҳ мирзонинг қабрини зиёрат қилишга борар эди. Бу қабр Гавҳаршод бегим мадрасасида бўлгани учун шу бинода мадраса мударрисларининг ҳужралари ҳам бор эди.

Мош-гурунч соқолик Бобо Ҳусайн малла чакмон кийиб, бошига каттагина салла ўради, кўлтиғига китоб солинган жуздонни қисиб, мударрис қиёфасига кирди-ю, мадрасада ўзига узоқ қариндош бўлган уламолардан бирини қидириб топди ва кечаси унинг ҳужрасида тунади.

Мадрасада Гавҳаршод бегимнинг ўзига ажратилган хос ҳужралар бор эди. Бе-

гим Шохруҳ мирзо ва ўртанча ўғли Бойсунқур қабрлари олдида ўлтириб тиловат қилгандан сўнг, хос ҳужрасига кириб, қабулга келган мударрис ёки талабаларнинг арзини эшитар, муҳтожларга хайру эҳсонлар қилар эди.

Шуни суриштириб билган Бобо Ҳусайн тонг қоронғисига Гавҳаршод бегим ўз ҳужрасига ўтадиган йўлак олдига келиб, унинг мақбарадан чиқишини кутди.

Бегимни мадрасага иккита содиқ каниздан ташқари яна тўртта барваста соқчилар ҳам кузатиб келдилар. Бу соқчилар ташқи кўринишдан бегимни кўриқлаб юрган бўлсалар ҳам, аслида Алоуддавла томонидан қўйилган хуфиялар эди.

Ҳирот ҳарбий ҳолатда бўлгани учун Алоуддавла момосининг ташқи ғаним ҳисобланган Улуғбек ёки Абулқосим Бобур билан алоқа боғлашидан ҳадиксирарди. Хусусан, Ҳиротда Гавҳаршод бегимнинг нуфузи жуда баланд, барча олиму фозил кишилар Маҳди Улёни Шохруҳ мирзодан кейинги энг тажрибали ва доно давлат арбоби деб биларди. Алоуддаврани аллақачон ўз таъсирига олган қайнотаси Ёдгоршоҳ арлот, вазири Хожи Султон, лашкарбошиси Қора Баҳодирлар Гавҳаршод бегимнинг Ҳиротдаги обрўсига ҳасад кўзи билан қарашар, турли йўллар билан уни ёмонлаб, Алоуддаврани момосига ишонмайдиган қилиб қўйишган эди. Алоуддавла момосининг Улуғбекка ёки Абулқосим Бобурга ён босишдан хавотирда бўлгани учун бегимнинг ҳар бир қадамни кузатиб турадиган кўриқчилар қўйган эди.

Фақат сағана ёнидаги тиловат пайтида ва бегим ўзининг ҳужрасига кирганда кўриқчилар эркаклик одобига бўйсуниб ташқарида қолишарди.

Бобо Ҳусайн бегимнинг ўз ҳужрасига ёлғиз кираётганидан фойдаланиб ним қоронғи йўлакдан ёруғроқ жойга чиқди:

— Ассалому алайкум, ҳазрат бегим!..

Овози Гавҳаршод бегимга таниш туюлди. Юзига тикилиб туриб, эски қадрони Бобо Ҳусайнни таниди-ю:

— Келинг, келинг, тақсир, не арзингиз бор?— деди.

Бобо Ҳусайн атрофга кўз ташлаб, биттагина каниздан бошқа ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, қўнидан Улуғбекнинг ўрам қилинган мактубини чиқарди.

— Мана, арзи ҳолим!— дея бегимга секин узатди. Гавҳаршод бегим зарҳал қоғознинг шоҳона белгисига кўз ташлаб, «Улуғбекданми?» деган ўйдан ҳаяжонга тушди. Канизига шивирлаб:

— Менинг ҳузуримга бошқа ҳеч кимни кирғизманг!— деди-да, Бобо Ҳусайнга, — кетимдан юринг!— деб ишора қилди.

Хужранинг ичидан хизматкор ўлтирадиган кичик бир хонача ҳам бор эди. Бегим Бобо Ҳусайнни ўша хоначага киритиб, шивирлаб ҳол-аҳвол сўради.

— Кутиб туринг!— деб хонача эшигини бекитиб қўйди.

Улуғбекдан келган мактубни ёруғ тушиб турган жойга олиб бориб, титроқ қўллари билан очди:

«Ҳазрат онажон, сизни соғинганмен, дийдорингизга ташна бўлиб шу мактубни йўлламоқдамен,— деган сўзларни ўқиганда бегимнинг кўзига бирдан ёш келди.— Аввало, мендан гуноҳ ўтган бўлса, тазарру қиламен, кечиринг! Сизни ранжитиб бўлса ҳам, гумроҳ ўғлим Абдулатифни ўз ёнимга олиб келдим. Мен ота бўлганлигим учун унинг кафилини зиммамга олиб тарбият қилишга мажбурмен. Абдулатиф четроқ жойда мушқилотлар билан олишиб чиниқиши учун уни Балхда қолдирмоқчимен.

Энди Самарқандга қайтишдан олдин сиз билан кўришиш учун Ҳиротга бормоқчи бўлдим. Аммо Мирзо Алоуддавла Ҳирот ҳарбий ҳолатда эканини айтиб, боришимга мойиллик кўрсатмади.

Мен суянган энг улкан тоғ Соҳибқирон бобомдан сўнг Хоқони Саййид отам бўлганини энди астойдил ҳис қилмоқдамен. Мени эллик йилдан буён бало-қазодан асраб юрган отам энди йўқ. Мен суянган яна бир тоғ — сиз онам ҳазратлари эканингизни бирга сафар қилганларимизда айтган эдим. Эндиги умидим шулки, сизни бир вақтлардагидек Амударё бўйида кутиб олсам. Иложини топиб Бобо Ҳусайн билан бир кунга бўлса ҳам келсангиз. Ахир мен сизни кутиб олишу, кузатиш учун Самарқанддан Амударё бўйига неча марталар отлиқ келган эдим! Пешвоз

олишшу кузатишлар баҳонасида ҳафталар давомида она-бола ҳамроҳ бўлардик, тўйғунимизча суҳбатлашардик. Сиз менга ажойиб маслаҳатлар берардингиз.

Ҳазрат отам вафот этгандан буён ҳаммамиз интиҳосиз балолар гирдобида қолдик. Бу балолардан қутулиб кетишнинг иложи бормикин?

Уч ўғлингиздан ёлғиз мен тирикмен, ёшим эллиқдан ошгандан буён умрнинг кўпи кетиб, ози қолганини сезиб юрибмен. Сиз ҳам менга ғаниматсиз. Шунинг учун мен волидаи муҳтарамам билан дийдор кўришишга мунтазирмен».

Гавҳаршод бегим кўзларига қуюлиб келган ёшдан мактубнинг охирини ўқиёлмади. Ипак рўмолчасини олиб кўз ёшини артар экан, юзлари ҳам ҳўл бўлганини сизди. «Оҳ, меҳри дарё ўғлим Тарағайжон!— деб пичирлади.— Кошки қанотим бўлса-ю, ҳузурингизга учиб борсам!»

Бегим хужрада узоқ қолиб кетса, ташқаридаги соқчилар ҳадик олишлари мумкин. Агар улар бостириб кириб, кўшни хоначада ўлтирган Бобо Ҳусайнни топиб олсалар... ўлимга маҳкум этишади. Бегим йўлакдаги эшикни кўриқлаб турган садоқатли канизи олдиға чиқди:

— Мен тоат-ибодат билан бандмен. Ҳеч ким ҳалақит бермасин!— деб буюрдида, эшикни ичидан беркитди.

Сўнг хужрага қайтиб, миз устида турган жуздондан қоғоз, қалам олди.

«Кўзимнинг оку қароси, буюк ўғлим Мағусиддин Муҳаммад Тарағай,— деб ёзар экан, кўзлари яна беихтиёр ёшланди:— Мен сизни кўриб, бағримга босиб жон берсам рози эдим. Мактубингизни ўқиганимда юзим неча бор кўз ёшларимга ювиңди, иложсизликдан бағрим эзилди. Ҳозир менинг ҳар бир қадамимни хуфиялар кузатиб юрибдилар. Неварам Алоуддавла кетимга соқчи шаклидаги айғоқчиларини қўйган. Боғи Сафеддаги хизматчиларимни ҳам алмаштирган. Агар мен бирор кун йўқ бўлиб қолсам, ҳаммани оёққа турғизиб, топиб олурлар. Нечунки мен Ҳиротнинг энг нуфузли Маҳди Улёси, сизнинг онангиз бўлганим учун Алоуддавлага керак эмашмен. Булар билурларки, Ҳиротда мен турсам, сиз онага қарши кўшин тортиб келишни ўз шаънингизга муносиб кўрмагайсиз. Шу сабабдан Алоуддавла билан унинг атрофини ўраб олган ноинсофлар мени гаров каби ҳеч қаёққа кетказмай тутиб турурлар.

Журжондаги неварам Абулқосим Бобур ҳам мени ўз ҳузурига чорлаган эди. Оға-инини яраштириш мақсадида бормоқчи бўлдим. Лекин Алоуддавла шунга ҳам рухсат бермади. Мен Абулқосим Бобур саройида қолиб кетсам инисининг обрўси ошишидан кўрқди.

Мен невараларим тарбиясига шунча куч, вақт сарфладим, уларга шунчалик меҳримни бердим. Охирида улардан бу қадар шафқатсизлик, оқибатсизлик кўрганимдан кўнглим вайрон...

Шоҳ ўғлим Улуғжон! Сиз Соҳибқирон бобонгиздек, марҳум отангиздек мушкилотлар оловида тобланиб, фозил бир даҳо даражасига кўтарилингиз. Мен ўйлар эдимки, невараларимни яхши тарбияласам, илму амалга ўргатсам, ота-боболарининг тажрибасини дилларига сингдирсам, улар ҳам сизлардек улуғ сиймолар бўлиб етишгай!

Аммо она берган тарбия озлик қиларкан. Ҳар бир одамни ҳаёт ўз хумдонидан оловлари билан пишиқ ғишт каби тобламаса, сиз минг тарбия берганингиз билан хом ғишт хомлиғича қоларкан, бир-икки зарбадан увалиб кетаркан.

Неварамиз Абдулатифнинг хомлиғидан фойдаланиб, иғвогарлар Нишопурдан нарида унинг илки билан мени банди қилдилар. Ҳозир Алоуддавланинг хомлиғидан фойдаланиб, золимлар мени энди унинг асоратига солиб қўйдилар. Ўз аҳволимга йиғлаймену, қайғули бир ривоятни эслаймен... Тоғда мен каби бир Она лочин ўтган экан. Унинг уяси яқинида заҳарли илонлар яшар экан. Улар хавф солганда лочин илонларни думидан чангаллаб осмонга олиб чиқар экану, қоятошлар устига ташлаб юбориб ўлдирар экан. Қолган илонлар тоғ камарларига бекиниб, лочиндан қасд олишнинг йўлини ўйлашибди. Она лочин ҳар йили пана бир жойдаги уясига тухум қўйиб жўжа очар экан. Илонлар ҳам тухумдан бола очадик. Лочин узоққа ов қилгани кетганда илонлар секин ўрмалаб келиб, унинг тухумларини ейишибди-ю, ўрнига илонларнинг тухумидан қўйиб кетишибди.

Бундан беҳабар Она лочин қўйган тухумларига вужудининг ҳароратини бериб,

уларни бир неча кун босиб ётибди. Вақти соати етиб, тухумлар тешилибди. Ичидан нималардир чиқа бошлабдилар. Она лочин қараса, тухумлардан жўжалар ўрнига илонбаччалар ўрмалаб чиқаётибди. Бундан даҳшатга тушган Она лочин чинқириб уясидан кўкка учибдир. Илонларга ем бўлган авлоди билан видолашиб фарёд чекканда тоғлар ларзага келибдир... Мен ҳам меҳримни бериб ўстирган невараларимнинг ёмонликларини кўриб, ўша лочиндек фарёд чекким, бу фоний дунё билан видолашгим келур. Лекин... ноумид шайтон. Парвардигор бирор жойдан нажот келтирур деган илинжим бор.

Мен-ку, ёшимни яшаб, етмишдан ошдим. Энди сиз эҳтиёт бўлинг, шоҳ ўғлим, бу невараларим жўжаҳўрозлардек яна кўп уруш-юриш қилсалар керак. Сиздан илтимосим шулки, иложи борича буларнинг урушларига борманг. Ҳазрат отангизни эсланг. Халил Султон билан Пирмуҳаммадлар тахт таллашиб урушганларида, Хоқони Саййид арконни узун ташлаб, уларнинг урушига аралашмадилар. Охири йиллар ўтиб вазият етилганда, Самарқандни жангсиз олдилар. Сиз отангиздай вазмин ва бардошли ўғилсиз... Менинг худодан эндиги тилагим шулки, тўрт мучам бутун пайтда хор-зор қилмай омонатини олсин. Илоҳим фарзанд доғини бошқа кўрмайин. Олим ўғлим, шоҳ ўғлим, парвардигордан куну тун тилагим шулки, сиз кетимда қолинг. Агар бу гал кўришиш насиб қилмаса, илоё келгусида сиз билан дийдор кўришиш менга насиб қилсин!»

Гавҳаршод бегим кўз ёшларини апил-тапил артиб, мактубни ўрам қилди-да, қўшни хоначага чиқиб, Бобо Ҳусайнга топширди:

— Жаноб Бобо Ҳусайнбек, аҳволни кўрдингиз, бориб айтинг,— деб шивирлади.— Ишқилиб, уруш бўлмасин, ўлим бўлмасин! Сафарингиз беҳатар бўлсин!

Улуғбек мирзо онасини Амударёнинг чап қирғоғида кутиб турган эди. Бобо Ҳусайн ёлғиз қайтганини кўриб кўнгли бир чўкди. Сўнг онасидан келган жавоб мактубини ўқир экан, йиглаб ёзилган сатрлардан ва Она лочин ҳақидаги ривоятдан этлари жимирлаб кетди. Лочин авлодидан бўлган Алоуддавла ғаддор муҳит таъсирида илоннинг ишини қилаётгани, момосини асоратда тутиш бобида у ҳам Абдулатифдан қолишмаётгани Улуғбекни ларзага солди. Шундай мушкул аҳволда ҳам ўзини мардона тутаётган онасига бўлган меҳри ўн чандон ошди.

Амударёдан ўтиб, Самарқандга қараб от суриб борар экан, Турондаги ташвишлардан бўшагандан сўнг Хуросонга тинч йўл билан қайтиб келиш ва онасини илонлар асоратидан қутқариш ниятини дилига маҳкам тугди.

ТАҲЛИКАЛИ ЗАМОН

Ҳирот билан Самарқанд орасидаги обод йўллардан Амир Темур ва Шоҳруҳ даврларида қарвонлар эмин-эркин қатнаган замонлар ўтмишга айланиб борарди. Улуғбек ўз отаси билан иноқ ҳукм сурган даврда ҳам бу йўллар жуда серқатнов ва тинч эди. Шинам қарвонсаройлар, чарчаган отларни алмаштириб берадиган емхоналар, йўловчилар тунаб қоладиган работлар туну кун меҳмонлар хизматида бўлар, барча бекатлар давлат томонидан қўриқланар эди. Шунинг учун гоҳ шарқдаги Хитойдан, гоҳ жанубдаги Ҳиндистондан, гоҳ ғарбдаги Фарангистонлардан келадиган элчилар ва савдо қарвонлари бу йўллардан беҳавотир қатнар эдилар.

Лекин Шоҳруҳ мирзо вафот этгандан кейин бошланган алғов-далғовлар бу йўлларни жуда нотинч қилиб қўйди. Улардан энди қарвонлар эмас, ички низоларга тортилган ҳарбий кучлар кўпроқ қатнайдиغان бўлиб қолди.

Бултур олти ой ҳарбий юришларда бўлиб қайтган Улуғбек Самарқандда кичик ўғли Абдулазиз издан чиқарган ишларни жой-жойига қўйгунча киш бўйи ташвиш чекди. Баҳорда сал ором олиб, илму ижод билан шуғулланиш умидида эди. Бироқ яна Хуросондан келган бири-биридан ёмон хабарлар унинг тинчини бузди.

Алоуддавла ва Абдулатиф Ҳирот билан Балх чегарасидаги Чечакту туманини таллашиб уруш чиқаришибди. Икки орада қон тўкилиб, анчагина одам ҳалок бўлибди. Алоуддавла Журжондаги иниси Абулқосим билан ярашибди. Энди икковлари бирлашиб Балхни Абдулатифдан тортиб олмоқчи эмишлар.

Алоуддавла Абулқосим билан иттифоқ тузгандан сўнг ҳовлиқиб, Улуғбекни адолатсизликда айбламоқда эмиш: «Балх Жўгий мирзонинг ўғли Абубакрнинг мулки эди, — дермиш. — Мирзо Улуғбек, Абубакрни куёв қиламен деб алдаб, Самарқандга юбориб, Кўксаройда қатл эттирган, шундан кейин Балхни Абдулатифга берган». Ҳолбуки, Абубақр Балхни акаси Муҳаммад Қосимдан зўравонлик билан тортиб олган, Самарқандда эса фитна уюштиргани учун қатл этилган эди. Лекин Алоуддавла Улуғбекнинг номини жомеъ масжидида ўқиладиган хутбадан олдириб ташлаш учун шунақа тухматлар қилган, сўнг ўз номини хутбага қўшиб ўқитган эди.

Шу билан Алоуддавлянинг Улуғбекка қарши исён кўтаргани ҳаммага маълум бўлди. Яхлит давлатнинг парчаланиши — кўп фалоқатларга сабаб бўлиши муқаррар. Бу парчаланишнинг олди олинмаса, Хуросонда бошланган бебошликлар Туронга ҳам вабодай тарқалиши ҳеч гап эмас. Шунини ўйлаган Улуғбек яна ҳарбий кучларни тўплашга ва Алоуддавлянинг исёнига қарши юриш бошлашга мажбур бўлди.

У баҳор пайтида эллик минг қўшин билан Амударёдан ўтиб, Хуросонга кириб келди. Балх томонидан чиқиб отасига қўшилган Абдулатиф қирқ минг қўшин тўплаган эди. Алоуддавлянинг лашкари сон жиҳатдан камроқ, аммо унинг ўзига ишончи ҳаддан зиёд бўлгани учун Ҳиротдан тап тортмай чиқиб келди. Ҳиротдан юз чақиримча шарқдаги Тарноб деган жойда жанг бўлди.

Сўл қанотнинг олдинги сафида жангга кирган Абдулатиф, қасос туйғусига тўлиб, Алоуддавлянинг аскарлари билан шердай олишди, бир ўзи ўндан ортиқ душманининг бошини кесди, қўл остидаги жангчиларига шу тарзда ибрат кўрсатиб, рақибининг чап қанотини синдирди.

Улуғбекнинг иккинчи ўғли Абдулазиз бошчилик қилган қўшин ўнг қанотда бориб Алоуддавла аскарларини тўзғитиб қочиришга муваффақ бўлди. Тор-мор бўлган Алоуддавла жанг майдонини ташлаб қочди. Изма-из келаётган қувғинчилардан кўрқиб, Ҳирот кўрғонига ҳам кирмай, Машҳад томонга ўтиб кетди.

Улуғбек ғалаба учун Оллоҳга шукроналар айтди-ю, қадрдон амири Бобо Ҳусайн Туркистонийни чақиртирди:

— Жаноб Бобо Ҳусайн, хос навкарлардан юз кишини олингу, Ҳиротга тезроқ етиб бориңг. Онам ҳазратлари бизни Ҳиротда кутсинлар!

Лекин Тарнобдаги жангга энг кўп одам ўлдирган Абдулатиф қўшин тортиб келаётгани ҳақидаги хабар Ҳиротга аллақачон етиб борган эди. Бутун сарой аҳли ваҳимага тушиб Машҳад томонга қочди. Гавҳаршод бегим ҳам иниси Муҳаммад Сўфи Тархон ва бошқа яқинлари билан Машҳад йўлида кетаётганда Бобо Ҳусайн уларни қувиб етди.

— Ҳазрат бегим, Мирзо Улуғбек мени махсус юбордилар, Ҳиротга қайтинг! — деб илтижо қилди.

— Ҳиротга Абдулатиф ҳам келдими?

— Келган бўлса ҳам, сиз подшоҳ ҳазратларининг ҳимоясида бўлурсиз!

— Мен жон деб Улуғбек ҳузурига борардим. Соғинган фарзандимни бағримга босардим. Лекин Абдулатифдан кўрқамен. Унинг атрофига қиличидан қон томган бешафқат амирлар йиғилган. Улар биргалашиб, Ҳирот атрофидаги маҳалларни қўшинларига талатибдирлар. Ҳирот аҳли буни Улуғбекдан кўриб, ўғлимиздан қаттиқ хафа бўлганларини ўзим эшитдим.

— Аммо Улуғбек ҳазратлари бутун қўшин аҳлини махсус фармон билан огоҳлантирган эдилар. Фармонда «Ҳирот отамизнинг уйи, бизга мерос теккан мулк, бу ерда талончилик қилиш гуноҳи азимдир, бундай гуноҳни содир қилганлар аёвсиз жазоланур!» деган сўзлар битилганига мен ўзим гувоҳмен!

— Абдулатиф билан унинг тарафдорлари бу фармонни бузган бўлсалар-чи? Улар кўпчилик, шунинг учун Улуғбекдан кўрқмайдилар, унга итоат этмайдилар! Шу вазиятда улар ўғлимнинг раъйига қарши бориб, менга ҳам бирон ёмонлик қилмайди, деб ким кафолат бера олгай?

— Биз кафолат берурмиз, бегим! Ҳазратимнинг биздек садоқатли бекари ҳам оз эмас!

Шу гапдан сўнг Гавҳаршод бегим Ҳиротга, Улуғбек ҳузурига қайтмоқчи бўлиб иниси Муҳаммад Сўфи Тархондан розилик сўради.

— Мен бу тўпалонда Хиротга қайтишга рози эмасмен!— деди Муҳаммад Тархон қатъият билан.— Абдулатиф отасининг буйруғига бўйсунмай ўзбошимчалик билан элни талаётган экан, ундан яхшилик чиқмагай!

Гавҳаршод бегим оғир «ух» тортди:

— Минг афсус, бултур Улуғбек мирзо менинг гапимга кирмадилар. Абдулатиф Ихтиёрдиндин қальасидан хонаки хибсдан чиқарилмаса, бугунги урушлар бўлмаслиги мумкин эди. Лекин энди бу дев кўзадан чиқиб олди. Қайтиб кирмагай, отасига ҳам бўйсунмагай!

— Биз унинг жабрини бир марта тортдик, энди бас!— деб Муҳаммад Сўфи Тархон опаси Гавҳаршод бегим билан бехатар жой қидириб кетди, Хиротга қайтмади.

* * *

Кўшин орасида чиндан ҳам Абдулатифнинг тарафдорлари кўпайиб бормокда. Чунки Абдулатиф жанг қилишни ва янги-янги ўлкалар олишни яхши кўради. Амиру навкарлар ҳам босиб олинган жойлардан катта бойликларни қўлга киритганларидан мамнун бўлиб, Абдулатифни ботир саркарда деб улуғлашади.

Улуғбекнинг Таробу Хирот атрофларида талончилик қилишни таъқиқлаган фармонларидан нафси катта амирлар норози бўлар эди. Ана шу амирлар орасида арғин уруғига мансуб икки минг навкарга бошчилик қиладиган йигирма беш ёшлик ёвкур йигит — Абу Саъид мирзо ҳам бор эди.

Уруш ҳали тугаган эмас, Алоуддавла иниси Абулқосим Бобур билан тил бириктириб, қарши ҳужумга ўтиши мумкин. Шунинг учун Улуғбек қарбий юришни давом эттириб, Машҳад ва Нишопурни ҳам ишғол қилди.

Абдулатифда отасига нисбатан норозилик кучайиб бораётганини сезган Абу Саъид мирзо Нишопурда тўхтаганларида, кийик сўйдириб, Абдулатифга зиёфат берди. Майинобга қабони газак қилиб, кайфлари анча кўтарилганда:

— Амирзода, биз сиз билан қариндошмиз, амакиваччамиз!— деди Абу Саъид.— Мен ҳам Соҳибқирон Амир Темур авлодиданмен.

— Ҳа, рост, сизнинг бобонгиз Мироншоҳ мирзо билан бизнинг бобомиз Шохруҳ мирзо туғишган оға-ини бўлганлар.

— Бундан ташқари буюк саркарда Халил Султон менинг амаким эдилар. Сизнинг онангиз Хусн Нигор бегим Халил Султоннинг қизи бўладилар. Биз сиз билан ҳазрат онангиз орқали ҳам хешмиз! Энди оғи-инидек яқин бўлмоғимиз лозим. Тарнобдаги жангда сиз чиндан ҳам қаҳрамонлик кўрсатдингиз, Мирзо Абдулатиф! Мен буни ҳазрат отангизга айтдим. «Фатҳнома Мирзо Абдулатиф номига ёзилса адолатдан бўлур»,— дедим. Аммо минг афсуски, ҳазрат отангиз кўпроқ инингиз Абдулазизга меҳр кўйган эканлар.

— Ким билсин! Отам менга бошқа сабаб кўрсатдилар. «Хирот билан унинг атрофларида талончилик бўлмасин!» деб фармон чиқарган эдилар. Мен «ғолиб беку навкарлар ўлжадор бўлсинлар!» деб талончиликка йўл бериб, фармонни бузган эмишмен! Шунинг учун фатҳнома менинг номимга битилмаган эмиш... Хуллас, ғалаба фатҳномасини Абдулазиз номига битиш билан ҳазрат отамиз бизнинг қадримизни ерга урдилар!

— Барибир кўшин орасида сизнинг саркардалик обрўйингиз... ҳазрат отангизникидан баландроқ, Мирзо Абдулатиф!

— Отам менинг кўтарилиб кетишимни истамайдиларми? Ҳайронмен, Хиротдаги хазинада ҳазрат бобомдан менга мерос қолган икки юз туман тангани ҳам бердирмадилар. «Уруш тугагандан сўнг олурсиз» деб ваз кўрсатдилар. Имод қальасида ҳам Алоуддавла яшириб кетган неча минг туман олтинлар бор эди. Мен бу қальани аллақачон забт этган бўлур эдим. Аммо ҳазрат отамиз «қалъа қўл етмас баландликда экан, кўп талофат берибсиз, беҳуда қон тўкилмасин, кейинчалик сулҳ тузилганда, Имодни жангсиз олгаймиз»— дедилару, яна жиловимдан тортиб, шаштимни қайтардилар...

— Ҳа, Мирзо Абдулатиф, сизда Соҳибқирон Амир Темурнинг жасорати бор. Бобокалонимиз бундай қалъалардан қанча-қанчасини олганлар. Аммо ҳазрат отангиз... буюк олим бўлсалар ҳам подшолик истеъдодлари сизникичалик буюк

эмас. Сизни Самарқандга йўлатмай, обрўйингиз кўтарилишини истамай юрганликлари ҳам шундан бўлса керак...

Абу Саъид мирзо Абдулатифнинг дилидаги гапларни топиб айтаётгандай бўлди. Яна бир қўлдан май ичишгандан кейин Абдулатиф унга дил ёриб деди:

— Барибир эртами, кечми, Самарқанд бизники бўлмай, Мирзо Абу Саъид! Билурсизки, отнинг жиловини беҳуда тортаверсалар, бир кун эмас, бир кун жилов узилиб кетгай!

Абдулатифнинг кўзидаги исёнкорона оловни ёқтирган Абу Саъид овозини пасайтириб деди:

— Лутф қилдингиз, амирзода! Худо хоҳласа, жилов узилганда мен ёнингизда бўлурмен! Сизга илкимдан келган кўмакни берурмен!

Улар аҳду-паймон қилган каби қўл олишдилар. Лекин дил тубида ҳар бири ўз манфаатини ўйлаб қўл берган эди; Абу Саъид ота-болани уруштириб қўйиб, бирини бошқасининг зарбаси билан бартараф қилгандан сўнг Самарқанд тахтини ўзи эгаллашни истарди. Чунки бу тахтга Абдулатифнинг қанчалик ҳаққи бўлса, темурийзода Абу Саъиднинг ҳам шунчалик ҳаққи бор эди. Буни яхши биладиган Абдулатиф эса Абу Саъиднинг кўмагидан фойдаланиб, ишини битиргандан сўнг уни четроқ бир вилоятга ҳоким қилиб жўнатиб қутулишни ўйларди.

Мана шундай ички зиддиятларга тўлиб ҳаракатланаётган Улуғбек қўшини Фирдавсий туғилган машҳур Тус шаҳри яқинидаги Родгон деган жойга етганда, Журжондан, Абулқосим Бобур ҳузуридан, бошига катта дастор кийган оқ соқоллик Шайхулислом элчи бўлиб келди. Улуғбекка Абулқосим Бобур номидан қимматбаҳо совғалар топширғач:

— Ҳазрати олийлари, Мирзо Абулқосим Бобур сизга содиқ фарзанддурлар,— деди.— Бултур Балхда турганингизда ҳам элчи юбориб садақат изҳор этган эдилар. Бу йил Тарнобдаги жангга оғалари ул зотни кўп тарғиб қилдилар, аммо Абулқосим Бобур сизга қарши боришни мутлақо истамади.

— Истамади эмас, ким ғолиб чиқишини кутди!— деди Улуғбек.— Алоуддавла билан ярашганидан хабаримиз бор. Агар оғаси Тарнобда ғолиб чиқса, Мирзо Абулқосим ҳозир бизга эмас, Алоуддавлага садақат изҳор қилиб, элчи юборган бўлур эди. Бу икки оға-ини бизнинг волидаи муҳтарамамизни ўзларига қалқон қилиб, бизнинг ҳузуримизга келишларига монёъ бўлмоқдалар. Алоуддавла Ҳиротда шундай кекса Махди Улёни кўриқчи айғоқчилар асоратида тутганидан хабаримиз бор. Ҳолбуки, онам ҳазратлари Алоуддавлага озмунча яхшиликлар қилганми? Шундай момосини асоратда тутиб, мен билан дийдор кўришишига монёъликлар қилгани учун Алоуддавла кўр бўлса арзигай!

— Сиз минг марта ҳақсиз, аълоҳазрат!— деди элчи таъзим билан.— Мирзо Абулқосим Бобур ҳам оғаларини беоқибатлиги учун ёмон кўрурлар. Шу сабабдан Алоуддавла Журжонга бормади, иниларидан ҳам қочиб юрибдир. Абулқосим Бобур «кўрнамак оғам илкимизга тушса, кўзларига мил тортириб кўр қилурмен!»— деган сўзларини мен ўзим эшитдим!¹

— Ундоқ бўлса, Мирзо Абулқосим Бобур биздан не истайдилар?— деб Улуғбек хиёл юмшаган оҳангда савол берди.

— Уруш ҳаракатлари тўхтатилса, сулҳ тузилса, эл-улус тинчуса — ул зотнинг орзулари шулдир. Шу орзуга етсак, Мирзо Абулқосим Бобур сизнинг номингизни хутбага кўшиб ўқитгайлар, сизнинг буюк исмингиз билан пул зарб этгайлар!

— Аммо Алоуддавла ҳам шундай ваъдалар бериб, кейин ёғийлик қилди. Аввал Мирзо Абулқосим шу ваъдаларини бажарсин! Кейин сулҳ тузишни ўйлайлик.

— Ҳар бир сўзингизни гавҳар ўрнида қабул қилгаймиз!— деди элчи ва Улуғбек шартларини Абулқосим Бобурга етказиш учун қайтиб кетди.

Абдулатиф отасининг Абулқосим Бобур билан сулҳ тузишини истамасди.

¹ Чиндан ҳам кейинчалик Абулқосим Бобур акаси Алоуддавланинг кўзига мил тортириб, қисман кўр қилгани тарихчилар томонидан қайд этилган.

— Ҳазрат отажон, Абулқосимга куч йиғиш учун фурсат бермайлик, уни заиф пайтида босайлик, токи оғаси Алоуддавла каби тор-мор бўлсину, бизга иккинчи бош кўтаролмасин!

— Ҳар қалай, элчи юбориб, сулҳ сўрагани учун бунчалик босқин қилиш бизга муносиб эмас! Сиз менга ўғил бўлсангиз, Абулқосим Бобур — жияндир. Ҳазрат онамиз унинг даргоҳида. Буни унутиб бўлғайми? Энди элчи жавоб олиб келгунча биз Исфароинга бориб тургаймиз. Сиз кўшин билан Бистомни эгалланг. Аммо ор-тиқча хужумлар қилманг, амирзода, беҳуда қон тўкилмасин!

Абуллатиф буйруқ оҳангида айтилган бу сўзларга итоат этмай иложи йўқ эди. Аммо кечқурун амакиваччаси Абу Саъид билан хилватда май ичиб ўлтириб, яна отасидан ранжиб гапирди:

— Кўрдингизми, бугун яна жиловимдан тортдилар!

— Отангиз атайлаб шундай қилаётганга ўхшайдир, амирзода. Чунки ул зотда саркардалик салоҳияти заиф.

— Худо ҳаққи, нечун буни тан олмайдилар?

Абу Саъид овозини пасайтирди:

— Агар тан олсалар, тожи-тахт билан кўшинни сизга бериб, фақат олимлигу мударрислик қилишларига тўғри келур.

— Бу гапни иккинчи марта айта кўрманг, Мирзо Абу Саъид, эшитсалар бошимиз кетгай! Самарқандда мирзо Абубақр қандай қатл этилгани ёдингиздами?

— Аммо мен бошимга қилич келса ҳам ростини айтурмен!

— Ростгўйлигингиз учун ташаккур... Энди отам Исфароинда беш-ўн кун тўхтаб, Абулқосимнинг элчисини кутсалар керак.

— Унгача биз Бистомни забт этгаймиз. Абулқосим Астрободга чекинса, тинчлик бермай, яна таъқиб этгаймиз. Ахийри элчи юбориш фикридан ҳам қайтиб, Ироққа қочгай.

— Ана бу режа менга маъқул!— деди Абуллатиф мамнун шивирлаб.

Худди шу дақиқаларда Улуғбек хуфтон намозини ўқиб бўлиб, жойнамоз устида тиз чўккан ҳолда паст товуш билан худога илтижо қилди: «Ё Оллоҳу Таоло, бири ўғлим, бири жияним, икки ўт орасида қолган мушфиқ онам,— бу интиҳосиз аросатдан қутулишимга ўзинг нажот бер, эй парвардигори азим!»

ДАҲОГА КЎЗ ТИККАН БАЛОЛАР

Ҳазар денгизига яқин бўлган Нишопур атрофларида ёз иссиқларига бардош бериш қийин, чунки ҳавода нам кўп. Улуғбек Исфароин деган хушҳаво жойда баланд бир тепаликка қурилган сердарахт кўрғонда тўхтаб ўн кунча дам олди. Шу орада кичкина оқ салла ўраган, малла чакмон кийган нуроний бир мўйсафид унинг қабулига келди. Анча-мунча одамни подшоҳ қабулига киритмайдиган кўриқчилар «Кимсиз? Не арзингиз бор?» деб суриштирдилар.

— Мен Ориф Озарий номи билан китоблар ёзганмен,— деб «Ажойибулғаройиб» ҳамда «Жавоҳирул-асрор» деган иккита китобини кўрчибошига кўрсатди.— Асли исмим Ҳамза ибн Али. Улуғбек ҳазратларига бундан эллик йил олдин қиссахон бўлганмен...

Кўрчибеги китобларни кўлига олиб, подшоҳнинг ҳузурига кириб кетди-ю, кўп ўтмай кулимсираб қайтиб чиқди:

— Ҳазратимнинг хотираларига қойилмен! Эллик йилдан буён сизни унутмаган эканлар. Юринг!

Улуғбек ўзининг илк устозини ўрнидан туриб қарши олди. У билан кучоқлашиб кўришди, сўнг ўнг ёнидаги зарбоб кўрпачага таклиф қилди.

— Мавлоно, сизнинг мана бу китобларингиз менинг Самарқанддаги кутубхонамда ҳам бор,— деди.

— Ташаккур, ҳазратим. Сизнинг оламшумул ишлар қилганингизни узоқдан бўлса ҳам эшитиб ҳамisha ифтихор қилурмен. Мадрасалар, расадхона... Хусусан, «Зижи жадиди Курагоний» дек буюк кашфиёт...

— Лекин бунинг ҳаммасидан ҳам подшоҳлик юки менга беҳад оғир туюлгай,

мавлоно. Хусусан, отам ўлгандан буён... интиҳосиз низолар, жанглр, йўл азоблари... бунинг ҳаммасига бардош бериш учун қанчалик чидам, сабр-тоқат...

— ...Балки улуғ бир матонат керак!— деб сўз қўшди мавлоно Ҳамза.— Сизда шундай матонат учқунлари болалигингизда ҳам бор эди. Ёш пайтингизда ҳам Табризу Қорабоғдан Ҳироту Самарқандларгача отлиқ борганингизни бир эсланг. Ахир сиздек даҳоларга кўз тикувчи балолар кўп бўлғай! Қирқ йил давомида қилган улуғ ишларингиз қанчадан-қанча нурсиз амиру аъёнларнинг ҳасадини кўзғатиб, бахиллигини жунбушга келтирганини мен яхши тасаввур этурмен.

— Ана шу ҳасаду бахилликлар ҳозир авжига чиқмишдир, мавлоно. Барча бахиллар ўғлим Абдулатиф атрофига тўпланиб, иғволар қилаётганини сезиб, безовталигим ортадур. Ўғлимизнинг ҳовлиқма феъли бор. Ғалабадан ҳовлиқиб, талончиликларга йўл берибдур. Шунинг учун Тарнобдаги ғалаба фатҳномасини унинг номига ёздирмадим. Аммо буни гап-сўз қилиб, ота-бола орасига ғубор солувчилар пайдо бўлибдир. Шунини эшитиб, кечалари уйқум қочиб кетадир...

— Кўнгилни кенг қилинг, ҳазратим. Бу ҳаммаси сизга нисбатан тоғ этагида ғимирлаётган курт-қумурсқалардек майда...

— Аммо фалакнинг гардиши билан мен ҳам Самарқанддан сизнинг ватанингизга қўшин тортиб келдим, мавлоно. Инонинг, жаҳонгирлик даъвоим мутлақо йўқ. Яна ғарбга қараб юрилса Рай, Табризу Боғдод. Ўшал томонларда Соҳибқирон бобомнинг ўғиллари Умаршайх мирзо билан Мироншоҳ мирзо жангу жадалларда ҳалок бўлди. Бу бизга аччиқ сабоқ эмасми? Жаҳонгирлик бас! Менинг худодан тилагим шулки, ўзи берган жонимни бегона юртда эмас, ватаним Туронда, Самарқандда қайтиб олсин!

— Аммо мен сизга худодан узоқ умр тилаймен!

— Ташаккур, мавлоно! Сиз менга ёшлигимда айтиб берган ривоятларга биноан парвардигор муруватига сазовар бўлган жонзодлар юлдузга айланиб осмондан абадий макон қураб эканлар. Гуноҳларга ботган тана ахир бир кун ерга кўмилур, қабримиздан майса униб чиқур. Аммо руҳимиз... кошки руҳимиз осмонга учиб чиқса! Бу фоний дунё ташвишларидан безиб кетганимда бир истак дилимда қайта уйғонур. Қанийди, руҳимни танамдан осонликча айириб олсаму, осмонга қушдек учуриб юборсам! Бу қуш юлдузлар орасидан ўзига макон топса! Руҳим юлдуз бўлмаса ҳам майли, фақат мусаффо осмонда бир ёруғ зарра бўлиб, юлдузларнинг сокин нуридан, улардаги мувозанату уйғунликдан баҳра олиб яшаса... Эндиги орзуим шу!..

— Аммо нечун бунчалик маънос туйғуларга берилмоқдасиз, ҳазратим?

— Чунки... фоний дунёдаги ёмонликлардан тўйиб кетдим! Рост, ҳазрат отам билан мушфиқ онам менга умр бўйи яхшилиқ қилдилар. Афсуски, отамдан жудо бўлдим. Ҳазрат онам эса, ўғлим Абулатиф туфайли мендан юз ўтириб... ўзларини олиб қочадиган бўлиб қолдилар.

Мавлоно Ҳамза Улуғбекнинг сўнгги сўзларига эътироз қилди:

— Ҳазратим, мен Гавҳаршод бегимни Домғон йўлида кўрдим. Ул Маҳди Улё ҳали ҳам сизни оналик меҳри билан севиб тилга олдилар.

— Қани, қани, батафсилроқ сўзланг, мавлоно! Қаерда кўрдим дедингиз?

Абулқосим Бобурнинг Астрободдаги қароргоҳига Абдулатиф ҳужум қилгандан сўнг унинг оила аҳли Гавҳаршод бегим билан бирга Домғон томонларга кўчиб кетмоқда экан. Мавлоно Ҳамза уларни йўлдаги бир қишлоқда ҳовуз бўйида дам олиб ўтирганларида учратибди. Гавҳаршод бегим машҳур малика бўлгани учун мавлоно уни Ҳиротда ҳам кўрган, ёшлиқда эса Улуғбек туфайли у билан кўп учрашган эди.

Ҳовуз бўйида дам олиб ўлтирган бегимга мавлоно Ҳамза мулозимлари орқали ўзини танитиб, ёнларига борди. Ҳориб-чарчаган, озиб кетганидан гавдаси ҳам кичрайган Гавҳаршод бегим:

— Бизнинг бошимизга тушган кўргиликлар ҳеч кимнинг бошига тушмасин, мавлоно!— деб сўз бошлади.— Невараларнинг кўпи беоқибат чиққани устига ёлғиз ўғлим Улуғбек ҳам бизни бунчалик аёвсиз таъқиб этганига лолмен! Ахир мен Абулқосим Бобурни мурасага келтирган эдим, элчи юбориб, Улуғбекни олий ҳукмдор деб тан олган эди. «Йўқ, аввал менинг номим билан пул зарб қилиб

кўрсатсин!»— деб элчини қайтарибдилар. Ахир қочиб юриб қандай пул зарб қилиб бўлур? Зарбхона Астрободда қолди. Золим Абдулатиф Абу Саъид мирзодек бир ноинсофни ёнига олиб, бизни Астрободдан ҳам қувиб чиқарди. Энди беватан бўлиб Ироққа қочайликми?! Ахир менда не гуноҳ? Мана бу мурғак болаларда не гуноҳ?!

Гавҳаршод бегим ҳовузнинг нариги четида кўчлар орасида катталардек хомуш ўтирган хушбичим бир болани имлаб чақирди:

— Алишержон, бери келинг!

Бола тез ўрнидан туриб, Гавҳаршод бегимнинг олдига келди-да, қўл қовуштирган ҳолда мавлоно Ҳамзага одоб билан салом берди.

— Баракалло, шер ўғил. Кимнинг ўғли бўлурсиз?— сўради мавлоно Ҳамза.

Алишер Гавҳаршод бегимга бир қараб олди-да, маъсум товуш билан жавоб берди:

— Амир Ғиёсиддин кичкинанинг ўғлимен.

— Нечун отангизни «кичкина» дерлар?

— Билмадим,— деб Алишер уялиб ерга қаради. Шунда Гавҳаршод бегим изоҳ берди:

— Раҳматлик отамнинг исмлари ҳам Ғиёсиддин эди. Алишернинг боболари у киши билан жуда қадрдон эдилар. Отамдан рухсат олиб, у киши ўғилларига Ғиёсиддин деб от қўйган эканлар. «Лекин ўғлим улуғ амир Ғиёсиддин Тархонга нисбатан камтар бўлсин деб, «кичкина» лақабини қўшиб қўйган эканлар. Бўлмаса Алишернинг оталари баҳодирона гавдалик амирларимиздан. Ҳозир Абулқосим Бобур даргоҳида эътиборлари катта. Буларнинг оиласи кўпдан буён бизга садоқат сақлаб келаётгани Абдулатифга маълум. Шунинг учун булар ҳам Абдулатифнинг газабидан қўрқиб Ҳиротдан биз билан бирга қочиб чиққанлар.

Гавҳаршод бегим томирлари кексалиқдан бўртиб чиққан қўлларини Алишернинг елкасига қўйди:

— Алишернинг зеҳни ўткирлиги мени худди Улуғбекнинг болаликдаги зеҳни каби ҳайратга солур. Улуғбек бир ўқиган нарсасини дарҳол ёд олур эди. Ёдингизда борми, мавлоно? Улуғбек беш хоналик сонларни шундай хотирасида зарблаб, ҳосиласини беҳато чиқариб берур эди. Шундай буюк салоҳиятни бундан қирқ-эллик йил олдин Улуғбекда кўрган бўлсам, мана энди Алишержонда ноёб иқтидорнинг бошқа бир хилини кўриб қойил бўлмоқдамен. Қаранг, мана шу Алишер... ҳозир етти ёшга қадам қўйган шу болагина минглаб байт шеърларни ёд билур. Фаридиддин Атторнинг «Мантук-тайр» китобини бошдан-оёқ ёд олмишдир. Бу китобнинг суфиёна фалсафасини беш-олти ёшда фаҳмлаб, севиб ёд олиш — мўъжиза эмасми?

— Чиндан, афсонавий иқтидори бор экан, Алишербекни ёмон кўздан худо асарин. Ўзи ҳам шеър битса керак?

Алишер бу мақтовлардан ийманиб ерга кўз тикканча жим турибди. Шунда Гавҳаршод бегим унинг қўлчаларини қўлига олиб, юзини ўзига қаратди:

— Алишержон! Кеча бир шеър айтган эдингиз. Эшитиб кўзларимга ёш келди. Шунга яна бир айтинг.

Алишернинг бу қувғинлардан зада бўлган дили ҳозир шеър айтишга мойил эмас эди. Шунда Гавҳаршод бегим яна ундан илтимос қилди:

— Ҳеч бўлмаса икки сатрини айтинг, болам! Мавлоно бир эшитсинлар! Балки сизнинг маъсум товущингиз Улуғбек мирзонинг қулоқларига етиб борар...

Алишер ниҳоят:

— Хўп,— деб кўнди ва катталардек жиддий, маънос оҳанг билан икки сатр шеър айтди:

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эрмиш.

Эл анга шафиғу меҳрибон бўлмас эрмиш...

Шу пайтда мавлоно Ҳамза ҳам Алишернинг бунча эрта уйғонган истеъдодини юракдан ҳис қилди.

— Бу ёш даҳога кўз тиккан балолар бор экан!— деди.— Мен шу бугуноқ Мирзо Улуғбек ҳузурларига йўл олурмен, бегим! Илоҳим парвардигор сизларни бу фурбату ғариблиқдан ҳалос қилсин!

Ҳозир мавлоно Ҳамза Улуғбек ҳузурда ўлтирганда ҳамма гапларни бир-бир айтиб берди-ю:

— Мунис онангиз билан шу маъсум бола бутун нажотни сиздан кутмоқда, ҳазратим!— деди.— Эҳтимол, Алишер исмли бу ёш шоир Хуросону Турон осмонда янги бир юлдуз бўлиб порлар! Ўшанда сизнинг исмингизни улуғлаб шеърлар битгай!

Мавлоно Ҳамзанинг ҳикоясидан қаттиқ мутаассир бўлган Улуғбек қарсақ чақиб ясовулбошини чақиртирди.

— Мен Мирзо Абдулатифга Бистомдан нари ўтманг, деб буюрган эдим! Нечун Астрободга борибдир?!

Ўша кунни барча қўшинларга «Амир Темур ҳимматидин Улуғбек Кўрагон сўзум» деб бошланадиган қатъий фармон жўнатилди. Шу фармонга биноан Абулқосим Бобур билан бошланган уруш ҳаракатлари тўхтатилди. Астробод ва Бистом томонларга кетган барча аскарлар орқага қайтарилди. Абдулатиф Машҳадга қайтган Улуғбек ҳузурга чақиртирилди.

Нишопурда касал бўлиб иситмалаб ётган Абдулатифни Машҳадга, Улуғбек келиб тушган қасрга, тахтиравонда кўтариб келдилар. Иситмадан бўғриққан Абдулатиф тахтиравондан тушиб, қоида бўйича отасига таъзим қилаётганда хиёл гандирақлаб кетди. Улуғбекнинг унга раҳми келди:

— Сизни Аллоҳ паноҳида асрасин, ўғлим! Не бўлди? Шамолладингизми?

— Диқ¹ бўлдим! Иситмам шамоллашдан эмас! Узил-кесил зафарга етай деганимизда муҳарабани бирдан тўхтатиб, қўшинни орқага қайтарганингиз мени касал қилди! Ҳазрат отажон, ахир бу Абулқосим эрта-индин ўзини ўнглаб, яна Ҳиротга бостириб келгай-ку! Нечун мағлуб бўлай деб турганда сиз уни сақлаб қолдингиз?

— Чунки Абулқосим элчи юборди. Шартимизни бажарибдир! Номимизни хутбага қўшиб ўқитибдур! Эгилган бошқа қилич урмоқ мардликдан эмас, амирзода! Абулқосим билан бирга менинг ҳазрат онам қувғинда қачонгача азоб тортгай? Ёш болалар... Уларга раҳм қилиш керакми, йўқми? Ёки одамийликдан бутунлай воз кечайликми?

— Ҳазратим, мен одамийликдан воз кечмагаймен, аммо подшоҳликни ундан баланд деб билурмен. Чунки подшоҳлик инсонлардан юқорида — худога яқин жойда тургай!

— Саҳв қилдингиз, Мирзо Абдулатиф! Гарчи мен подшоҳмен, лекин худонинг бир бандасидурмен. Одамийлик эса Одам Ато Алайҳиссаломдан бизга меросдир. Шу сабабли мен одамийликни подшоҳликдан баланд кўюрмен!

— Саҳв қилган бўлсам маъзур тутинг, ҳазратим. Аммо давлату мамлакат манфаатлари қариндошчиликдан баланд турмагайми?

— Қариндошчилик деб кимни назарда тутмоқдасиз? Ҳазрат онамними?!.

— Йўқ, йўқ, Абулқосимни...

— Абулқосим ҳам туғишган инимнинг ўғли, менга сиз каби фарзанд. Агар мен давлату мамлакат манфаатларига сизни қурбон бериб, бултур Ихтиёриддин қалъасидаги ҳибсдан қутқариб олмаганимда... Ҳалигача Алоуддавла ўлдириб юбориши мумкин эди-ку!

— Рост, ҳазратим, сиз бултур мени нақд ўлимдан олиб қолгансиз...

— Нақд ўлимдан қутқарилган фарзанд учун... Тарнобдаги фатҳноманинг иниси номига ёзилгани-ю, Ҳирот хазинасидаги неча туман ҳақини ололмагани ҳаёт-мамотга нисбатан арзимас нарсалар эмасми?!.

— Бу борада сиз ҳақсиз, отажон!

— Энди айтинг-чи, сизга қилган ўшал одамийликни мен нечун онамга нисбатан қилмаслигим керак? Ахир Ҳадиси Шарифда «яхшилиқни энг аввал онангга қил, онангга, онангга! деб уч қайта таъкидланган эмасми? Афсуски, бултур мен шу муқаддас ўғитни унутиб, онамдан ҳам олдин сизга яхшилиқ қилган эканмен. Бугун сиз туфайли оқ сут берган онамдан тириклайин жудо бўлиб юрибмен!

¹ Диқ — сел.

Улуғбекнинг сўнгги сўзлари Абдулатифга яшин зарбасидай таъсир қилди. Касаллиги устига қўшилган бу зарбадан оёқда туролмай йиқиладиган бўлганда мулозимлар уни икки томонидан суяб тутиб қолдилар.

Отасидан эшитган аччиқ ҳақиқат таъсирида мулзам бўлиб бўшашган Абдулатифни яна тахтиравонга солиб, даволаш учун олиб кетдилар.

Отаси юборган хос табибларнинг дору-дармонларидан ташқари Абдулатифга шифобахш қимизлар, думба-жигарлар, бошқа таомлар бериб, икки ҳафтада оёққа турғиздилар.

Лекин отасининг сўнгги сўзлари унинг дилига тикандай қадалиб қолганди. Бу сўзлар ноҳақ бўлса, тиканни олиб ташлаш мумкин эди. Аммо ҳақ сўзлар уни маънан мағлуб қилган, энди бу мағлубият алами унинг борлиғини куйдирмоқда эди.

«Майли! — деб ниҳоят у ўзига ўзи тасалли берди. — Отамиз яхшилик бобида мени енгди! Унинг ҳақ сўзидан мен мағлубмен. Аммо ҳали жангда ҳам куч синашиб кўргаймиз! Сўзда енгилган бўлсам, худо хоҳласа, жангда енггаймен!»

Кўп ўтмай Улуғбек Ҳирот ихтиёрини Абдулатифга топширди, унга хазинадаги меросини ҳам бериб, ўзи Самарқандга қайтиб кетди. Лекин Ҳиротда кўпчилик аҳоли Абдулатифни жуда ёмон кўрарди. Агар Абулқосим Бобур қайтиб келса, кўрғон дарвозаларини очиб беришга тайёр турганлар кўп эди. Буни сезган Абдулатиф иккинчи марта Ихтиёриддин қалъасига ҳибсга тушишдан хавотирланди, Ҳиротни жангсиз ташлаб чиқиб, Балхга йўл олди.

Шундан кейин Ҳиротга Абулқосим Бобур, Гавҳаршод бегим амир Ғиёсиддин кичкинанинг ўғли Алишер билан бирга қайтиб келишди. Улар уруш ҳаракатларини тўхтатиб, сулҳ тузган Улуғбекдан астойдил миннатдор бўлишиб, аввалги маконларига жойлашдилар.

Мирзо Улуғбек онаси билан бирга ёш Алишерни ҳам уруш ва қувғин балоларидан қутқаргани бўлажак буюк шоирнинг хотирасида ўчмас из қолдирган бўлиши керак. Улуғбекнинг беназир яхшилигини Алишер Навоий болаликда ўз кўзи билан кўргани учун ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонида:

Темурбек наслидан султон Улуғбек-

Ки олам кўрмади султон анингдек, —
деган унутилмас сатрларни ёзди.

Аммо ўша йили Ҳиротдан аламзада бўлиб кетган Абдулатиф Балхда қўшин йиғиб, энди отасига қарши жангга ҳозирлик кўра бошлади.

Чўлпон таваллудининг 100 йиллигига

ШОИРНИНГ НОМАЪЛУМ ШЕЪРЛАРИ

Чўлпон сингари шўро тузумининг қурбони бўлмиш адиблар мероси бизга фақатгина босма нашрлар орқали етиб келган. Зеро, «халқ душмани» деб большевиклар томонидан катагон қилинган шоир ва ёзувчилар қаламига мансуб қўлёзма асарлар ўша вақтдаёқ йўқотилган. Борди-ю, бундай асарлар (қўлёзма ё босма нусхалар бўлишидан қатъи назар) бирорта адабиёт шинавандасининг уйдан топилиб қолгудек бўлса, бу зотнинг боши ҳам балодан чиқмаган. Шунинг учун Чўлпоннинг дўст-ёрлари ва мухлислари қўлида унинг шеърлари, хатлари ва бошқа асарлари сақланмай қолган.

Аммо, сўнги йилларда маълум бўлишича, Чўлпон ижодининг заргар мухлислари орасида шўро тузумининг қаҳридан қўрқмаган, ҳар қандай таъқиб ва таҳдидга қарамай, севимли шоирининг эълон қилган асарларини тўплаб, кўз қорачиғидек сақлаган кишилар ҳам бор экан. Шундай кишилардан бири Чўлпоннинг ватандоши, андижонлик марҳум шоир Восит Саъдулладир.

Восит Саъдулла 1914 йили дунёга келганида, Чўлпон эндигина дастлабки шеър ва ҳикоятларини эълон қилиб, Адабиёт деб аталмиш сеҳрли оламнинг эшигини чертаётган эди. У 1940 йили Тошкент Педагогика институтини тугатганда эса, Чўлпон аллақачон отиб ташланган ва унинг ҳатто номини ҳам тилга олиш унга тақдирдош бўлиш билан баравар эди. Аммо шунга қарамай, Восит Саъдулла севдиги Чўлпоннинг эълон қилинмай қолган асарларини қидириб топиш, эълон қилинганларини эса асраш, у ҳақдаги биографик маълумотларни тўплаш каби хайрли ишлар билан пинҳона шуғулланди. Эҳтимол, унинг 1942 йили ҳибсга олиншининг сабабларидан бири ҳам шундадир.

Мен Восит ака билан ёзувчиларнинг Дўрмондаги Ижод боғида кўп бор учрашганман. У билан кўп бор суҳбатда бўлганман. Аммо у менинг қатагон этилган ёзувчилар ижоди билан қизиқаётганимдан хабардор бўлишига қарамай, бирор марта Чўлпон ҳақида оғиз очмаган. Лекин кейинчалик маълум бўлишича, у Чўлпонни бошқа кўпгина замондошларидан кўра яхши билган ва эҳтимол, у ҳақда дostonми ё романми нимадир ёзиш истагида бўлган экан.

Бугун мен янги ташкил этилган «Жаҳон адабиёти» журналининг ҳурматли муштарийлари эътиборига Восит Саъдулланинг инсоний ва ижодий жасорати орқасида сақланиб қолган Чўлпоннинг бир неча шеърини ҳавола этар эканман, шояд устоз ва шогирдининг руҳлари шод бўлса, деб умид қиламан.

Наим КАРИМОВ

ЧЎЛПОН

ЕР ҚИЗИ

(Мустаҳзод)

Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз,

Ҳар ёққа қарайман,

Тонг пайтида нур тўкувчи ёлғизгина юлдуз

Дейдики, у менман.

Мен унга ишонмоқчи бўлиб, ўйнатаман кўз,

У ҳам кула бошлар.

Шул чоғда деворлар ичидан қайғули бир қиз

Йиғлаб кела бошлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

156

Ул мунда — ёзукда, шу учун тез бурилиб мен:
 «Ҳой, ер қизи!» — дейман.
 Кўнглимга яқин юлдуз у эмас, бошқа эмас, «Сен
 Ер юлдузи!» дейман.
 Бу сўзни эшитгач, қочадир кўкдаги юлдуз,
 Албатта, аразлаб.
 Ҳам жим бўладир, ердаги бечора ғариб қиз
 Гўр оғзини излаб.
 Кўк юлдузи изсиз эди, ер юлдузи кучсиз,
 Ҳар иккиси кетди.
 Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз,
 Ой-йилларим ўтди.
 Ой-йилларим ўтди.

*Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг Шарафиддин
 Салоҳиддин ўғлига Масковдан ёзган мактублари*

БИРИНЧИ МАКТУБ¹

Эй аҳли Шараф, олинг қулоққа,
 Юк юклагангиз бу бе сўлоққа.
 Мумкинми чопиш ва ёки йўртиш
 Бу шўр пешона даканг чўлоққа.
 Ҳар бор ўқиганда номингизни,
 Қандоқ жавоб айлайин сўроққа,
 Деб хавф ила бағри қон камина,
 Бошлар дилу жон-ла йиғламоққа.

Ночор тутаман қалам кўлимга,
 Дил дафтарини варақламоққа.
 Дил дафтарида аламдан ўзга
 Бир ҳарф бўлурми номламоққа.
 Илҳом ариғи қуриб ётибдир,
 Йўқ ҳафсала ани кавламоққа.
 Кавлаб ани гар равона қилсам,
 Бошлар ўзгаларким лойламоққа.
 Кўнгил яна тунд ўлиб бузулғоч,
 Тушгай яна эски сирқироққа.
 Умид шудурки, афу этарсиз,
 Йўқ нарсаларимни борламоққа.
 Эй дўст, мени қитиқлағонсиз,
 Зил кетганин англамай туёққа.
 Ҳа, майли, дедим, жавоб ёзай бир,
 Мен бир олақарға ғағламоққа.
 Ё бўлмаса маҳмадона, эзма,
 Бемаъни сўзимни сўзламоққа.
 Ҳозир шаҳар ичра сокин ўлдим,
 Гўё эгаман баланд равоққа.
 Хурсандлик ила бу дардли бошим,
 Тенг бўлди-ку кўк ўпкучи тоққа.
 Тор бўлса-да, энди соҳиб ўлдим
 Бир кичкина хонаи ётоққа.
 Хизмат ерим жойида ва лекин,
 Мушкуллигин ўхшатинг сабоққа.
 Ўрганмаган иш қийин бўлибдир,

¹ Шарафиддин Салоҳиддин ўғли — Чўлпоннинг ўшлик қариндоши, шовиртаб киши. Ушбу шеър шу муҳтарам зотнинг шундай яқка қофияли шеърый мактубига жавоб тарзида ёзилган.

Ҳўргангучи ўзни қарғамокқа.
 Ойлик яна кифоят этмас,
 Рўзғор иши ҳам тушиб чатоққа.
 Ҳеч қурбимиз ўлмади, биродар,
 Ҳатто онамизни йўқламокқа.
 Оз-оз юборилди икки, уч бор,
 Лозим бунн яхши англамокқа.
 Айниқса, кийим хусуси чучмал,
 Бир маҳсидан ўзга йўқ оёққа.
 Сўрмангки, сариф ботинка бирлан —
 Катта қораси дебон қаёққа?
 Сиз берганингизни тоза кийдим,
 Мажбур бўлинди ташламокқа.
 Йиртилди ёқоси — чок бўлди,
 «Ҳа, бор» жавоб айлайин демоққа.
 Ҳожи Ражабин йўғон қораси,
 Тор келди бу тўнкадек оёққа.
 Начораки бошқага узатдим,
 Қун қолди шу маҳсини ямокқа.
 Ёз вақтида маҳси бирла юрмоқ
 Ҳеч одат ўлинмамиш бу ёққа.
 Гар бўлса иложи қирқ учинчи,
 Тезроқ юборинг олиб буёққа.
 Гар почта ила юборсангиз сиз,
 Шукр айлар эдим жаноби ҳаққа.
 Гар сизни юборсалар Қримга,
 Тўғри кетиш ўлмағай у ёққа.
 Чунки йўлингиз шу ердан ўтгай,
 Лозим яна бунда ўграмокқа.
 Ҳўб ўйнатамиз азм шаҳарда
 Бошлаб сизни боққаю равоққа.
 Эй аҳли Шараф, бас энди нома,
 Қуч битди, олинг муни қулоққа.

Масков, 1922, февраль

ИККИНЧИ МАКТУБ

Толё қуши энди қўнди шокқа,
 Ўт кирди бу қақшаган ўчоққа.
 Сизнинг у соф дил била юборган
 Ҳоҳишларингиз эришди ҳаққа.
 Бир хона тегиб шаҳар ичиндан,
 Турмушларимиз тушиб саёққа.
 Лампа ёғини ҳам талоқ қилдик,
 Тутқин бўлиб интирис чироққа.
 Тўп-тўғри ва тез топармиш уйни,
 Урмай ўзимизни аққа-баққа.
 Қўп тегди қўнгилга эски манзил,
 Асло ҳавас айламай йироққа.
 Ёз бўлса «чу» деб юриб қоларсиз,
 Бир отланубон тез арғумоққа.
 Биз бўлса, бу ерда интизормиз
 Вогзалда сизни қабул қилмоққа.
 Сиз, балки, бу ерни тенг қилмассиз,
 Ўш шаҳри ила оқ уйли тоққа.
 Биз ҳам биламиз баробар ўлмас,

Ҳеч ўлка у мазҳари пачоққа.
 Минг бод ёзишга монеъ ўлди
 Уйқу қўшини келиб қавоққа.
 Бир номаи соз Шараф кетирсин
 Бечораю ажизу саёққа.

Масков, 1932, апрель

ЧЎЛПОН БИЛАН ҒАФУР ҒУЛОМ МУШОИРАСИ

- Ч. — Бу масоил¹ дан зерикдим, сўнгра ислоҳ истадим,
 Сўнгра ислоҳдин қочишга ўзга бир роҳ истадим.
 Ғ.Ғ. — Шак² яқин, муҳдис³ буларнинг барчаси мenden йироқ,
 Бен эса салқин шаробли хийра⁴ коргоҳ⁵ истадим.
 Ч. — Бу жавобни мен қабул қилдим чиройлик қиз каби,
 Май ила, мутриб⁶ ила шоҳона даргоҳ истадим.
 Ғ.Ғ. — Бир қоронғилиқ чўкди ахир вожибул⁷ автод⁸ дин
 Бен реал кўкдин буларнинг қалбига моҳ истадим.
 Ч. — Кўз ўнгимда ҳар замон Ҳайём қиларди жилвалар,
 Бир кеча масту аласт ўлмоқни валлоҳ истадим.
 Ғ.Ғ. — Теврагим дўзах, беҳишт, аърофларнинг шубҳаси,
 Шул чигалларни еширга бунда оллоҳ истадим.
 Ч. — Ушбу жойдин тўғри кетсайдиқ бирор сайфияга⁹
 Лолазор тоғ бағрида улвий¹⁰ саҳаргоҳ истадим,
 Ғ.Ғ. — Лола жомидек қизил майгун дудоқлар бўсасин
 Яхши ҳам эсга тушурдингизки, ногоҳ истадим.
 Ч. — Лола жомидан йироқ тушгач, бу Чўлпон найласин,
 Ноилож созимни тўхтатдим, қароргоҳ истадим.
 Ғ.Ғ. — Ҳар қароргоҳида соз бўлганда, мен унга Ғулом,
 Сиз каби гапга тушунган марди огоҳ истадим.

Тошкент, 1934.

* * *

Келди қарға, очди оғзин, қичқириб ғағиллади,
 Кўзларини ўйнатиб, кимлар бировни излади.

Мен яқин бордим, дедим: «Йўқму суйикликдан хабар?»
 «Мен, — деди, — ўйнаб келардим бир хабар бўлса агар».

Ерга эгдим бошларимни, сўлди тўлган кўзларим,
 Қарғанинг учганлиги кўрди бу бахтсиз кўзларим.

Ўйна, ўйна, ўйна, денгиз, ўйнама шов-шув қилиб,
 Қайғу вақтинда азоб берма юракларни тилиб!

1918 йил январь.

¹ Масоил — масаланинг кўплиги.

² Шак — гумон, шубҳа.

³ Муҳдис — янгидан пайдо бўлган, янгидан ўқитилган.

⁴ Хийра — ажабланган, сурбет.

⁵ Коргоҳ — ишхона.

⁶ Мутриб — созанда.

⁷ Вожибул — лозимлик юзасидан бажарилиши шарт иш.

⁸ Автод — пона, мих.

⁹ Сайфия — ёзлик.

¹⁰ Улвий — юксак.

ГЎЗАЛ ФАРҒОНА

Эй, гўзал Фарғона, қонли кўйлагингдан айланай,
Тарқалиб кетган қора, яхши сочингга боғланай.

Яъни бир ўрмон каби бағрингни босмишдир қамиш,
Кўзларингда ҳеч кўринмас бир олов, бир ўт ёниш.

Кенг, чўзиқ яйловларинг ёвларга очмиш кўксини,
Бир қора парда босибдур тупроғингнинг устини.

Кўзларинг сўлган, ўлук руҳинг билан боқдинг менга,
Қуртулишнинг юлдузи асло кўринмасми сенга?

Ул баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?
Йўқмидур ўткир қилич кесмакка ёвларинг қўлин?

Биз бугун ожиз, заиф, бағри эзилган сен учун,
Бу қадар қонлар тўкилди ул дахлдор сен учун.

Йиғлама, юртим, агар-чи бул кунингда йўқ баҳор,
Келгуси кунларда бахтинг юлдузи ўйнаб қолор.

1921

КАМПИРНИНГ ТЎЙЧИСИ¹

«Ман бир умр бундай совуқ кўрмадим,
Жуда қаттиқ...» деди кампир чолиға.
Чол чарчаган кўзларини кўтариб,
Оғирғина қараб олди ёниға.
«Ёмон совуқ» деган сўзни айтди-да,
Чол ўзининг уйқусиға берилди.
Кампир яна сўз бошлағач, эриниб,
Узунғина бир эснади, керилди.

— Уйқум келди, кампир, бошқа ёстиқ бер!
Чарчаганман, бир тўқтамай сўзлайсан!
Кундуз тинмай ишлаб келган кишини
Кеч тинчгина дам олишға қўймайсан!

Сўнгра кампир чидамади, чолиға
Аччиқланиб кўзларини югуртти.
«Шу совуқда Тўйчи болам қаерда
Музлагандир, ўйламайсиз сиз!» деди.

Чолға бирдан жон кирдими, ўрнидан
Ирғиб туриб, остонадан ҳатлади.
Ўз уйида шу иш билан ўзининг
Гуноҳини бир даража оқлади.

Эшик совуқ, бир тўқтамай совуқ ел,
Қарға янглиғ уча-уча ўйнарди.
Бироқ чолнинг юрагида зўр кўрқув
Зўр ошиқув туйғулари қайнарди.

¹ Мунаввар қори, Қаюм Рамазон, Шорасул Зуннун, «Ўзбекча тил сабоқлиғи», 2-бўлим, Ўздавнашр, Тошкент, 1925 йил. 64—65-бетлар.

Маҳалланинг болалари ҳаммаси
Гўристоннинг ҳовузига тўпланган.
Шу совуқда парво қилмай ўйнайлар.
Юраклари ўйин билан ўтланган.

Чол қалтираб, титраб келди, олдинда
Қизил анор юзлар билан Тўйчиси.
Шундан кейин тинди кампир, йўқолғач
Юрагини тирнаб турган қайғиси.

Бир сандалнинг теграсига учави
Қатор-қатор тизилишиб ётдилар.
Ташда совуқ эркаланиб ўйнаркан
Чарчаганлар уйқусига ботдилар.

* * *

Неча юз йил кишанларда энтиккан,¹
Қашшоқ, йўқсул, тутқунларга эрк берар.
Ўзбек қизи: «Бошқаларга эрк берган
Қани манга эркинг?» деса, на деяр?

Замира ЭШОНОВА

Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилғуси...

Керакдир юз йиллар, кураш ҳамда қон
Яратмоқ учун қулдан озод бир ИНСОН!

Н. НЕКРАСОВ

Чўлпоннинг илк шеърий одимлари жадид ижодкорларининг бевосита таъсирида бошланди. Бунини «Садои Туркистон» рўзномасининг 1914 йил 3-сонида босилган «Туркистонли қариндошларимизга» шеъри мисолида кўриш мумкин.

*Илму маърифат ҳам ҳунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлуқгон бизни халқ.*

Чўлпоннинг илк шеърий намуналари «ҳаётимизнинг бетўхтов ҳаракат қилиб турмоғи учун сув-ҳаво нақадар зарур бўлса, кундалик маишатимиз йўлинда руҳимиз ва вужудимизни заҳматкаш фалакнинг қора кирлари, аччиқ қурумларидан юшиб турмоқ учун адабиёт шу қадар зарурдир» дея, сўзнинг ўзгартувчилик қудратига ишончи устивор бўлган ўн олти ёшлиқ ўспирин тафаккурининг мевалари эди. Ёш Чўлпон ана шу ишонч далдасида юртдошлари руҳини банди этган қуллик, жаҳолат, бидъат занжирларини узиш тараддудига тушди — 1914-15-йилларда бирин-кетин «Дўхтур Муҳаммадиёр» ҳикояси, «Қурбони жаҳолат» фельетони, «Ўш» очерки пайдо бўлди. Бу даврда насрий-публицистик фаолият Чўлпонни тўла ўзига жалб этди. Икки-уч йиллик танаффусдан кейин «Хуррият» газетасининг 1917 йил 29 август сонида босилган «Турк саломи» шеъри эса Чўлпон тафаккурида юз берган ўзгаришлар даракчиси бўлиб дунёга келди. «Қафказия туркларина мурожаат» шаклида ёзилган бу шеърдаги энг муҳим жиҳат Чўлпоннинг ўша йилларда туркчилик ғояларини жўшқин тарғиб қилганлигидир:

¹ Шу китоб, 3-бўлим. 89-бет.

*Бир замонлар турк авлоди ҳоким эди дунёга,
Энди маҳкум бўлди бошқаларга, бу нега?*

Бу каби сўроғлар замирида эски шону шавкатни кўмсашдан ташқари туркий қавмларнинг ҳозирги қисмати ва келгусидан ташвишланиш, оғриниш кайфиятлари мужассам. Туркчилик ғояси яланғоч ифодаланган бу шеър Чўлпон ижодида муҳим ўрин тутмайди. Бироқ бундай ғоя ва кайфиятлар билан «оғриш» Чўлпон дунёқарашида изсиз йўқолиб кетмади. Улар шоирнинг 20-йиллар шеърлятида ҳам бошқачароқ шаклда яна қайтадан юзага чиққанлигини назардан қочирмаслик лозим.

1917 йилга келиб, Чўлпон Туркистонда етилиб келаётган ЭРК ва ОЗОДЛИК эҳтиёжини тўлиқ англаган, уни воқеликка айлантириш тадбирлари ҳақида тасаввурга эга бўлган ШАХС, истеъдодини шу ғоялар тантанасига бағишлаган ижодкор даражасига кўтарила бошлаган эди.

Чўлпон Туркистоннинг зукко зиёлилари қаторида янги тўнтариш моҳиятини тез илғаб олди. Шу сабаб, большевиклар — янги мустамлакачилар ҳокимиятига қарши тузилган Туркистон мухториятини биринчилардан бўлиб табриклади ва 1917 йил декабрида «Озод турк байрами» номли мухторият мадҳиясини ёзди:

*Кўз очинг, боқинг ҳар ён!
Қардошлар, қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!*

*Туркистонли — шонимиз, туронли — унвонимиз,
Ватан — бизим жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!*

Олий маслағи Ватанни озод ва ҳур кўриш, бой берилган миллий давлатни тиклаш бўлган миллатпарвар шоирнинг бу чексиз севинчи бутун Туркистон халқлари, айниқса, ватанпарвар зиёлилар қувончига ҳамоҳанг эди... Бироқ Туркистон мухториятининг мустабид большевиклар томонидан қонга ботирилиши эрк ва ҳурлик орзусини саробга айлангириб қўйди. Эрк, мустақиллик тилаган халқ бошига солинган даҳшатли қирғин манзаралари Чўлпон қалбида ҳам абадий муҳрланиб қолди. Кейинчалик унинг ҳасрат ва кўз ёшга лиммо-лим шеърляти худди ана шу бегуноҳ жонлар, ҳақсиз қурбонлар фарёдидан дунёга келди...

Октябр тўнтариши ва унинг оқибатида Туркистонда ўрнатилган янги тузум моҳиятини англаш секин-аста Чўлпон шеърлятининг янги бир саҳифасини очди. Унинг илк намунаси деб 1918 йилда Мулланур Воҳидов вафотига бағишлаб ёзилган «Шарқ нури» шеърини олиш мумкин.

Мулланур Воҳидов мазлум Шарқ халқларини озод қилиш йўлида кўп заҳмат чеккан улғу татар ҳурриятчиси эди. У Шарқ элларини марксизм ва ислом ғоялари бирликда қулликдан қутқизиши мумкин, деб ҳисоблаган эди. Шу маслак туфайли М. Воҳидов 1917 йилда Қозонда Қозонда мусулмон социалистик кўмитаси тузиб, унга раҳбарлик қилади. Кўмитанинг асосий вазифаси — ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, мусулмонлар орасида миллий тенглик ва ислом ғояларини амалга ошириш, уларни мустақил ислом социализми қуриш йўлида курашга бирлаштиришдан иборат эди. 1918 йилда бу кўмиталарни большевиклаштириш, яъни динсизлаштириш ҳаракати бошланганда, Воҳидов бунга қатъиян қарши чиқади, орадан кўп ўтмай бу «мусулмон инқилобчиси» ваҳшийларча ўлдирилади... Мулланур Воҳидов ўз қарашлари билан фақат Россия мусулмонлари эмас, балки кўплаб Шарқ элларига эрксевар кучларнинг ҳам ғоявий раҳнамосига айланган эди. Мазкур шеър Чўлпон ҳам шу даврларда М. Воҳидов ғояларини Туркистон учун ҳақ ва нажот йўли деб билганини кўрсатади:

*....Бироқ Шарққа қутулишининг йўлини
Кўрсатқучи улғу доҳий сен эдинг;
Сендек киши Шарқ элига тансуқди...*

Ушбу шеърда кейинчалик Чўлпон ижодининг етакчи йўналишига айланган бир хусусиятни кўриш мумкин. Бу Шарқ озодлиги мавзусидир. Бундай шеърлар замирида Туркистоннинг бутун мазлум Шарқ эллари билан тақдирдошлик ҳасрати ётади. Бу дарддошликнинг бойси эса битта:

*Сўнг даврда йўқсул Шарқнинг тарихи
Бир бет бўлсин оқ сатрни кўрмади.
Дунё тарихини ёзган муаррих
Яхшиликка қаламини бурмади.*

Мулланур Воҳидов «четлар панжасида» эзилиб ётган мусулмонлар дунёсини, шу қаторда Туркистон истиқболини ҳам ёритган бир зиё эди. Шарқ нурунинг шафқатсизларча сўндирилиши Чўлпонни кўп оғир қайғуга солади, кўз ўнгидаги мудҳиш воқеликнинг ниқоблари йиртилгандек бўлади. Шу шеърдан бошлаб Чўлпон қалбининг «олдиндаги ноаён ва қўрқинчли келажак сезгисидан озорланиб чеккан фарёдлари» эшитила боради. Аммо бу келажак нақадар мубҳам, қоронғу:

*Шарқнинг куни кирса булут остига,
Сенинг сўнук кўзларингни ўйлайман;
Ботиб борган ойга қараб: «Ай йўқсул,
У улғ нур сенмасму?» — деб сўрайман.*

Бироқ шеърда ҳали бу қоронғуликка бўй бермаган, ундан нур-зиё ахтаришдан толмаган ва уни топишга ишончи мустаҳкам руҳнинг шарпаларини илғаш мумкин. Чўлпон шеърни:

*Шунинг учун суяр сени бутун Шарқ,
Сен Шарқмисан, Шарқ Сенмидир — билмас фарқ,*

дея тугатадики, бу ҳолат ҳали нажотбахш ғояларнинг куни битмаганига, вақти келиб улар мазлумлар озодлиги йўлида улғ дастурга айланишига шубҳа қилмаган кўнгил умиди эди.

Чўлпон 1918—19-йилларда нисбатан кам ижод қилган. Бунинг сабаби шуки, у аввало, ҳаётда рўй бераётган шиддатли воқеалар мағзини чақиб, янги нажот, янги умид йўлларини излаётган эди. Қолаверса, шоир сифатида ҳали изланиш босқичида бўлиб, ҳаётни аниқ-тиниқ ифодалашга имкон берадиган бадий шакллар ахтараётганди. 1919 йилининг октябрида дунёга келган «Интернационал» таржимасига худди ана шу изланишлар маҳсули сифатида қараш мумкин.

*Кўзғал, лаънат-ла тамғаланган,
Қуллар ва очлар дунёси!
Озодликка эришмоқ фақат
Ўз кучимиз-ла бўлури!..*

Чинакам шоир ҳеч қачон бирор шеърни шунчаки таржима қилмаслиги турган гап. У ўз борлигини безовта қилиб юрган маълум бир фикр ё туйғунинг ўзга бир шоир томонидан мақбул шаклда ифодаланганини кўргандагина таржимага қўл уради. Шу бойс, таржимада бевосита таржимоннинг руҳий олами ҳам ифодаланади. Шунинг учун ундаги ғоя ва кайфиятлар таржимонга ҳам тегишли деб қараш лозим. Эжен Потъенинг ўта инқилобий «Байналмилал» шеърини фақат шу руҳ билан яшаган шоиргина таржима қилиши мумкин эди. Бироқ бундай исёнкор ғояни янги тузум, кундан-кун ўз истеҳкомини мустаҳкамлаб бораётган «қизил» жамият қабул қилмаслиги аниқ эди. Большевикларнинг эркинлик ғояларини йўқотишга қаратилган ҳаракатлари Чўлпон қалбидаги «байналмилал» кўтаринкиликка путур етказди; у топган нур яна булут остига киради. Натижада оғир тушқунлик, ўз кучига, ўз эртасига ишончсизлик кайфияти туғилади. Кўнгилдаги шу ҳолатнинг ифодаси бўлиб, қуйидаги ҳазин сатрлар туғилади:

*Ўз билагим кучли бўлса, яна ишни қилардим,
Рўзгоримни бир иш қилиб элаб олиб юрардим.
Ўзим соғ деб шукур қилиб ўз қўлима зўр бердим,
Ўз қўлимнинг зарбаси-ла бармоқларимни эздим...*

Бу — шоирнинг «меҳнаткаш инқилобнинг икки сана даври муносабатида» ёзган «Темирчи» шеърдан олинган парча. Бу шеърга Чўлпон шеърлятида муҳим ўрин ола бошлаган символик тасвирнинг илк намунаси деб қараш мумкин. Символизм, унинг машҳур намоёниси В. Брюсов таърифича, ишоралар шеърляти. «Ишоралар, символлар орқали гапириш эҳтиёжи эса унинг энг аввало ғоявий шеърлят бўлишга интилишини кўрсатади». Хўш, бу шеърнинг символик табиати ва бош ғоясини қандай изоҳлаш мумкин? «Темирчи» шеърляга 1917 йилнинг октябрида бошланиб, кундан-кунга (айниқса 1919—1920 йилларда) зўрайиб бораётган граждaнлар уруши давридаги Туркистоннинг шеърлий умумлашмаси деб қараш лозим бўлади.

Кекса ота оғир турмушидаги ягона таянчи, биргина ёрдамчиси бўлмиш ўғли — келажак умидидан айрилган. Бу ҳам етмагандек, у ўз қўли билан ўз бармоқларини янчган, уни ҳеч нарсани ушлай олмайдиган ҳолатга келтирган. Шеърдаги темирчи фожияси — бирлашиш ғоясини йўққа чиқариб, бир-бирини қириб ётган, истиқбол умидини ўз қўли билан янчаётган туркистонлилар қисматига рамзий ишорадир.

Ўша давр рўзномаларида «большевиклар ҳукумати қора халққа қурол тарқатиб, «қизил гвардия»ни кўпайтирмоқда. Шунинг натижасида, босмачилар билан кураш кучайгандан-кучаймоқда» деган бир хабар босилган эди. Бу эса большевиклар ҳукумати ўз мақсадига етиш ниятида «сопини ўзидан чиқариш» йўлидан борганини кўрсатди. Зеро «ўзга юртда ҳукмрон бўлишга имкон берадиган, тажрибада кўп марта синалган усул — ўша юртнинг туб халқини синф ва табақа, дин ва мазҳабга қараб майда-майда гуруҳчаларга бўлиб юбориш ва унинг ягона миллат сифатида шаклланишига ҳар қандай қилиб бўлса-да тўсқинлик қилишдан иборатдир...» Кундан-кун кучайиб, тобора халқнинг барча қатламларини ўз домига тортаётган, отани ўғилга, акани укага, дўстни дўстга хундор душманга айлантираётган бу даҳшатли биродарқушлик уруши ичида яшаган Чўлпон унинг замирида пухта режа ётганини англаб етгани аниқ. Буни сал кейинроқ ёзилган «Курбон» шеъри исботлайди:

*Бир юртким, беш йилдур қонларга булонгон,
Отаси ўғлини «душман» деб бўғодир.
Сўнг бурда нони ҳам қолмасдан талонгон,
Ёш гўдак боласи: «Бир бурда нон» дейдир.
Очлик ҳам ҳар кун «қурбонлик» сўрайдир,
Ҳар кун унга ҳам юзларча қурбонлар.
Қирилиб тугалиш даҳшати ўрайдир,
Янами, беҳуда, гуноҳсиз, соф қонлар?*

Туркистондаги аянч аҳвол ана шундай. Яна 1919 йилда ёзилган «Темирчи» шеърляга қайтайлик. Халқ алданган, таланган, ҳақиқатни кўришдан ожиз — кўзи кўр. Чўлпон қалбида ана шу бўлинган, алданган миллат келажакига ишонч сўнган:

*Энди менинг рўзгорим нима бўлиб қоладир?
Ўғли: Кераксиз бу оилани... худо қайтиб оладир...*

(Йиғи)

Бутун бир миллат қаршисида турган бу даҳшатли саволга шоир берган илк жавоб шундай бўлди. Худди ана шу муҳим тақдир сезгисини олдиндан туйиш, «қирилиб битиш даҳшати»ни ҳис қилиш орқасида Чўлпон шеърлярига мотам кайфияти, йиғи саслари қириб келди. Сўник кайфият, мунг, тушқунлик ва хавотир

унинг шу йили ёзилган, Зариф Башир тили билан айтганда, «чин шеър» деб аталишга лойиқ бўлган «Маҳмудхўжа Бехбудий хотирасига» шеъриси янада очикроқ кўриниш берди. Туркистон жадидларининг отаси, эрксеварлар курашининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўлими барча ватанпарвар фарзандлар қалбини ларзага солди. Бехбудийни ўлдирдиш орқали истибод яна бир тантана қилди. Бу даҳшатли ҳақиқатни тушуниб етган Чўлпон руҳи белгисизлик, қоронғилик қаърига қулайди. Шеърда ўз орзу-умидлари, ғоя ва амалларининг белгисиз қабри қошида кўрқинч хаёлларга ботган, уларни ўлдирганларга қарши нафрат туйғуларига фарқ бўлган мотамсаро қалб манзараси теран акс этган. Зотан, Бехбудийнинг ўлими — ана шу покиза умидлар ўлимининг тимсоли. Бу шеър ана шу даҳшатли қабр пойига Чўлпон қалбидан тўкилган мунгли гулдаста:

*Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканлигин билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан...*

Бироқ қалбнинг бу ҳолати қанчалар эзгин, қанчалар тушкун бўлмасин, унинг туб-тубларида шу зил-замбил ҳасрат юкини кўтариб ўсишга чоғланаётган ожизгина умид ниҳоли ҳам бор.

*Шунинг учун юлдуз каби ярқираб,
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исми эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.*

Бу эътиқоди собит шахснинг нафақат улуғ устози, балки сўнган умидлар қабри олдида ичган қасамидир. Ана шу собит қасам Чўлпонни «гул ўрнига заҳар тилар муҳитга» таслим бўлишига узоқ вақт йўл қўймади, уни улуғ курашлар гирдобига тортиб турди. Ҳали талотўп замон Туркистон тақдирига узил-кесил бир ҳукм ўқимаган эди. Чўлпон кўнглидаги умид ниҳоли ҳали қуримаган, унинг буй чўзишига ҳали имкон бор... 1920 йилнинг мартада ёзилган «Қизил байналмилал» шеъриси Ватанни бир кун келиб озод ва обод кўриш умиди қайта жонлангани очик кўринади. Шоир ана шу умид қанотида ҳаётдаги фожиалардан бир қадар юқори кўтарилади. Ватан кенгликларига ана шу юксакликдан туриб теран нигоҳ ташлаган шоир кўз ўнгидида мудҳиш бир манзара гавдаланади:

— *Ҳаво бузуқ!*
— *Кўк юзида қоп-қора*
Кўмир каби қатор-қатор булутлар;
Иблисларнинг кўзларидай оч-ола
ёнғон нима?
— *«Олтин учун» да ўтлар...*

Шеър давомида Чўлпон бу мухтасар манзаранинг моҳиятини ошкор қилиш, образлар ботинидаги аниқ мазмунга очик урғу бериш йўлига ўтади:

Ҳаво бузуқ... Тўғри, Шарқнинг ҳавоси
Неча йилдир жуда ёмон бузилгон...

Шеърда намоён бўлган бўғиқ, бузуқ муҳит — Шарқ воситаси-ла тасвирланган Туркистон воқелиги ўз моҳиятини тўлиқ кўрсатгач, уни кузатаётган шоир бардоши сўнгги нуқтага етади, унинг бағридан ўтли сўроғлар ёғилади.

Кейинги бандлардан ўша кезлари Чўлпон қалбидаги умид ниҳолига сув қуйган, Туркистондаги зулми йўқ қилишга қодир қудрат ойдинлашади:

— *Илгариди бўлмаса ҳам энди бор,*
Ғарб устида бош кўтарган улуғ куч.

*Ул кучдирким, мазлумларга йўл очар,
Золимларга наъра тортар:
— Ҳч, ҳч, ҳч?!*

Хўш, бутун Шарқ мазлумлари каби Туркистон ватанпарварлари ҳам ташна бўлган бу ўч амали тантана қилишига йўл борми? Бор. Мана у:

*Бир йилдирким, кўк юзида туғилди,
Қизил қонлар орқасидан «қизил ой»,
Бир тарафдан қаҳр, зулмат қувилди,
Шарқни яна ул қизил ой қутқорғой...
Ортиқ етар эзилганинг, ай Шарқ!
Асирликдан қутулмоққа зўр шарт:
— Қўлда яроғ, тилда «Байналмилал!..»*

Шеър сўнггида акс этган адолат тантанасига ишонч ва кўтаринки даъватнинг туғилишига муайян асослар мавжуд эди. Хўш, бу қизил ой ва «Байналмилал» нима? Буларни англаш учун озгина тарихий чекиниш зарур.

Маълумки, «Байналмилал», яъни «Интернационал» турли мамлакат меҳнаткашларининг ўз ижтимоий ва миллий озодлиги учун курашини бирлаштирган халқаро ташкилот эди. Унинг асосида қайси тузум ва дин вакили бўлишидан қатъи назар, меҳнаткашларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ғояси ётади. 1919 йилда совет Россиясидаги мусулмон вакиллар советлар ваъда қилган мустақиллик ва эрк ғоялари сароб эканини англаб етгач, ана шу халқаро ташкилотга ёрдам сўраб мурожаат қилишади. Шарқ, айниқса совет Шарқидаги аҳволни текшириш, советларнинг Шарқ сиёсатига жиддий ўзгартиришлар киритиш мақсадида «4-мустамлака интернационали» чақиришни сўрашади. Чўлпоннинг «Шарқни Байналмилал» қутқаради, дейишида шунга ишора бор. 1920 йилнинг августида Бокуда тўпланган Шарқ халқлари курултойи кўплаб эрксевар юракларда янги умид чироғини ёқди. Совет Шарқи учун тараққиёт йўлларини излашга бағишланган бу анжуманда қатнашган Туркистон вакиллари орасида Чўлпон ҳам бор эди. Курултойнинг қандай кечгани, бу оғир муаммони ечишда қандай қарорга келингани бизга номаълум. Лекин қўлимизда қиммати расмий ҳужжатлардан кам бўлмаган бир нарса — Чўлпон руҳининг худди шу курултой таъсирида чизилган тиниқ харитаси борки, унга қараб мазкур анжуман туфайли шоир дунёсида қандай ўзгаришлар кечганини аниқлаш мумкин. Бу — Чўлпоннинг ана шу курултойга бағишланган ва кўтаринки руҳ билан йўғрилган бир туркум шеърларидир. Унинг дебочаси 1920 йил 10 августда ёзилган «Улуғ йўлда» ёки «Бокуга Шарқ курултойига кетганда» деб номланган шеър бўлди.

Буюк амали Эрк бўлган шоир тилак йўлида яна бир янги қадам ташлайди. Бу йўлнинг сонсиз-саноқсиз тўсиқларга тўла эканини англашига қарамай, ҳозирча йўлчига умид ёр, ҳақ тантанасига ишончи собит. Қуйидаги сатрлар шу мустаҳкам ишонч меваларидир:

*Маҳкам қилиб боғланилган камарлар!..
Қушлар янглиғ учайлик.
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик
Шарқнинг эски чигалини ечайлик!..*

Йўл давомида қачонлардан бери тор қафасда қанотларини потирлатиб озодлик парвозига шайланаётган шоир юраги шу қуллик қафасини парчалаб ташлашга, Шарқнинг, Туркистоннинг «эски чигали» ни ечишга қодир қудрат излашда давом этади. У шу илинжда тилсиз тарих қатларини азоб билан варақлаб, Ватанни шу кўйга солган сабабларни излашга тутинади. Лекин Чўлпоннинг тарих оламига сафаридан мурод фақат шугина эмас. «Ўлик тарихнинг ўлмаслиги — қалбга нур беришида. У юракда нималарнидир узлуксиз тирилтиради», — дейди Абдулла Орипов. Чўлпон тарих бағридан излаётган нур — буюк аждодлари — Ватани, эрки

учун жонини тиккан мағрур ва жасоратли боболарининг руҳи поклари, уларнинг номаълумлик қаърига улоқтирилган шону шавкатлари эди. У фақат шу — анланган тарих заминиде турибгина эл ботиниде сўнаётган ЭРК руҳини тирилтириш мумкинлигига имон келтиради.

Чўлпоннинг Бокуда бевосита Шарқ қурултойи кунларидаги фикр-туйғулари қай хилде кечгани маълум эмас. Лекин унинг истиқболга ишончи Бокуга келиб янада мустақкамланганини усмонличада ёзилган «Ўзбек қизи учун» шеъри орқали сезса бўлади:

*Кўз олдимда эски дунё у буюк,
Салтанати, шавкати-ла ўлиюр.
Ўлмасина иблислардир оғлаён,
Малакларса гўк юзинда гулиюр.*

Шоир Шарқ қурултойидан қайтиб келгач, 3 сентябрда Тошкентда «Қаландар ишқи» шеърини ёзади. Ундаги руҳ маълум даражада аввалгилардан фарқланади. Энди шоирда олдинги кўтаринкилик, мустақкам ишонч сезилмайди. Нега? Балки бу шеър шоир Ватанига қайтиб, ҳамон эски дунё ҳукм сураётганини кўрганидан кейин туғилган алам ва тушкунлик мевасидир? Балки... «Қаландар ишқи» шеърининг мазмун-мундарижасига разм солайлик.

Бу шеър ҳақиқатан ҳам муҳаббат лирикасининг гўзал ва бетимсол намунаси, Лоҳутий айтганидек, ошиқлар тумор қилиб тақиб юрса арзигулик нодир дурдонаси. Лекин унинг мазмуни, кўлами фақат инсоний муҳаббат билангина чегараланмайди. Бу шеър ботиниде оддий инсоний муҳаббатдан-де гўзал, ундан-де улуғ бир туйғу яширин. Уни тушуниш учун Чўлпоннинг шу мазмундаги бошқа шеърларига ҳам оз бўлса-де тўхташ лозим.

Шоир 1920 йил апрелида ёзилган «Хаёли» шеърини дейди:

*Кўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин,
Хаёлимнинг бир бурчида беркитдим.
Ул учқуннинг кучлигидан сийнамада
Ҳеч тузалмас, оғир яра бор этдим.*

Бу тузалмас, бу оғир муҳаббат — ёр-дилдор муҳаббати эмас, балки юрт, Ватан муҳаббати эканига шубҳа йўқ. Уни кўп вақт хаёлдагина беркитиб, ардоқлаб келган шоир ботиний эркисизликка қарши исён кўтаради. Шу ички исён маҳсули сифатида 1920 йилда юрт ошиғи, миллат ошиғининг икрори бўлган бир қатор шеърлар дунёга келади («Суйган чоқларда», «Табиатга», «Уйку» ва бошқалар). Чўлпон қалбининг бош унсури бўлган бу муҳаббат, унинг изҳор-ифодаси ҳақида гап кетганда, Вадуд Маҳмуднинг «Турк шоири Ажзий» мақоласидаги қуйидаги фикрларга таяниш жоиздир: «Бу шоиримиз ҳам ошиқдур. Фақат бунинг ишқи на тасаввуф ишқидур, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидур. Шоиримиз ошиқдур, маъшуқ эса халқдур, миллатдур. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидур.

Ажзийнинг Ватан ва миллатни суйгани ва бундан олгон таассуротини ҳар қадамда изҳор этгани, ҳатто таъбир жоиз бўлса, ҳеч бир дам миллат, ватан андишасидан айрилмағони шеърларидаги нола ва фарёдлардан очиқ кўринадур».

Чўлпон муҳаббати ҳам Ажзийнинг бу хил ишқига уйқаш, уйғун. Зеро, «юз йиллар бўйинча узун муддат тартибсизликлар ичида яшагон ва сўнгра эллик йиллаб сиёсий ва иқтисодий истибдоднинг оғир юки остида бирдан-бир тебранмакчи бўлгон буюк бир каталанг етиштирган кишиси шундай ватанчи ва миллатчи бўлиши керак эди». Адабиётга Ажзий каби шоирларнинг сезиларли таъсирида кириб келган Чўлпон қалбида шу хил миллат ва Ватан муҳаббатидан заррача кам бўлмаган яна бир улуғ ишқ яшайди — у Эрк ошиғи. Бироқ у эркин инсоннинг энг табиий, энг туғма ва энг муқаддас ҳуқуқи бўлганлиги учунгина севмайди. Унинг Эрка муҳаббати ана шу миллат ва Ватанга бўлган садоқат фарзанди. Эрк — Чўлпоннинг севгани — миллат ва Ватанни қулликдан қутқазувчи, унга ўз ерида эркин яшашига йўл очувчи ягона қудрат. Агар Ажзий ва унинг авлодига мансуб

шоирлар «эски шеърнинг шаклий жиҳатларини, ифода тарзини айнан қабул қилиб, ичига эскига тамомила қаршу бўлгон ўз руҳини, янги руҳни киргузган» бўлса, Чўлпон ўз муҳаббати изҳорида бундан айрича янги йўлдан борди. Унинг бу хил шеърлари зоҳиран реалист шоирнинг ишқи ифодасига ўхшаса, ботинда ундаги муҳаббат мутасаввуф шоирлар ишқи даражасига яқинлашганини сезиш мумкин. Фақат кейингилардан фарқли ўлароқ, Чўлпон висолига етмоқликка интилган Ҳусни мутлақ — Эркдир.

Вадуд Маҳмуд ёзади: «Ажзий бўш «ҳол, хат, зулф» лардан фойда чиқмаслигини ва бу калималарни «ҳаётийлаштирмак» кераклигини чин тушунгандан, бу сўзларга бошқа ранг бера бошлайдур.

Модомики, «ишқ» халқ муҳаббатидур, бу сўзларни-да нега унинг учун ишлатмак мумкин бўлмасун?!»

Чўлпон ҳам шу хил «чин тушуниш» орқасида «малак», «ёр» каби эски ишқий лафзларни ўз ғоявий амалига бўйсундирди, уларга янги маъно берди. Ана шу маънолар моҳиятини англаган ҳолда, энди «Қаландар ишқи»га қайтишимиз мумкин. Унга эски шакл билан янги руҳда ёзилган шеър деб қараш керак. Кўнгилдаги ҳазинлик айнан арузнинг оғир, вазмин оҳангларига уйғун.

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарли йўлда қотдим-ку.
Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлғусин билмай қулочни катта отдим-ку.*

Мотамсаро оҳанг катида сокин қуйилиб келаётган бу йўқотиш аламида қанчалар буюк муҳаббат пинҳон. Бу сатрлар — муҳаббат кўйида висолга етдим деганда йўлдан адашган, қаттол замон мақсуди шаъмини ўчириб, белгисизлик, қоронғилик домга улоқтирган опшиқ қалбнинг фавқулодда тиниқ суврати... Адашиш ва алдашиш қўшиғи:

*Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку...*

деб фарёд қилиш билан энг авж пардага кўтарилади. Бу ишқ — қаландар ишқи. Қаландар эса Ҳақ васлида, мақсуд йўлида ўзликдан кечган опшиқ. Эрк сўровида шу хил қисматга тутинган шоирнинг «Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим дўстлар, Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку» дея бўзлаши қанчалар маҳзун бўлмасин, унинг фақат Қуёш — аччиқ ҳақиқатдан изтироб чеккан қалбнинг вақтинчалик ҳолати эканини, опшиқ кўнглидаги умиднинг яна бош кўтариб чиқишга барибир (тонг олдидаги Чўлпон янглиғ) чоғланаётганини сезиш мумкин. Ва бу умид яна бош кўтариб чиқди ҳам. Чўлпоннинг улуг йўлда — Шарқ қурултойида топгани — мустаҳкам замин, собит ишонч устида яна умид, яна кўтаринки кайфият бўй чўзади:

Суюнингиз:

кўпдан бери зиндонда

Қуёш кўрмай захлаб қолган кўнгишлар.

Чиқар кунлар етди сизга ундан-да,

Мунда ечиб юборилгач тугунлар.

Қайғурингиз:

кишанларни ясовчи

«усталар»,

Бошқаларни «тубанлар» деб атовчи хўжалар:

Сизнинг учун ёз бошининг қоридек

Эрув кунлар келаду,

Сизнинг учун олбостининг зоридек

йиғлар кунлар келади.

Чўлпоннинг Шарқ қурултойидан қайтиб, миллатдошларига «Чиқар кунлар етди сизга ундан-да, Мунда ечиб юборилгач тугунлар» дея самимий хитоб қилиши, нафақат унинг кўнглида, балки Туркистон заминида ҳамон шиддат-ла давом этаётган миллий кураш сафларидаги умид ва умидсизликнинг ҳаёт-мамот жанги бир лаҳзага бўлса-да аввалгиси фойдасига ўзгарганини акс эттирувчи тиниқ кўзгудир. Бироқ бундай нисбат жуда омонат бир ҳолат эдики, воқеаларнинг кейинги ривожини тез орада очиқ кўрсата бошлади. Бу ўзгариш эса яна бутун борлиғи билан озодлик курашини кузатиб турган, унинг ҳар бир тебранишидан қутулмоқни умид этган, ўз қалами билан унинг енгшига астойдил хизматга тутинган Чўлпон қалбида, тафаккурида акс этмай қолмади, албатта. Унинг шеърларида минг бор йўл излаш билан топилган биргина нурни яна қоронғилик ўчира бошлаганидан қўрқув ва хавотирга тўлган руҳ акс эта бошлади:

*Янги турмуш қурмоқ бўлгон фақирлар,
Эскиликка қўрқинч кураш бошлади.
Бироқ зулм, қоронғулик эрлари,
Эзувчини, таловчини қўллади.
Эзилгучи, қашшоқларни, йўқсулни,
Иш бошига узоқ чоқлар қўймади.*

Унинг 1921 йил мартда ёзилган «Париж коммунаси» шеърини олинган бу парча моҳиятини, унда акс этган шоир кайфиятини Чўлпоннинг кинояга мойил услубига боғлиқ ҳолда англашга ҳаракат қилсак, шеър заминида «Тортишув тонги»даги кўтаринкиликка зид бир ҳолат ётганини сезиш мумкин. Шоир руҳида бу туйғу анчагина муқимлашганини эса у худди шу йил март ойида ёзилган «Кампирнинг Тўйчиси» шеъри аниқ кўрсатади. Бу тушкун кайфиятни англамоқ учун, энг аввало, шеърнинг ички табиатидан келиб чиқмоқ, у Чўлпон шеърлятидаги рамзий йўналишнинг яна бир очиқ намунаси эканини ёдда тутмоқ лозим. Чўлпон шеърлятида символизм «Темирчи» шеърини илк марта яққол намоён бўлганини юқорида таъкидлаган эдик. «Кампирнинг Тўйчиси» шеъри ҳам Туркистонда кечаётган ҳаёт-мамот курашига бўлган муносабатнинг рамзий тасвири деб баҳолаш мумкин. Бу муносабатда эса Чўлпон кўнглига умид соладиган ҳеч бир ёруғлик йўқ эди...

Шўролар ҳукумати юргизган шафқатсиз мустамлака сиёсати туфайли юзага чиққан қирғин, таъқиб, сургун ва очликлар, балою офатлар туркистонликлар руҳида изсиз кетмаслиги аниқ эди. Ана шу фалокатлар туфайли уларнинг эрк ва озодликка бўлган ингилиш-ишончи аста-аста сўна бошлади. (Янги ҳукуматнинг бу хил кампанияларни уюштиришдан мақсади ҳам шу эди.) Омма онгида «оч қорним — тинч қулоғим» қабилида яшашга мойиллик, демакки, ўз келажаги — тақдирига бефарқлик кучая бошлади. Шунинг орқасида Туркистон халқи бир лаҳза ўз шуурини ёритган уйғонишдан тониб, яна ғафлат ва жаҳолат уйқусига тутинди. «Кампирнинг Тўйчиси» шеъри халқ ичидаги худди шу кайфиятнинг рамзий тасвиридир:

*Ёмон совуқ... деган сўзни айтди-да,
Чол ўзининг уйқусига берилди.
Кампир яна сўз бошлагач эриниб,
Узунгина бир эснади, керилди...
— Уйқу келди, кампир, бошга болиш бер,
Чарчагонмен, бир тўхтамай сўйлайсен.
Кундуз тинмай ишлаб келган кишини
Кеч тинчгина дам олишга қўймайсен...*

Бу — Туркистон тақдирини қил устида турган, жасур ўғиллар миллату Ватан деб ўзликдан кечиб, тоғу тошда жон олиб, жон бераётган алғов-далғов замондаги оддий бир оила ҳаётининг манзараси. Замоннинг «ёмон совуқ»лигини тушунса-да, чол ундан сақланиш чораси ҳақида ўйлагиси йўқ — борлиғида мудроқ бир уйқу хукмрон... «Умрида бундай совуқ кўрмаган» кампирнинг эса кўзига уйқу келмай-

ди. Негаки, унинг ёлғизгина Тўйчи боласи совуқдан кўрқмай «гўристон ҳовлисида» ўйин ўйнайди. Кампирнинг ўғлинигина ўйламайсиз, дея қилган таъна-сидан кейин чол жонига кўрқув тушиб, ўғлини излаб кетади. Шу кетишда «совуққа парво қилмаган, юраги ўтлангон» Тўйчисини етаклаб олиб келади. Шу билан бир бор хавотирлари ариган, кўнгиллари тинчиган чол ва кампир ўғилларини ҳам ўзлари билан уйку илқига топширадилар.

Шеър сарлавҳасиданоқ ўз умрида кўп «совуқ»лар кўриб чарчаган чол-кампир — катта авлод тақдиридан кўра, юрагида кўрқмаслик, ўт-олов бўла туриб, уйку-жаҳолатни сева бошлаган Тўйчи, демак, янги, келажак наслининг қисмати Чўлпонни азоблаб, ташвишга солаётганини фаҳмлаш қийин эмас.

Туркистон турмушидаги мана шу зиддиятли аҳвол туфайли Чўлпон қалбида кучли ҳасрат ва умидсизлик тўлқини бош кўтарди. Бу ҳолат 1922 йилда дунёга келган илк тўплами «Уйғониш»нинг илк сатрларидаёқ юз кўрсатди:

*Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим?
Бу уйғонишда тўлиб-тошди, ошди қайғуларим...*

«Шоирнинг гражданлиги ўз Ватанини очиқ кўз билан севмоқдир»,— дейди Некрасов. Шу икки сатрда ана шундай фидойи ватанпарвар, миллатни жаҳолат уйқусидан уйғотишга интиқ шоирнинг бесамар уринишлари эвазига топган аччиқ ҳасратлари мужассам... Шу ўринда «Чўлпон ўртоқнинг «эл» ва «халқ» сўзларини қанча кўп ёзса ва сўзласа ҳам, унинг нега халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлиларнинг шоири экани» ҳам ўз-ўзидан ойдинлашади. Негаки, элу юрт қуллик занжирларини шалдиратиб ухлаётганда халқнинг келажаги учун биринчи навбатда уйғоқ зиёлилар масъул эдилар. Тарих улар зиммасига ортган вазифа халқига оқу қорани танитиш, ўзлигини англаштириш орқали уни озодлик, истиқбол йўлига чорлаш, шу кураш учун бирлаштиришдан иборат эди. Чўлпон садоси бу масъулиятни тўла англаган миғнаб миллатпарвар, ватанпарвар кучларнинг овози, муқаддас мақсади, маслағи билан ҳамоҳангдир.

*Узоқ... Оғир йўлга чиққан йўлчи мен,
Бу йўлларда қилоғузим¹ юлдуздир.
Мен юртимнинг пок истакли кучи мен,
У юлдузнинг тугалиши кундуздир.*

Чўлпоннинг айнан шундай яшаши ва ижод этиши давр тақозоси эди. Зеро, жадидлик ғоялари, яъни «халқни, миллатни етиштирмак» маслағи билан шакланган шоир ўз халқига эзгу ниятдаги зиёлилар номидан сўзлаши шарт эди. У ёниб сўзлади ҳам. Шу боис, Чўлпон миллий озодлик, Эрк куйчисига, миллий инқилоб жарчисига айланди. Чўлпоннинг ҳақ йўлидаги бу курашга қанчалар чанқоқлиги «Уйғониш» даги ушбу сатрларда намоён:

*Чақирғучи, ўқирғучи бир товуш,
Ботирларнинг жон сўрагон товишидир.
Йиқитғучи, ағдарғучи қўзғолиш
Яқиндаги зўр курашнинг бошидир...
Улуғ, қаттиқ ағдарғучи бу кураш,
Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш
— Йўқ яраш!*

Бироқ халқ... Халқнинг кўру карлиги, бу хил ўқирғучи, чақирғучи товушларга қулоқ тутмаслиги оқибатида неча бор улуғ имкониятлар бой берилди. Туркистон заминидан манхус тузум кундан-кун мустақамланаётгани туфайли Чўлпонда миллий кураш интиҳосига ишончсизлик пайдо бўла бошлади. Бу тушкунлик янада

¹ Қилоғуз — стакчи, йўл бошловчи.

тушкун шеърларни туғдиради. «Уйғониш» тўпламига кирган «Чўрилар учун» туркуми ана шу умидсиз кўнгилнинг меваларидир.

Бу шеърлардаги бир хусусиятини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳозиргача чўлпоншуносларимиз замона зайли оқибатида уларни аёллар озодлиги, ўзбек аёли тақдири мавзуида ёзилган шеърлар деб баҳолаб келдилар. Эндиликда бевосита Чўлпон шеърятининг моҳиятига назар ташлаш фурсати етди.

Умуман, ҳар қандай шоир ижодига қандайдир мавзулар мажмуи деб қараш мумкин эмас. Чўлпоннинг 20-йиллар ижоди фақат яккаш битта — Эрк мавзуи билангина боғланади. Танқидчиликда ҳозиргача Шарқ мавзуи, табиат мавзуи, аёллар ва муҳаббат мавзуи деб ажратиб келинган жиҳатлар эса, Чўлпоннинг ана шу ягона мавзунини имкон қадар чуқур ва кенг ёритиши учун хизмат қилган воситалардир. Ахир бутун бир миллат тутқунликда эзилаётганда, қандай қилиб фақат аёллар озодлиги хусусида сўз бориши мумкин?! Шу боис, Чўлпоннинг «Чўрилар учун» туркумидаги шеърларига баҳо берганда шоирнинг умумий-ғоявий йўналишидан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим.

*Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаган бошқалар, инглаган менман.
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини тинглаган менман.*

«Ўзбек қизи оғзидан» тақдим қилинаётган бу сатрларда ҳамон қуллик қўшиғи — занжирларнинг шалдирашини тинглаётган Туркистоннинг «юрак ёрғич» сокин фарёдини эшитмаслик мумкинми? Ёки:

*Хира, ўчган, кирлик, кучсиз дилларга
Ёруғ ёғду сепкан янги кун.
Сира севинч бермас ўзбек қизига,
Йўқса унга мангуликми қаро тун?—*

мисралари замиридаги янги, ёруғ кун кутиб, аввалгидан-да тийрақроқ бир тунга дуч келган миллатнинг, алданиш ва адашишдан топган алам ва озорларини сезмаслик мумкинми?! Шунинг учун Чўлпоннинг бу хил шеърларини фақат ўзбек аёлининг тақдири билан боғлаб талқин қилиш — уларда акс этган уммондек улуғ бир ҳақиқатни кичкинагина ирмоққа айлантириш билан баробардир.

«Уйғониш» тўпламига кирган шеърлар — 1921—22-йиллардаги миллий кураш жараёни ватанпарвар кучлар қалбида туғдирган кайфият ва кечинмаларни, ғоя ва тилакларни равшан акс эттиради. «Ахир санъат ва адабиёт миллат қалбини унинг фаолиятини юзаки кузатишдан кўра юз чандон чуқур тушунишга имкон беради!» (Ж. Неру) Шу боис, Чўлпон қалбининг акси бўлган шеърларда ҳолат ва кайфият лаҳза сайин алмашинаиб туришига воқеликнинг ўзи доялик қилганини унутмаслик керак. Йўқса, шоирга Усмонхон каби яна: «Чўлпонда саботлик мустақил дунёга қараш йўқ. Бу ҳақиқат Чўлпоннинг у шохдан бу шохга кўниб юришига асосдир. Чўлпон бу кун умидсиз, кўз ёши билан бир шеър ёзса, эртасигаёқ истиқболга умид билан тикилиб... шеър ёзиб қўяди», — деб асоссиз таънаю дашномлар қилишимиз ҳеч гап эмас. Чўлпон бошидан бир кунда тўрт фасл кечишига асосий сабаб воқелик таъсири бўлса, унинг яна бир боиси ижодкор табиатидадир. Чунки ўзи яшаб турган воқеликдан қаноатланмаслик, уни ўз идеалига яқинлаштириш учун интилиш шу пайтгача ўтган барча улуғ шоирларга хос умумий бир жиҳат. Энди биз чекига истибдод замонида яшаш ва куйлаш қисмати тушган шоир аҳволини тасаввур қилайлик. Бу ҳолда ягона маслағи озодлик ва эрк бўлган бундай шўрпешона шоирнинг ўзи яшаб турган жирканч жамиятга нафрати, уни ўзгартиришга иштиёқи тамом бўлармикин?! Бундай шоир ҳеч қачон истиқлол ҳақида шунчаки орзу қилиш, хаёл суриш билангина чеклана олмайди. Воқелик ҳар лаҳза қалбига оғули тиканларини санчса-да, у барибир ҳасрат ва азобини енгиб, яна ғояси, мақсади йўлидаги курашни давом эттираверади. Зотан, бундай шоир ўз руҳида келажак — озод ва эркин истиқболнинг тирик нафасларини ҳис қилиб

яшайди. Бу эса унинг сўлган умидларига қайтадан жон ато этади. Умид ва умидсизликнинг бу хил дилўрттар кураши то ҳаёт уларга сўнгги нуқтани қўймагунча, шу зайлда узлуксиз давом этаверади. Чўлпоннинг шу йиллар шеърлятида кўзга ташланадиган бу хил «саботсизлик»ка сабаб ана шунда...

Чўлпоннинг «Уйғониш»да акс этган бир-биридан кескин фарқланувчи кайфиятини яна бир жиҳат билан изоҳлаш мумкин. Уларнинг деярли барчаси Бухорода ёзилган. Маълумки, 1921 йилда Чўлпон шахсан Фитратнинг тавсияси билан «Бухоро ахбори»га муҳаррирликка тайинланади. Ана шу даврдаги Бухоро турмуши Чўлпон шеърларидаги ҳасрат ва мунгни белгилади. Чунки 1920 йил 2 сентябридан кейин Бухоро манглайига ҳам истибдод қисмати битилди — рус ҳарбийлари уюштирган қуролли тўнтариш оқибатида Бухорода «халқ ҳокимияти» ўрнатилгандан кейин шундай қирғинлар содир қилиндики, пировард-натижада жадидлар ва ёш бухороликлар курашининг мақсади — Бухорони озод ва мустақил кўриш истаги¹ буткул йўққа чиқарилди. Ватаннинг кулликка солинган яна бир парчасида яшаш, ҳар кун унинг куллик занжирларига маҳкамроқ боғланишларни кўриш, ҳис қилиш — Чўлпон қалбидаги хотирани тирнаб, қонатиб, шу битмас оғриқдан, ярадан яралган шеърларни пайдо қилди:

*Бўғиқ, қисиқ, асабий бир кўнгил билан тун-кун
Тўшакда ўйлар орасида уғрошиб² ётмоқ
Оғир... қийин.
— Бу ётишининг сўнги келсун!
Ёзилмаганми бу тунлар сўнгида тонг отмоқ?*

Бу сатрлар қон билан ёзилган. Уларда кун сайин юрт учун фойдали иш қилиш, уни қутқариш оғирлашаётганидан эзилган руҳнинг хаста овозини эшитиш мумкин. Чўлпон кўнглидан янги тилаклар, куч-қувватлар отилиб чиқишга уринади, аммо уларни истибдод қўллари эзади, бўғади. Ҳеч бир нажот тополмагач, у умидсиз, бўғиқ, қисиқ бир кўнгил билан уғрошиб ётмоққа мажбур. Ва у бу ҳолида фақат шеърдагина жон сақлаб, ҳаётга, турмуш-ҳақиқатга йўл очишга қодир. Кўнглига қамалган, бўғилган, сиқилган исённинг ўт олишидан оловли шеърлар дунёга келади. Шундай шеърлардан бири машҳур «Юпанмоқ истаги» дир. Бу шеър — юрт куёши булут остига кирган кўрқинч кунларда ҳам эътиқод амалидан воз кечмай, зулмат қўйнидан бир нур, бир зиё излаётган саркаш шоир қалбининг ўзига хос барометридир.

*Билмадим, кўнглимни юпатгай кимлар:
Тоғларми, тошларми ё оқар сувлар.
Ёки кишанлардан бўшангон қуллар,
Ёки севилмасдан ташлангон туллар?*

Бу шеър — ойсиз, юлдузсиз, кўр кечаларда ҳар вафосиз нурга алданиб, алданиш аламларидан умрлик сабоқлар олиб, кўзи каттароқ очилиб моҳиятга — ҳақиқатга бораётган тафаккур йўлининг ўзига хос иқрорномасидир:

*Чарчагон йўловчи йўлдан адашса,
Текис йўл қолса-да, тоғларни ошса.
Йўлни кўрсаткучи юлдуз-да қочса,
Шунда юпатгайми яланғоч чўллар?*

«Турмушда, хаёлда... ҳар бир нарсада, ёлғиз алданишни кўрган» фикр карвони охирда ҳақиқат манзилига этади:

¹ Ҳ. Болтабоев. «Талабни қондирмаган инқилоб». «Шарқ юлдузи» журнали. 1991, 1-сон, 136-бет.

² Уғрош иб — ўралашиб.

*Ўйлангон ўйлар-ла кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас.
Айталар, бу тунда ёруғ шам ёнмас —
Чақмаса гугуртни асл ўғуллар...*

Зеро, 1921—22-йилларда умуман Туркистон, айниқса Бухородаги бундай «асл ўғуллар» курашидан анчагина нажотбахш еллар эса бошлаган — юрт тупроғига ўринлашган зулму хўрлик дунёсини ёндириб юборишга шайланаётган янги Эрк гулхани тобора ўт олаётган эди.

Бироқ бу умидли ва нажотбахш кунлар кўпга чўзилмади — 1922 йил 4 августда Анвар пошонинг руслар томонидан ўлдирилиши билан қуллик чимматини буткул ёндиришга чоғланган бу гулхан пасая бошлади.

Чўлпон шеърлятида 1923—24 -йилларда тагин-да кучайган қайғу ва алам туғёнларида бу машғум ҳодисанинг ҳам алоҳида ўрни борлигини унутмаслик керак.

«Энг сўнгги умиднинг қонга бўялиши» бутун даҳшати билан Чўлпон руҳида тезгина кўрина қолмади. Ҳар қалай, унинг 1922 йил охирларида ёзилган шеърлярига қараб шундай хулосага келиш мумкин. Бу даҳшатнинг тўлиқ англанишидан туғилган фиғону нолалар аввалида Чўлпон шеърлятида яна бир босқич борки, унга алоҳида тўхталиш зарур.

Шоирнинг Қаландар, Қ. Мирзо Қаландар, Галдир, Шумтаёқ каби кўплаб тахаллуслари ҳам бўлгани маълум. «1922 йил охирларига келиб «Қаландар» деган яна бир имзо жуда бош кўтарди» (А. Саъдий). Шу даврда «Фарғона», «Туркистон» рўзномасининг ҳар бир сонида Қаландар ёки Қ. имзоси қўйилган шеър ё мақолани кўриш мумкин. Қаландар тахаллуси қўлланишида ўзига хос сир ва сабаблар бор, албатта. Биз қаландарнинг Ҳақ йўлида ўзликдан кечган ошиқ эканини, Чўлпоннинг ЭРҚка бўлган ишқи ботинда ана шу қаландарона ишққа ўхшаш, яқинлигини илгари гапириб ўтган эдик. Шу маънода Чўлпоннинг янги Қаландарининг моҳияти унинг «Қаландар ишқи» ва умуман шу даврдаги шеърляридан фарқланмайди. Бу шеърларда ҳам фақат ҳақиқатни, эркинига ягона илоҳ деб билган руҳ яшайди. Бундай шеърларга янги имзо қўллашни тақозо қилган сабаб эса, уларнинг моҳиятида эмас, балки ифода йўсинидадир. Чўлпон тахаллуси билан чиққан шеърлар шоирнинг ижтимоий ҳаётида бўлаётган ўзгаришларга муносабатини қалб қийноқлари, кўнгил изтироблари орқали, яъни лирик тарзда ифодаласа, «қаландарий» шеърларида шоирнинг уларга муносабати очиқ, демакки, бу хил намуналарда публицистик руҳ устувор. «Агар сатира деганда хушчақчақ, гапга чечанларнинг беозор масхарабозлиги эмас, ғазаб чақинлари, жамият томонидан таҳқир этилган руҳнинг момақалдиروқлари тушунилса», у ҳолда Қаландар шеърлари сатирадир. Шу шеърларда янги ниқобдаги эски моҳиятни фош қилаётган руҳнинг алам-истеҳзоли кулгилари янграйди. Агар кулги ҳақиқатни ёлғондан фарқлашда восита бўлиши ва инсонда ўз қадрини билиш туйғусини уйғотишга қодирлигини (В. Белинский) назарда тутсак, Чўлпон нега айнан шу ифода тарзини танлагани ҳам ойдинлашади. Шоир Туркистон фожиасини турли восита, турли усуллар билан имкон қадар аниқ ифодалашга урингани, унинг бу мақсадига, айниқса, ўша кезларда Шарқ дунёсида бўлаётган ўзгаришлар зўр восита вазифасини ўтагани хусусида аввал ҳам тўхталган эдик, Қаландарий шеърлярига ҳам бу усул жуда қўл келган. Бу хил шеърларда номи учрайдиган Шарқ эллари, хусусан, Туркияга «туҳфа қилинган» «истиклол» ва «маданият» таъми Туркистон татиётган «озодлигу бахт» мазаси билан айнан бир эканини, бу шеърларидан мурод халқро воқеаларга муносабат билдириш эмас, балки Туркистон ҳақиқатини тасвирлаш эканини сезиш қийин эмас. «Оврүпо бойлари, Ғарб жаҳонгирлари Шарқ элларига чанг солган вақтларида «маданият киргизамиз» деган шиорлар билан майдонга чиқарлар эди. Жаҳонгирлар қўлига ўтган Шарқ ўлкаларининг ҳаммаси аслида шу баҳона билан қўлга киргизилган. Бизнинг Туркистон олинганда ҳам шу баҳона ўртага ташланган эди. Бу даъвони Ғарб жаҳонгирлари ҳали ҳам жиддий ва ихлос билан татбиқ қилиб туралар. «Мандат» билан идора этилган

ўлкалар эса «маданият ташигувчи» бўлиб келган меҳмонларни қандай қилиб ҳайдашни билмайдилар».¹

Чўлпон бутун бошли миллатнинг ўз ерида ўзгаларга қул бўлишига сабаб — жоҳиллик, илмсизлик эканини жуда эрта англагани маълум. Шу боис, Эрк, таракқий байроғи фақат илм-маърифат заминидagina собит тура олишини тушунган шоир ўлкада чин истиқлол бўлмаганлиги сабабини ҳам, алданган халқнинг кўзини очадиган, уни охир-оқибатда озодлик йўлига олиб чиқувчи кучни ҳам фақат маърифатда деб билган. Шунинг учун халқнинг ҳамон жаҳолат панжасида эканини, шiorлари нақадар баландпарвоз бўлса-да («маданият тарқатамиз») аслида уни шу ҳолда сақлашдан манфаатдор қора кучларни кўриб фиғону фарёдлар қилган. «Койиш», «Эътироф», «Червон патта» каби қаландарий шеърлар худди ана шу чўнг дарднинг аламли истеҳзо билан битилган меваларидир:

*Эй хўжанлик, шўринг қурсин, бўйинг куйсин!
Билмайсанми: мусулмонлик аста-секин?
Ўлкамизнинг ҳар ерида ғафлат ривож,
Аҳли ислом ширин-ширин ухламоқда.
Дарди борлар изламайлар даво-илож,
Аҳли имон фақат савоб тўпламоқда...
Наркомпрос бир кичкина Хўжан учун,
Саккиз мактаб очмоқликка рухсат берган;
Осий Хўжан ул рухсатдан товлаб бўйун,
Мактабларни саккиз эмас, ўн тўрт қилғон!
Хўжанликнинг бу ишлари уят, ордир,
Наркомпрос койиса ҳам ҳаққи бордир...*

Чўлпон «ерлик халқ маорифи билан кўп-да алоқаси йўқ кишилар»нинг туб халқ маорифини ўстириш учун жон-жаҳдлари билан кўрсатаётган бу «ғамхўрликлари»нинг асл сабабини аниқ илғай олган. Буни «Бир нарсани англагон, тушунгон халқлар сира оёқ остида эзилдиларми? Саккиз мактаб ўрнига ўн тўрт, балки йигирма тўрт мактаб очиб, аҳднома билан эмас, ундан каттароғи билан иш кўриш натижасида ҳар бир қуллик занжирига оғир-оғир зарбалар туширилмасми?»² дея қилган аламли фарёди очиқ кўрсатади. Чўлпоннинг бу хил публицистик мақолалари ва қаландарий шеърлари Туркистонда ўрнатилган адолатсиз тузумдан қутулишнинг бирдан-бир йўли барибир халқни маърифатли қилишга боғлиқ деган қатъий ишончдан туғилган.

Аста-секин «энг сўнгги умиднинг қонга бўялиш» моҳияти ўз борлигини тўла англата боргач, Чўлпон қалбидан янги бир қайғу ва ҳасрат дафтари пайдо бўлди. Эрк йўлидаги кураш бесамар тугаётганини англаган руҳнинг бу йўлда ноҳақ тўкилган қонлар, бегуноҳ қурбонлар йўқловида очилган янги бир кўзёш булоғи қайнаб-тоша бошлади. Ана шу йўқотишлар, тақдирга битилган эрксизлик, йўлсизлик аламларидан тўлиб-тошган кўнгил булоғининг акси бўлиб — «Булоқлар» тўплами дунёга келди. Бу тўплам Чўлпон шеърятининг ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан энг юксак нуқтаси, гултожи, дейиш мумкин. Мустабид тузум тантана қилиб, кундан-кун мустаҳкам илдиэ ота бошлаган, унинг бағрида эрк, мустақиллик орзуларига заррача ўрин қолмаётган бўлса-да, бу тўпламдаги ҳар бир шеър, ҳар бир сатрда истибоду қулликка нафрат аввалгидан-да қучлироқ, Ватанга, эркинликка муҳаббат аввалгидан-да жўшқинроқ намоён бўлади. Тўпламнинг бош оҳанги — инсон табиатидаги асосий унсурларидан бири ҳисобланмиш ғам ва ҳасрат туйғуларидир. Бироқ бу ғам моҳиятан нурли ва нажотбахш. Унинг замирида шоир руҳини тубанлашувдан асровчи, жоҳилликдан мудраган оломон кўксини мутелик зангларидан тозаловчи қудрат бор. «Булоқлар»даги ғамнинг шу улуг та-

¹ «Қ». «Шарк уйғонғони», «Туркистон» газетаси, 1923 йил, 25 апрел, № 117.

² Абдулҳамид Сулаймон. «Ҳаёт-мамот масаламиз устида». «Туркистон» газетаси, 1922, 29 октябрь, № 20.

биати уни миллий ғурурни уйғотувчи, руҳни юксалтирувчи ва тафаккур кўзларини очувчи буюк маърифат китоби даражасига кўтаради.

«Булоқлар» тўплами Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеъри билан очилади. Бу шеър шоир ижодининг энг мумтоз намунасидир. У орқали шоир дунёсининг деярли барча қирралари ҳақида гапириш мумкин. Унда бутун мазлум Туркистон ҳаётининг улуғвор панорамаси, тўғрироғи, қонли манзаралари кенг кўламда очилади, тутқун ўлка бағридаги алам ва ҳасрат тарихи оловли мисраларда жонланади. Шеърнинг ҳар бир сўзи, ҳатто ҳар бир ҳарфига — мазлум Ватанга бўлган чексиз муҳаббат руҳи сингиб кетган. Шу ўтли муҳаббат оловидан сачраган учқунлар дилни куйдиради. Бу азобдан эса ҳазин нолалар тўкилади:

*Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нима учун бошингда қуюқ булут кўланка?*

Ватан ҳақидаги бу қайғули кўшиқ мана шундай авж пардадан бошланади.

Чўлпон: «Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка», дер экан, бир пайтлар тоғлари мисол улуғвор, қадди тик, мағрур, енгилмас, «Бир замонлар ер юзинда ўз бошли, Улуғ, шонли маданият туғдирган» даҳолар бешиги бўлмиш қадимий юртга, унинг эгаларига хитоб қилади. Бироқ шоир Ватани ўтмишига қасида ёзиш ниётида кўлига қалам олмаган. Муқаддас юрт кўкида кун сайин қуюқлашаётган қора булутлар — қуллик ва хўрлик пардалари шоир хотирасини жунбушга келтиради, жонини ўтларга ташлайди. «Кўринган туш, жилмайган алдаш, чорлаган сароб» бўлиб чиққанини англаган Чўлпон энг муқаддас, энг табиий, инсоний ҳуқуқи — ўз ерига эга бўлмоқ истаги топталган, чиқиб келаётган куёши қонга бўялган Ватан фожиясини ёзар экан, овозига юртнинг забонсиз кимсалари, забун инсонлари тортаётган гаму ҳасрат, йиғи саслари, оҳ-фарёди кўшилиб, фавқулодда мунгли бир оҳанг касб этади. Турк шоири Ризо Тавфиқ:

*Ҳей Ризо! Оҳ этсам шу тошлар эрир,
Толеим на ажаб жилва гўстари!..
Ватан ҳасрати-ла банга сас верир,
Сугутли даралар, думанли доғлар!—*

деб нола қилганди. Бу сатрларда муболаға йўқ. Ватан ҳасратидан табиат йиғлайди, қон ютади. Шу тарзда шеърга Ватандаги зулму зўравонликлардан ингранаётган табиат овози кириб келади. Шоир улар тили билан азиз юртини шу кўйга солиб, топтаётган ёвузларнинг кирдикорларини фош этади. Ватан тупроғини қонга ботирган, унинг кўм-кўк гўзал ўтлоқларини қуритган, тоғ-тошларда ўйин қилган гўзал қизлар, ёш келинларини, юрт эгаси сор бургутларни қиличдан ўтказган, еру кўкни хароб қилган ваҳшийлар, зулмат дарақчилари — чақирилмаган кўноқлардир. Истиқболи булут соясида қолган миллат муножотини қоғозга тушираётган шоир қалбини, унинг сатрлар орасида силқиб турган юрак қонларини кўра олсак, қаршимизда шафқатсиз ҳақиқат олдида минг бор ўлиб-тирилаётган улуғ бир руҳ пайдо бўлади. Ватан деб ўртанаётган бу руҳ шафқатсиз бўёқларда ана шу ҳақиқатнинг яланғоч суратини чизади:

*Сенинг қаттиқ, сирт бағрингни кўп йиллардир эзганлар,
Сен безсанг-да, қарғасанг-да кўкрагингда кезганлар,
Сенинг эркин тупрогингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар,
Эгасини бир қул каби қижғонмасдан янчалар.*

Бу ҳақиқат ўз сийратини ана шундай намоён қилгач, шоир руҳида бу ҳақсизликка қарши исён жўш уради, ғазаб тўла мисралар саволлар тарзида селдек ёғилади:

*Нега сенинг қалин товшинг «кет!» демайди уларга?
Нега сенинг эркли кўнглинг эрк бермайди қўлларга?
Нега тагин танларингда қамчиларнинг кулиши?*

*Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?..
Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даражада буғунлиқ?
Нима учун ўч булути селларини ёғдирмас?
Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?*

Бу сўроқлар — бир пайтлар кўксига ўзлик туйғуси, миллий ғурури, душманга нафрати собит бўлган, энди эса уларни йўқотган халқда шу юксак туйғуларни асраб қолишга зор, муштоқ қалбнинг нидолари. Бу мўъжизага фақат ҳақиқатгина қодирлигини англаган шоир юракларда сўнаётган ўч оловини алангалатишга интилиб, юрт бошига шу кўргиликларни солган ёвуз кучларни фош этишни кучайтира боради ва уларни «бўрилар» деб таърифлайди. Ниқоб остидаги бу бўриларнинг юрт тупроғида изғишдан мақсадлари ўзгача:

*Биламизким, «озодлик» деб бақирган, шовқин қилган
Бўриларнинг оч кўзлари олтин тўла ерларда.*

Аммо Чўлпон ҳақиқатнинг бошқа қиррасини ҳам тан олишга мажбур: ўз тупроғида оч бўриларга истаган ваҳшийликларни қилишга йўл берган, ўз қони билан уларнинг қорнини тўйдириб юрган халқ бамисоли қўй. Уларнинг кўкрагидаги номус олови ўчган, ғазоби ўлган... Шунинг учун юқоридаги исёнкор сатрлар фақат юрт душманларига эмас, балки унинг муте эгаларига ҳам таъна-дашном бўлиб ёғилади. Бир пайтлар Некрасов: «халқ ҳадсиз истибдод остида ухламоқда: у ўқдан кўрқади, маърифатга қўл чўзмайди»,— деб афсус-надоматлар қилган эди. Чўлпоннинг шунга яқин ўтли гиналари, армонлари шу мудроқ халққа бўлган чексиз муҳаббати ҳамда уни уйғотишга, ўзлигини англатишга бўлган кучли иштиёқ самараларидир.

Шеър ўз хотимасига яқинлашар экан, шоирнинг юрт кўксидан «ағдарилган, йиқилган оғир тошнинг заҳар ўқини» олиб ташлашга ишончи сусайиб боради. Бунинг сабабини «Кампирнинг Тўйчиси» шеъри хусусида айтган эдик. Яъни, очлик, муҳтожлик ва улар ортидан келган турли балою офатлар чангалига итқитилган халқни мавҳум миллий орзулардан кўра, қора қозонни қандай қайнатиш фикри кўпроқ қизиқтира бошлаган эди. Чўлпон шеър сўнггида:

*Нима учун ёвларингни бир замон,
Йўқ қилгудек темирли ўч йўқ сенда?—*

деб нидо қилар экан, ана шу маънавий таназулга юз тутаётганлар кўксини ўтмиш шавкати билан ёндиришга интилади. «Тирикларда улуғворлик йўқ экан, бизга улуғ қабрлар керак!» дейди Некрасов. Чўлпоннинг бу янглиғ наъра тортиши юрт кўкини, миллат кўксини жаҳолат қоплаб бораётган дамдаги сўнгги илинж, сўнгги талпиниш эди. Энг авж пардалардан бошланиб, муҳаббат, нафрат, ўч, ғазаб, илтижо оҳангларига йўғрилиб оққан бу эрк қўшиғи охирида яна энг авж нуқтага кўтарилади. Шоир юртни қутқаришни, унинг тақдирига жавобгарлик масъулиятини очик қолдиради:

*Эй, ҳар турли қулликларни сиғдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғзингни бўғиб ётар кўланка?..*

«Бузилган ўлкага»да акс этган шоир руҳи қанчалар тушқун ва умидсиз кўринмасин, уни шундай улуғ шеърни ёзишга ундаган, демакки, қалбида бу юрт келгусида рўшнолик кўришига озгина бўлсин умид қолдирган қандайдир қудратли бир куч борлигини сезиш мумкин. Хўш, Чўлпон кўнглига шундай чорасиз дамда маънавий таянч бўлган у қудрат нима? Бу саволга Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган «Вайроналар орасидан» эсдалигидан олинган ушбу парча жавоб бўлса эҳтимол: «Шу калта саёҳатимиз натижасида кўп нарсаларни кўрдик. Беш-олти йиллик бузғунлик тарихини жой-жойида варақлаб ўқиб кўрдик. Бузғунлик — ҳақиқатан жуда кўплик. Бузғунликни йўқ қилиб, йиқилғонни тиклаш учун жуда

зўр кучлар, туганмас ғайратларга эҳтиёж бор. Юрт — бузилғон. Лекин унинг мин-бат тупроғи кўчиб кетгани йўқ, жойида. У тупроқ орқали яна юртни яшнатмаклик бизнинг кўлимиздадир!»¹ Демак, Чўлпон кўнглидаги сўнгги умидни сақлаб қолган, унга руҳий суянчиқ бўлган қудрат — Ватан тупроғига бўлган имон-ишонч эди. Шу ўринда зукко адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг Яссавий байти ҳақида айтган: «Одам ўз тупроғи билан руҳан бирликка етишса... бундай қудратли зотни олам енгиб, босиб ўтолмайди», — деган сўзлари ва шу ерда келтирилган Ошиқ Вейсалнинг:

*Тилагинг бор эса иста Оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан.
Жўмардлик тупроққа берилмиш Ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир»,²—*

деган сатрлари ёдга тушади. Шу маънода ягона илоҳий тилаги Туркистонни ҳур ва озод кўриш бўлган Чўлпон ҳам Ватан тупроғи билаи руҳан бирликка эришган дейиш мумкин. Унинг сўнгги таянч нуқтаси, сўнгги илинжи — ана шу юрт тупроғи эди. Зеро, бундай таянч бўлмаса яшамоқ, шеърлар битмоқнинг ўзи ҳам имконсиз бир ҳол бўлур эди. Бироқ бу улуг ҳақиқатнинг яна бир тарафи бор. Энг сўнгги тасаллини тупроқдан топган қалбнинг ўз замонидан асло умиди қолмаган, замондошларига ишончи буткул сўнган... Демак, тупроққа — номаълум келажакка умид қанчалик кучли бўлмасин, унинг ўзи ғаддор жамият туғдирган умидсизлик маҳсулидир. Бу сўнгги илинжгача бўлган йўлда руҳнинг қандай азоблар ўтида қоврилганини «Булоқлар»даги кўп шеърлардан билса бўлади. Мана қаттол замон, жоҳил замондошлар туфайли улуг орзуларидан айрилган ўксик етим руҳнинг фарёди:

*Кенглик хаёллари учдими кўкка?
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка?
Хаёлда порлаган шамларми сўнди?*

Ўз ботинида кўрқинчли сўроғлар тасдиғини ҳам яширган бу мисралар турмуш — ҳақиқатдаги сўнгги умидларга айтилган мотам кўшиғи бўлиб садо беради. «Оҳнинг ўтидан чиққан шуълалар» миллатдошлари кўкрагидан жой топишига, «кўксидан қисилиб чиққан наъралар» ухлаган дилларга силжиб оқишига — уларни уйғотишига ишончи сўнган Чўлпон қалбига тун зулмати чўкади:

*Тун ёмон, тун қоронғи,
Тун кўрқинч, тун азоб
Тунда эски ва янги
Ҳар нарса хаёл ва сароб...*

Бу зулмат, бу қафас исканжасидан қутулишга, ундан нур топишга қанчалар уринмасин — бари бефойда... Бу потирлаш, бу ҳаракатлар унга фақат — «умидининг йўли йўқ» эканини кўрсатади. Бу йўлда ундан бошқа бир йўлчи қолмаган — эски дўстлар йўлда адашиб кетганлар, янгилари эса бунга куладилар. Буларни кўриш, англашнинг ўзи бир азоб. Шу боис «ишққа имони» нақадар буюк бўлмасин, Чўлпон ўз аҳволининг буткул умидсиз ва чорасиз эканини тан олишга мажбур:

*Оҳ, энди билдимки, барчаси хаёл
Барчаси бир тотли роҳат туш экан.
Кет, йўқол кўзимдан, ҳақиқат, йўқол,
Бағримга ботмоқда оғули тикан...*

¹ Чўлпон. «Вайроналар орасидан». «Фарғона» газетаси, 1924, 5 июн, №176.

² И. Ҳаққулов. «Занжирбанд шер қошида». «Юлдузча» нашриёти, Т., 1989, 48- бет.

«Булоқлар» сўнггида акс этган «бутун умидларини ёвлар кўмган, нажот юлдузи хаёл, саробга айланган Туркистоннинг мухтасар манзараси ушбу сатрларда суратланган:

*Ҳар етим кўзда томчи-томчи заҳар,
Ҳар фақир уйида инглайиш ва йиғи.
Ҳар сариф юзида сўнги шуғла сўнар,
Ҳар томон, ҳар тарафда бир қайғу.
Яна қиш... Қор-кафан ёпилди яна,
Қарғага тўй... ўйин топилди яна.*

1926 йилда Чўлпон қалбининг яна бир «ёниш-ўртанишлар», топиш-йўқотишлар тарихи битилган «Тонг сирлари» тўплами дунё юзини кўрди. Чўлпон ўз мақсад-муддаосини дебочадаёқ очиқ англатади:

*Бир эсиб ўтдилар «Уйғониш» еллари,
Бир қайнаб тошдилар кўз ёши — «Булоқлар».
Ай, тонгда қалтираб ўйнашқон япроқлар,
Тек туринг, ёйилсин энди...*

«Тонг сирлари»

Абдулла Қодирий тўпламга ёзган мухтасар сўзбошида шоирга маънавий-руҳий озик берган ҳолатни лўндагина қилиб ифодалаб берди: «Октябр ўзгариши қора тунимизнинг тонгини оттирди эса-да, бу мудҳиш кечанинг бадном кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратадирлар ва у чор-ночор йиғлайдир. Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган Эрк қуёши бу кўз ёшлардан «чечаклар унғуси»ни сўзлайдир...»

Хўш, бағрида шоирни чор-ночор йиғлатадиган мудҳиш кўлагаларга жой берган у қандай тонг экан?! Бу саволга тўпламдаги шеърлардан жавоб излаймиз. Лекин... «Вайроналар орасидан» эсдалигидан олинган ушбу парча айни шу саволга аниқ жавоб бергандек бўлади. Чўлпон унда табиатдаги бир ҳолатни тасвирлаб ёзади: «Ҳали тонгдан дарак йўқ... Қоронғулик яна боёғи ранги билан қуюқлашиб, қаймоқлашиб турибдур. Қоронғулик, назарларимда баъзан қаттиқ қуюқлашгандек бўлиб кетарда, кўзимни бир очиб-бир юмуб: «ёлгон тонг (субҳи каззоб) ми бу дейман» («Фарғона» газетаси, 1924, № 158). Табиат кўринишини тасвирлашдан мақсад шунчаки манзара яратиш эмаслиги аниқ. Шунинг учун бу тасвирга табиатнинггина эмас, балки Туркистонда 1917 йилдан кейин ўрнатилган янги жамият моҳиятининг таъриф-таъсифи деб қараш лозим. Октябр кунларида бутун Туркистон ҳақиқат — қуёш чиқди, адолат тонги отди деб суюнди. Лекин мудроқ тафаккурга тонг бўлиб кўринган нарса худди шу ёлгон тонг-қоронғуликнинг аввалги ранги билан қаймоқлашиб, «баъзан ундан-да қуюқлашиб кетган» чоғи бўлиб чиқди. «Тонг сирлари»да Чўлпон ана шу субҳи каззобнинг ниқобларини йиртади, унинг юрагини титратган, чор-ночор йиғлатган жирканч кўринишларини фош этади. Қуйидаги сатрлар шу «сирлар»дан воқиф бўлган шоирнинг сўнгги пушаймонидан туғилган:

*Тонгларнинг сирлари тўрни кенг ёйганда,
Биз — ғофил, уйқунинг қаърида қоламиз.
Тўлғон ой кўкларда сузилиб борганда
Биз — қўпол, тўнгликнинг қаърида қоламиз.
Ёлгонлар, алдашлар бошланган дамларда,
Уйқумиз очилиб, борлиққа чиқамиз.
Бир замон қиличлар турмас ҳеч қинларда...
Шул замон, биз ҳатто кўкларда учамиз.*

Тўплам ана шу сирлардан хабарсиз, ғофил халқнинг мудроқлигидан титраган қалбининг исён кўшиғи — эрксеварлар мадҳияси деб аталишга лойиқ «Кўнгил» шеъри билан бошланади:

*Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан.
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилғонсан!» —*

сатрлари унинг ғоявий мундарижасини тўлиғича белгилаб беради. Илк саҳифалардаёқ ўзини таниган — инсонлигини, демак, эркинлик ва ҳурлик унинг ҳам энг муқаддас туғма ҳуқуқи эканлигини англаган мағрур қалбнинг таҳқирланган ғазабнок овози янграйди:

*Етар, бас, чекдан ошқондур,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тўлуғдир, балки тошқондур
Тубанлик ҳам сафолатлар!
Қўлимда сўнги тош қолди,
Кўнгилда сўнги интилмак:
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Кучимда сўнги талпинмак!*

Бу овоз соҳиби «Мендан сўра: ёлғиз мана мен алданиб ўтдим, ҳар сафҳаси, ҳар япроғи алдам» бу китобнинг — дея ўз ҳолини англаган ва алданиш «сирлар»ини чуқур тушунган жабрдийда бир қалб. У энди бу алдамчи китобнинг, ғофиллар тонг деб мадҳ этаётган даврнинг моҳиятини, миллатнинг ақлий ва руҳий ҳолини аниқ кўра олган файласуф. Алдамчи тебранишлар энди уни ҳовлиқтирмайди. У ҳатто кўзғалишнинг янги бир нишонаси кўринганда, қутулишнинг янги бир умиди туғилганда ҳам аввалгидай севинчдан кўпириб-тошмайди. Аксинча, шубҳали ўйларга ботади:

*У оғир занжирингни шалдиратиб,
Қари Шарқ, сен-да қўзғолорсанми?..
Ёки бир ҳовлиқур-да эркаклик,
Қонли майдонга тезлатурми сени?*

Лекин бу шубҳаю хавотирларга қарамай, у аввалги маслағи, орзу-амалларидан заррача чекинмаган, аксинча, «шу ҳолда кетмак истайди». Мана ўша эски амал, эски армон:

*Қўзғолиб кетганингни бир кўрсам,
«Қутулурман!» деган ишонч бўлса;
Кишанинг нарча-нарча тўғралса,
Қутулиш изларингга юз қурсам!*

Бу истак, бу амал қаңчалар буюк ва кучли бўлмасин, барибир уни яна «қоронғулиқнинг қуюқлашиб, қаймоқлашиб» кетган кезлари ўзининг мудҳиш кўлагалари билан янчиб, ўчириб ташлайди. «Қоронғулик, менинг умид билан порлаб борғон кўнглимни ўзининг кўркунч кучоғлари орасига олиб ўчурмакчи бўладур, — деб ёзади Чўлпон кўнгилидаги ҳолат ҳақида. — Кўнглум эса «хаёль»нинг кўкидан тушқуси келмай, қоронғуликга саноқсиз қорғишлар юборар эди.

Ортиқ меним таним бутунлай қоронғулиқнинг кучоғига кирган, кўнглим ҳам хаёл кўкидан тушиб, мунда йўқолур каби эди. Бутун кучимни бир нуқтага йиғиб курашиб турар эдим. Борғон сари ўйлов қуролларимнинг кучсизлангани сезилар, танларимда ҳам бир хил қалтироқ сезар эдим. Бутун борлиғим безгак ҳолин кечирар эди».¹ Амалга етмак истаган, эркин парвозлар ишқиде депсинган кўнгили ана шу курашда буткул маҳв бўлгач, қанотлари — умидларидан айрилиб, хаёл кўкидан тубанга йиқилади:

¹ Чўлпон. «Йўл эсдалиғи», «Билим ўчоғи» журнали, 1922, № 1.

*Ўксик кўнгил қуши,
Тушди қафасга.
Сира етолмайдир
Эркин нафасга.
Қаро кунлар тушди менинг бошимга.*

Энди бу мудҳиш муҳит чанғалидаги тутқунлик алаמידан туғилган йиғи орасида эрк қуёши барқ урмайди:

*Қафасларни бузиб,
Учсам осмонга!
Кишанларни узиб
Етсам жононга!
Ёрсиз кунлар тушди менинг бошимга.*

Шу зайл, шоирнинг асл тонг отганини кўриш, эрк қуёшига кўз солиш орзусини кўпол ва бузуқ муҳит яна сиғдирмайди. «Гўзал маскани илонга ин бўлгани»ни кўриб яшаш-эзгин кўнгилни тирикликдан бездиради — у «ўлимдек умрли бир сукут» истай бошлайди. «Дунё — кийим йиртиқ эса, қайғу керакмас!» Мана — шоир руҳининг янги тасаллиси. «Юлинган парлаарида учолмаслигини англаган йўқсул куш» — энди у умидлар ҳавосидан тубан тушишга мажбур. Шу руҳий инқироз маҳсули сифатида 1923 йил охирида «Сомон парча» шеъри дунёга келди.

Бу шеър — умид ва умидсизликнинг бесамар курашидан толиққан, ўз орзуларининг амалга ошишига, умрини тикиб яшаётгани сўз қудратига ишончи сўнган қалбнинг кўзгуси. Яна бу сарқашларча «амалга етмак истаётган» юракнинг воқеликда юз берган кўрқинчли бурилишдан сўнг туғилган эрксиз чекинлиши. Мудҳиш қўлагалар «энг сўнгги талпинмак»ни-да тамомила маҳв этгач, орзу ва умид чечаклари буткул қовжираган забун кўнгилдан забун сатрлар тўкилди:

*Топширдим ўзимни муҳитнинг эркига...
Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпдек оқиб борамен.
Ҳар амал, ҳар «иш»ни ҳақ деб борамен
Вазминим қолмади бир узук қилча...*

*Муҳит кучлик экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдек ялтираб учиб йўқ энди.
Ёлгон хаёлларга кўчиш йўқ энди;
Оқининг йўлига солдим ўзимни...
Кирмаймен кўчанинг боши беркига,
Чунки «таслим» бўлдим муҳит эркига...*

Шу зайл, Туркистондаги қора кучлар 1923 йил охирига келиб, ўлкани қутқаришга уринган фидойи кучлар ҳаракатини мағлуб этди ва Чўлпон кўнглидаги келиштириб бўлмас хаёл ва ҳаёт, умид ва умидсизлик курашларига ҳам сўнгги нуқта қўйди... Аммо Чўлпон «бевиждонлар» кўнглига эрк учун илҳом солиш» амалининг йўллари кесилганини англаса-да, «шу ҳолда кетмак истайман» деган қарорига ҳам барибир хиёнат қилмайди. Мана ўша собит ва матонатли руҳ:

*Энди ҳар нафасда яна куямен,
Фақат Мажнун бўлиб эли севамен.
Унга ҳурмат билан бўйин эгамен,
Бошимни «у» учун дорга қўямен!*

Кўринадики, «Тонг сирлари»даги Чўлпон «мен»и «Булоқлар» дагидан ўзгача. Энди унинг тафаккурида ҳақиқат, моҳият буткул ойдинлашган. Англаб етилган бу мудҳиш ҳақиқат эса эҳтирослар оловига сув сепган, уларнинг ҳовурини пасай-

тирган. Энди кўнгилда ҳам «Булоқлар»даги каби муҳаббат ва нафрат, кўз ёш ва алам булоқларининг қайнаб-тошиши йўқ. «Тонг сирлари»даги Чўлпон кўнгли бамисли кузги сой — ғами ҳам, қайғуси ҳам сокин, тиниқ, олддаги муқаррар совуқларга бош эгган. У энди Туркистон ёзуғини тўлиғича ўқиб, англаб етган файласуф. Ана шу фикр кишисининг башорати ҳам файласуфона янграйди:

*Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унғуси ўйлашларимдан,
Қалблар юмшагуси сайрашларимдан,
Севги чаманида яйрашларимдан —
Жаннатлар яратгай ташланган жанда!*

*Тилинган тилларга қон югургуси,
Бўшалган инларга жонлар киргуси,
Тиканли боғчалар чечак кўргуси,
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилғуси,
Жандалар жонимга теккан кунларда!*

«Тонг сирлари» тўплами 1926 йилда чиққан бўлса-да, унда шоирнинг 1922—24-йиллардаги шеърлари жамланган. 1925—26-йилларда ҳам Чўлпоннинг шеърый фаолияти сусаймади. Баъзи бир замондошларининг хотирлашича, шоир шу даврдаги шеърларини тўплаб, «Тала йўлларида» деган янги бир мажмуа ҳам ҳозирлаган экан. Аммо, бахтга қарши, ҳозирча бу тўпламнинг номигина маълум, холос. Унга кирган шеърларнинг руҳи ҳақида эса ўша йиллар матбуотидаги намуналарга қараб фикр юритиш мумкин. Бу даврдаги Чўлпоннинг ягона орзуси — миллатнинг ҳақ йўлига — эрк йўлига юз бурадиган табаррук кунларига руҳан омон етишмак. Бу куннинг келиши эса — кўклам тантанаси — табиатда фасллар алмашиниши каби муқаррар. «Қишдан чопар бор, ёмон хабар бор» дейишига қарамай, унинг кўкламга интиқлиги, унга ишончи ҳамон собит. Шу боис у миттигина куз гулига:

*Бир озроқ эгил,
Бир яйраб ўнай!
Шунда эсириб,
Руҳингга кириб,
Кўкламга етай!—*

дея илтижо қиладики, бу яна ўша табиат билан, тупроқ билан руҳий бирликка эришган ўлмас қалбнинг умидли тилаги эди.

Қора қиш Туркистон борлиғини буткул ўз кафанига чулғай бошлаган бир кез — 1926 йилда шоирнинг шу ўлмас тилаги, шу соғинчи сўнгги бор бош кўтаради:

Баҳорни соғиндим, баҳорни...

Шоир йўқолган, ўлган амалини сўнгги бор сўроқлаб, сўнгги бор чорлайди:

*Қайда сен, қайда сен
Латиф сийналар каби
Дилларга сингган баҳор...*

Қишда куртак ёзиб, қишда гуллаган бу бемаврид умид ниҳолини шафқатсиз ҳаёт нобуд қилиши тайин эди. Шундай бўлди ҳам. Лекин унинг сўнгги башорати, баҳорий нафаслари, баҳорий бўйлари ҳамон тирик:

*Йўқ... ўлим йўқдир!
Ёлғиз бир ўчиб... бир сўниш бордир!
Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор.
Яна баҳорлар, яна лолалар,
Яна сиз, эй, эркин талалар!..*

Шоир руҳи соғиниб бағрига тушган жўмард макон — Ватан тупроғи бу ўлмас руҳни, унинг эркинлик, хурлик ғояларини «бир кун ундиришига» шубҳа йўқ...

Шундай қилиб, Чўлпоннинг 20-йиллар шеъриятидаги ғоя ва образлар аср бошида туғилиб, 1917 йил воқеаларидан кейин иккинчи умрини бошлаган илғор миллатпарварлик, ватанпарварлик ғояларининг порлоқ бадий ифодасидир. Унинг ғаму ҳасрати, тўккан кўз ёшлари Туркистонда Октябр тўнтаришидан кейин ўрнатилган тузум туфайли қирилиб битиш даҳшати билан юзма-юз келиб қолган миллатнинг аламли ҳасратномасидир. Чўлпон кирган йўллар муқаддас манзилга олиб боролмади, хўрлик ва ҳақоратдан қутулишнинг чораси топилмади. Шоир шеърларидаги тушқунлик, эзгинлик — ана шу нажотсизлик меваларидир. Чўлпон қалбида баъзан бош кўтариб қолган умид чечаклари эса — «Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилғуси», деган рад қилиб бўлмас буюк ҳақиқатнинг ёрқин исботи эди.

ТАФАККУР ХАЗИНАСИДАН

Аминманки, соғлом фикрсиз бахтга эришиш мумкин эмас. Эришилган тақдирда ҳам бундай бахт иссиқда ўт ёққан ёки совуқда елпинган каби кулфатга айланади.

* * *

Ижод ҳамма вақт таваккал. Инсоннинг бутун куч-қуввати сўрилиб битгач, осмоннинг марҳаматидан бўлак умид қолмайди.

Энди ёзишни ўрганаётган ёшлик пайтларимда ёзувим текис чиқмаётганидан пешонам тиришарди. Бир нарса аниқки, тиришқоқлик ҳали ярим истеъдод, фақат унинг ўзи билан камолотга эришиб бўлмайди. Кексайганимда ҳеч нарсага зўрлик билан эришиб бўлмаслигини англадим.

* * *

Классик ёзувчиларнинг бахти вафот этиб кетганларидадир.

* * *

Ҳеч ким охиригача иқрор бўлолмайди. Айни вақтда иқрор

бўлмасдан туриб, ўзингни намоён қилиш мумкин эмас.

* * *

Кексайганида шухрат қозонган санъаткор энг бахтлидир. Модомики, шундай экан, Куникида Доппони мутлақо бахтсиз санъаткор деб бўлмайди.

* * *

Истеъдод билан истеъдодсизлик ораси бир қадам. Аммо шу бир қадамга бутун бошли математикани жойлаштириш мумкин. Истеъдод билан бизнинг орамиз ҳам бир қадам. Аммо замондошлар ҳеч қачон бу бир қадамнинг узунлиги минглаб чақирим эканлигини тушунмайдилар. Сўқир авлодлар ҳам буни англамайди. Замондошлар шу боис истеъдодни ҳалок қилишади. Авлодлар эса шу боис истеъдодни кўр-кўрона мадҳ этадилар.

*Рюноскэ АКУТАГАВА
«Пигмей сўзлари»дан.*

Альбер КАМЮ

Исён ва санъат

(«Исёнкор одам» китобидан)

Санъат бир пайтнинг ўзида ҳам эътироф, ҳам инкор этувчи ҳодисалар сира-сига киради. «Биронта ҳам санъаткор воқеликка охиригача дош беролмайди», дейди Ницше. Бу ҳақиқат, бироқ биронта ҳам санъаткор воқеликни четлаб ўтолмаслиги ҳам ҳақиқат. Ижод — ваҳдалул вужудга интилиш, шу билан бирга мавжуд оламдан қочиш, уни инкор қилиш ҳамдир. Бироқ у оламда ўзлигини тополмагани, бу олам ўзлигига мос келмагани учунгина инкор қилади. Бу инкор моҳиятан ибтидога, тарих занжирининг илк ҳалқаларига, олам эзгулик ва ёвузликка бўлинаётган паллаларга қаратилади. Исён — олам бўлинишидан бошланган. Шу сабабли санъат исённинг моҳиятини бизга тўла очиб бера олувчи восита бўлиши ҳам мумкин.

Бироқ ажабланарлиси шундаки, инқилобчи ислоҳотчилар ҳақиқий санъатга ёт кўз билан қараб келишган. Афлотуннинг қарашлари бу масалада ҳаммадан ошиб тушади. Унинг учун «гўзаллик ҳамма нарсадан устун, тил бор-йўғи жило бераувчи восита эди». Шу сабабли у ўз давлатидан шоирларни бадарға қилишда ташаббускор бўлганди. Замонавий инқилобий ҳаракатлар ҳам санъатни суд қилишга киришди. Жамиятга маданий табиатдан излаган Руссо санъатга хурофот деб қарарди. «Ақл тантанаси» учун ёзган дастурида ҳамма нарсани аввал момоқалдироқ гумбурлатиб, сўнг яшин билан куйдирмоқчидек таассурот қолдирадиган Сен — Жюст Ақл маъбудасини гўзаллик эмас, кўпроқ меҳр-шафқат соҳиби сифатида кўришни истади. Француз инқилоби учар журналист Демулен¹ ва мухолиф ёзувчи Саддан бошқа бирон санъаткорнинг олқишига сазовор бўлолгани йўқ. Аксинча, ўша даврдаги энг улуғ ва ягона шоирнинг боши танидан жудо этилди², ягона катта ёзувчи эса Лондонга қочиб кетишга мажбур бўлди³ ва у ерда мутассиб тақводорга айланди. Сал кейинроқ «сенсимончилар» санъатнинг «жамият учун фойдали» бўлишини талаб қила бошладилар. «Тараққиёт учун санъат» — XIX аср ақл соҳибларининг бирдан-бир даъвоси эди, гарчи ҳақиқини исботлай олмаган бўлса-да, ҳатто Гюго ҳам шу даъво билан байроқ кўтарган эди. Фақат Валес санъатни хумори қонгунча сўкишдан ва унга маълум вазифа юклашдан ўзини тийди.

* Альбер КАМЮ (1913—1960) — француз адиби. «Бегона», «Таназзул» каби қиссалари, «Ўлат», «Бахтли ўлим» романлари, «Калигула», «Қамал ҳолати», «Мавҳумлик» — каби пьесалари, «Сизиф ҳақида асотир», «Асотир ва қиёфа», «Никоҳ», «Немис дўстга мактуб», «Исёнкор одам», «Қувғинлик ва салтанат», «Ижод ва эркинлик» каби эсселари билан Европа бадий тафаккурини бойитган ва уни янги босқичга кўтарган XX асрнинг забардаст адибидир. У адабиёт соҳасидаги хизматлари учун Нобель мукофоти соҳиби бўлган. Гарчи Камю ўзини файласуф деб ҳисобламаган бўлса ҳам, фалсафий-бадий эсселар учун уни ҳақли равишда «Ақллар ҳукмдори» деб аташади.

Рус нигилистлари ҳам шунга яқин қарашда эдилар. Писарёв моддий фойда бермайдиган эстетикани тан олмади. «Рус Рафаэли бўлгандан кўра рус этикдўзи бўлиш фойдалироқдир», дерди у. У ҳатто Шекспирга ҳам этик тиктирмақчи бўлди. Кейинчалик машҳур ва катта шоир бўлиб етишган нигилист Некрасов Пушкиндан кўра бир бурда пишлоқ менга афзал деган эди. Санъатни «тарбия воситаси»га айлантирмақчи бўлган Толстой қарашлари ҳаммага маълум. Улуғ Пётр саъи ҳаракати билан Петербургдаги Ёзги боғга келтирилган ва Италия қуёшида пишган, мрамари ҳозиргача ярақлаб турган Венера ва Апполондан эса Инқилобий Россия бутунлай юз ўтирди. Қашшоқлик баъзида беҳисоб бойликни кўрганда ана шундай бурнини жийиради.

Немис мафқураси айблови бундан ҳам шафқатсизроқдир. «Рух ноёблиги» шарҳловчилари бани башар ҳамжихат бўлган жамиятда санъатга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди, деб ҳисоблашади. Гўзаллик ҳам яшаб қолади, бироқ у бадий тарзда эмас. Ақлга мувофиқ воқеаликнинг ўзи инсоннинг жами эҳтиёжини қондира олади. Воқеаликдан юқори турувчи шаклни танқид қилиш воқеликка тўлиқ бўйсунувчи санъатни ҳам қамраб оляпти. Маркснинг фикрича, санъат ўз замонидан ташқарида яшай олмайди; у ўз даврининг ва ҳоким синфларнинг манфаатини акс эттиради. Фақат инқилобий санъат, ҳа, фақат ўша, инқилобга хизмат қила олиши мумкин. Воқеликдан устун бўлган гўзаллик яратаётган санъат воқеликнинг ўзини мутлақ гўзалликка айлантисагина ўзининг бош вазифасини бажарган бўлади. Инқилобий ҳаракатда ўз ўрнини англаган рус этикдўзи гўё гўзалликнинг ҳақиқий яратувчиси эмиш. Уни янги, инқилобий одам учун тушунарсиз бўлган, ҳеч кимга фойдаси тегмайдиган бир лаҳзалик оний гўзаллик яратган қандайдир мужмал Рафаэлга қиёслаб бўлмайди. Шундай бўлса-да, Маркс, «нега юнон бадийяти биз учун ҳануз гўзаллигича қолмоқда», деб савол қўяди ва шундай жавоб беради: у инсониятнинг беозор болалик даврининг инъикосидир ва биз, уларга нисбатан, катта бўлиб қолганлар, бу асарларни болаликни хотирлагандай завқланиб ўқиймиз⁵. Шунда ўз-ўзидан улуғ Италия уйғониш даври шоҳ асарлари, Рембранд суратлари, хитой санъати билан бизни нима боғлаб туради деган савол пайдо бўлади. Ҳеч нарса! Санъат устидан ҳукми ҳозиқлик давом этмоқда ва бунга санъаткорлар, ақл-идрок эгалари ҳам қўшилишмоқда: улар санъатга тухмат қилар эканлар, энг аввало ўзлари ўтирган шохга болта уришмоқда, ўзларини ўзлари шармандали равишда масҳара қилишмоқда. Аслида санъаткор Шекспир билан этикдўз Шекспир ўртасидаги баҳсдан шу нарса маълум бўладики, этик тикаётган паллада эмас, Шекспирни ўқиётган паллада инсон гўзаллик билан юзма-юз келади. Давримиз санъаткорлари тавба-тазарру қилаётган XIX аср рус дворянига ўхшайди, зеро иккаласи ҳам виждони оғригани учунгина узрхоҳликка ўтган. Мутелеликни бўйнига олганлар ва муросазлар ҳам унинг истаги билан ҳисоблашмаган ҳолда инсониятни, шу жумладан, этикдўзни ҳам ўша бой маънавий неъматдан — абадулабад маҳрум қилмоқчи, гўзалликни топтамоқчи бўлаётганлар билан бир сафда эканлигини унутмасликлари керак.

Аммо, бу зоҳидона нодонликни оқловчи асос ҳам борки, бу биз учун ҳам қизиқдир. Бу инқилоб ва исённинг эстетик инъикоси масаласидир.

Ҳар қандай исёнда исён қилинган нарсанинг мақсадга мувофиқ эмаслиги ва унинг ўрнини бошқаси билан алмаштиришдек истақларни жамлаштирган умумий талаблар акс этади. Шу маънода исён — янги дунё қуришга интилишдир. Бу санъатга ҳам тааллуқли. Исён ўз олдига, очиқроқ айтганда, эстетик талаблар қўяди. Барча исёнкор фикрлар, кўриб чиққанамиздек, ёки даъватларда, ёки янги дунёни рамзлаштирган образларда намоён бўлади. Лукрецийнинг шаҳар деворлари, Саднинг одам ўтолмас кўрғонлари, хаёл қояси ва ёлғизлик чўққиларидан иборат Нишпенинг тафаккур ороли, Лотреамоннинг илк ҳаёт океани, Рембонинг оҳанг панжараси, сюрреалистларнинг борлиқни ларзага солган бўрондан сўнг қоладиган из каби фикр истеҳкомлари, мамлакатнинг қоқ ярмини эгаллаган қамоқхона тасвирлари, конслагерлар, озод қуллар империяси — булар ҳаммаси бир бутунликни, ягоналикни ва унга бўлган иштиёқу майлларни ифодалайди. Ма-на шу тасвир этилган дунёни одам тезроқ англаши мумкин: англаган дунё — янгиланаётган дунёдир.

Бу ҳолатни биз деярли барча санъат турларида учратамиз. Санъаткор дунёни ўз тушунчасидан келиб чиқиб қуради. Табиат мусикасидагина ҳудуд ва замон йўқ. Борлиқ эса ҳеч қачон жим турмайди: ҳатто сукунат пайти ҳам у биздан таралаётган оҳангларга акс-садо бериб, ўзининг азалий куйини чалаверади. Бироқ бизга тушунарли бўлган товушдан ҳамиша ҳам оҳанг чиқавермайди ва мусиқа бўлавермайди. Шу билан бирга мусиқа ўзаро уйғунлик тутаган, оҳанг товушга айланган, бизнинг ҳиссимиз ва кечинмаларимизга мос табиатдаги тартибсиз оҳанглар тартиблашувга киришган жойдан бошланади. «Мен шунга қатъий амин бўлиб боряпманки, — деб ёзган эди Ван Гог, — тубанликка ғарқ бўлган дунёга қараб Парвардигорга баҳо бериб бўлмайди. Дунё, шунчаки, охирига етказилмаган чизги, холос». Ҳар бир санъаткор ана шу чизгини муфассал суратга айлантириш, унга етишмаётган манзараларни киритишни истайди. Санъат ичида энг буюги ва заҳматкаши бўлган ҳайкалтарошлик уч ўлчовли дунёда инсон қиёфасини коинот ва ўз услуби мўжассами сифатида яхлит тасвирлашни истайди. Ҳайкалтарошлик мавжуд воқеликни инкор қилмайди, балки унга ҳаммадан ҳам кўпроқ эҳтиёж сезади, бироқ унга ҳеч қачон бор кучи билан ёпишиб олмайди ҳам. Уйғониш даврида унинг ютуқларидан бири ишора — кўз ифодаси ва тасвири бўлдики, бу билан у бани одамдаги ишора ва ифоданинг рамзига айлана олди. Унинг моҳияти мавжуд қиёфадан кўчириб олишда эмас, балки уйғунлаштиришда, яъни бир сониялик юз ифодаси, тана ва қомат ишорасини мангу гўзалликка, мангу ишорага айлантира олишда кўринади. Фақат шу йўл билан — намунавий ёки одатий образлар ёрдамида ҳорғинлик еб ташлаётган одамларнинг эътиборини мангу гўзалликка тортиб, сершовқин шаҳарлар ҳашамага яна ҳам ҳашам қўшади. Балки муҳаббати топталган ошиқ юнон маъшуқасига бугун ҳам нафрат ва ғазаб билан қарар, бироқ бу қарашдан ҳеч қандай эстетик завқ уйғонмайди.

Тасвирий санъат ҳам ана шундай уйғунлик маҳсулидир. Делакура ўз санъати ҳақида мушоҳада қилиб, шундай ёзган эди: «Даҳолик бу — уйғунлаштириш ва ифодадай олиш истездодидир». Мавзуни танлаш биланоқ санъаткор асарга биринчи ғиштни қўяди. Манзара тутқич бермайди ёки хотиранинг қайсидир бурчагига бекиниб олади. Шунинг учун ҳам манзарачи рассом ёки натюртмортчи мўйқалам соҳиби макон ва замондан энг аввало тутқич бермайдиган ёки бетартиб ранглар орасида ғойиб бўладиган, бир лаҳза кўриниб сўнг мангулик ортига яширинадиган манзараларни тезроқ қорозга тушириб қолишга шошилади. Манзарачининг биринчи вазифаси яхлит суратнинг қисм-қисмларини тайёрлашдан иборат бўлади: қисмларни тайёрлаётган лаҳзадаёқ у танлай бошлайди. Кўпинча сюжетли сурат макон ва замондаги бошқа бир ҳаракатнинг инъикоси сифатида юзага чиқади. Сўнг санъаткор тасвири яхлитлаштиришга ўтади. Пьеро делла Франческо каби улуг мўйқалам соҳибларининг асарлари ёз фаслининг бир сониясини ушлаб олиб, мангу тўхтатиб қўйгандек таассурот қолдиради. Унинг қаҳрамонлари гўё макон ва замонни сезмаётгандай, ундан буткул халос бўлгандай, макон ва замон хавфини назарига илмай яшашда давом этади; уни на макон, на замон ўчиришга қурби етади — санъатнинг энг мўъжизали хусусияти ҳам шунда. Ўз ўлимидан сўнг юз йиллар ўтгач ҳам «файласуф» Рембранд йиллар шарпаси орқасига яширинган ҳолда ўша ўзи кўтарган муаммо устида сиз билан баҳслашиб ўтираверади. «Бизни нарсалар манзараси билан ўзига ром қилмоқчи бўлган, бироқ ҳеч қачон бизни мафтун қилолмайдиган бу тасвирий санъат дегани аслида бир пулга қиммат». Бу Паскалнинг машҳур ибораси. Делакура ҳеч бир асоссиз равишда «бир пулга қиммат» сифатлаштини «ғалатироқ» деб ўзгартирган. Бир қарашда ҳақиқатан ҳам ўша нарсалар бизни мафтун қила олмайди, чунки биз уларни кўрмаймиз. У биздан узилган ҳолда абадий ҳаракатда яшайди. Исо Масихни қамчилаётган жаллоднинг қўлини ким кўрган? Салб юришига кетаётганлар изидан зайтунзорга сингаётган ғуборларни ким кўрган? Бироқ буларнинг ҳаммаси гўзал ва шафқатсиз манзаралари билан бизни ўша азоб-уқубатга юзма-юз қилиш учун музейнинг совуқ деворларига зарб этилган: умри ғаму ҳасратда ўтган Исонинг бир неча сониялик уқубати ана шу суратларга жо қилинган. Рассомнинг мўйқалами табиат сирларига, тарих қатламларига бемалол ёриб кира олади ва шуниси билан у бани олам ҳаракатининг ажралмас қисмидир. Санъат Гегель орзу қилган хусусийдан уму-

мийга қараб интилувчи доимий ҳаракатдаги ва курашдаги ҳодисалар сирасига киради. Балки бани башар бирдамлигига интилаётган бугунги замон шу сабабли ҳам ана шу яхлитликка интилишнинг энг мукамал намунаси бўлмиш санъатга кўпроқ эҳтиёж сезаётгандир? Бадий тафаккур даврнинг ибтидо ва интиҳосига ҳамиша мос келади: бугунги тасвирий санъатнинг турмушга ва яхлитликка бўлган бетиним интилишнинг фақат бадий тафаккур орқалигина тушунтириш мумкин. Ван Гогнинг юракни ларзага солувчи зорланишида барча санъаткорларнинг кибр ва умидсизликлари акс этган: «Мен ҳаётда ҳам, тасвирий санъатда ҳам худони четлаб ўтишим мумкин. Бироқ менинг ички «мен» им ўзидан устунроқ «мен»ни четлаб ўтмайди, усиз менинг ижодим ҳам, ҳаётим ҳам маънисиз бўлиб қолади».

Мустабид инқилоб томонидан ишончсизлик билан кутиб олинадиган санъаткорнинг воқеликка қарши исёни эзилувчилар кўтарган онгсиз исённинг айнан ўзидир. Барча нарсага шубҳа ва инкор кўзи билан қаровчи инқилобий ҳаракат санъатда инкордан ташқари эътироф ҳам мавжуд эканлигини ич-ичида ҳис қилади: санъатдаги ҳаракат — яратувчанлик билан, гўзаллик — адолат билан тенгдир: баъзи ҳолатларда гўзаллик ўз-ўзидан адолатсизликни фош қилувчи шафқатсиз воситага айланиши мумкин. Шунинг учун биронга ҳам санъат тури фақат инкор эвазига яшаши мумкин эмас. Ҳар қандай фикр, кези келса, ҳеч нарсани англамагани каби инқилобчилар маънисиз деб атаётган санъатда ҳам маъно ва яна нимадир мавжуд бўлади. Инсон умумий адолат талаб қилиб, умумий адолатсизликка қарши оёққа туриши, адолатли жамият ижодкори бўлиб чиқиши мумкин, бироқ унинг дунёдаги барча нарсага ҳаммаси бир пулга қиммат деб қарашга ҳаққи йўқ. Гўзалликни ижод қилиши учун у воқеликни инкор қилиши ва айни пайтда унинг завқли томонларини кўра олиши шарт бўлади. Санъат воқелик билан баҳслашади, бироқ ундан буткул четлашмайди. Нищсе ҳар қандай ахлоқий, илоҳий тушунча ва одатларни инкор қилиши, уларни бу ҳаётга, бу дунёга ғирт тухмат деб аташи мумкин. Бироқ ўзининг гўзаллиги билан бизни туғилиш ва ўлим орасидаги дунёни севишга ва бу гўзалликни бошқалар билан баҳам кўришга ундайдиган бошқа бир олий тушунчалар ҳам мавжудлигини у эрдан чиқармаслиги керак. Алалхусус, санъат бизни исённинг ҳақиқий моҳиятига — унга юксак қадрият ва янгиловчи куч, абадий кураш ҳамда ички тикланишнинг воситаси сифатида қарашга ўргатади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ҳозир санъатнинг қайта қад ростлаш жараёнини бор кифоаси билан акс эттира оладиган шакли — роман санъати ҳақида гаплашамиз.

РОМАН ВА ИСЁН

Маълум нуқтаи-назарга кўра, адабиёт бошқа турларга нисбатан анча муросачи эканини қайд этиш зарур — бу айблов ўтмиш даҳоларидан тортиб, янги давр даҳрийларигача ўз ичига қамраб олади. Аввалгиларида роман ноёб жанр ҳисобланарди. Унда воқелик эмас, хаёл кўпроқ акс этарди; «Ҳабаш аёл» билан «Астрей»ни эслашнинг ўзи кифоя⁶. Моҳиятан олганда булар чўпчак, роман эмас. Янги даврда — даҳрийларда эса роман ҳақиқий жанр тусини олди, худди инқилобий ҳаракатлар каби ўз қамровини кенгайтириб, мукамаллашиб борди. Роман исёнкорлик маҳсули сифатида майдонга келди ва эстетик нуқтаи-назардан ҳам у исёнга интилиш эди.

Литтнинг луғатида романга «насрий йўлда ёзилган уйдирма воқеалар» деб баҳо берилади. Фақат шуми? Бир католик танқидчиси — мен Станислав Фюмни назарда тутаяпман — масалани анча жиддий кўяди: «Санъат ўз олдига қандай мақсадни қўймасин, барибир худо билан бас бойлашишга киришган даҳрийликдир». Аслида ҳам фуқаролар жамиятидаги тортишувдан кўра роман худога юз бургани минг маротаба мақбулроқдир. Тибода Бальзак ижоди ҳақида анча тўғри фикрни баён қилади: «Инсоният комедияси» — бу Парвардигори оламга тақлиддир». Улуғ адабиётларнинг улуғ мақсадлари ҳам аслида бизга ўхшаш қахрамонлар яшайдиган ўзига хос дунё, олам яратилишидан иборат бўлиб келган. Ғарб адабиёти ҳеч қачон ўзининг улуғ асарларида кундалик ҳаётни тасвирлаш билангина чегараланмаган. У хаёлнинг улуғвор қудратига интилиб, бизнинг та-

саввурларимизга ҳамиша машъала ёқиб келган, изидан хаёл дунёсига эргаштирган.

Кимки роман ёзаётган ёки ўқидиган бўлса, моҳиятан ғалати ҳолатга дуч келади. Асли ғирт уйдирмадан иборат бу воқеаларга инсон нега бунчалик эҳтиёж, ташналик сезади?! Агар бу ғалати эҳтиёжга ёзувчи ёки ўқувчидан қонияқарлироқ жавоб олинган тақдирда ҳам имоним комилки, барибир одамзот яна шу уйдирма билан ўз эҳтиёжини қондиришда давом этаверади ва унга бўлган қизиқишига заррача путур етмайди. Инқилобий танқид буни воқеликни тасвирлашдан атайлаб қочиш деб баҳолайди. Оддий сўзлашув тилида жайдари бир журналистнинг уқувсиз уйдирмасини «роман» деб аташади. Бир неча йиллар муқаддам кундалик воқеликдан устун турувчи «романтик» кайфиятдаги қизлар сеvimли ва ардоқли саналарди. Ўз-ўзидан ойдинки, ана шундай маҳбубанинг мавжуд воқелик ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмаслиги, унинг соф хаёлий дунёси юксак қадрланарди. Бир сўз билан айтганда романтик идеал ҳаётдан ҳамиша узилган бўларди ва бу идеалнинг нақадар мафтункорлиги ҳар кимнинг хаёлий кудратига боғлиқ эди. Шундай қилиб, роман санъати ҳақида гап кетганда, унинг ютуғи воқеликдан қанчалик устун турганига қараб баҳоланарди. Бурнининг тагидагидан нарини куришга қувваи ҳофизалари етмайдиган кишилар бу борада Инқилобий танқид билан бир хил фикрда эди.

Хўш, биз роман ўқиш билан хаёлимизни нимадан олиб қочамиз? Қора турмуш ташвишлариданми? Бироқ ҳаётда етишмовчилик нималигини тасаввур қилолмайдиган одамлар ҳам бойлигини санашу ҳашамлардан ортган пайтлари роман ўқийди-ку? Бундан ташқари бадий дунё эртаю кеч хаёлимизни банд қиладиган ва бизнинг оғир меҳнатимизни, ҳеч курса хаёлда бўлса-да, енгил қиладиган даражада оҳанрабо ва мафтункор ҳам эмас. Бироқ шундай эса-да, Адольф неҒа Бенжамен Констанга нисбатан кўнглимизга яқин⁷, неҒа ахлоқшуносларга нисбатан бизни граф Моска⁸ кўпроқ ишонтиради?! Бир куни Бальзак сиёсат ва дунё тақдирини ҳақидаги узундан-узун маърузасини шундай сўзлар билан тугатган: «Энди жиддий масала ҳақида гаплашсак». У бу билан ўзининг романларини назарда тутганди. Икки асрдан буён романнавис даҳолар бизга тақдим этаётган ва бизни мафтун қиладиган сон-саноксиз мифларни жиддий шарҳламасдан, шунчаки, воқеликдан қочиш деб баҳолашнинг ўзи билан моҳиятни очиб бўлмайди. Романнавис ижодкорлар воқеликдан қочганлиги ёки уни четлаб ўтаётганлиги аниқ ва бор гап. Бироқ бу четлашишни шунчаки қочиш деб бўлмайди. Гегель таъкидлаганидек, реал дунё азиятидан ўз қалбининг узлатига чекинган, ўзи учун фақат ахлоқ ҳукмронлик қилувчи бадий дунё ясаб олган бундай четлашишни воқелик билан боғлайдиган ришта борми? Ҳатто панд-насихатга тўла, катта адабиётдан узилиб қолган «Поль ва Виргиния» каби кўз ёшларга тўла асарларни ўз ичига олган энг ҳикматгўй романлар ҳам бизга тасалли беришга қодир эмас.

Бор ҳақиқат шундаки, реал дунёни инкор қиладиган одам, айна замонда бу дунёдан мутлақо узилишни ҳам истамайди. Одамлар шу дунёда яшашга маҳкум этилганлар ва ундан айри яшашни ҳеч қачон тасаввур қилолмайдилар. Ўз маконида дарбадарлик ва қувғинга гирифтор бўлган бу ҳуркак мавжудот ўзи яшаётган дунёни абадий унутишни эмас, аксинча, уни яна ҳам кўпроқ ўзиники қилиб олишни истайди. Турмушнинг бутун кўламини акс эттирадиган азобу уқубатлар ҳали кўз олдида мукамал гавдаланган эмас; дунё фақат шундан иборат бўлолмайди. Тўғри, хоҳиш-истак тутқич бермайди, бошқалар хоҳиш-истаклари ортида йўқолиб кетади, сўнг бирдан бошқа бир қиёфада ўз ортидан уларни худди Танталнинг ташна лаблари сувнинг изидан беҳуда қувғани⁹ каби яна бесамар югуртиради. Ҳўрликка маҳкум этилган одамнинг бор-йўқ мақсади лабларини сувга тегизиш, хаёли каби тутқич бермас тўлқинни жиловлаб олиш ва уни ўз тақдирга айлантириш, холос. Бироқ бу амалга ошмас орзу: шу сабабли у хаёлан бўлса-да, орзусига етишни истайди — хаёлан бўлса-да тақдир ва ўлимдан устун келишни ва кўз олдидаги бесамар ва беадад дунёга қарама-қарши ўлароқ ўзининг хаёлий дунёсига эга бўлишни истайди.

Мана шу ердан аксарият одамларда ўзгалар ҳаётига шафқатсиз муносабат ва ҳасад билан қараш пайдо бўлади. Бу ҳаётни четдан кузатиб туриб, ундаги яхлит-

ликни ва жамул-жамликни кўрамиз, моҳиятан шундай бўлмаса-да, биз учун бу ҳаёт енгилмас ва бўйсунмас бўлиб туюлади. Биз фақат бу ерда икир-чикирларни эмас, юксак ва қадри баланд чўққиларни кўрамиз. Шунда биз буларнинг барини санъатга жо эта бошлаймиз, уларни ибтидоий тарзда романга киргизамиз. Шунинг учун ҳам ҳар бир одам санъатда моҳиятан ўз ҳаётини кўришни истайди. Биз, гарчи бу мумкин бўлмаса ҳам муҳаббат абадий давом этишини истаймиз — мабодо у мўъжиза туфайли бутун умр давом этган тақдирда ҳам, барибир у тугал бўлолмасди. Вақтдан устун бўлишга туганмас хоҳиш бизни мангу уқубатларга рўкач қилса, балки дунёвий уқубатларнинг моҳиятини чуқурроқ англаган бўлармидик? Эҳтимол, иродаси кучли одамлар ҳам дунёвий уқубатлар бир лаҳзалигини англаб етгандан кейин ваҳимага тушиб қолишар? Туганмас уқубатни ҳис қилгач, балки биз битмас-туганмас бахт борлигини ҳам тушуниб етармиз? Бироқ, афсуслар бўлсинки, бизнинг энг беадад машаққатимизнинг ҳам чегараси бор. Ва ажойиб қуларнинг бирида қалбимизни ҳаётга ташналик ҳисси чулғаб, биз умидсизликдан дафъатан уйғонармиз ва уқубат саналиб келинган нарсалар моҳиятан бахт эканини сезиб қолармиз?

Ўзликни англашга интилиш — бу азал-абадга интилиш воситаси холос: ундан сўнг муҳаббатга мубталолик бошланади. Биронта мавжудот, ҳатто энг ота-шин ва қизгин севгига мубтало бўлганлар ҳам мен мутлақ муҳаббат соҳибиман деб айтолмайди. Ошиқ-маъшуклар айро туғилиб, сўнг яна айрилиқда ўлишга маҳкум этилган бу шафқатсиз дунёда маҳбубдан бутун умри давомида фақат ўзи учун яшашни талаб қилиш амалга ошмас орзу бўлиб қолаверади. Бундай шафқатсиз талаб кўйишга муҳаббатнинг ўзи ҳам дош бермайди. Бундай муҳаббат маҳбубни адоий тамом қилади. Ёлғиз ошиқнинг бесамар азоби бутун ўзиники бўлган маҳбубаси эртага кимнидир севиб қолиши мумкинлигини англагандан кейин яна ҳам тийиқсиз тус олади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ошиқ вақтдан устунлик ҳамда маҳбубани умрбод ўзиники қилиш истагига мубтало бўлади ва айни шу истаги билан маҳбубасини эртанги кундан жудо қилади. Дунёвий меъёрга сизмайдиған ана шу истақ ҳақиқий исёндир. Кимки ўзи муҳаббат кўйган жами нарсдан, гарчи орзуси ҳеч қачон амалга ошмаслигини билиб туриб, абадий хурлик ва маҳлиёлик талаб қилмаган бўлса, кимки мутлақ гўзаллик ва маҳлиёликка даъвогарлик қилиб, шу йўлда ўзини қурбон бўлишга тайёр ҳис этмаган бўлса, унга исён ва унинг тийиқсиз нафрати тушунарсиз бўлиб қолаверади. Моҳият эса ҳаминша ҳам юз кўрсатмайди — у маълум бир тушунчага ҳеч қачон сизмайди. Шу нуқтаи назардан қарасак, ҳаёт шаклсиздир. У ўз шаклини излаб, тийиқсиз оқаётган дарёга ўхшайди. Бунинг акси ўлароқ одам ҳаётда ўзини шоҳ деб ҳис қилиш учун бетиним шакл излайди. Жилла қурса бирон-бир тирик мавжудот одам хоҳлаган шаклга кирганда эди, инсон дунё билан абадий сулҳ тузган бўлур эди.

Аммо унда одамни шакл ва йўналиш излашдек мангу уқубатдан холос қиладиган, у билан бир тану бир жон бўлиб кетадиган оддий онг соҳиб бўлмиш биронта бошқа мавжудот йўқ. Шухратпарасту жанжалпарастлар, ҳашаматпарасту инқилобпарастлар, барча-барчаси яшаш учун муросою мадора қилиб, бирдамликка интиляпти: худди муҳаббат асоратидан қалби вайрон бўлган ошиқ ёки маъшуқа муҳаббат қиссасига яқун ясаш учун сўнгги имкониятга, сўнгги имога ташна боқаётгандек. Ҳар биримиз ўша бирдамликка олиб борадиган сеҳрли сўзни излапмиз. Бизга шунчаки кун кўришнинг ўзи камлик қилади, биз ўлим араваси келмай туриб, ўз тақдиримизга эга бўлишга интиламиз. Бу шундан дарак берадики, инсон ўзи яшаётган дунёдан кўра тасавуридаги оламни яхшироқ биларкан. Бироқ «яхшироқ» сўзи «бошқача» деган маънони англамайди, балки тасавурни яққолроқ ифодалайди. Қалбимиз кўкларга кўтараётган истакларимиз гарчи нафратимизга сазовор дунё устига қурилган бўлса-да, ундан буткул узилиб кетмайди: бу шунчаки қочин эмас, балки ўзининг мавжудлигини кўрсатишга уриниш даъвосидир. Ҳар қандай орзу-истак ва ҳаракат — хоҳ у диний, хоҳ жинойий бўлсин, охир-оқибатда мана шу ожизона даъвога, шаклсиз ҳаётдан ўзига бошпана, шакл излашга бориб тақалади. Мана шу шижоат-хоҳ фалакка сизгиниш, хоҳ инсониятни

йўқ қилиш истаги шаклида бўлсин, бутун моҳияти билан, роман ижод қилишга, ижодкорликка бошлаб боради.

Пировардида роман ўзи нима? У инсон фаолияти маълум бир шаклга кирган, дунё истак-хоҳишига мос тасвир этилган, одамлар бир-бирларига изҳори дил қилган ва ҳар бир тақдир ўз йўриги ҳамда ёзуғига эга бўлган қандайдир ўзга дунё ифодасими?.. Романда гадаланган дунё кўз ўнгимиздаги оламнинг инсон сийратига мос хоҳиш-истаклар асосида қайта яратилишидан бошқа нарса эмас. Зеро, у дунё ҳам азобу уқубат, ёлғону муҳаббатга қоришиб яшаётган ўз дунёмизнинг айнан ўзи. Унда бизнинг тилимиз, ожиз ва кучли жиҳатларимиз ифодаланган. Унинг ўзгалиги ҳам кўз олдимиздаги дунёнинг гўзаллиги ва ибратидан айро нарса эмас. Бироқ у дунёда одамлар кўз олдимиздаги дунёдан фарқли ўлароқ, сўнгги дақиқаларгача ўз тақдирларининг эгаларидир. Уларда инсон қисмати мужассамланган. Бизни ҳайратга солувчи қаҳрамонлар — Кириллов, Ставрогин, Грослен хоним, Жюльен Сорель ёки малика Клевская — ҳаётий жўшқинликларини сўнгги қатрасигача сарфлашга қодирдирлар. Бу эса бизнинг кўлимиздан келавермайди. Зеро, улар биз ҳеч қачон журъат қилмаган нарсаларни охирига етказадилар.*

Лафайет¹⁰ хоним «Малика Клевская»ни ўз ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб яратди. Бир томондан малика — бу унинг ўзи, бошқа томондан эса — у эмас. Фарқ шундаки, Лафайет хоним ибодатхонага кириб олиб, тарки дунё қилгани йўқ ва унинг муҳаббати йўлида бирон киши қурбон бўлмаган. Албатта, у бу муҳаббат қиссасидаги юракни титратадиган ҳисларни бошидан кечирганига шубҳа йўқ. Бироқ ҳаётда бу воқеа ҳеч қачон тугалланмасди ва агар Лафайет хоним ҳаётий ақидаги бош эгиб, бу жўшқин муҳаббатнинг давомини ўзининг беназир қалами билан қоралаб қўймаганда эди, биз ҳам унинг хотимасидан ҳеч қачон бахра ололмасдик. Худди шундай романтик ва ажойиб воқеа Гобинонинг «Плеяда»сидаги¹¹ София ва Казимир ўртасида ҳам содир бўлади. Гўзал, фозила ва жўшқин эҳтиросли, — бу ерда Стендалнинг бошқа ҳеч кимга ўхшамайдиган фавкулотда аёлгина мени бахтли қилиши мумкин деган гапини эслаш ўринли, — Софияга ошику шайдо Казимир биринчи бўлиб муҳаббат изҳор қилишга журъат этади. Ҳар куни кўравериб ва бир хил изҳорларни эшитавериб, унинг жўшқин муҳаббатига кўникиб қолган София охир-оқибат ундан безийди ва уни кўрса ўзини ҳақоратлангандай ҳис эта бошлайди. Казимир унга муҳаббатини судда гувоҳлик бераётгандай баён этарди. Ҳа, у Софиани қизнинг ўзидан ҳам яхшироқ биларди ва яна Софиясиз яшашни тасаввур қилолмайдиган бу оташин муҳаббати жавобсиз қолишини ҳам биларди. У шусиз ҳам бадастур яшаётган Софияга бутун сармоясини хатлаб беради-да, қизга амалга ошмаган орзуларини ташлаб, ўзи боши оққан чекка шаҳарга (бу Вильна шаҳри эди) кетиб, арзимас нафақа билан ғариблик ва қашшоқлик оғушида кун кечира бошлайди. Айни пайтда Казимир Софиадан тирикчилик учун олиб турадиган нафақаси ўзининг бирдан-бир ожизлиги эканини тушунарди ва яна Софиадан вақти-вақти билан унга фақат номи ёзилган топ-тоза қоғоз-мактуб жўнатиб туришга ҳам розилик олганди. Аввалига София ғазабланади, ҳеч нарсага тушунмайди, сўнг уни беадад қайғу чулғаб олади ва ниҳоят у Казимирнинг таклифини қабул қилади, ҳаммаси йигит ўйлагандек содир бўлади: Казимир Вильнада ҳижрон азобидан ҳалок бўлади. Шундай қилиб, романдаги воқеа ўзига хос мантиқ билан якун топади. Маълум бир воқеага асосланган ҳолда фақат тушдагина содир бўлиши мумкин бўлган, бироқ реал воқелик учун ақл бовар қилмас бўлиб туюладиган бу хил мароқли ҳикоятларни тўқимасиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Мабодо Гобинонинг ўзи Вильнага кетиб қолганда эди, зерикиб, безиб қайтиб келган ёки ўша ернинг ўзидаёқ бирон кўнгилёзар машғулот топиб олган бўларди. Казимирга эса қисматини ўзгартириш ҳам, ҳижрон азобидан ўзини халос қилиш ҳам

* Агар роман фақат қайғуо ғам, умидсизлигу тушкунликдан иборат бўлса у ҳалоскорлик йўлини кўрсата олади. тушкунликка исм топиш, уни тасвирлаш — уни енгитишга интилиш дегани. Тушкунлик адабиёти — бу ўзига исм наалаётган адабиётдир.

тақиқланган. У худди ўлимга қараб бораётган Хитклиф каби охиригача, токи маҳшар кунигача тўхтамаслиги шарт.

Кўриб турганимиздай, қаршимизда реал дунёдан акс олган бадиий дунё — азоб-укубат токи маҳшар кунигача чўзилувчи, ғам-қайғуси ҳеч қачон бахту саодатга айланмайдиган, одамлар тақдирини бир-бирига чамбарчас боғлаб турувчи ва қисмат шаробини охиригача сипқоришга маҳқум этувчи дунё турибди. Ниҳоят, одам романда реал воқеликда сира иложи бўлмайдиган ҳаётини маълум бир шаклга солиб, унга хотима бағишлай олади. Романи инсон қисматиغا олдиндан бичилган хулосаларни тикиб қўяди. Шундай қилиб, гарчи вақтинчалик ўлим ҳукми ҳозиклик қилса-да, у шундай лаҳзада яратувчига айланади. Ушбу нуқтаи назарга мос келувчи барча машҳур романларни бу хил таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, романнинг моҳияти муаллифнинг ҳаётий тажрибаларини маълум бир мақсадга бўйсундириш ва унга янги маъно касб этишда кўринади. Ўз олдига на ахлоқий, на бирор бошқа мақсад қўймаган ҳолда бундай метафизик маъно касб эттириш — яхлитлик ва бирдамликка интилишга ҳамда умумий ботиний эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлади. Шу маънода роман энг аввало ғам-ҳасрат ёки исёнкор туйғуларнинг ифодаси сифатидаги заковат жангидир. Бу хил заковат жангини француз аналитик романларида ёки Мелвилл, Бальзак, Достоевский, Толстой романларида кузатиш мумкин. Бироқ бизга фикримизни тасдиқлаш учун сўнги йиллар романавислигидаги бир-бирига ўхшамайдиган иккита анъанани — бир томондан Прустни, иккинчи томондан америка романини — йўл-йўлакай қиёшашнинг ўзи етади.

«Америка романи» баъзида инсоннинг ботинини очиш йўли билан, баъзида унинг зоҳирий муносабати ва ҳолатини тасвирлаш билан зўр бериб бир бутунликка интилаяпти. У бизнинг классик романларга хос туйғу ва жўшқинликни бирма-бир синаб ўтирмайди. У қаҳрамоннинг ҳолатини тушунтирувчи ва маълум бир хулоса ясовчи руҳий асосларни излаб, уни таҳлил қилмайди. Шунинг учун ҳам бу романдаги бир бутунликни фақат тасвирдаги бутунлик деб аташ мумкин. Унинг асосий ифода усули одамларнинг зоҳирий қиёфасини чизиш, уларнинг хатти-ҳаракатини четдан кузатиш, нутқни, баъзан такрордек туюладиган ички Нутқни ҳеч бир таъриф-таъсифларсиз бериши, ниҳоят, ўзлари шарт деб ҳисоблаган пайтда кундалик, бир хил ҳаракатлари билан ўзларини намоён қила олишга қодир бўлган одамга муносабат масаласида яққол намоён бўлади. Бундай шиддатли жараёнда одамлар ўз-ўзидан бир-бирига ўхшаб қолади, барча қаҳрамонлари ҳатто жисмоний нуқтаи назардан бир-бирининг ўрнини тўлдириб кетавериши мумкиндек туюладиган уларнинг ўзига хос бадиий дунёси шу жиҳати билан фарқланади.

Бу ифода усули ўзини реализм деб атайди. Кўриб чиққанимиздек, реализмнинг ўзи анча мавҳум тушунча эканлиги ҳақида ортиқча гапирмасдан ҳам бу роман дунёси ўзида воқеликни жўн ва тўғридан-тўғри акс эттирмай, балки уни маълум бир услубга бўйсундираётганини таъкидлаш жоиздир. У воқеликни атайлаб бузиб тасвирлайди. Мана шу йўл билан бир бутунликка — тўғридан-тўғри яхлитликка эмас — одамларнинг ва дунёнинг орасидаги тенгсизликни йўқотишга эришади. Бу романависларнинг нуқтаи назарига кўра, айнан ботиний ҳаётлари бирдамликка путур етказиб, уларни бир-бирига бегона қилиб турибди. Бу иштибоҳ фақат қисман ҳақиқатдир. Негаки, бу санъат турининг асоси бўлган исён ботиний ҳаётни инкор қилиш оқибати бўлиб эмас, балки унга суянган ҳолда бир бутунликка қараб интилиш маҳсули бўлиб юзага келади. Уни тўлиқ инкор қилиш тирик одамни эмас, мутлақо тўқима одамни яратади. Йўқсиллар романи ҳам худди бир пайтлардаги панд-насихат романлари каби қуруқ сафсатадан бошқа нарса эмас. Униси ҳам, буниси ҳам ўз нодонлигидан бизга сабоқ бермоқчи бўлади.*** Ўз қобилига ўралиб олган моддий ҳаёт тасвирига ружу қўйиш асл моҳиятга қарама-қарши ўлароқ, айни пайтдаги воқеликнинг мутлақо акси бўлган заминсиз, хаёлий дунё-

* Гап XIX асрдаги америка адабиётининг гуллаб-яшнаган даври эмас, асримизнинг 30—40-йиллари «шафқатсиз» романлари ҳақида кетаяпти.

** Бу авлоднинг йирик ёзувчиси Фолкнерда ҳам ички монолог фикр қобилидан бошқа нарса эмас.

нинг яралишига олиб келади. Бу романчилик санъатига зиддир. Моддий ҳаётдан холи бўлган ва мавжуд воқеликка бепарво қараб турган асл роман қаҳрамонлари гарчи ўзларича «ўрта одамлар»нинг хоҳиш-иродасини акс эттиряпмиз деб ўйлашса-да, бироқ улар ўзида умумжамият ботиний дунёсини мужассам этадилар. Мазкур бадий оламда пайдо бўлган, сон жиҳатдан хийлагина кўп руҳий бемор қаҳрамонлар дунёқараши буни яна ҳам яққолроқ ифодалайди. Бу хил асарларда асосий маъно касб этувчи руҳий беморлар моҳиятан ўз хатти-ҳаракатларига уйғундирлар, зеро улар — америка ёзувчилари мавжуд воқеаликка қарши ожизона, бироқ ғазаб ва шовқинга тўла исёнларини баён қилаётган, ҳиссиз автоматлар инсон ҳаётини яна ҳам кўпроқ шиддатли-ю, бироқ мазмунсиз қилиб қўяётган дунёнинг — умидсиз ва касал дунёнинг тимсолларидир.

Пруст эса ўз олдига воқеаликни бетиним ўрганиш орқали оламнинг ва ўлимнинг бебақолиги устидан ўзининг мутлақ ғалабасини таъминлайдиган ва фақат ўзигагина тааллуқли бўладиган, ўзига хос ягона ва ҳаёлий дунё яратишни мақсад қилиб қўйди. У мутлақо бошқа воситалардан фойдаланди. Бу восита энг аввало романнавис ўз ўтмишининг сеҳрли лаҳзаларидан иштиёқ билан муҳаббат сонияларини бирма-бир танлаб олишда ва уни кўз олдимишга қўйишида кўринади. Кечаги кун ўзи ҳақида ҳеч қандай из қолдирмай ташландиқ ва бепоён ўлик маконга айланади. Агар америка романлари хотирасини бой берган майиб одамларнинг дунёси бўлса, Пруст дунёси — бу фақат хотирадан иборатдир. Гап кечаги куннинг харобага айланишини ва умрнинг изсиз кетишини инкор қилувчи, хоҳлаган пайт ўтмишга бош суқиб қарай олишга имкон берувчи, кечаги ва эртага келадиган кунларнинг муаттар ҳидлари қоришиқ ҳолда таралиб турган нозиктаъблик ва зўр иштиёқ билан қурилган хотиралар дунёси ҳақида кетаяпти. Қалбнинг улуғвор хазиналари бўй кўрсатувчи бу ботиний оламини Пруст унутишга маҳкум бўлган оламга, ғафлатга ғарқ, сўқир дунёга қарама-қарши қўйди. Бироқ буни воқеликка қайтиш ёки уни инкор қилиш деб тушунмаслик керак. Пруст ўтмишни хаспўшламагани каби америка романларидагидек уни мутлақо четга ҳам суриб қўймайди. У бой берилган хотиралар ва айни пайтдаги кечинмаларни ўтган бахтли сониялар ва воқеаликдан узиб олиб, ягона, яхлит бутунликка бирлаштиради...

Ўсмирлик пайтидаги бахтли сонияларга энди қайтиб бўлмайди. Денгиз қирғоғида гул кўтариб ўтирган қиз жарангдор овозда кулади ва шивирлайди; бироқ унга маҳлиё бўлиб турган кимса аста-секин ундан узоқлашиб, унга мафтун бўлиш бахтидан маҳрум бўлиб боради ва охир-оқибат улар ҳеч қачон муҳаббат шаробини биргаликда ичолмайдилар. Пруст мана шундай дилгир кайфият уйғотади. У бу дилгар сонияга бутун оламини алмашишга тайёр. Бироқ уларнинг орасида гунг ва ҳиссиз йиллар харсанги ётибди. У ўша бахтли ва беғубор сониялар мангулик ичига кириб, абадий ғойиб бўлишини истамайди. У ўлимга қасдмақасд, ўтмиш замон интиҳосидан келажак ибтидоси бўлиб, аслидагидан ҳам кўра мукамалроқ ва мафтункор қиёфада қайта юз кўрсатишини исботламоқчи бўлгандек, бу сонияларни қайта тирилтирмоқчи бўлади. Шу боис ҳам «Бой берилган вақт» ўз моҳият-эътиборига кўра руҳий — ботиний таҳлил вазифасини бажаради. Прустнинг улуғворлиги шундаки, мангу ғойиблик арафасида турган, парчаланган сонияларни бир бутун яхлит моҳиятга бирлаштириб, аслида бой берилган вақтга эмас, ғойибликка маҳкум фурсатга қайта жон ато этади. Унинг ўлимни доғда қолдирган ғалабаси шундаки, у хотира ва идрок воситасида вайронага юз тутган инсон ботинини халос қилувчи ваҳдатул вужуд (бир бутунлик) тимсолини топа олди. Бу хил хусусиятга эга асарларнинг энг улуғ ютуғи шундаки, у бизни ўраб турган борлиққа нисбатан қатъий ва мустаҳкам шаклга, емириб бўлмас яхлитликка ҳамда ўзига хосликка эга. Бундай асарлар ҳар қандай тазаррудан устундир. Шунга кўра айтиш керакки, Пруст дунёси — даҳриёна дунёдир; бироқ унда худо ҳақида сўз бормагани учун эмас, балки у ўзига хос, мустаҳкам, коинотга қараганда мукамал, инсон хотираси ва бахтли сониясини абадиёт қадар чўза олиш, унга янги қиёфа бера олиш қудратига эга бўлгани учун ҳам даҳриёнадир. «Бой берилган вақт» — ўзига хос исёнкор мангуликдир. Шу нуқта назардан Пруст романлари ўлим таҳдидига қарши энг ибратли ва умуммиқёсдаги инсон

исёнини акс эттирувчи романлар сирасига киради. У шу хусусиятига кўра қаршимизда инкор қилишга лойиқ бўлган борлиққа тузатиш кирита оладиган романчилик санъатининг улуғворлигига мисол бўла олади. Ҳеч бўлмаганда бу санъатнинг энг оддий жиҳати яратган билан баҳс-мунозарага киришиб, ўзининг абадий хўрликка маҳкум махлуқ эмаслигини намоён қилишда кўзга ташланади. Агар чуқурроқ қарасак, у гўзаллик ва инсон идроки билан иттифоқ бўлган пайтда ўлим ва қисматга қарши энг қудратли қурол эканини кўрамыз. Шу сабабли ҳам романдаги исён ижодий моҳиятга эгадир.

ИСЁН ВА УСЛУБ

Санъаткорнинг воқеаликка ружу қўйишини айни пайтнинг ўзида инкор қилиш салоҳияти деб ҳам тушуниш керак бўлади. Воқеаликнинг қайсидир жиҳатини ўзи яратган бадий оламда сақлаб қолиш эса у бу зулматни ижод машъали билан ёритган пайтда реал дунёнинг ўша жиҳати ўзига маъқул тушганидан дарак беради. Зеро, воқеалик мутлақо инкор этилса, бундай пайтда биз санъатга эмас, фақат асарнинг шаклига дуч келамиз. Аксинча, санъатга алоқаси йўқ ҳолда ёзувчи фақат воқеликка мафтунликдан чиқиб кетолмаса, биз яланғоч воқелик билан учрашамиз. Биринчи ҳолатда исён ва муроса мувозанатидан тузиладиган ижодий жўшқинлик ўзини инкорга мутлақо қурбон қилади. Бу хил воқеаликдан қочишга уринаётган шаклбозлик замонамизга хос бўлиб, унинг қиёфасини очиб кўрсангиз, нигилизмни учратасиз. Иккинчи ҳолатда эса санъаткор бошқа барча нуқтаи назарларни менсимagan ҳолда дунёни бутун тўлалиги билан акс эттиришга муккасидан кетади. Шу йўл билан у, гарчи бу тубан бирлик эса-да, бир бутунликка бўлган интилишни намоёйиш қилади.

Бироқ бу билан у бадий санъатнинг энг бирламчи талабини ҳам бажармайди. Ижодий тафаккурнинг нисбий эркинлигини инкор қилган бу санъаткор ўзини бевосита моддий оламга муте қилиб қўяди. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ижодий салоҳиятга путур етади. Дастлабки ҳолатда воқеалик фақат қисман инкор қилинган эди. Кейинги мисолда эса, воқеалик буткул инкор этилади ёки фақат угина тан олинадики, оқибатда у ёзувчи мутлоқ инкорнинг ёки мутлоқ эътирофнинг чангалига тушади... Ҳеч қайси санъат воқеликдан буткул узилиши мумкин эмас... Шаклпарастлик қиёфасиз ижодни дунёга келтиради. Шунингдек, хаёлот иштирокисиз қуруқ реализм ҳам тубанликка айланиб қолади. Ҳатто энг яхши фотосурат ҳам қуруқ воқеликдан қочади; ҳатто у ҳам реализм ва хаёлот қоришиб кетган манзарани излайди ва ўшани туширади. Воқеапараст санъаткор билан шаклпараст санъаткор бир бутунликни у йўқ жойдан — ё қуруқ воқеликдан ёки воқеликни мутлақо инкор қилган қуруқ хаёлотдан излайди. Аксинча, санъатдаги бир бутунлик санъаткор воқелик билан хаёлотни қўша олган манзарада мужассам бўлади. Воқелик ва хаёлот — бир бутунликнинг ажралмас қисмларидир. Санъаткор воқеликдан танлаб олган унсурларни бадий тил ёрдамида хаёлот билан уйғунлаштирувчи ва у яратган бадий дунёнинг тугал бўлишини таъминловчи восита — услуб деб аталади. Ҳар бир санъаткор исёнкор услуб ёрдамида — гарчи бу камдан-кам даҳоларга насиб этса-да — ўз бадий дунёсини ва унинг қонунларини яратади. «Шоирлар,— деган эди Шелли,— дунёнинг тан олинмаган қонун чиқарувчиларидир».

Ибтидосидан то сўнгги намунасигача романчилик санъати бу гапнинг ҳақлигини исботлайди. У воқеликни тўлиқ қабул қилолмагани каби, ундан буткул юз ўтиролмади ҳам. Фақат хаёлотдан иборат санъат асари йўқ ва агарки, қайсидир асарда у мавжуд бўлса ва ақл-идрокни ўзига жалб қилолса, ундай асар бир бутунликка интилаётган, бошқалар билан ҳам шу бир бутунликни баҳам кўрмоқчи бўлаётган руҳ эҳтиёжини қондиrolмайдиган, бадийатдан йироқ асар бўлади. Чунки воқеликка суянмайдиган соф хаёлий бирлик — ёлғон бирликдир. Панд-насихату ташвиқий романлар санъатнинг қонунларидан четлашганлиги туфайли ҳам санъат асарлари бўла олмайди. Ҳақиқий санъат асари, аксинча,

воқеликдан, фақат воқеликдан, унинг муҳаббату ғазабидан, ҳасрату эҳтиросидан илҳом олиб яратилади. Бироқ бу воқелик хаёлнинг шаффоф гўзаллиги билан уйғунлашади.

Люсьена Левеннинг хобгоҳда пайдо бўлишини Стендаль бор-йўғи битта жумла билан ифода этади: том маънодаги реалист ёзувчи эса бу манзарани мантиқан тўла асослаши учун майда-чуйда тафсилотларни ҳисобга олмаганда ҳам бир неча жилда тасвирлаши лозим эди. Шунинг учун ҳам реализмнинг аниқ худуди йўқ. У яхлитликка эмас, балки дунёнинг ниҳоясизлигини тарғиб қилишга хизмат қилади, шу туфайли у фақат мустабид инқилобнинг расмий эстетикаси бўла олади. Бироқ бундай эстетика ўзининг яроқсизлигини аллақачон кўрсатиб бўлди: ҳатто реалист романнавислар ҳам ўзларини ўзлари фош қилиб, воқеликни танлаб қабул қилишга ўтишди. Бироқ воқеликни танлаш учун яна бир нарса — фикр ва ифода имконияти, хаёлот эркинлиги ҳам бўлиши керак. Ёзиш — бу танлай олиш салоҳиятидир. Ўз-ўзидан ойдинки, на реаллик, на хаёлийлик уни четлаб ўтолмайди: четлаб ўтганлари эса асарни сўқир анъаналарастликка олиб боради... Шунинг учун ҳам «социалистик реализм» деб аталаётган услуб ўзини ташвиқотчилик ва замонабоп мавзулар, панду насиҳатлар ортига яширади. Дарҳақиқат, ижодкор воқеликка ружу қўйиши ёки уни мутлақо инкор қилиши биланок ўзини нигилистик санъатга яқинлаштириб қўяди. Ижод ягона ҳолатда: шакл ва мазмун, инкор ва эътироф мувозанатини сақлаган ҳолатдагина тараққиёт билан уйғунлашади. Агар бу мувозанат бузилса, диктатура ё анархия, ташвиқот ё сафсата ҳукмронлик қилади. Моҳиятан ақл-идрок ҳурлиги бўлмиш ижод ҳар иккаласига ҳам тоқат қилолмайди. Мабодоки, у фақат жимжимаю бошқотирмадан иборат пуч хаёлотга ва шухратпарастликка ёки қамчи зўрлигида яратилган кўпол ҳамда жўн воқеанависликка ён берса, унда замонавий санъат, шубҳасиз, мустабидлар ва қуллар санъатига айланиб олади, ижодкор санъати бўлолмайди.

Шаклга тушмаган моҳиятга ёки моҳиятсиз шаклга юз бурган асардаги яхлитлик қуруқ сафсатадан ўзга нарса эмас. Бошқа соҳалардаги каби бу ерда ҳам услубдан маҳрум бутунлик йўқ бўлиш билан баробардир. Санъаткор қайси томондан ёндашмасин, у жами ижодкорлар учун умумий ақида бўлган бир нарсани — воқелик ва руҳнинг мувозанатини сақловчи, унга шакл берувчи услублаштиришни четлаб ўтолмайди. Фақат услублаштириш орқали санъаткор ижоднинг ҳам, исённинг ҳам моҳиятини чуқур тушунтириб бера олади... Исоннинг ижодий, жўшқин жиҳати ҳам асардаги услуб ва мақсаднинг ўзаро уйғунлигида яққол кўзга ташланади. Санъат — бу ушалмас талаблар ўртага ташланадиган саҳна. Дилни вайрон қилувчи фарёдлар ва норозиликлар қатъий сўз шаклини олгач, исён ўзининг бирламчи хусусиятини йўқотади ва унинг ўзи яратувчи ижодий кучга айланади. Моҳият-этиборан давримиз санъатининг жўшқин услуби — бу энг олий исёнга даъватни ифода этишдир. Ақлга зид равишда, санъатпарастлик — бу ўз қобиғига ўралашиб қолиш, шаклини топган исён эса даҳолиқдир. Шу боис ҳам даҳолик мутлақ инкор ва мутлақ тушқунлик билан бир жойда яшолмайди...

Аммо бундан ҳар қандай услуб шунчаки устамонлик экан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Агар услуб шунчаки воқеликни танлай олиш устамонлигининг ўзигина бўлса, бундай услуб тезда ўзини фош қилиб қўяди ва у бошқа турлардаги назариябозлик каби ижодий ўзлаштирувчи эмас, қуруқ нусха кўчирувчига айланадики, бундай пайтда ижоднинг асл моҳиятига путур етади. Мабодо, услублаштиришда устамонлик талаб қилинган тақдирда ҳам, у инсоннинг воқеликка тўғридан-тўғри аралашувининг олдини олиб туради. У ўзининг воқеликка бевосита аралашувини сездирмаслиги, санъаткорнинг ижодий эркинлигига тўлиқ имкон яратиши шарт. Энг санъаткорона услуб ўзини сездирмаган, яъни асар моҳиятига тўла сингишиб кетган услубдир. «Санъатда, — деган эди Флобер, — муболагадан қўрқмаслик керак». Бироқ шу гапининг изидан дарҳол муболага «ўзини билдириб қўядиган даражада ҳаддан ошиб кетмаслиги зарур» деб қўшиб ҳам қўйганди. Ҳаддан ошиб кетган услублаштириш ҳам асарни тўмтоқлаштиради ва кўзланган жозибани бермайди. Шунингдек, асарда услублаштириш ҳеч қандай роль

ўйнамай, воқелик қуруқ кўчирма бўлиб қолса ҳам бадииятга путур етади. Услуб ҳақиқий исён билан воқеликнинг уйғунлашувидан пайдо бўлган ижодий мувозанатдир.

ИЖОД ВА ИНҚИЛОБ

XX аср инқилоби ва санъати мурасасизликнинг асосий таянчи сифатида айнан бир хил қарама-қаршилиқни бошдан кечирмоқда. Амалиётда яроқсизлиги тобора ойдин бўлиб бораётган таълимотдан ўзини халос қилишга уринаётган ҳар иккала-си ҳам бебошдоқлик ҳиссидан қутулишга уринаяпти. Кечаги куннинг зиддиятидан пайдо бўлган инқилоб бугунги кунда — янги аср арафасида ўз қиёфасини ўзгартиришга киришди. Охир-оқибатда мақсади ва ваъдалари бир нуқтада туташиб кетадиган капиталистик ва инқилобий жамиятларнинг интилишлари фақат ягона саноат ишлаб чиқариши ақидасига амал қилгандагина бир бутунлик тусини олади.

Бироқ биринчиси қўллаётган воситаларига зид равишда ҳаётни тўлиқ қамраб олишга қодир бўлмаган, қотиб қолган ақидаларга таяниб ваъда бераётган бўлса, иккинчиси пировардида фақат таназзулга олиб борадиган воқеликка таянган қарашларига ёпишиб олган. Ишлаб чиқарувчилар жамиятининг қўлидан фақат ишлаб чиқариш келади, ижод қилиш эмас.

Мурасасизликка муккасидан кетган замонавий санъат ҳам шаклпарастлик ва моддиятпарастлик ўртасида сарсон-саргардон бўлиб юрибди. Дарвоқе, моддиятпарастлик буржуа жамиятида бўлгани каби социализмда ҳам ўзини замонасозлик ортига яширади. Худди шунингдек, шаклпарастлик ҳам эски жамиятда қандай сафсатабоз бўлса, янги жамиятда ҳам шундай ташвиқот либосини кияди. Ақлга зид инкорга берилган бадиий тил қай тарзда алмойи-алжойиликка айланса, ақлга зид эътирофга берилган бадиий тил ҳам шу тарзда мутелик воситасига айланади. Ҳақиқий санъат ана шу икки кутб орасига манзил қуради. Мабодо, исёнкор ҳам хомхаёлга, ҳам моддият ҳукмронлигига шайдо бўлишдан қочаётган экан, унда санъаткор ҳам пуч шаклбозлигу эстетик реализмнинг мустабидлигидан ўзини ҳимоя қилиши шарт.

Бугунги дунё, шак-шубҳасиз бир бутунликка, бироқ нигилизм билан йўғрилган бир бутунликка интилаяпти. Тараққиёт эса ақидапарастликка айланган нигилизм билан бир қаторда ақидасиз нигилизмдан ҳам воз кечсагина ижодий фаолият билан уйғунлашиши мумкин. Ваҳоланки, санъат соҳасида ҳам охири йўқ шарҳбозлигу вайсақиликнинг куни битиб, у ҳақиқий ижодга яқинлашяпти.

Аммо бунинг учун санъат ва жамият, ижод ва инқилоб, инкор билан эътироф, хусусий билан умумий, шахс билан тарих мураккаб тарзда мувозанатга киришган исённинг асл моҳиятига қайтиши зарур бўлади. Исён — тараққиётнинг даракчисидир. Биз ҳозир кириб қолган боши берк кўчадан, худди Нитше «ҳакамлар ва эзилувчилар ўрнини ижодкорлик эгаллайди» деб эътироф этганидек, фақат угина бошлаб чиқа олади ва келажакка илинж уйғотади. Бироқ бундан санъаткор шоҳ бўлган шаҳар ҳақидаги хомхаёл чўпчакни оқлаяпти, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Бу меҳнат ижодкор қобилиятини йўқотиб, тўлиқ ишлаб чиқаришга бўйсунган давримизнинг фожеасини яққолроқ англатади, холос. Индустириал жамият меҳнатга ва унинг маҳсулотига ижодкорлик бағишламай, меҳнаткашларнинг ижодий салоҳиятига йўл очмай туриб, тараққиёт сари интилаяпти. Аслида эса бизга зарур тараққиёт бадиий ижодни шакл ва мазмундан, руҳни тандан ажратиб, тасаввур қилиб бўлмагани каби меҳнаткашларни ҳам хоҳ синф, хоҳ инсон сифатида ҳақиқий ижодкорлик рухидан маҳрум қилмаслиги керак. Исён ўзи даъват қилаётган тараққиётни ана шундай тасаввур қилади. Шекспир, этикдўзлар жамиятини бошқаради, деган фикр нафақат адолатсизлик, балки хомхаёлдан бошқа нарса эмас, бироқ Шекспирни мутлақо инкор қилган этикдўзлар жамияти бундан ҳам даҳшатлироқ фожеадир. Этикдўзни инкор қилган Шекспир мустабидликнинг қуролига, Шекспирни инкор қилган этикдўз мустабидликнинг қулига айланади. Ҳар қандай

ижодкорлик моҳият-эътиборига кўра соҳиблик ва қулликни инкор қилади. Биз бугунги кунда яшаётган мустабидлик ва қуллик фақат бутун жамиятда ижодий руҳ ҳукмрон бўлгандагина мутлақ барҳам топади.

Ижодийлик зарур деган гапдан ижодкорлик осон иш экан деган фикр келиб чиқмайди. Санъатдаги ижодкорлик руҳи шаклсиз воқеликка қатъий муносабатдан туғилган услубнинг мукаммаллигига суянади. У ўз даври эҳтиросларини шаклга солган сайин ўзи ҳам шаклланиб боради. Бошқа томондан эса биз ошиқ-маъшукликнинг жўшқин эҳтиросларидан узоқлашар эканмиз, бугунги санъаткордан де Лафайет хоним бўлиш талаб этилмайди. Шахсий ғам-ҳасратлар оммавий эҳтирослар тагида кўринмай қолган бугунги кунда санъат фақат ошиқ-маъшукларнинг жўн эҳтирослари билан шуғулланолмайди. У янги тарихий курашлар жараёнида оммавий эҳтиросларни ўрганиши зарур бўлади. Эҳтирослар ақлга бўйсунган, дунё қиёфаси мавҳумлашган айни пайтда санъат учун ўзини тақдир қўлига топширишдан бошқа чора қолмади; шундай бўлса-да, у ҳамон мустабидликка қарши бирликка даъват қилаяпти. Худди шу даъвати билан ўзини-ўзи хавф остига ташляпти. Бугун ижод қилиш — ўлим билан ёнма-ён яшашга ўхшаб қолди. Оммага хос эҳтиросни ифода этмоқ учун ҳеч қурса уни ўз жисмида синаб, бошидан кечириб кўриш керак. Бироқ бу эҳтиросларни бошидан кечирмоқчи бўлган санъаткорга унинг ичида йўқолиб кетиш хавфи ҳам мавжуд, зеро замонамиз санъат асаридан кўра кундалик матбуот олди-қочдилари изидан қувиб юради. Матбуот бизга вақтимизни беҳуда сарфлашга ўргатмоқда. Пировардида муҳаббат ва романтик хаёлпарастлик даврининг акси ўлароқ бу эҳтирослар билан ўзини даволашга интилиш — касалликни кўзга тиб юбориш билан баробардир, негаки, оммавий эҳтиросларга маҳлиё бўлиш фақат уни деб, фақат унинг учун ўзини қурбон қилишни талаб қилади. Бугун санъатни яна ҳам юксакликка кўтариш имконияти қанчалик мавжуд бўлса, унинг таъназул хавфи ҳам шунчалик кўпдир. Ижод қирғин ва қатли ом билан бир жойда яшай олмас экан, тез орада ижодкорлар анқонинг уруғига айланади, чунки бугун ер юзи қирғин ва қатли ом бошпанасидир. Қопқора булут бўрон даракчиси бўлгани каби ишлаб чиқаришни беадад кенгайтириш ҳам қирғин ва уруш даракчисидир. Уруш Пеги* каби шоирларнинг жонини олиб, Ғарбни кундан-кун фэйсиз қилиб бормоқда. Устига-устак вайроналарини тугатиб улгурмай туриб, буржуа олабўжиси ўзига қараб келаётган инқилоб олабўжисини кўриб қолди. Энди Пеги қайта туғилмайди ва яна даҳшатлиси шундаки, уруш таҳдиди Пеги бўлишни истаётганлардан ҳам шафқатсиз қасос олади. Бундан буён ижодий давомийлик мабодо ўзини ақалли битта намоянда қиёфасида тиклай олса ҳам, бундай намояндани юзага чиқариш учун бутун бир авлоднинг умри сарф бўлади...

Айни пайтда эса нигилизм кўзларини сўқир қилиб қўйган музаффар инқилоб дунёда бутунлик ва ижодийлик мувозанатини зўрға сақлаб турганларга ҳам таҳдид қилаяпти. Бугунги, демакким, эртанги тарих қиёфаси ижодкорлар билан янги мустабидлар, инқилобга ижод сифатида қаровчилар билан инқилобни нигилизм деб тушунганлар ўртасидаги курашга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бу курашнинг ҳулосалари ҳақида ҳозир баҳслашиш нодонлик, бироқ бир нарса аниқ: бу курашни давом эттириш керак. Замонавий мустабидлар ўлдиришни қойиллатади, бироқ ижод қилиш қўлларидан келмайди. Санъаткор эса ижод қила олиши мумкин, бироқ ўлдириш қўлидан келмайди. Уларнинг орасидан жаллодлар чиқиши даргумон. Шу нарса аниқки, инқилобий жамиятда санъат ҳалокатга маҳкумдир. Бироқ бундан инқилоб ҳеч нарса ютмайди. Ижодкор одамни ўлдириш билан бирга жамият ижодкор қиёфасидаги ўз куч-қувватини ҳам ўлдиради: санъат билан бирга ўз танасидаги қувватни ҳам сўриб чиқаради. Охир-оқибат мустабидлар ўз ниятларига мутлақ эришган тақдирда ҳам бу билан ер юзини жаннатга эмас, нақ жаҳаннамнинг ўзига айлантирган бўлур эдилар. Ва лекин ҳатто жаҳаннамда ҳам

* Шарль Пеги (1873—1914) француз шоири ва публицисти. Биринчи жаҳон урушида ҳарбийга кўнгилли бўлиб кетган ва Марна ёнидаги жангда ҳалок бўлган.

санъатга ўрин топилади: у абадий таназзул чўккан беадад ўлик кунлар ичра сўниб ётган умидга йилт этган илинж — тириклик бағишлаш билан ғалабаси муқаррар исён — ижодни бошлаб беради. Ўзининг «Сибир кундаликларида» Эрнст Двингер узоқ йиллар концлагерда хўрликда яшаган бир немис лейтенанти ҳақида ҳикоя қилади: у узун тахтачадан овозсиз фортепьянога ўхшайдиган соз ясаб олади ва фақат ўзигагина эшитиладиган, уни маҳбусликнинг уқубатли ва зулмкор дунёсидан узиб олиб, олисларга ва хўрликка етаклайдиган ғалати, сассиз муסיқалар чалади. Ва ҳатто биз дўзахий жамият исканжасида яшасак ҳам ва ҳатто ўша дўзахда ҳам — асрлар оша инсон кудратини кўз-кўз қилган сирли оҳанглар, хўрлик ва ҳақоратдан юксалган гўзаллик ҳамда исён билан уйғунлашган наволар бизни зулм ва нодонликка қасдма-қасд улуғворликка чорлаб туради.

Бироқ дўзахий таназзул ҳам абадий эмас, вақти келиб ижодкор ҳаёт яна қаддини тиклай бошлайди. Балки, инсоният умрининг худуди бордир, бироқ бизнинг вазифамиз интиҳога эмас, балки янги ҳаёт, янги ижодий имкониятдан дарак берувчи ибтидога интилишдир. Санъат бизга инсон тарих кутбларига сиғмаслигини кўрсатади ва унинг табиат устидан ҳукмронлиги ҳам мана шу жиҳати билан боғлиқдир. Улуғ Пан унинг учун ўлгани йўқ*. Ўзининг исёнга бўлган ботиний эҳтиёжини қондириш учун у талаб қилаётган бирдан-бир нарса — барча зарурий нарсалар билан бирга пировардида гўзалликка ва тенгликка олиб борадиган турмуш асосларини бунёд қилишдир. Ҳар қандай тарихни инкор қилиш мумкин, бироқ барибир ўша инкор қилинган жойда ўзимиз яшашимизга тўғри келади. Бизга меҳнат — фаровон турмушнинг асосий гарови деб тушунтираётган, табиат ва гўзалликдан бебаҳра яшаса ҳам бўлади деб ҳисоблаётган инқилобчилар шу қарашлари биланоқ ўзларини-ўзлари тарих саҳнасидан ҳозирданоқ ҳайдаб чиқармоқдалар. Барча улуғ ислоҳотчилар Шекспир, Сервантес, Мольер, Толстойлар яратган ижод намуналарини ўрганиш орқали тарих саҳнасига чиқишга уринганлар: дунё ҳар бир одам қалбидан жой олган озодлик ва мавжудликка интилиш ташналигини фақат ўз воситалари билан қондиришга қодир эмас. Ўз-ўзидан ойдинки, гўзаллик инқилоб билан мукамаллашмайди, бироқ шундай кун келадики, инқилобнинг ўзи унга эҳтиёж сезади. Унинг воқеликни қамраб олиши ва бир бутунликка интилиши учун исён қонунига — ижодийлик қонунига бўйсунishi шарт бўлади. Инсон табиатини ва дунёнинг гўзаллигини мадҳ этиш билан адолатсизликни бутунлай йўқ қилиш мумкинми? Биз, мумкин, деб жавоб берамиз. Фақат бўйсунмас ва толмас ахлоқгина бизга ҳақиқий ижодий инқилоб йўлини очади. Биз гўзаллик билан ёнма-ён туриб, тарихий жараёнларнинг кўпиги бўлган ярқисиз ақидаларга эмас, санъаткор яратган ижодий оламни ўзида мужассам этган, нафратимизга сазовор дунёга янги ном, янги моҳият бера оладиган ИЖОДКОРга суянгандан сўнггина бошланажак улуғ уйғониш кунига замин ҳозирлаймиз.

ИЗОҲЛАР

1. Камилл Демулен (1760—1794) француз публицисти, сиёсий арбоби, француз инқилоби қатнашчиси.
2. Андре де Шенье (1762—1794) яқобинчи террорчилар томонидан қатл этилган.
3. Франсуа Рене де Шатобриан (1768—1848) 1793 йил Англияга қочиб кетган.
4. Жюль Валес (1832—1885) француз ёзувчиси, журналисти, Париж коммунаси арбоби
5. Карл Маркс «1857—1859 йиллардаги иқтисодий кўлэмалар» асари.
6. «Хабаш аёл», «Астрейя», III—IV асрда яшаган Гелиодор асари.
7. Адольф — Бенжамен Констан (1767—1830) романининг қаҳрамони.
8. Граф Моска — Стендалнинг «Парма ибодатхонаси» асари қаҳрамони.
9. Тантал — грек мифологияси қаҳрамони, худоларга қарши жинояти учун мангу азобга маҳкум этилган: у бўйнигача сув ичида яшайди, бироқ ундан ичолмайди.
10. Лафайет Маря-Мадлен Пиош де ла Вернь (1634—1693), француз адибаси, «Малика Клевская» номли психологик роман муаллифи.
11. Жозеф Артур Гобино (1816—1882), француз адиби, драматурги, файласуфи ва дипломати.

Назар ЭШОНҚУЛ таржимаси

* Улуғ Пан — грек мифологиясидаги ҳайвонлар, ўрмон, дала, табиатнинг стихияли кучлари худоси. Плутархда келтирилишича, орол ёнидан ўтиб кетаётган денгизчилар «Улуғ худо Пан ўлди» деган фарёдни эшитадилар. Бу антик дунё худолари ўлимнинг рамзидир.

Нориюки ТАКАЯМА

Хитоцубаси университети профессори

Ўзбекистон ҳақида ўйлаганларим

Мен Ўзбекистонда олти мартаба бўлдим. Бир иқтисодчи олим сифатида анчамунча таассуротлар орттирдим. Ушбу мақоламда ана шу кузатишларимни, чиқарган хулосаларимни ўзбек ўқувчилари билан ўртоқлашмоқчиман.

Бизда, Японияда, кўрлар тўдаси филга қандай тўқнаш келгани ҳақида ривоят бор. Улардан бири филнинг қулоғини ушлаб, уни қулоқ шаклида тасаввур қилибди. Филнинг оёғини ушлаган иккинчиси, уни оёқ шаклида бўлса керак, деб ўйлабди. Филнинг хартумини тутган учинчиси эса, фақат хартумдан иборат деган тушунчага борибди.

Гарчи бу аъзолар фил танасининг қайсидир қисмига тегишли бўлса-да, бироқ унинг умумий қиёфаси ҳақида тасаввур беролмасди.

Мазкур ривоятни келтиришим бежиз эмас. Мен Ўзбекистоннинг умумий қиёфасини аниқ билмайман. Буни алоҳида таъкидлашим керак.

Президент Ислон Каримовнинг моҳирона раҳбарлиги остида Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни дадил амалга ошириб, тараққиёт сари шахдам қадамлар ташламоқда.

Хусусан, ўтган йилнинг ўзида Тошкентда бир қанча янги йўллар, меҳмонхоналар бунёд этилди, янги супермаркетлар очилди ва ойнаи жаҳон орқали япон тили дастури кўрсатила бошланди. Булардан ташқари, аэропортнинг айрим иншоотлари таъмирланди. Мустақиллик туфайли мамлакатда улкан ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Президент И. Каримов истиқдолнинг дастлабки палласидаёқ иқтисодиётни қайта қуриш ва тараққиётга асос бўладиган ўзига хос беш тамойилни илгари сурди ҳамда уни Ўзбекистон модели сифатида жаҳонга тақдим этди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон собиқ СССР жумҳуриятлари орасидаги иқтисодий энг барқарор мамлакатдир.

Мустақилликка эришилгандан сўнг Ўзбекистон иқтисодиёт соҳасида Америкача тараққиёт услубига эргашмади. Аксинча, у ўзида 3 минг йиллик тарихни ва улуг жаҳоний маданиятни мужассам қилган, ҳеч кимниқига ўхшамаган ўз йўлини танлади.

Шу билан бирга Ўзбекистон мустақиллигининг илк давридаёқ Японияга, яъни америка моделидан кескин фарқ қилувчи йўлдан бориб, улкан иқтисодий ютуқларни қўлга киритган мамлакатга катта қизиқиш билан қаради.

Япония ҳам Ўзбекистон каби Осие мамлакатларидан бири саналади. Япон ишчилари Алишер Навоий номидаги Опера ва балет театрини ва Тошкент меҳмонхонаси қуришда қатнашгани сизларга яхши маълум. Шунингдек, бу мамлакат ўзининг SONY, PANASONIK, TOYOTA, HONDA, MITSUBISHI каби компаниялари билан ҳам жаҳонга машҳурдир.

Япония ўз маданияти ва анъаналарини сақлаб қолган ҳолда жаҳоний тараққиёт даражасига қандай эришди? Японларнинг ишга муносабати қанақа ва ташкилотлар тузишда қандай усуллардан фойдаланадилар? Япония уруш вайрон қилган иқтисодини қандай қилиб кўтарди ҳамда уни ҳайратланарли даражадаги юксакликка олиб чиқа олди?.. Ўзбекистонликлардан бундай саволларни жуда кўп эшитганман.

Мен уларга ҳар гал жавоб берарканман, Ўзбекистон ва Япония орасидаги масофа қисқариб бораётганини ҳамда икки мамлакат халқининг дўстона муносабат-

лари чуқурлашаётганлигини ҳис этаман. Сизларга маълумки, японлар ҳам Ўзбекистон тарихи, маданияти ва иқтисодиёти билан астойдил қизиқмоқда. Шунга асосланиб, мамлакатларимиз орасидаги муносабатлар келажакда тобора теранлашиб боради, деб дадил айта оламан.

Бироқ японларни ўзбекистонликлар билан учрашувда, мулоқотларда ёки бирон ишни амалга ошириш жараёнида кўп нарсалар таажжубга солади. Айни чоқда ўзбекларни ҳам: «Нега японлар билан муносабатларимиз бирданига юришиб кетмапти», — деган савол қизиқтиришига шубҳа йўқ.

Мен японларни чуқурроқ тушуниш учун японларнинг фикрлаш тарзи ва саъи ҳаракатларидаги ўзига хосликка алоҳида эътиборни қаратиш керак, деб биламан. Бу Япония ва Ўзбекистон алоқаларининг ривожланиши учун жуда зарур омиллардан биридир.

Аввало, япон муассасаларига хос хусусиятлар ҳақида тўхталиш зарур. Япон жамияти барча жамоа аъзоларининг бир-бирига тўла ишончига асосланади. Бу хусусият билан у инсоний муносабатлар фақат шартномалар асосида қарор топадиган Англосаксонча (АҚШ ва Англия) иш юритиш усулидан кескин фарқ қилади.

Жамиятнинг бу тарзда шаклланиши корхоналарнинг ҳам шундай қурилишига, улар орасидаги ўзига хос муносабатларнинг мўътадил ривожланишига олиб келади. Яна бир бор таъкидлайман, япон жамияти ўзаро ишонч заминида қурилган. Фикримни қуйидаги мисол билан далиллашим мумкин. Маълумки, Япония 1995 йил январда кучли zilzilани бошдан кечирди. Zilzilанинг асосий ўчоғи бўлган Кобэ шаҳри буткул вайрон бўлиб, катта ёнғин оқибатида ёниб кетган эди. 1966 йилда Тошкентда ҳам шундай zilzila рўй берганди. Айтмоқчиманки, бундай мудҳиш офатдан кейин одамлар қай аҳволга тушишини ўзбеклар яхши билишади.

Бу офатдан сўнг Кобэ қаддини тиклай оладими? Кобэ Осака шаҳри яқинида жойлашган. Zilzilадан кейин дарҳол шу шаҳарда фаолият кўрсатаётган молия-кредит институти жабр кўрган ҳар бир фуқарога 50.000 йен (500 АҚШ долларига тенг) миқдорда қарз таклиф қилди. Шартлари қуйидагича: муҳлатсиз, фоизсиз, гаровсиз ҳамда кафолатсиз; қарз олишда фуқаронинг исм-шарифи, ўзи ҳақидаги маълумотлар талаб қилинган эди, холос.

Бир йилдан кейин нима бўлди денг?!

Ақл бовар қилмас ҳодиса юз берди — банк қарзларини сўрамаган бўлса-да, уларнинг 80 фоизи қайтарилди. Зеро, қийин дақиқада мадад берганларга хиёнат қилиб бўладими? «Қарз — ўз вақтида қайтариш билан чиройли» дейишади-ку. Бу японларга хос бўлган оддий тушунчадир. Бинобарин, японлар суҳбатдошига илк дақиқаларданоқ катта ишонч билан қарай бошлайди. Айни чоқда, суҳбатдош ҳам ўзини шунга муносиб тутати. Бизда ўзаро ишонч шу тарзда қарор топади, инсоний кадр-қиммат эъзоланади. Бу японларнинг феълү атворини белгилайдиган муҳим хусусиятдир.

Японлар ўзларини бошқалардан айри ҳолатда ўз фойдасинигина кўзлайдиган шахслар сифатида асло тасаввур қилолмайдилар.

Юқорида таъкидлаганимдек, япон жамоатчилигидаги инсоний муносабатлар Англосаксон (АҚШ ва Англия) жамоалариникидан фарқ қилади. Англосаксон жамоатчилигида аввало якка шахслар биринчи ўринда туради.

Бундай якка шахслар ўз фойдаларини жамиятникидан ва бошқаларникидан алоҳида деб ҳисоблайдилар ва шахсий муносабатларни фақат «олиш-бериш» негизига ўрнагадилар. Улар аввал-бошданоқ ўз фойдаларини бошқалар учун дахлсиз деб биладилар ва шу туфайли ўз суҳбатдошига шубҳа билан қарайдилар.

Уларнинг наздида шахслар алоҳида нуқталардан иборат. Бу нуқталар маълум манфаатлар заминида туташгандагина инсоний муносабатлар ўрнатилади. Энг муҳими, бундай ўзаро муносабатлар «олди-берди»лар ҳақидаги битимлар тузилмасдан туриб, қарор топмайди.

Шу боисдан улар орасидаги шартномалар тез-тез бузилиб туради.

Ишончсизликка асосланган жамият фэйсиз ва зерикарлидир ва бу ҳамisha жамиятда тотувлик бўлишига монелик қилади. Бундай жамиятда ўзгаларга нисба-

тан оддий ишонч йўқолади, оқибатда уларнинг жамиятдаги умумий аҳволни тўғри илғаш ва англашлари қийин бўлади.

Хуллас, улар битимларсиз бошқалар билан ўзаро муносабатларга кириша олмайдилар. Бундай иш услуби япон жамоатчилиги учун мутлақо бегонадир. Японлар ўз табиатига кўра кўпроқ қишлоқ хўжалигига мослашган, ўтроқ халқ ҳисобланади.

Ўзини бир четга тортиб юрганлар ҳам, экин-тикин ёки табиий офатлар пайти тасодифан бошқа жойдан келиб қолганлар ҳам деҳқончиликда сувдан фойдаланиш ёки табиий офатларга қарши кураш чоғида умумий манфаатлари муштарак жамоа аъзосига айланиб кетадилар. Зотан, улар ҳам бошқалар билан бир хил қисматдошман деган ақида билан яшайдилар. Японларда ана шу муштарак қисматдошлик туйғуси кучлидир. Бугунги кунда бу фазилат уларнинг фикрлаш тарзидаги муҳим жиҳатни ташкил этади.

Такрор таъкидлайманки, японларда жамият билан ҳамнафас яшаш ва ўзи мансуб жамоага садоқат туйғуси кучлидир. Шубҳасиз, ҳамманинг манфаати бир хил бўлган бундай жойда хиёнат содир бўлмаслиги яхши маълум.

Бундай шароитда одамлар қисматдош шериклари ҳақида ҳам қайғуришга мажбур бўладилар. Бинобарин, улар фақат шахсий фойда орттириш учунгина яшайдилар.

Ҳар бир одам учун энг аввало ўзаро ишонч туйғуси биринчи ўринда туради. У ўзини суҳбатдоши ўрнига қўйиб кўриб, мулоҳазаларини тинглашга ҳаракат қилади. Бу муносабат суҳбатдошида ҳам хайрихоҳлик уйғотилади ва орада пайдо бўлган самимият ишга рағбат бағишлайди. Шу тарзда улар дарҳол амалий муносабатга киришадилар. Бунда ҳар бир шахс ўзига қисматдош бўлган жамоанинг бошқа аъзолари манфаатини ҳам ўйлаб иш кўради. Агар бу борада у ўз манфаатини бошқаларникидан устун қўйса, мазкур жамоада рўшнолик кўролмайдди. Бу хусусият японча иш юритиш услубининг асосий негизи ҳисобланади.

Ҳар бир япон учун биринчи навбатда ўзи мансуб бўлган муассаса кадрлидир. У дастлаб ундаги мавқеини аниқ билиб олади. Ундан бошқалар нимани кутишаётганини яхши билади. Ўзини бошқалар ўрнига қўйиб кўрган ҳолда фикр юритади ва шундан кейин ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида бир тўхтамга келади. Улардаги фаолиятнинг асосий моҳияти ана шунда мужассамлашган.

Япон жамоатчилигида одамлар аввало якка шахс мавжуддир деб ҳисобламайдилар. (Масалан, хатти-ҳаракатнинг бундай кўринишини осон тасаввур қилиш учун кўз олдингизга футбол командасидаги ҳамжиҳатликни келтиришингиз мумкин.) Аксинча, уларда аввало оталар ва болалар, бошлиқлар ва тобелар орасидаги каби муносабатлар қарор топган.

Бошқа сўз билан айтганда, фазода аввало нуқталар эмас, чизиқлар мавжуд. Бу чизиқлар ўз навбатида бошқалари билан туташиб кетган. Мана шундай туташувлар натижасида шахс намён бўлади. Чизиқлар бошқа турли чизиқлар билан кесишган ҳоллардагина нуқталар қайд этилади. Физикада атом молекулаларга бўлинганда, барқарорлик содир бўлгани каби.

Молекулалар буткул барқарорлашган, яъни муносабатлар доирасида шахслар юзага чиқадиган Япония жамоатчилиги ўзаро юксак ишончга суянади ва ўз корхоналарига садоқатда бўлган жамоалар мўътадиллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ҳеч қандай битимларсиз ҳам муассасанинг ҳар бир аъзоси умумий мақсадларни рўёбга чиқариш учун куч-қувватини аямай ишлайди. Ҳар бир япониялик иш жойида умум манфаати учун қайғуради, ишдан ташқари пайтдагина ўз манфаати ҳақида ўйлайди.

Одатда фойда ва манфаатлар корхона ичида ва ташқарида турлича бўлиб, кўп ҳолларда улар бир-бирига зид келади. Шу боисдан ҳам японияликлар қуйидаги жиҳатларни билиш жуда зарур деб ҳисоблайдилар: Биринчидан, ўз корхонаси билан бошқа корхоналарнинг манфаатлари бир-бирига мос тушадими? Бировларнинг манфаатига шикаст етмайdimи? Бошқалар бизнинг хоҳиш-истагимизни қай даражада қониқтира олади? Улар ишончли ҳамкор бўла оладиларми?.. Агар мазкур саволларга қониқарли жавоб топилса, иш осон кўчади. Зеро, бу ҳамкорликка

киришаётган корхонага тақдирдош эканлигини тан олиш демакдир. Бироқ, кейинчалик ўзаро ишонч муносабатлари бир неча бор текширувдан ўтказилади.

Ҳамкорларни ўзаро муносабатдаги манфаатдорлик қониқтирса, улар мустаҳкам алоқа ўрнатадилар. Японияда дастлаб ўзаро муносабатлар ўрнатилади. Шундан кейингина ҳамкорга «мен сизни доғда қолдирмайман, истакларингизни етарли даражада қондираман» дея муттасил қайд этиб туриш муҳим аҳамият касб этади.

Агар бирон чет эллик ишбилармон ўзаро ишончга эриша олмаган бўлса ёки кейинчалик ўртадаги умумий манфаатларга путур етказа бошласа, у ҳамкорликни давом эттириш ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Бундай одам япон корхонаси томонидан яхши муносабатни кутмай ҳам қўя қолсин.

Японияликлар билан яхши муносабатлар ўрнатиш учун, биринчидан, улар нияни хоҳлашларини аниқ билишлари лозим ва бу хоҳишни зудлик билан рўёбга чиқаришга интилиш, шунинг баробарида қўлга киритилган натижаларни мунтазам тўплаб бориш зарур. Тўпланган натижалар олдида японияликлар ўзларини жуда муносиб тутадилар.

Узоқ муддатли умумий манфаатлар йўлида японлар ўзларининг озгина фойдасидан кечиб, жонфидалик кўрсатишлари ҳам мумкин. Зеро, японлар азалдан, уларни назорат қилишяптими ёки йўқми, фарқи йўқ, меҳнатдан эринмайдиган халқдир. Агар улар ялқовлик қилиб, бирон ишни маромига етказмаган бўлса, албатта, бу қусур туфайли ўзига билдирилган ишончни йўқотиб қўйишини яхши билишади.

Кимки бундай ишончни йўқотган бўлса, энди у соф инсоний муносабатлар ҳукм сурадиган жамоага қайта қўшила олмайди. Ишончга путур етказмаса, ўз ҳаётий эҳтиёжлари ва шон-шухратини таъминлаши мумкин. Бундай ақида ҳатто Навоий театри биносини қуриш чоғида ҳам японларни тарк этмаган. Шундай қийин шароитда, тазйиқ остида ҳам улар ишга муносабатларини асло ўзгартирмаганлар.

Япон тилидаги корхоналарга хос бўлган иккинчи жиҳат ахборотга дахлдорлик борасида кўзга ташланади. Ҳар бир ходим ўзига юклатилган маъсулиятни аниқ англаши учун эгаллаган мансабидан қатъи назар, корхонага оид жамики маълумотлардан хабардор бўлиши керак.

Ҳар бир ходимнинг корхона йўналиши ва тутган мавқеи ҳақида билиши жуда муҳим. Улар фаолиятнинг бош йўналишларини белгилайдиган қарорларни қабул қилиш жараёндаридан четда қолмаслиги керак. Япон корхоналарида тез-тез ва катта-кичик митинглар, йиғинлар ўтказиб турилади, лавозимидан қатъий назар барча ходимларнинг зарур ахборотлар билан кенг қўламда таъминланганлиги корхона қудратини оширади, мавқеини юксалтиради. Бинобарин, исталган япон муассасасига мурожаат қилиб қолсангиз, сизга зарур маълумотларни барча ходимлардан олишингиз мумкин.

Корхонага алоқадор бўлган ҳар қандай ахборотдан ҳар бир ходим тўла хабардор қилинади. Етакчи раҳбар йўқ пайтда унинг қўл остидаги исталган ходим раҳбар ўрнини босиши мумкин. Японияда сиз ҳеч қачон «менга бошлиқнинг руҳсати керак», «раҳбардан кўрсатма олганим йўқ», «бу менинг зиммамга юклатилмаган» каби жавобларни эшитмайсиз...

Японияда раҳбар билган ахборотлар ишчилардан яширилмайди. Бир-иккита истисно бўлиши мумкин, холос. Японияда раҳбар ўз лавозимини кўп маълумотларни билиши туфайли тутиб ўтиролмайди. Аксинча, бу ерда раҳбарлардан бошқа хислатлар, яъни юксак тадбиркорлик, аниқ мулоҳаза юритиш қобилияти ва далил қарорлар қабул қила олиш каби сифатлар талаб қилинади.

Япон муассасаларига хос бўлган учинчи жиҳат асосан ўрта бўғинга тегишли. Маълум бир ахборотдан барча ходимлар бир хилда хабардор бўлишидан ташқари, унинг моҳиятини ҳам бирдек пухта англаб етмоғи лозим, акс ҳолда ташкилотнинг умумқудратини ялпи ҳолда таъминлаб бўлмайди. Не бахтки, Японияда кундалик иш фаолиятида тинимсиз изланиш туфайли катта билимга эга бўлган зиёлилар кўп. Шунга кўра, ҳар бир муассасада қарор настандан тепага қараб чиқиб боради. Ходимларнинг юқоридан фармойиш кутиб ўтириш қоллари камдан-кам учрайди.

Япониянинг йирик корхоналарига ишга кираётган ҳар бир ходим ҳар қанча

қобилиятли бўлмасин, дастлаб энг қуйи ўринга жойлаштирилади ва маълум муддат ўтгандан кейингина унинг мавқеи поғонама-поғона ўсиб боради. Зеро, муассаса шу тарзда бўлажак раҳбарларни тайёрлаб боради. Тўғри, қабул қилинган қарор учун раҳбар масъулиятни ўз зиммасига олади, айни чоқда мазкур қарор ходимлар билан биргаликда ишланган режалар ва олиб борилган музокаралар натижасида юзага чиқади.

Мақсади, йўналиши тўлиқ шаклланган йирик япон корхоналарида етакчи раҳбарлар тез-тез — ҳар икки йилда, баъзан йил сайин ҳам алмаштириб турилади.

Асосан ўрта бўғин ходимлари аниқ вазифаларни амалга оширадилар ҳамда керакли қарорларни ишлаб чиқадиладар. Шунинг учун бир раҳбар бошқаси билан алмаштирилган чоқда ҳам корхонадаги умумий жараён ўзгармайди. Лекин тевааракатрофда, жамиятда муттасил содир бўлиб турадиган ўзгаришлар эса раҳбардан, аввал қайд этганимиздек, ақл-заковат, дадиллик қобилиятларини талаб қилади. Бундай ҳолатларда фақат мазкур хислатларга эга бўлганларгина раҳбарлик лавозимини эгаллашлари мумкин. Японлар одатда ахборотларни ўзи тутган мавқеи ва даражасига дахлдор деб ҳисоблайдилар. Зеро, ахборотлар шахсан унга эмас, балки лавозимига дахлдордир.

Шу сабабдан Япониянинг йирик муассасаларида кадрлар 2—3 йилда алмашиб туради. 5 йилда бир марта лавозимини ўзгартирадиганлар узоқ муддатли, яъни эски раҳбарлар саналади.

Ходим ишини ўзгартираётган чоғида иш маромига путур етмаслиги учун ўринбосарига имкони борича тўлиқ маълумот бериб, ҳамма нарсани ипидан-игнасигача тушунтиришга ҳаракат қилади.

Японияда раҳбар ўзгарганда, ишни бошидан бошлаш ҳоллари учрамайди. Шунингдек, янги раҳбар эски ходимларни ишдан бўшатиб юбормайди ҳам.

Мен юқоридаги фикр-мулоҳазаларим билан японча муассасаларга хос бўлган асосий хусусиятлар ва бу муассасалар ичида кечадиган жараёнларнинг ўзига хослигини тушунтиришга ҳаракат қилдим.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ МУАССАСАЛАРГА ЯПОНЛАР КЎЗИ БИЛАН ҚАРАГАНДА

Япон корхоналари билан яқиндан таниш одамга Ўзбекистондаги корхоналар жуда бошқача, кескин фарқли туюлади. Билъакс, япон типдаги корхоналарни дунёда кам учрайдиган корхоналар қаторига ҳам қўшиш мумкин. Менинг кузатишимча, Ўзбекистондаги корхоналар кўзга аён ташланадиган тўрт хусусиятга эга. Булар, жумладан «қарорнинг тепадан қабул қилиниши», «ҳаддан ташқари банд раҳбарлар», «бошлиқдан фармойиш кутиб ўтирадиган ходимлар», «фақат ўз қобилиятида ўралиб қолган ишчилар» тарзида намоён бўлади. Қисқа қилиб айтганда, корхонанинг барча ходимлари ўзaro ахборот алмашиши имконидан баҳраманд эмаслар. Бундай хусусиятлар собиқ СССР корхоналарига хос бўлиб, аслида Ўзбекистондаги азалий анъаналарга сира муносиб эмас. Мен мана шу хулосам ҳақиқатга тўғри келади деб умид қиламан. Ўзбекистондаги корхоналарда одатда ҳамма масъулият раҳбар зиммасига тушади ва ходимлар унинг кўрсатмаларисиз ишга қўл урмайдилар.

Гарчи бу гап жуда майда туюлса ҳам, шуни қайд этаман; одамлар масъулиятдан қочиб, тепадан кўрсатма кутадиладар. Шунинг учун ҳам корхоналарнинг етакчи раҳбарлари ҳамиша ҳаддан зиёд банд бўлишади. Бошқа муассаса одами-нинг бундай раҳбарлар билан учрашишга имкон топиши ҳар доим қийин кечади. Ахдлашиб қўйилганда ҳам, бир неча соат қолганда учрашув бекор қилиниши ҳеч гап эмас. Раҳбардан кўрсатма олмаган ходимлар билан мулоқот эса, шубҳасиз, ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Зеро, ходим етарли маълумотларга эга бўла туриб ҳам жавобгарликдан қўрқиб, раҳбарнинг ёзма рухсатномасини талаб қилади.

Зарур ҳужжатларнинг ўзини эмас, нусхаларини сўраган тақдирингизда ҳам,

уларни ходимлардан олиш қийин. Бу борада ходимларнинг «мен раҳбардан кўрсатма олганим йўқ» ёки «бу менинг зиммамга юкланмаган» деган гапларини тез-тез эшитасиз. Японияликларни худди мана шу нарсалар ҳайрон қолдиради. Бош раҳбар билан учрашмасдан туриб, ишни олдинга силжитиш мумкин эмас. Кўйинг-чи, раҳбарлар билан учрашилган чоғда ҳам вақт ҳамиша тиғизлашиб қолади. Гарчи улар «аниқ масалаларни ходимларим билан гаплашиб олинглар» десалар ҳамки, ходимларнинг бу мулоқотда қатнашмаганлиги туфайли гап яна қовушмай тураверади.

Бундан ташқари, мен бу жараёнларда раҳбарлар кўпроқ лавозимга эътибор беришларини пайқаганман. Японияда эса асосий ишни рўёбга чиқарадиган ва зарур қарорларни қабул қиладиганлар ўрта бўғин ходимлари саналади. Бизда етакчи раҳбар илк бор фақат битимни имзолаш маросимидагина иштирок этади. Ҳолбуки, Япониядан Ўзбекистонга вазиятни олдиндан ўрганиш ёки битимга тай-ёргарлик ишларини амалга ошириш учун ҳар доим ўрта бўғин вакили ташриф буюради. Лекин маҳаллий раҳбар (лавозимлардаги тафовутга кўра) учрашувга рози бўлмайди. Пировард-натижанда музокаралар кўп ҳолларда олдинга силжимайди.

Бу ўринда эски «сансалорликлар»дан фарқ қилувчи янги услубда иш юритадиган раҳбарлар борлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Мен бир ёш, истеъдодли раҳбарни ўтган йили учратиб қолдим. Мулоқотимиз Токиода бўлганди. У ёш раҳбар Бош вазир Ў. Султонов бошқарган гуруҳнинг аъзоси эди. Менга қуйидагиларни гапириб берди. Ўз ходимларига у амалга оширилажак ишнинг асосий йўналишларини белгилаб беради. Кейин уни ходимлар ҳар жиҳатдан ўзларича таҳлил қилишади ва уни ҳал этилиш даражасигача ўрганишади. Ходимлар раҳбарга ҳар бир масала юзасидан мурожаат қилавермайдилар. Улар масаланинг бир эмас, бир неча имкониятларини кўриб чиқадилар ва ҳар бир имкониятни ўзларича баҳолаган ҳолда ҳисобот тузишиб, кейин раҳбарга етказадилар. Раҳбар барча хулосалар билан бафуржа ташишиб чиқади ва шундан кейин ходимларга ўзининг кўрсатмаларини баён қилади.

Бундай услубда раҳбар ва унинг қўл остидагилар зарур маълумотлардан ўзаро баҳраманд бўладилар. Мазкур муҳитда ҳамиша банд бўладиган бошлиқлар билан учрашмасдан, унинг қўл остидагилар билан ҳам ишни олдинга силжитиш мумкин. Мен Ўзбекистонда ўзгаришлар рўй бераётганлиги борасида ана шундай ёрқин таассуротдаман. Аввал таъкидлаганимдек, японлар тўпланаётган натижаларни умумлаштириш асосида муносабатларини мустақкамлаб ва чуқурлаштириб борадилар. Зеро, уларга ҳамкорнинг ишончли эканлигини олдиндан билиш жуда муҳимдир.

ИШНИ ЕНГИЛЛАТИШ УСЛУБИ

Барчага маълумки, ҳар бир раҳбарнинг иши бошидан ошиб ётади. Уни енгиллатиш усуллари борми ўзи? Мен мутахассислар нуқтаи назарига суяниб, бир муҳим ҳолат устида тўхталмоқчиман. Зеро, ишни енгиллатишнинг битта йўли бор.

Бу ўринда «иш учун ҳамма нарсани мен ҳал қиламан» деган ақидани чуқурроқ ўрганиб чиқиш керак. Агар «мен фақат ўзим билан ўзим маслаҳатлашаман ёки ҳаммасини ўзим ечаман», деган ишончда туриб олсангиз, ишингиз ҳеч қачон камаймайди. Бир кеча-кундуз 24 соатдан иборатми? Вақт нуқтаи назаридан шундай. Иқтисодий нуқтаи назаридан эса бошқача. Иқтисодий жиҳатдан ёндашганда вақтни усайтириш мумкин. Бунинг икки усули бор. Биринчиси, «вақтни сотиб олиш». Иккинчиси, «бошқаларнинг вақтидан текинга фойдаланиш». Буларни навбати билан тушунтираман. Биринчи усул нимадан иборат эканлигини англаш учун 1-жадвалга диққатни қаратинг. Бу жадвалда икки одам — А ва Б нинг икки иш бўйича иш қобилияти кўрсатилган. Биринчисининг иши ҳужжатларни тартибга солиш ва уни машинкада кўчириб чиқишдан иборат. А-одам ҳужжатларни тартибга солиш жараёнида 1 соатда 100 доллар, машинкада уни кўчириб чиқиш билан эса 1 соатда атиги 20 доллар ишлаши мумкин. Иккинчи Б-одам ҳар икки ишни бажариш натижасида соатига 10 доллардан ишлаши мумкин. Ишчанлик қобилияти нуқтаи назаридан А — одам Б — одамдан устун туради.

Бундай муносабат иқтисодиёт назариясида А — одамнинг Б — одамга нисбатан «мутлоқ устунлиги» сифатида ифода қилинади.

Иккала ишга ҳам лаёқатли А — одам ҳаммасини ўзли бажариши шартми? А — одам Б — одамнинг ёрдамсиз, яъни Б кам лаёқатли бўлгани туфайли, у ҳар икки ишни бир ўзи бажарди дейлик:

1 — жадвал

	А — одам	Б — одам
Ёзма ҳужжатларни тартибга со- лиш	100 доллар/соат	10 доллар/соат
Машинкада кўчирувчи	20 доллар/соат	10 доллар/соат

2 — жадвал

		Даромадлар
Биринчи ҳол А 7 соат	1 соат	720 доллар
Иккинчи ҳол $\begin{matrix} A \\ B \end{matrix}$ 8 соат	$\begin{matrix} 2 \text{ соат (A учун)} \\ 6 \text{ соат (B учун)} \end{matrix}$	$\begin{matrix} 800 \text{ доллар} \\ 60 \text{ доллар} \end{matrix}$

Биринчи ҳол 2-жадвалдаги юқорида таъкидланган ҳолатга тегишлидир. А — одам ҳужжатларни тартиблашга 7 соат вақтини ажратганлиги, машинкада кўчиришга эса 1 соат вақт сарфланганини билдиради. Мазкур ҳолда А — одамнинг даромади 720 долларни ташкил қилади.

Ушбу жадвалдан билиш мумкинки, иккала одамнинг ҳужжатларни ёзма равишда тузиш лаёқати ва машинкада кўчириш лаёқати орасидаги фарқ жуда катта. Агар ҳужжатлар тузишга уста А — одам ўз вақтини фақат шу ишга бағишласа ва Б — одамга ишларини оққа кўчириш учун бериб турса, натижа қандай бўлиши мумкин? Бу 2-жадвалдаги 2-ҳолга тегишли. Бундай ҳолда А — одам ҳужжатларни тартиблаш бўйича қилган меҳнати учун 800 доллар ишлаши мумкин ва Б — одамга ишларини кўчириб бергани учун 20 доллар тўлайди. Натижада А — одамнинг соф даромади 780 долларни ташкил этади, яъни 800 доллар ишлаб, 20 долларини оққа кўчиртиргани учун Б — одамга беради.

Агар А — одам ишларини оққа кўчиришни бошқа одамга юкласа ва ҳамма ишни ўзи қилганидан кўра, фақат ҳужжатларни тузиш устидагина тер тўкса, унинг даромади, шубҳасиз, ошиб боради.

Юқоридаги вақтни сотиб олиш ҳақида айтилган гап айнан шунинг ўзидир. Бу — бошқа одамнинг вақтини сотиб олиш демакдир.

Шу тарзда даромадни кўпайтириш мумкин. Лаёқати камроқ ходимга ўзига яраша иш берилса, айни муддао бўлади. Бу эса ишни енгиллатиш учун жуда муҳимдир.

Муҳтарам ўқувчилар гап нима ҳақида кетаётганлигини англаган бўлсалар керак. Бу «иқтисодиёт назариясидаги нисбий устунлик» шартларини қўллаш демакдир. Нисбий устунлиkning бу шартлари одатда эркин савдо фойдаларини тушунтиришда қўлланилади. Бу иқтисодиёт назарияси доирасидаги аниқ тушунчалардан биридир.

Энди иккинчи усул ҳақида сўз юритамиз.

Этибор қилсангиз, вақт юзасидан фойдалар харажатсиз, текинга амалга оширилади. «Бошқа одамнинг вақтидан фойдаланиш» асло қийин иш эмас. Бу борада «ўргатиш учун илтимос қила билиш» муҳим, бунга ҳам уқув керак. Шунингдек, ҳар бир одамда ўргатишга мойиллик туйғуси ҳам туғма ҳолда мавжуддир. Бунинг яна бир жиҳати борки, ўргатиш жараёнида ўргатувчининг ўзи ҳам ўрганиши мумкин. Буни назардан соқит қилмаслик керак. Айни чоғда ўргатувчидаги «мен фақат ҳақиқатни ўргатаман» деган туйғуни рағбатлантира билиш зарур. Ана шунда сиз

нотўғри фикр билдирсангиз, ҳақиқатни биладиган киши дарҳол хатоингизни тўғрилайди.

Шахсий компьютердан қандай фойдаланишдан тортиб, сизни боши берк кўчага киритиб кўядиган энг кичик муаммоларгача биладиган одамдан сўранг, шунда мушулингиз осон кечади.

Вақтдан текинга фойдаланишнинг яна бир усули, бу қайдларни ёзма равишда сўраб ола билишдир. Ёзма қайдлар телефонда ёки оғзаки айтилган гаплардан кўра доим ишончли бўлади.

Ҳар қандай вазиятда ҳам вақтни узайтириш мумкин. Шу йўл билан одам ўзини ортиқча бандликдан озод қилиб боради.

ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ ЯНАДА КУЧАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Мақола бошида қайд этилганидек, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг катта ишларни амалга оширди.

Корхоналарни бошқариш нуқтаи назаридан қараганда, улардан фойдаланиш ҳамиша ҳам наф бермаслиги мумкин. Масалан, қимматбаҳо ускуналарнинг сотиб олиниши доим ҳам корхонага фойда келтиравермайди. Айнан Японияда ҳам ёпиқ эшиклар сиёсати бекор қилиниб, Европа ва АҚШни қувиб ўтиш мақсадида энг илғор технология қўлланилганида, шунақа ҳол рўй берган эди. Бу 120 йил муқаддам содир бўлган. Давлат ипак йиғириш заводини барпо этгач, унга Францияда ишлаб чиқарилган энг илғор ускуналар ўрнатилади. Мамлакат учун бу жуда қимматга тушади. Ўша пайтда Японияда бу ускуналарнинг тилини биладиган мутахассислар йўқ эди. Машиналар тез-тез ишдан чиқар ва уни тузатиш чораларини топиш мушкул бўларди. Созлаш учун ҳар гал Франциядан мутахассис чақирилди. Уларнинг япон кадрларига сабоқ беришлари учун тўланадиган ҳақ ҳам, Японияда яшашига кетадиган харажатлар ҳам катта эди. Чет эл мутахассисларига тобе бўлинган даврда Японияда технология умуман тараққий этмади. Шу сабабдан мамлакатда янги технологияни қўллашдаги асосий йўналиш ўзгартирилди. Энди шундай ускуналар ўрнатила бошландики, улар мамлакатдаги даражадан бир баҳа ортиқ эди, холос. Яъни, жорий этиладиган технология япон кадрларининг савиясига мос келадиган даражада эди. Шундан кейин японлар уларни ўзлаштириб, ўзига хос йўсинда такомиллаштира бошладилар.

Бу жараёни узлуксиз давом эттирган японлар дунё даражасига чиқишга интилдилар. Зеро, улар энг илғор ускуналарни қўлга киритгандан кўра, ўз кадрларининг техникавий даражасини ўстиришни муҳим иш деб билдилар.

Техник тараққиётга ана шундай ёндашув туфайли Японияда тўқимачилик санати ниҳоятда ривож топиб, жаҳон миқёсига кўтарилди.

Бундан 100 йил муқаддам Япония ва Хитой орасида уруш бўлиб ўтган эди. Хитой Японияга нисбатан жуда салоҳиятли бўлиб, урушда ғолиб чиқишига муқаррар ишонганди. Лекин аксинча бўлиб чиқди. Бу уруш хусусида кейинчалик Хитойнинг раҳбарига айланган Сунбун шундай дейди: «Япония ва Хитой ўртасидаги фарқ уларнинг техникадан қанчалик фойдалана билишларида кўринди».

Хитойлар ҳамма нарсани пул билан ҳал қилиш мумкин деб ҳисоблаб, дунёдаги энг қимматбаҳо ҳарбий кемаларни кўплаб сотиб олади. Бироқ Хитойда ўша пайтда бу кемаларни ишлаб чиқаришни биладиган ва уларни бошқара оладиганлар йўқ эди. Қийин вазиятлар учун чақирилган чет элликлар қўл учиде ишлашар ва кемалар бекор турарди. Японлар эса, аксинча, ўз билимлари билан такомиллаштирилган кемаларни ўзлари бошқарарди. Орадаги шу тафовут урушнинг тақдирини ҳал қилди. Сунбун буни эътироф этган.

Таъкидлаганимиздек, японлар учун энг илғор технологияга эга бўлгандан кўра, кадрларнинг техник билим даражасини ошириш муҳимроқдир. Уларда ускуналарни такомиллаштириб бориш асносида дунёвий даражага чиқиш туйғусини тарбиялаш ва буни рағбатлантириб бориш ҳамиша катта аҳамиятга молик саналган.

«Ҳар бир нарсани ишлаб чиқаришдан кўра сотиш қийинроқ». Бу сўзни япон савдо фирмасининг бир бизнесмени айтди. СССР вақтида товарлар танқислиги ту-

файли уларни ишлаб чиқариш ҳамиша устун жиҳат бўлиб келган. Аслида дунёда товарнинг мўл-кўллиги мавжуд, айниқса, ҳозир камёб ва танқис саналадиган молнинг ўзи йўқ. Шу жиҳатдан товарларни сотиш ҳатто япон фирмасининг тажрибали бизнесменига ҳам қийин. Товарлар бир зумда сотилиб кетадиган замонлар аллақачон ўтиб кетган. Энди шундай товарлар ишлаб чиқариш керакки, у мижозни ўзига жалб эта олсин. Маркетинг сирларини ўрганмай туриб, чиқарилган товар, бунинг устига ишлаб чиқарувчи фақат ўз диди ва ўз талаблари доирасида чекланган бўлса, бозорда ўтмай ётавериши ёки тобора нархи тушиб кетиши мумкин. Бунақа усулда ҳеч қачон фойдага эришиб бўлмайди.

Бу борада ишлаб чиқарувчи ўз махсулотининг миқдори ва ишлаб чиқариш усулини яхши билган ҳолда мижоз қўядиган талаблардан ҳам кенг қўламда хабардор бўлиш керак. Ҳозирги кун талаби шундай. Бор билим-тажрибани сафарбар қилиб, истеъмолчининг талаб-эҳтиёжларини ўрганиш зарур. Кимдир менга, дафъатан, аввалги қиёфангдан кечиб, дарҳол бошқа одамга айлангин деса, албатта, бундан таажжубга тушаман, гашим келади.

Чунончи, иккинчи давр ҳам сизлар учун ўзида жуда катта имкониятларни мутассам этмоқдаки, унинг равнақи йўлида ҳар қанча тер тўкиб, бор куч-қувватингизни сафарбар қилсангиз арзийди. Бир иқтисодчи олим кўзи билан қараб, мен сизларга ҳавас қиламан. Бу мамлакатнинг келажаги сизларнинг қўлингизда. Айтмоқчи, кеча мен Навоий театрида балет томоша қилдим. Бу «Хўжа Насридиннинг саргузаштлари» деган балет премьераси эди. Ўзбек халқ ўйинлари асосига қурилган бу асарнинг савияси шу қадар юқорики, уни катта муваффақият билан Нью-Йоркда, Лондонда, Парижда, Токиода ва дунёнинг бошқа шаҳарларида ҳам беамал кўрсатиш мумкин.

Мен ич-ичимдан ҳайратланиб, театрдан катта қониқиш ва хуш кайфият билан чиқдим. Ва кўнглимдан, ўзбек халқи театр соҳасида кўтарилган юксакликка, шакшубҳасиз, иқтисодиёт соҳасида ҳам кўтарилди олади, деган фикр келди.

Бунинг учун барча куч ва истеъдодни жамлаб, Ўзбекистон ўзига хос моделини яратиш керак. Бу билан мамлакат бемисл иқтисодий тараққиётга эришади ва унинг довуғи дунёда ошиб бораверади.

Мен бунга сидқидилдан ишонаман.

Қимматли тадқиқот

«АМИР ТЕМУР ЖАҲОН ТАРИХИДА»

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — 1996.

Инсониёт жаҳон тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга молик шахслар ҳиссасини муносиб баҳолайди. Бинобарин, уларнинг саъй-ҳаракатлари янги-янги авлодлар эътиборини катта куч билан ўзига жалб этиши табиийдир.

Амир Темури тарихда энг буюк шахслардан бири. Ажабланарлиси шундаки, XIV асрнинг энг ёрқин ва мўътабар зотининг буюклиги кейинчалик ҳар турли афсоналару уйдирмалар гирдобидида қолиб кетди...

Амир Темурининг 1996 йилдаги юбилей тадбирлари муносабати билан нашр этилган китобларнинг энг муҳими, энг йириги ва энг аҳамиятлиси бўлган «Амир Темури жаҳон тарихида» китобига ёзилган Республикамиз Президенти Исломи Каримовнинг кириш сўзлари шундай мисралар билан бошланади.

1996 йилда Амир Темури юбилейини ўтказиш билан боғлиқ бўлган тадбирлар бевосита президент Исломи Каримовнинг ташаббуси, унинг имзоси билан қабул этилган қарордан бошланди.

Юбилей муносабати билан ниҳоятда кўп тадбирлар амалга оширилди. Амир Темурининг тарихимиздаги улкан ўрнини илмий таҳлил этишга бағишланган ҳамда унинг хизматларини очиқ кўрсатувчи тарихий манбалардан бир қанчаси нашр этилди.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» каби тарихий манбалари, Б. Аҳмедов, Г. А. Пугаченкова, А. Му-

ҳаммаджонов, Т. Файзиев кабиларнинг монографиялари, қатор йирик тадқиқотлар булар ичида шубҳасиз муҳим аҳамиятга эгадир.

Биз бу ерда шундай нашрларнинг энг муҳими ва йириги — 1996 йили «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни томонидан Тошкентда чоп этилган 56 босма тобоқни ташкил этувчи «Амир Темури жаҳон тарихида» деб номланувчи тадқиқот ҳақида тўхталмоқчимиз. Бу китоб республикамизда Темури даврига оид ўз тадқиқотлари билан танилган 30 га яқин муаллифлар коллективи томонидан тайёрланган бўлиб, Темури ва темурийларнинг Марказий Осиё тарихида XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда амалга оширган улкан сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ютуқларининг умумлашма таҳлилинини ўз ичига олади. Бу йирик тадқиқотни яратишда тарихчилар, шарқшунослар, археологлар, адабиётчилар, санъатшунослар, исломшунослар иштирок этдилар. Ўз мутахассисларимиздан ташқари китобнинг турли бўлимларини ёзишда Франциялик йирик мутахассислар — Фредерико Брессон, Люсьен Керэн, Луи Базен кабилар ҳам қатнашдилар.

Тадқиқотнинг юксак қиммати, аҳамиятини белгиловчи томони нафақат унинг мазмуни, узоқ вақтдан бери тортишувга сабабчи бўлиб келган методологик принципларнинг, тарихий ёндашувнинг янгиллигидагина эмас.

а) У Амир Темури ва темурийлар даври, маданияти, уларнинг Марказий Осиё, умуман жаҳон тарихидаги тутган

ўрни ҳақидаги барча муҳим маълумотларни ўзида қамраб олиши ва уларга асосланиши билан, бу соҳадаги турли тиллардаги барча асосий адабиётларни ўзида жамлаши, ифода этиши билан ажралиб туради.

б) Китоб Амир Темур фаолияти ва тарихий ролини ҳаққоний ифодалашга қаратилган Республикамиз ҳукумати томонидан қабул этилган қарорлар, Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг шу муносабат билан сўзлаган нутқлари каби муҳим сиёсий ва юридик ҳужжатларни ҳам ўзида акс эттирган.

в) Китоб нафақат илмий тадқиқот сифатида, балки темурийлар даври билан боғлиқ бўлган турли маданий ёдгорликларни — қурилиш иншоотлари, идишлар, тангалар, миниатюралар ва бошқа рангли манзараларни нафис бўёқларда ифодалаш суратларга бойлиги билан ҳам кишини ўзига тортади.

г) Китобнинг инглиз, рус, ўзбек тилларида бир вақтнинг ўзида нашр этилганлиги ундан турли давлат ва миллат вакиллари фойдаланиши имконини яратади, қамров доирасини кенгайтиради.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги ўтказилиши ЮНЕСКО қарорига биноан жаҳон миқёсидаги ҳодиса сифатида қабул қилиниб, қатор тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, Парижда Амир Темур кунлари, ЮНЕСКО қароргоҳида халқаро илмий конференция ўтказилди. Юқорида қайд этилган катта тадқиқот — альбомнинг уч тилда нашр этилиши ҳам шу муҳим тадбирлар сирасида муҳим ўрин эгаллар эди. Шунинг учун ҳам китобнинг биринчи бетида «Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти. Париж, 1996» деб ёзиб қўйилган.

Китоб ЮНЕСКОнинг бош директори Федерико Майорнинг ҳамда Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг кириш сўзлари билан бошланади. Сўнг Президент Ислоҳ Каримовнинг ЮНЕСКО қароргоҳидаги кўргазманинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи, Тошкентда соҳибқирон Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантананда сўзлаган нутқининг матнлари берилган. Шунингдек, китобда «Амир Темур» орденини таъсис этиш ва Ўзбекистон Фанлар Академияси тизимида Темурийлар тарихи Давлат му-

зейини ташкил этиш ҳақидаги қонун ва қарорларнинг матнлари ҳам келтирилган.

Китобнинг тадқиқот қисми иккита катта бўлимдан иборат:

Биринчи бўлим «Амир Темур ва темурийлар» деб номланган бўлиб, Темурнинг мустабидлар зулмидан қутулиш учун Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб борган кескин курашлари, йирик мустақил давлат барпо этиш, уни мустақамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги улкан ва муваффақиятли фаолияти, бу ягона ва кучли давлатда сиёсий-иқтисодий тараққиёт ва халқаро ҳамда элчилик алоқаларининг авж олишини тасвирлайди.

Иккинчи бўлим Амир Темур ва темурийлар давридаги моддий ва маънавий маданият, турли фанлар, таълим, санъат, тиббиёт, меъморчилик, қурилиш, халқ санъати кабиларнинг юксак ривожланиши масалаларини ёритишга бағишлангандир.

Учинчи бўлим сифатида китобга Амир Темур ва темурийлар ҳаётининг хронологик саналари, тарихий воқеалар солномаси, турли хариталар, киши исмлари, жуғрофий ва топономик номларга доир ниҳоятда бой адабиётлар рўйхати илова этилган. Бу илова, шубҳасиз, китобдан фойдаланишни энгиллатиш билан бирга ўқувчи тасаввурини бойитади.

Китобдаги бой безак-кўргазма материаллар, ундаги турли фотосуратлар — меъморий ёдгорликлар, керамика, қадимги пуллар, миниатюралар, турли тарихий буюмларнинг чиройли расмлари кўзни қувонтиради. Китоб оддий тадқиқот шаклида бўлмай, расмли альбом сифатида нашр этилган.

Китобнинг бўлимлари мантиқан изчил ўйланган, асосли, ҳиссий қабул қилиш учун ҳам қулай, умумий тизими, тузилиши юксак даражада ишланган, барча масалалар бир хил принцип, объектив фактлар асосида ўзаро боғлиқ ҳолда берилган. Шунинг учун ҳам китобдан турли даражадаги ўқувчи — олим, мутахассислар, маданият ходимлари, талабалар, кенг омма бемалол фойдаланиши мумкин.

Китоб тузилишининг мантиқи ва принципи ҳақида гап борганда шуни қайд қилиш зарурки, Темур ва темурийлар даврида маданият, илм-фан,

санъат, маънавийт юксак даражада ривож топганлиги ҳақидаги масала ғарб, шарқ, рус олимларини, бизнинг олимларни ҳам ҳеч қачон шубҳага солмаган. Самарқанд, Шахрисабз, Ҳирот каби шаҳарларда темурийлар давридан қолган архитектура ёдгорликлари сўнги илм-фан, маданият давлат арбобларини ҳам, сайёҳларни ҳам ҳайратга солиб келган.

Улугбек, Навоий, Жомий, Беҳзоддек буюк истеъдод эгалари қолдирган ўлмас асарлар асрлар давомида инсонларни ҳаяжонга солиб келади. Бу маданий қадрият, маънавий бойликлар XIV—XV аср темурийлар даври, улар сиёсатининг натижаси сифатида оламга келди. Бу давр, бу сиёсатни Амир Темур бошлаб берган бўлса, темурийлар уни давом эттирдилар. Шундай экан, нега маданият ютуқлари тан олиниб юқори даражада ижобий баҳоланиб келиндию уларнинг вужудга келишига асос солган, бу ютуқларга имкон яратган, уларни бошлаб берган Амир Темур қораланди, унинг фаолиятига ўта салбий ёндашилди? Бу мантиқнинг, тарихий, методологик принципнинг очиқдан-очиқ бузилишидир. Бундай мантиқий, тарихий зиддиятни тузатишга уринишлар бўлганини биламиз, лекин ҳукмрон совет мафкураси бундай уринишларни бўғиб, ўз манфаатлари йўлида бу тарихий, мантиқий зиддиятни сақлаб келди.

1960 йилларнинг охирида академик Иброҳим Мўминов Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг вице-президенти лавозимига сайланганидан сўнг манбаларни ўрганиш асосида «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласини нашр этиб, унда юқорида қайд этилган тарихий зиддиятни тузатишга, Амир Темурнинг XIV—XV аср маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссасини далиллар асосида тўғри очиб беришга ҳаракат қилди. Албатта, совет мафкураси ва сиёсати ҳукмрон шароитида бу жуда катта жасорат эди. Лекин бу илк уриниш ва жасорат Иброҳим Мўминовнинг ноҳақ қораланиши ҳамда бевақт ўлими билан қоруланди. Бу ҳақда юқоридаги тадқиқотда батафсил тўхтаб ўтилган (136-бет).

Мустақиллик тарихни тўғри ёритиш,

Амир Темурни ўзининг ҳақиқий ўрнига кўтариш имконини ҳам яратди.

Китобнинг турли қисмларини ёзишда темурийлар даври бўйича ўз асарлари билан кўп йиллар давомида ўқувчига таниш бўлиб қолган шарқшунос олимлар Б. Аҳмедов, А. Аҳмедов, У. Уватов, Д. Юсупова, О. Бўриев, тарихчилар А. Муҳаммадҷонов, Р. Муқминова, Б. Луний, Э. Ртвеладзе, адабиётчи ва санъатшунослар А. Ҳайитметов, П. Зоҳидов, М. Қодиров кабиларнинг иштироки, албатта, тадқиқотнинг илмий даражаси юқори савияда бўлишини таъминлаган.

Тадқиқотнинг катта қисмини ташкил этувчи «Амир Темур ва темурийлар» деган бўлимда, айниқса, тарихий манбалар ва янги материаллардан фойдаланилгани, муаллифларнинг тадқиқот олдига турган асосий масалани асосли равишда ёритиб беришга интиланлиги яққол кўзга ташланади.

Хусусан, Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари, Амир Темур даврида халқаро муносабатлар ва элчилик фаолияти масалаларига бағишланган бўлимлар теран ёзилган. «Амир Темур тадқиқотчилар наздида» деб номланган бўлимда эса ўқувчи темуршуносликнинг тарихи, соҳибқирон фаолиятини узоқ йиллар давомида ёритиш жараёнида олға сурилган турли фикрлар, зиддиятлар, мафкуравий сиқувлар, бир ёқламаликлар, фожиалар билан танишади. Бу ерда аввало Амир Темур ва темурийлар даврига бағишланган тарихий манбаларнинг аҳамияти бирма-бир кўрсатилган. Хусусан, Ғиёсиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Абрў, Шарафиддин Али Яздий, Мўъиниддин Натанзий, Ибн Арабшоҳ, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Бобур каби XIV—XV асрнинг машҳур тарихчилари асарларининг Темур фаолияти, даври, сиёсатини ёритишдаги муҳим ўрни ва роли қайд этиб ўтилгандир. Бу муҳим тарихий манбалардан ташқари Амир Темур ва темурийларга бағишланган — Англия, Австрия, АКШ, Россия, Бельгия, Аргентина, Канада, Миср, Португалия, Туркия, Хитой, Япония каби 33 мамлакатда 500 дан ортиқ тадқиқотлар эълон қилингани ва улардан айримларининг аҳамияти таъкидлаб ўтилади.

«Амир Темур бадиий адабиёт ва санъатда» деб номланган сарлавҳа остида Бертрانو Мигнанелли (XV аср), Франческо Баччоли, Жак Боден (XVI аср), Прандинус, Кристофер Марло (XVI аср) кабиларнинг романлари, ҳикоялари, трагедиялари, Генделнинг «Темурланг» операси кабилар алоҳида қайд этиб ўтилган. Бу бўлим Амир Темурнинг Марказий Осиё, Европа, Россия тарихидаги роли ва ўрни ҳақидаги қисқа ва яхлит хулосалар билан яқунланади.

Китобнинг «Амир Темур ва темурийларнинг жаҳон маданияти ривожланишига қўшган ҳиссаси» бобида ҳам жуда кўп манбалар, турли фактлар асосида XIV—XV асрда моддий ва маънавий маданият юксак даражага кўтарилгани ва бунда Темур ва темурий шаҳзодаларнинг маънавий даражаси, маърифатга эътибори муҳим роль ўйнаганлиги ҳақида кўплаб муҳим далиллар келтирилади.

Бу даврда табиий ва ижтимоий илмларнинг ривож топгани, Самарқандда Амир Темур ва Улуғбекнинг, Ҳиротда темурийзодалар Шоҳруҳ, Бойсунқур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро ҳамда Алишер Навоийнинг бой кутубхоналари зиё тарқатиш билан машғул бўлганлиги ҳикоя этилади. Бу даврдаги меъморчиликнинг ривож ва ютуқларини тавсифлашга алоҳида эътибор берилиб, ўша даврда Шаҳрисабз, Самарқанд, Тошкент вилояти ва Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида барпо этилган турли саройлар, хонақоҳлар, меъморий мажмуалар, мақбаралар, масжидлар, Боғи Жаҳоннамо, Гулбоғ-Давлатобод, Боғи Дилқушо, Боғи Шамол, Боғи Биҳишт, Боғи Нав кабилар тасвирига алоҳида тўхтаб ўтилади. Шунингдек, меъморчилик керамикаси, порчин, сирли терракота, мозаика, монументал рассомчилик, турли ўймакорлик санъатининг ривожини бирма-бир қайд этилади. Адабиёт, қўлёзма яратиш санъати, миниатюра, мусиқа, байрам, ўйинлар, томошаларга бағишланган қисмларда ҳам манбалардан олинган жуда кўп материаллар изчил баён этилган.

Мазкур китоб қайта нашр этилганда, муаллифлар қуйидаги истаklarни эътиборга олишлари зарур деб ҳисоблаймиз:

1. Амир Темур ва темурийлар даври — XV асрда тасаввуфнинг нақшбандия йўналиши ниҳоятда ривож топиб, маънавий ҳаётга ижобий таъсир кўрсатди. Ўша давр олимлари, зиёлиларининг кўпчилиги, жумладан, Навоий, Жомийлар ҳам нақшбандия таъсирида бўлдилар, уни тарғиб этдилар. Нақшбандия ўз даври маънавияти ривожига ғоявий-маънавий омил, асос сифатида хизмат қилди.

Амир Темурнинг пирлари Абу Бакр Тойободий, Шамсуддин Кулол кабилар ўша давр маънавий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган Ёқуб Чархий, Хожа Муҳаммад Порсо, Хўжа Аҳрорлар ҳам нақшбандиянинг назариётчи ва тарғиботчиларидан бўлганлар. Ҳозирда нақшбандия чет эл, хусусан, Европа ва АҚШ олимлари томонидан кенг ўрганилмоқда.

2. Марказий Осиёда XIV аср охири, XV аср бошлари маданияти, фани ривожини таъминлашда Амир Темур ва темурийлар даврида вужудга келган иқтисодий, сиёсий, давлатчилик омиллари адабиётларда кенг ёритилган. Маънавий омиллар, маданий мероснинг роли ва аҳамияти ҳам XV асрдаги маданий юксалишда муҳим ўрин эгаллайди. Темурийлар даври фани, маданияти аввалги асрларда Марказий Осиё ва бошқа мусулмон Шарқда вужудга келган бой маданий-маънавий бойликдан, Хоразмий, Ибн Сино, Беруний, Тусий, шунингдек, қадимги юнон олимлари асарларидан кенг фойдаланди, унга асосланди, шунинг учун тез тараққий этди. Бунда ворисийлик, тарихий боғланиш катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу масалаларни эътиборга олиш Темур ва темурийлар даври ҳамда маданиятини тўлароқ ёритиш учун хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

*Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси
ФА академиги,*

*Асомиддин ЎРИНБОЕВ,
тарих фанлари доктори.*

Ўзгалар эътирофи

*Леонид Левитиннинг Дональд С. Карлайл билан ҳамкорликда
ёзган «Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти»
китоби ҳақида мулоҳазалар*

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон жаҳонни, жаҳон эса Ўзбекистонни кашф этмоқда. Мустақилликнинг илк йилларида амалга оширилган ишларнинг кўлами, натижа ва аҳамияти, шиддати шу қадар кенг миқёслики, бу тарихан қисқа давр бир неча ўн йилларга татийди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон йўли жаҳонда катта қизиқиш уйғотмоқда: Мамлакат Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон — иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китоби қатор чет мамлакатларда нашр этилди. Халқаро «Палея» нашриёти «Халқлар дохийлари, XX аср» сериясида «Ислом Каримов» китобини чоп этди. Нуфузли сиёсий, иқтисодий-молиявий журналлар, ҳафтанома-ларда Ўзбекистон ва унинг Президенти ҳақида, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек феномени ҳақида мақолалар босилиб турибди. Уларда баъзан зиддиятли, қарама-қарши фикрлар, мамлакатимизда кечаётган воқеа ва ҳодисаларга бир ёқлама ёндашиш ҳоллари ҳам учра-моқда. Биз ҳозир улар ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз. Аммо Леонид Левитин билан Дональд С. Карлайл қаламига мансуб «Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти» китоби ҳақида мулоҳазаларимизни баён этишни бурчимиз деб ҳисобладик.

Ушбу асар янги Ўзбекистон, унинг биринчи Президенти ҳақида чет эл тадқиқотчилари томонидан нашрга тайёрланган дастлабки жиддий уриниш бўлгани учун ҳам алоҳида диққатга моликдир.

Австрия Республикасининг федерал канслери Франц Враничкининг китоб муқаддимасида айтган қуйидаги сўзлари ҳам мавзунинг долзарблигини таъкидлайди: «Президент Каримов давлат раҳбарларининг янги авлодини ўзида бошқалардан кўра тугалроқ мужассам этган. Китоб, айнан шу жиҳати билан Европа ва бутун дунё учун ниҳоятда муҳим бўлган минтақанинг нуфузли си-

ёсий арбобларидан бирининг шаклланиши ва сиёсий истиқболлари билан жамиятнинг кенг қатламларини таништирган ҳолда ахборот кемтигини тўлдиради».

Китоб кенг қамровли. Унда кўтарилган муаммоларнинг сони кўп. Биз уларнинг барчасини қамраб ололмай-миз, фақат айримлари ҳақида фикр юритамиз. Таснифимиз китоб тузилмасига унча тўғри келмаслиги мумкин, чунки биз асарда кўтарилган муаммоларни умумлаштирган ва гуруҳлаштирган тарзда ёндашдик.

Биринчидан, Ислом Каримов Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, кейин Республика Президенти этиб сайланган кунлар Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида энг мураккаб давр эди. Собиқ СССР раҳбарларининг охириги талвасалари, Ўзбекистондаги оғир, фожиали аҳвол, кучли ижтимоий портлашлар яқинлашмоқда. 70 йил мобайнида халқ хўжалигини режали ривожлантириш ўзининг хунук оқибатларини кўрсатиб бўлган, хўжалик юртишнинг эски омиллари ўз имкониятларини тугатиб бораётган, жадал ривожланиш механизми ҳали тўла ишламаётган, пахта яккаҳокимлиги оқибатида экологик вазият кескинлашган, миллат генофонди бузила бошлаган, хуллас, инқироз чуқурлашиб бораётган бир пайт эди. Эркин фикр ва миллий онининг узоқ йиллар мобайнида топталиб келинганлиги ва бирдан уларни ифодалашга имкон берилганлиги энди эҳтиросларни жўш урдирмоқда эди. Ўзбек миллий зиёлиларининг вакиллари демократик шиорлар остида митинг, йиғилиш ва намойишларда қатнашар эдилар. Бу йиғинларда ўзбек тилига давлат тили мақоми бериш, миллий кадриятларни тиклаш, экологияни яхшилаш, пахта яккаҳокимлигига барҳам бериш каби умуман тўғри ғоялар кўтарилган бўлса-да, очиқчасига экстремистик ва миллатчилик кайфиятла-

ри ҳам учраб турарди. Чунки демократик ҳаракатларда иштирок этувчилар орасида ҳар хил тоифа ва савиядаги кишилар, ҳали сиёсий онги тўла шаклланмаган ёшлар бор эди. Ўз тор маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, амалпарастлик мақсадларида бу ҳаракатлардан фойдаланиб қолиш ниятида юрганлар ҳам йўқ эмасди. Бундай шароитда минтақада иккинчи «Уруш» майдони пайдо бўлиши ҳеч гап эмасди. Диндорлар орасида ҳам сиёсий фаоллашув сезила бошлаганди. Чунки илгари сиқувда ва таъқибларда бўлган исломий эътиқодга ҳам эркинлик берилган, у вулқондай шиддат билан ўзига йўл очаётган эди. Аммо бу ҳаракатда иштирок этаётганларнинг ҳаммасини ҳам эътиқодли деб бўлмасди. Акс ҳолда уларнинг давлат бошқарувиغا бевосита аралаша бошлаганини, тақсимоат ва тижорат ишларида фаоллашганини қандай изоҳлаш мумкин?

Жуда катта иқтисодий имкониятларга эга бўлган юртда аҳолининг турмуш даражаси анча пастга тушиб кетган, вужудга келган демографик вазият бу даражани янада манфийлаштирган эди. Бунинг устига «Ўзбеклар иши», «Пахта моjarоси» каби уйдирмалар, боқимандалик каби шармандали айбномалар халқнинг, миллатнинг нафсониятига теккан эди.

Фарғона ва Қўқон қонли тўқнашувлари етилиб келмоқда, олдинда Қувасой, Гулистон, Паркент, Бўка ва Ўш воқеалари. Ўзбекистонда ҳам беқарорлик туғдирмоқчи бўлган ташқи ва ички кучлар ғимирлаб қолган. Ана шундай рутубатли кунларда Ислом Каримов давлат раҳбари сифатида ўзининг илк қадамларини ташлади. Муаллифлар эътироф этганларидек, чалкаш, чорасиздай пайтларда жамият ҳаётида кутилмаганда буюк шахслар юзага чиқади. Ҳар қандай халқ ҳаётининг талотўмларида тарихнинг кескин бурилиш босқичларида халқ ўз тарихини шахсий фазилатлари бўртиб турган, миллатни бирлаштиришга қодир, унда тараққиёт ва тикланиш муваффақиятларига ишонч уйғота оладиган етакчига топшириши жамият ҳаётида кўп бор исботланган.

Иккинчидан, Ислом Каримов нафақат Ўзбекистоннинг, шу билан бирга «ўз кўшнисини ҳам тузатувчи», мин-

тақадаги воқеа ва ҳодисаларни жаҳон миқёсига олиб чиқа олувчи халқаро доирадаги раҳбар сифатида майдонга келди. У минтақада бўлаётган воқеаларга бефарқ қарамади. Минтақада бошланган фуқаролар уруши Ўзбекистон бўйлаб тарқалмаслиги учун кескин чоралар кўрди. И. Каримов БМТ Бош ассамблеяси 48-сессиясида сўзлаган нутқида ва БМТ нинг ўша вақтдаги Бош котиби номига йўллаган қатор мактубларида Афғонистон ва Тожикистонда давом этаётган биродарқушлик урушларини тинч йўл билан ҳал этиш масаларини кўтарди. У тожиклар моjarосини бартараф этиш масалаларига бағишланган доимий ишловчи семинар чақиришни таклиф этди. Унинг ташаббуси билан БМТ вакиллари кўшни Тожикистонга бир неча бор келиб, у ердаги аҳвол ва қочоқлар билан боғлиқ масалаларни ўрганишди. Тожик мухолифати раҳбарлари билан учрашди. «Бало-қазода сеники — меники бўлмайди» деган қанотли гапни худди шу пайтда айтди. Шунингдек, Президент Каримов Орол ва Оролбўйи экологик фожиасини бартараф этиш, Марказий Осиё ягона иқтисодий худудини вужудга келтириш борасида самарали ишларга кўл урди.

Учинчидан, «Президент-инсон» муносабатлари узвий боғлиқликда бутун асар давомида ривожланиб боради. Ҳақиқатда ҳам ўзида энг олижаноб инсоний фазилатларни мужассамлаштирмасдан, элининг, юртининг дарду армонларини, ўтмишнинг ҳис этмасдан ва келажагини тасаввур қилмасдан туриб, кенг миқёсли раҳбар бўлиш мумкин эмас. Қолаверса, масъулият, кишида яширин имкониятларнинг янги қирраларини юзага чиқаради. Ислом Каримов тез-тез Худога — Оллоҳга мурожаат этади, унга илтижо қилади. Бу нима — ожизликми? Йўқ, албатта. «Энг муҳими, ўзингга ишон», бу унинг доимий шиори, ҳаёт тарзидир. Мададга муҳтож бўлган пайтларда уни ёлғиз Оллоҳнинг ўзидан сўрайди.

«Маккага сафар қилган чоғларимизда, Каъба ичига киришдек шарафга муяссар бўлганимизда, — деган эди кейинчалик у, — мен халқимнинг бугуни ва келажагини бер, дея Худога илтижо қилдим. Кўнглимда бир ишонч бор эдики, биз бу ерга бежиз келмадик, бежизга бизни бу қадар эътиромга лойиқ

кўришмади. Бизга кўрсатилган барча ҳурмат ва иззат — Оллоҳнинг буюк инояти. Мен Каъбатулло зиёратида улуғ бир рамз кўрдим. Ўзбекистоннинг келажаги муқаррар тарзда порлоқ бўлишига иймон келтирдим».

Унга барча инсоний туйғулар, кечинмалар ва ташвишлар хос.

Тўртинчидан, янги Ўзбекистон Президентининг энг кучли томони унинг иқтисодий сиёсатидир. Ўзбекистон ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб макроиқтисодий барқарорликка эришди, ўсиш учун мустаҳкам замин ҳозирлади. У бозорга «юз» ёхуд «беш юз кун» нуқтаи назаридан ёндашмади. Иқтисодий тараққиётни доимий жараён деб ҳисоблади. Иқтисодиёт — инқилобларни, сакрашларни севмайди, деган нақл бор. Чунки «Бу мавжуд турмуш тарзини, халқнинг бутун психологиясини ўзгартириш демакдир. Бизнинг бош вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий талафотларсиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги поғонасига яқинлашишда мужассамлашгандир». У «Ўтиш доимий жараён бўлмоғи керак, сабаби, инқилоб ҳаддан кўп кулфатлар ва ижтимоий йўқотишларга олиб келади», деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам «янгини қурмай, эскисини бузма» ақида-сига содиқ. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг бешта асосий тамойилини ишлаб чиқиш жаҳон иқтисодий таълимотига кўшилган ноёб ҳиссадир. Улар иқтисод тараққиётининг «ўзбек модели» асосларини ташкил этади.

«Ярим аҳолиси болалар ва ўсмирлардан иборат мамлакатда Гайдарнинг «фалаж қилиб даволаш» усулини кўллайдиган бўлсак нима бўлади?» деган эди И. Каримов. Менинг назаримда, биз ҳали беш тамойилнинг моҳиятини тўла англаб, таҳлил қилаолмаганга ўхшаймиз. Мана, масалан, давлат бош ислоҳотчи, ислоҳот тақдири учун жавоб берадиган ягона қафолат. Хўш, нима учун айнан шундай? Чунки бозор иқтисодиётига ўта бошлаш, мустақил миллий иқтисодиётни яратишга киришган пайтда, ҳали бир жойда тўпланган йирик капитал йўқ эди. Шунинг учун ҳам даставвал давлат инвесторлик ролини ўзига олди. Ислоҳотнинг кейинги босқичларида майда ва ўрта бизнес, кейинчалик эса миллий иқтисодиётдаги йирик корпорациялар,

чет эл капитали инвестор сифатида майдонга чиқадилар. Нима афзал? Бой ҳукуматми ёки қашшоқ фуқароларми? Ёки аксинча, бой фуқароларми ёки камбағал ҳукумат. Ҳар ҳолда иккинчиси цивилизацияли йўл ҳисобланади». Президент «инсон — давлат» муносабатларида устуворлик инсонга берилиши лозимлиги тўғрисида изчил сўз юритаётир.

Бешинчидан, Ислоҳ Каримов муҳолифатга умуман қарши эмас. Лекин муҳолифат амалий тусда бўлиши керак, деб ҳисоблайди. «Муҳолифат, умуман, ҳокимият устида турган кишига нисбатан эмас, балки у амалга ошираётган, рўёбга чиқариш учун курашиш ишига, ғояларга нисбатан бўлиши керак. Агар кимда муқобил ғоя бор экан, агар у бирор масаланинг бошқа тўғри ечими борлигини исботлаб бераолса, мен бунни, албатта, қабул қиламан». Муҳолифат билан мулоқот демократик жамиятнинг ўзига хос белгиларидандир. У муросасозлик мавзуга тез-тез мурожаат қилади, бирлаштирувчи сиёсат олиб боришга уринади. «Давлат фаолиятининг бош йўли сиёсий муросасозлик йўли бўлмоғи керак», «Келишув ихтилофларни ҳал этиш воситасига айланмоқда» дейди. Аммо муҳолифат тинч турмайди. Вақти-вақти билан ҳужумга ўтиб туради. У ҳукумат ва унинг раҳбари олиб бораётган сиёсатнинг у ёки бу томонларини танқид қилишга ҳаракат қилади. Тўғри, муҳолифат ҳам, танқид ҳам маълум меъёрда, агар у конструктив бўлса, фойдали, тараққиёт омилларидан бири. Керак бўлса, одам ўзига-ўзи ҳам муҳолифатда бўлиши, ўзининг хатти-ҳаракатларига танқидий ёндашиши керак. Ана шунда киши ўзини ёмон ишлардан тияди, эзгу ишларни кўпроқ қилишга интилади. Лекин бу ерда меъёр қандай бўлиши керак? Ҳақиқат ким томонда? Шу ўринда Д. Карлайлнинг фикри диққатни тортади. «Президент Каримовнинг ролига баҳо беришда ҳиссиётларга берилиш ярамайди. У ҳақда фақат бугунги кунда Ўзбекистон олдида турган қийинчиликлар ва иккиланишлардан келиб чиқиб, фикр юритиш мумкин. Унинг фаолиятидаги манфий ва мусбат жиҳатларга мавҳум тушунчалар ёрдамида эмас, аксинча, аниқ ва мавжуд шароитни ҳисобга олган ҳолда баҳо бериш мумкин. Тарих идеалларга ўралган мав-

ҳумлик алдамчи эканини кўп марта исботлаган. Агар уларнинг орқасидан кетилса, мақсадга етиш ўрнига жарга қулаб кетиш ҳеч гап эмас».

Олтинчидан, тарих алгоритмлари силсиласида Туркистон — Ўзбекистон заминининг алоҳида бетакрор ўрни бор. Бу узун ва мароқли мавзудир. Бу замин асрлар давомида Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ ва Европа трансконтинентал цивилизациялари ўртасидаги алоқалар майдони бўлиб келди. Ўрта Ер денгизидан Пекингача чўзилган Буюк ипак йўли маълум даражада бунинг учун асос бўлган эди. Бу йўлдан зебузийнат, ипак буюмлари юкланган карвонлар қаторида зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик ва ислом ғоялари ҳам қатнади.

Ўзбекистондаги янги маданий авлод Буюк ипак йўлининг ворисларидир. Чунончи, Ислом Каримов тадрижийлик ва инқилобга муносабатларда буюк аждодларимиз қарашларига таянади. Масалан, Беруний: «Рубъи маскуннинг одамзод яшайдиган қисмида воқеалар бирданига ёки галма-гал содир бўлади. Биз учун уларнинг галма-гал бўлмоғи маъқулдир» деса, Ибн Сино: «Бир сифат доирасидан бошқа сифат доирасига бир туртки билан ҳам ўтиш мумкин. Босқичма-босқич ўтиш ҳам мумкин. Одамларга эса унинг босқичма-босқич содир бўлгани маъқул туюлади», деб ёзган эди. Бу ерда асрлар давомида ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг жамоа шакли жамият ҳаётида муҳим роль ўйнаб келди. Отабоболаримиз ўз кучларини бирлаштириб каналлар қазиди, йўл ва кўприклар қурди, тураржой ва жамоат марказларини бунёд этди. Ер-сув жамоалари ҳамisha ижтимоий табақаланиш қирраларини ювиб, уни юмшатиб келди. Бу ерда Рим ёки Юнонистондаги каби соф маънода ҳеч қачон қулчилик бўлмади. Яъни қуллар меҳнатидан фойдаланиш жамият ҳаётининг асосини белгиламади. Аммо то Октябр тўнтаришигача Бухорода қуллар ва уларнинг меҳнатидан фойдаланиш сақланиб қолди. Агар Россияда деҳқон феодалга бириктирилган бўлса, бу ерда ерга бириктирилган эди. Шунинг учун ҳам Шарқ бу — Шарқ, Ғарб — бу Ғарбдир. Уни балки алоҳида цивилизация, субцивилизация ёки суперцивилизация деб аташ мумкиндир. Лекин унинг алоҳида феноменга эга цивилизация эканлиги аниқ.

Жамоавийликнинг муҳим унсури сифатида маҳалла мавқеи бизнинг замонимизда янги мазмун ва янги аҳамият касб этди. Унда мужассамлашган беқисс имкониятларни Ислом Каримов кўра билди ва уни жамият ҳаётини ташкил этишнинг, ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим омили сифатида расмийлаштирди.

Еттинчидан, китобда «Демократия олди авторитаризмими ёхуд феодал олигархиями» ва «Тоталитаризм ва либерал демократия ўртасида» деб номланган бошқаларга нисбатан анча умумийроқ шаклда баён этилган бўлимлар ҳам мавжуд. Худди ана шу мавзулар бўйича Л. Левитин билан бир оз баҳслашиш учун асос борга ўхшайди.

«Ўрта Осиё воқелиги, — деб ёзади у, — ўзининг ўзига хос мисолларида демократия олди авторитаризми ва феодал олигархияси ўртасидаги танлаб олиш тўғрисидаги хулосани тасдиқлайди». Бу ҳолни муаллиф: «Анъанавий ижтимоий тизилмалар сиёсий ҳаётдаги сулолавий, оила-қариндошчилик ва юртношлик алоқалари сиёсий саҳнадан тушмади, балки қайта кучайди» деб изоҳламоқчи бўлади. Ўрта Осиёни-ку билмадим, лекин Ўзбекистонга бундай хулоса тўғри келармикин? Раҳбарнинг обрўи, қатъияти, ўзбекона миллий анъаналарида гап кўп. Ўтиш даврида биринчи раҳбарнинг эътибори давлатнинг бош ислохотчиси сифатидаги роли билан ҳам белгиланади. Ўтиш даврида қатъий қарорлар ишлаб чиқишда тўсиқларни енгиб ўтишда оғишмайдиган, изчилликда уларни ҳаётга тадбиқ этишга қодир ҳокимиятсиз туб ислохотларни амалга ошириш мумкин эмаслигини, аммо ҳар қандай ҳокимият, агар у чинакамига қодир «ҳокимият» бўлса, барибир ўз ичига «авторитарлик»ни, яъни қатъийликни, бир томонлама мажбурийлик хусусиятларини олишини муаллиф ҳам таъкидлайди. Бунинг устига, у яна: «ҳозирги вақтда Ўрта Осиёда авторитар тартибни алмаштирадиган ҳеч вақо йўқ, авторитар бошқарувга муқобил йўқдир», деб ёзади. Шу бобнинг кейинги бўлимларида эса, парламентаризмнинг илк одимлари, ҳуқуқий ислохотлар ва ҳокимият қонунчилиги ҳақида тўхталадик, уларнинг мазмуни авторитар бошқа-

ришнинг муқобил унсурлари ўзига кенг йўл очаётганини билдирмайдими?

Саккизинчидан, Ўзбекистонда эркинлик майдонини кенгайтириш тамойили борган сари яққолроқ кўзга ташланмоқда. Бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Бозор муносабатлари жамият ҳаётини демократлаштириш асосларини кенгайтиради. Инсонга ҳуқуқ ва эркинликни давлат бермайди, албатта. Улар инсонга яратганининг инъоми, Америка демократиясининг оталаридан бири Томас Жефферсон: «Бизга ҳаёт ато этган парвардигор, аини вақтнинг ўзида эркинликни ҳам берган», деб ёзган эди. Давлат фақат «тунги қоровул» ҳам эмас. У инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қиладиган, уларни кафолатлайдиган куч. Давлат номидан иш кўрадиган Президент, кишиларни ўз касби бўйича иш билан кафолатлаш, уларни бошпана, тиббий хизмат, таълим ва шахсий дахлсизлигини таъминлаш борасида муҳим ишларни амалга оширади. Эътиқод ва виждон, сўз ва фикрни ифодалаш эркинлигини жорий этиш борасида олиб борилаётган ишларни ҳам эътибордан қочирмаслик лозим.

Тўққизинчидан, Ўзбекистон Президенти халққа илгари топган тарихий қадриятларини қайтармоқда. Амир Темур ва Шароф Рашидов «реабилитация» қилинди. «Каримов бошлаган компанияни «Ўтмиш орқали келажакка» деб таърифлаш мумкин», деб ёзади Д. Карлайл, — Тошкент марказида Амир Темурга ўрнатилган ёдгорлик, Президентнинг фикрича, ўтмиш ва келажак ўртасидаги боғлиқлик тимсоли бўлиб қолиши лозим. Тўғри, Темур шахсини баҳолаш унчалик ҳам осон иш эмас. Аммо унинг фаолияти авлодларнинг самимий хотирлашига муносиб кўплаб

ижобий жиҳатларга эга. У ўз салтанатининг мукамал давлат тузилмасини, қонунлар тизимини яратди. Улкан суғориш ишлари, ҳунармандчилик, савдо-сотик, шаҳарлар қурилиши ва меъморчилигининг равнақи унинг номи билан боғлиқ. Амир Темур шахсига қизиқиш ягона ҳодиса эмас. Бу йил Бухоро ва Хева шаҳарларининг, келгуси йил эса буюк ҳадисчи, ислом оламида машҳур Имом Бухорийнинг юбилейлари юртимизда кенг нишонланади.

Ўнинчидан, Ислом Каримов бугунги кунда ислохотларнинг самараси бевоқифа дунёқарашимизнинг нечоғли шаклланган ва тафаккуримизнинг нақадар кенг эканлигига боғлиқ деб ҳисоблайди. «Кишиларнинг тафаккурини ўзгартириш керак. Бу тўппа-тўғри таъсир ўтказиб бўлмайдиган энг муҳим масалалардан биридир. Кишининг тафаккурини қонунлар билан ҳам, фармонлар билан ҳам ўзгартириб бўлмайди. Бироқ ўзгартириш керак». Бу борада амалга оширилаётган ишларнинг кўлами кенгдир. Маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази ва унинг жойлардаги бўлимлари иш бошлади. Янги тарих, Ўзбекистон миллий энциклопедияси яратилмоқда. Ислохотларнинг чуқурлашуви, иқтисодий ўсиш суръатларининг жадаллашуви ва юксалиши кишиларнинг турмуш шароитини яхшилашга ва охир-оқибатда эса тафаккурини ўзгартиришга олиб келадиган улкан имкониятлардир.

Дарҳақиқат, китобнинг хулосасида қайд қилинганидек, «аср ва минг йиллик интиҳосида Ўзбекистон ўз ҳаётининг буюк олатасирлар ва ҳайратли ўзгаришлар даврини муносиб яқунлашти ҳамда умид ва ишончларга тўла янги аср бўсағасида турибди».

Нурислом ТЎХЛИЕВ,

иқтисод фанлари доктори

Ўзбекистонда маданий ҳаёт

СОҲИБҚИРОН ТАВАЛЛУДИНИНГ 660 ЙИЛЛИК ТЎЙИ

Халқимиз соҳибқирон Амир Темурнинг таваллуд кунини катта шодиёна билан нишонлади. Бундан бир неча йил муқаддам Тошкентда Амир Темур ҳайкалининг очилиш маросимида Президент Ислом Каримов «Амир Темур шахсияти ва фаолиятини ҳар томонлама ўрганиш, буюк аждодларимизга нисбатан тарихий ҳақиқатни қарор топтириш, унинг табаррук хотирасини абадийлаштириш бизга бугун нимага керак?» деган саволга:

«...биринчидан, соҳибқироннинг улуғвор сиймоси бизга миллатни миллат, давлатни давлат қилиш учун;

иккинчидан, миллатни бирлаштириш, миллий ғурур, миллий онгни юксалтириш учун;

учинчидан, фарзандларимизни, ўсиб келаётган ёш авлодни ана шундай улғу боболаримиз билан фахрланиш, улар каби фидойи ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялаш учун;

тўртинчидан, буюк давлат қуриш учун;

бешинчидан, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш учун.

Соҳибқирон Амир Темурнинг ўлмас қадриятини тиклаш, беназир шахсиятини абадийлаштириш, қадр-қимматини жой-жойига қўйиш борасида қилинаётган тарихий ишлар нафақат бугунги кун, айни пайтда келгуси авлодларимизнинг маънавий тараққиётини ҳам кўзлаб амалга оширилмоқда», — деб жавоб берган эди.

Бу сўзларда Амир Темурнинг буюк хизматлари ҳам, халқимизнинг унга бўлган юксак эҳтироми ҳам чуқур мужассамлашган. Ана шу сўзларда акс этган дастурий йўналишлар бугунги ҳаётимизга тўла тадбиқ этилаётир.

Худога шукрлар бўлсинки, соҳибқирон, буюк саркарда Амир Темур бутун салобати билан ҳаётимизга қайтадан кириб келди. Муаззам пойтахтимиз Тошкентда соҳибқироннинг улуғвор ҳайкали қад кўтарди. Яна бир улкан обида — Темурийлар тарихи Давлат музейи юбилей кунларида ишга туширилди. Халқимизнинг ўтмиш даҳосини ўзида тўла мужассамлаштирган нафис нақшлар, гўзал жилолар, қадимий меъморчилик анъаналари бу муҳташам масканга кўрк ва салобат бағишлайди.

Соҳибқироннинг 660 йиллик тўйи арафасида Франциянинг пойтахти Париж шаҳрида Амир Темурнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган халқаро илмий анжуман ўтказилди. ЮНЕСКО халқаро ташкилоти ташаббуси билан уюштирилган бу улуғвор анжуманда жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг вакиллари иштирок этдилар. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ва Франция Президенти Жак Ширак мажлисда нутқ сўзладилар.

Муҳташам О'Дион театри биносига ўзбек санъаткорларининг катта концерти намоиш этилди. Парижликлар ўзбек мумтоз қўшиқларини тингладилар ва жозибали миллий рақсларимизни мафтун бўлиб томоша қилдилар.

Октябрь ойида Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларида катта юбилей тадбирлари, байрам тантаналари ҳамда халқаро анжуманлар ўтказилди. Самарқанд ва Шаҳрисабзда соҳибқирон ҳайкали очилди. Мазкур шаҳарлар «Амир Темур» ордени билан мукофотланди.

Байрам кунларида «Буюк Амир Темур» кинофильми намойиш этилди. Зангори экран орқали соҳибқирон ҳаёти кенг акс эттирилган видеофильмлар, мазмундор кўрсатувлар минглаб ойнаи жаҳон мухлисларига етказилди.

Улуғ саркарданинг ҳаёти ва жўшқин фаолияти адиблар, ижодкорларни ҳаммиша илҳомлантириб келган. Жумладан, инглиз адиби Кристофер Марло бундан бир неча аср муқаддам «Буюк Темур» драмасини яратган эди. Бу ўлмас асар шоир Маруф Жалил томонидан ўзбек тилига ағдарилди. Бундан ташқари, бу шоир «Соҳибқирон» шеърӣ драмасини ҳам шеърӣят мухлислари эътиборига ҳавола қилди.

Байрам арафасида яна бир инглиз адиби Хильда Хуккемнинг «Соҳибқирон юлдузи» романи, ёзувчи Евгений Березиковнинг «Буюк Темур» роман-хроникаси, шарқшунос Бўривой Аҳмедовнинг «Амир Темур» романи ҳам мухлислар қўлига етиб борди.

Пойтахт ва вилоят театрларида Амир Темурга бағишланган ўнлаб спектакллар қўйилди. Ҳамза номидаги Академик театримиз Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» асарини саҳналаштирди.

Жиззах вилоятининг Юнус Ражабий номидаги муסיқали драма театри ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Фотиҳ музаффар ёки бир париваш асири» драмасини саҳнага олиб чиқди. Шаҳрисабз халқ театри эса Солижон Пўлатов асари асосида тайёрланган «Оқсарой» спектаклини томошабинлар ҳукмига ҳавола этди.

Амир Темур таваллудига бағишланган катта тантаналар Марказий Осиё мамлакатларида ҳам бўлиб ўтди. Жумладан, сентябрь ойида Қирғизистон диёрида буюк соҳибқиронга бағишланган катта анжуман ўтказилди. Унда Қирғизистон Республикасининг Президенти Асқар Ақаев ва бошқа давлат арбоблари, МДХ мамлакатларидан чақирилган меҳмонлар, санъат ва адабиёт арбоблари иштирок этдилар.

Жалолобод шаҳрида эса бу улуғ айёмга бағишланган илмий-назарий конференция ўтказилди.

Байрам кунлари бутун Ўзбекистонда соҳибқирон юбилейига бағишланган тантанали кечалар, халқ сайллари, катта томошалар бўлиб ўтди. Ўзбек халқи буюк саркарда ва давлат арбоби соҳибқирон Амир Темур таваллуд кунини улуғ байрам сифатида муносиб нишонлади.

* * *

13—14 март кунлари Бишкекда Марказий Осиё халқлари маданияти халқаро ассамблеясининг конференцияси ўтказилди. Унда Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистон вакиллари қатнашди. Анжуман «Марказий Осиё халқлари маданияти янги шароитда» мавзуга бағишланди. Конференцияни ХХ асрнинг буюк ёзувчиси, шу ассамблеянинг президенти, Қирғизистоннинг Бельгиядаги элчиси Чингиз Айтматов очди. Қирғизистон Республикаси Президенти Асқар Ақаевнинг анжуман иштирокчиларига йўллаган табриги ўқиб эшиттирилди.

Чингиз Айтматов ассамблея фаолиятига атрофлича тўхталди: «Бизларни минг йиллик тарих боғлаб қўйган. Бир-биримизсиз барибир яшай олмаймиз. Миллий маданиятлар шу йўл билан дунёга чиқишини исботлашимиз керак. Ортимизда миллион-миллион халқ кўз тикиб турибди. Хорижда яшаб, ишлаб, бугун битта муштга айланаётган қондош халқларнинг куч-қудрати ниҳоятда катталигига яна бир бор амин бўлдим. Айниқса, Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов бошлаган бу хайрли ташаббус катта босқичга кираётганидан хурсандман. Ахир бир замонлар дунёда доврўф қозонган Рим клубларини эсланг. Миллий маданиятни асраб қолишда улар улкан роль ўйнаган. Бизларда беқиёс тажриба бор. Фақат амалда қўллай олсак манзил бизники».

Кенгашда Тўлепберган Қаипберганов (Қорақалпоғистон), Аслиддин Низомов (Тожикистон), Нурлан Урозалиев (Қозоғистон), Пиримқул Қодиров (Ўзбекистон),

Римғали Нурғалиев (Қозоғистон), Азамат Зиё (Ўзбекистон) каби ёзувчи ва олимлар сўзладилар.

14 мартда Қирғизистон Республикаси Президенти Асқар Ақаев конференция делегатларини қабул қилиб, хайрли ташаббуснинг янги босқичга кўтарилаётгани билан табриклади.

* * *

Ўзбекистон республикаси Президентининг «Ўзбекистон Бадий академияси-ни ташкил этиш ҳақида»ги Фармониға мувофиқ тасвирий ва амалий санъат, халқ ҳунармандчилиги соҳасида Камолиддин Беҳзод номидаги Давлат мукофоти таъсис этилди. Ушбу мукофот 1997 йилдан бошлаб ҳар уч йилда бир марта Му-стақиллик байрами арафасида берилади.

Шунингдек, кенг жамоатчиликнинг таклиф ва истакларини инобатга олиб, 1997 йилдан бошлаб адабиёт, театр, мусиқа, кинематография соҳасидаги етук асарлар учун Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофотини Наврўз байрами-да эмас, Мустиқиллик байрами арафасида бериш тартиби жорий этилди.

ЕВРОПА НАВРЎЗ БАЙРАМИНИ ТОМОША ҚИЛДИ

21 март куни Ўзбекистон пойтахтининг Алишер Навоий номидаги Миллий боғида бўлиб ўтган Наврўз байрами тантаналари Европа қитъасининг кўпгина мамлакатларида ва Туркияда томоша қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг Туркиядаги элчихонаси ёрдами билан ТРТ — Авросиё телеканалли ходимларидан ташкил топган гуруҳ бу хайрли ишни амалга оширишга бош-қош бўлди. Бу гуруҳ Наврўз байрами шодиёналари дастурини сунъий йўлдош ёрдамида Европа ва Осиё мамлакатларига тўғридан-тўғри намо-йиш этди.

Шу куни қатор Туркия телеканалларида «Ўзбекистонда Наврўз» ҳужжатли телефильми намоёйиш этилди.

ЖАҲОН НАЗАРИГА ТУШГАН АСАР

Тарих фанлари доктори, профессор Ашрафхон Аҳмедов тўрт қисмдан иборат «Улуғбекнинг Зижи жадиди Курагоний» асарини илк бор тўлалигича форс-чадан ўзбек ва рус тилларига таржима қилди. Бу олимнинг йигирма йилдан ор-тиқ ижодий меҳнати самарасидир.

Улуғ мунажжим Улуғбек «Зиж»ни яратиш учун 1414 йилдан бошлаб ўттиз йил мобайнида кузатиш ишлари олиб борган. Инсоният тарихида чуқур из қол-дирган бу асар ўз даврининг етук фалакиётшуносларида, аввало, шарқ мамла-катлари олимларида катта қизиқиш уйғотган. Улуғбек асарига 1467 йилда Са-марқандда биринчи марта шарҳ ёзилган эди. Унга 1497, 1520 йилларда ҳам шарҳ битилган. Кейинчалик Эронда, Туркия, Араб мамлакатлари, айниқса, Мис-рда чуқур ўрганилган. Англия, Франция, Польша, Германияда бу асар ҳақида кўплаб маълумотлар тўпланган, китоблар чоп этилган. Ҳатто уларнинг қомусла-рига ҳам киритилган. Чунки Жанубий Осиё ороллари ва Америка атрофидаги баъзи ороллarning, Австралиянинг кашф этилиши кўп жиҳатдан Улуғбек «Зиж»и ёрдамида амалга оширилган.

Мамлакатимизда «Зиж»нинг нодир нусхалари мавжуд. Биргина Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик инсти-тутида «Зиж»нинг беш нусхаси сақланмоқда.

* * *

1996 йил 31 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республи-када мусиқий таълимни, маданият ва санъат ўқув юртлари фаолиятини яхшилаш тўғрисида» фармони эълон қилинди.

ҲИНД СОРИ ЮЗЛАНГАН ШЕЪРЛАР

Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Али томонидан машҳур ҳинд эпоси «Рамаяна» ўзбек тилига таржима этилганига 20 йил бўлди. Ўтган давр мобайнида у Тхакурнинг айрим шеърлари, ҳозирги замон ҳинд шоирлари асарлари таржимасини амалга оширди.

Яқинда Ҳиндистоннинг Калькутта шаҳрида чоп этиладиган «Аккос» кундалик газетаси Ҳиндистон адабиётининг Ўзбекистондаги тарғиботчиси Муҳаммад Али ижодидан намуналар эълон қилди. Урду тилида нашр этиладиган ушбу газета шоирнинг ҳинд туркумига оид Ҳануман ва Сита ҳақидаги шеърларини, ижодий таржимаи ҳолини ва суратини босиб чиқарди. Шеърларни урдушунос олим Ша-роф Мирзаев ўгирган.

* * *

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси атоқли ўзбек шоири ва ёзувчиси, жамоат арбоби Абдулҳамид Сулаймон ўғли — Чўлпон таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Қарорда ушбу санага тайёр-гарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича республика ташкилий қўмитаси тузиш, тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифалари белгиланди. Юбилей муносабати билан «Шарқ халқларининг миллий уйғониши ва Чўлпон ижоди» мавзуида симпозиум ўтказиш режалаштирилди. 1997—2000 йиллар да-вомида адибнинг «Тўла асарлар тўплами» чоп этилади. 1997 йил ноябр ойида Андижон шаҳрида Абдулҳамид Чўлпоннинг юбилей кечаси ўтказилади. Адиб асарлари асосида театр спектакллари яратилади. Абдулҳамид Чўлпоннинг асар-лари, у ҳақдаги хотиралар тўплами, рисоалар, плакатлар нашр этилади.

Улуғ адиб таваллудига бағишланган тантанали кечалар республикамизнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистонда бўлиб ўтади. Андижон шаҳрида Аб-дулҳамид Чўлпон боғи яратилади, у ерда адибга ёдгорлик ўрнатилади ҳамда адиб яшаган уйда музей ташкил этилади. Шоир сиймоси акс эттирилган почта маркалари, конвертлар ва откриткалар чиқарилади. Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳужжатли фильм яратилади.

* * *

Республикамиз пойтахтида соҳибқирон Амир Темури таваллудининг 660 йил-лигига бағишланган «Наврўз — 97» театр санъати фестивали бўлиб ўтди. Туркий заминда марказлашган давлат пойдеворини яратган зотнинг бадиий сиймосини гавдалантириш йўлидаги илк уринишлар самарали бўлди.

Фестивалда ўн тўртта ижодий жамоа ўн битта асар билан қатнашди. Булар орасида Қозоғистон ва Қирғизистондан келган театр жамоалари ҳам бор. Қозоғистонлик санъаткорлар драматург Исроил Сафарбойнинг «Амир Темури» драмасини сахнада намойиш этдилар. Қирғизистоннинг Ўш вилоят ўзбек давлат мусиқали драма театри эса Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» драматик до-стони асосидаги спектаклни фестивалга совға қилди.

Сирдарё вилоят театри жамоаси фестивалда машҳур озарбайжон драма-турги Хусайн Жовиднинг йигирманчи йилларда ёзилган «Амир Темури» пьеса-си асосида сахналаштирилган спектаклни намойиш этдилар. Адиб ўша давр-даёқ Соҳибқиронни буюк саркарда ва адолатли тахт соҳиби сифатида талқин этганди.

Фестивал томошабинларда яхши таассурот қолдирди.

ДАЛВАРЗИНТЕПА ҲАҚИДА ЯПОНЧА КИТОБ

Ҳозир Япония — Ўзбекистон ўртасида дўстона муносабатлар мус-таҳкамланиб бормоқда. Хусусан, Далварзинтепа Шаҳристонини илмий ўрганишдаги ҳамкорлик ҳам шундан нишона. Беш йиллик археологик қазишма-

лар ўз самарасини берди. Олимларимиздан Б. Турғунов, Ж. Илёсов, япон археологлари М. Кояма, Т. Хаясининг илмий изланишлари самараси — Далварзинтепа ҳақидаги китоб япон тилида чоп этилди.

«ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ КИТОБИ — РУМИН ТИЛИДА

Бухарестдаги «Спикол» нашриёти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» китобини румин тилида кўпминг нусхада нашр этди. 30 январ куни Руминия пойтахтидаги энг катта китоб дўконларидан бири — «Академикитоб» магазинида мазкур нашрнинг тақдимот маросими бўлиб ўтди.

Китоб Руминиянинг «Малекс» фирмаси томонидан нашрга тайёрланган. Бу фирма Европа ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо кўпгина мамлакатлар билан ҳамкорлик қилади.

Китобга Бухарест Иқтисодий билимлар академиясининг ректори, профессор Пауль Браун сўзбоши ёзган.

«ЗАФАРНОМА» НИНГ ЗАФАРИ

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари босмадан чиқиши маънавий-маърифий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги энг мукаммал ва ҳақиқатга яқин бу асар аниқ ҳужжатлар, далиллар асосида ёзилган эди. Ўз даври қоидаларига кўра форс тилида битилган «Зафарнома» асари ўтган беш ярим асрда қайта-қайта кўчирилган. Турли Шарқ ва Ғарб тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Ушбу китоб Муҳаммад Али Бухорий томонидан 1519 йилда қилинган ўзбекча таржима асосида тайёрланган. Таржима ягона нусхада бўлиб, у Истанбулдаги Нури Усмония кутубхонасида сақланган экан.

Китобни тарихчи олимларимиз Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобековлар нашрга тайёрлаганлар. Ноёб асарни «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни чоп этган.

РИМДА АБУ АЛИ ИБН СИНО КЎЧАСИ

Римнинг қоқ марказига туташган янги даҳалардан биридаги кўча буюк ватандошимиз, тиббиёт илмининг асосчиларидан бири Абу Али ибн Сино номи билан аталади. У италянчада «Авиценна» деб талаффуз қилинади. Остиенсе тумани ҳудудидаги бу кўча шаҳар ўртасидан оқиб ўтадиган Тибр дарёси қирғоғига улашиб кетади. Бу ерда турли маъмурий идоралар, турар-жой бинолари бор.

«ЧЎЛПОН» ЖАМҒАРМАСИ

Оташнафас шоир Абдулҳамид Чўпон таваллудининг 100 йиллиги олдида Андижон вилояти ҳокимлиги ташаббуси билан «Чўлпон» жамғармаси ташкил этилди. Таниқли шоир, Чўлпон номидаги мукофот соҳиби Тўлан Низом жамғарма раиси бўлди. Ушбу жамғарма маблағларини Чўлпоннинг 100 йиллиги муносабати билан амалга оширилаётган хайрли ишларга сарф этиш кўзда тутилган.

ЎЗБЕК ШОИРИ — ХАЛҚАРО АКАДЕМИЯ АЪЗОСИ

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов Америка Қўшма Штатларидаги Калифорния шаҳрида ташкил этилган Фан, Таълим, Индустрия ва Санъат Халқаро академияси ҳақиқий аъзолигига сайланди. Мазкур академия президенти жаноб Майкл Бахмутский шу муносабат билан Абдулла Ориповга табрик йўллади.

Мазкур академиянинг бош мақсади — маданияти хилма-хил халқларнинг бир-бирларини ўзаро тушунишларини таъминлаш, турли мамлакатлардаги малякали мутахассислар кучларини бирлаштириш орқали илмий ғоялар, маданий ютуқлар, ақлий, технологик ва индустриал имкониятларни жаҳон миқёсида рўёбга чиқаришга кўмаклашишдир.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг ҳам мана шундай халқаро мақсадларни бажаришга бош қўшганлиги, Абдулла Ориповнинг мазкур халқаро академияга сайланганлиги давлатимизнинг халқаро миқёсдаги обрўйини кўрсатади.

«КИТОБ» КОНКУРСИ

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти китоб нашри борасида Ўзбекистондаги нуфузли корхоналардан ҳисобланади. Бу ерда, асосан, ўзбек адабиётининг энг етук намуналари чоп этилади. Нашриёт кейинги икки-уч йил ичида Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар», «Темур тузуклари» (ўзбек, инглиз, француз тилларида), Мирзаолим Мушрифнинг «Қўқон хонлиги тарихи», Абдурауф Фитратнинг «Чин севиш», Абдулла Қодирийнинг асл нусхадаги «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари каби дурдона асарларни босиб чиқарди.

Бугунги бозор иқтисоди шароити китоб нашр этиш ишларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Энди бозор кўтарадиган китоблар чиқариш лозим. Шу маънода нашриётлар китобхонларнинг талаби, диди, хоҳиш-истагини ҳисобга олган ҳолда иш юритишга, режа тузишга киришдилар. Бундан кейин қандай китобларни, кимнинг асарларини нашр этиш ва таржима қилишда китобхонларнинг эҳтиёжи муҳим аҳамият касб этади.

Фафур Фулом номидаги нашриёт ўқувчилар, адабиёт мухлисларининг мулоҳазаларини ўрганиш мақсадида «Китоб» деб номланган ўзига хос таклиф ва мулоҳазалар конкурси ўтказишни ният қилди. Энг яхши таклиф ва мулоҳазаларни билдирган ўқувчилар совринлар билан мукофотланади. Бу таклиф ва мулоҳазалар кейинги йил нашрларини режалаштиришда эътиборга олинади.

ОРОЛ МУАММОЛАРИ

Марказий Осиёдаги беш мустақил давлатнинг президентлари Оролни қўтқариш муаммоларини ечиш учун Алматида учрашдилар. Умумжаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар Оролни қўтқаришга бош қўшмоқдалар. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов Оролни қўтқариш Халқаро жамғармасининг раиси қилиб сайланди.

УЛУҒБЕК—МУАРРИХ

Истиқлол шарофати билан маънавий меросимиз тобора ўз эгаси — халқимизнинг мулкига айланиб бормоқда. Бу борада «Чўлпон» нашриёти заҳматкашлари ҳам катта ғайрат кўрсатмоқдалар. Мазкур нашриётда ўлмас адабий-тарихий обидаларимиз тез-тез нашр қилинмоқда. Буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асари ҳамда «Мухтасар» фикҳ китоби чиройли муқоваларда босилиб чиқди.

* * *

1997 йил 15 январь куни Ўзбекистон халқаро маданий-маърифий алоқалар миллий уюшмасининг кўرғазмалар залида «Эрон аёлларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни» мавзuida кўрғазма намоиш этилди.

Рангли суратларда акс этишича, мамлакат хотин-қизлари муборак Қуръони каримда кўрсатиб берилган маънавий-ҳуқуқий имтиёзларидан кенг фойдаланмоқда. Айниқса, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, радио ва электрон техника sanoатида, халқ амалий санъатида эронлик хотин-қизлар меҳнатининг алоҳида салмоғи бор. Мамлакат парламенти аъзолари сафидаги аёлларнинг ҳам ўрни ва овози сезиларли.

* * *

Япония ҳукумати дўст мамлакатларнинг иқтидорли, истеъдодли йигит-қизлари қадрини ҳам баланд тутар экан.

Ўзбекистон халқаро маданий-маърифий алоқалар миллий уюшмасида бўлиб ўтган тадбир ана шундай юксак эътибор намунаси бўлди. Бир гуруҳ талаба ва ёш олимларимизга кунчиқар мамлакати парламенти Япон — ўзбек лигасининг рағбатлантирувчи стипендиялари топширилди. Мустақил республикамизнинг умид юлдузларига иккинчи бор топширилаётган бу стипендия соҳиблари орасида Республика Фанлар Академияси Математика, Астрономия, Микробиология, Электроника, Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтларининг ёш олимлари, Тошкент Давлат техника университети ва Шарқшунослик институтининг аълочи талабалари бор.

ЮЗ ЁШЛИ ТЕМИРЧИНИНГ ҲИКМАТЛАРИ

Ўтган йили «Ўзбекистон» нашриётида севимли ҳажвчимиз, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Неъмат Аминовнинг «Бир аср ҳикояти» асари чоп этилган эди. Китоб нафақат мамлакатимизда, балки хорижий юртларда ҳам ўз мухлисларини топиб, уларнинг юрак тўридан ўрин эгаллади. Чунончи, яқинда Покистон Ислоҳ Республикасидан хушxabар келди. Унда айтилишича, ушбу китоб покистонлик ношир Тоҳир Аслам Гўра нашриётида чоп этилган.

Покистонлик таниқли ёзувчи ва адабиётшунос Атаулла Қосимий «Нава-э-вақт» газетасининг ўтган йилги 25 декабрь сониде китоб ҳақида шундай ёзади:

«Неъмат Аминовнинг падари бузрукворлари темирчи ўтган. У киши юзга кириб қазо қилганлар. Коммунизмдан ташқари чор подшо даврини ҳам кўрган одам. Саводсиз бўлишларига қарамай, «Халқ донишмандлиги» деб аталмиш донишмандликнинг кони бўлганлар. У кишининг гапларида ҳазил-мутойиба ҳам бор, ҳикмату насиҳат ҳам, ахлоқу одоб, дину сиёсат, қўйинг-чи, ҳаммасидан бор...

ТУРК ТИЛИДА

Туркияда нашр этиладиган «Қардош адабиётлар» журнали кўп йиллардан бери туркий халқлар адабиётлари муаммоларини ёритиб келади. Турли йилларда бу журнал саҳифаларидан Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Чўлпон, Фитрат, Ҳамид Олимжон ва бошқа шоирларнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолалар ўрин олган эди. Дунёнинг кўплаб мамлакатларига тарқаладиган «Қардош адабиётлар» журнали сўнги йилларда ҳозирги замон ўзбек адабиётига ҳам эътиборини қаратди. Журналнинг 1996 йилги 35 ва 37-сонларида машҳур ўзбек шоирлари Эркин Воҳидов ва Ҳусниддин Шарипов ижодига бағишланган мақолалар ва уларнинг шеърларидан намуналар (ўзбек ва анадўлу туркчасида) эълон қилинди. Мақолалар муаллифи — филология фанлари номзоди Рустам Шариповдир. Шеърларни таниқли таржимон Байрам Ўроқ таржима қилган. Мазкур муаллифлар ҳамкорликда «60-йиллар ўзбек шеърляти антологияси»нинг 1-жилдини ҳам турк тилида нашрга тайёрламоқдалар.

МАЪНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

Ўтган 1996 йилнинг энг охири куниде Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республикада мусиқий таълимни, маданият ва санъат ўқув юртлари фаолиятини яхшилаш тўғрисида» фармони эълон қилинди. Йил бошида — 1997 йилнинг 7 январиде Президентимиз иқтидорли ёшларнинг чет элда таълим олишларини қўллаб-қувватлаш «Умид» жамғармасини тузиш тўғрисидаги янги фармонга имзо чеқди. 8 январда эса «Ўзбекистонда миллий рақс ва хореография санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги фармони эълон қилинди. Мана шу уч фармон бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва айни замонда бир-бирини бой-

итадиган, тўлдирадиган, қўллаб-қувватлайдиган фармонлардир. Санъаткорлар яна шу нарсадан мамнундирки, 1996 йилнинг охири ва янги 1997 йилнинг боши маданиятимизнинг ривожига оид фармонлар билан яқунланди ва кутиб олинди. Бу Республика Президенти ва ҳукуматимизнинг Ўзбекистон маданияти ва санъатига бўлган беқиёс ғамхўрлиги нишонасидир.

БУКИЛГАН ҲАҚИҚАТ ТИКЛАНМОҚДА

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистоннинг янги тарихини тайёрлаш ва нашр этиш» тўғрисидаги қарори чиққанидан кейин бу борада ҳукумат миқёсида кўп хайрли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистоннинг янги тарихини тайёрлаш ва нашр этиш бўйича Республика ижтимоий-илмий Кенгаши тавсиясига кўра уч ижодий гуруҳ фаолият олиб бормоқда. Жумладан, дастлабки китоб мамлакатимизда чоризм истилосини (1850—1917 йиллар) ёритса, кейинги китоб Шўролар даврини (1917—1991 йиллар) қаламга олади. Учинчи, яқунловчи китоб замонавий мустақил Ўзбекистон тарихини қамраб олади.

«ОЛТИН ДЕВОР» ПОКИСТОНДА

Покистондаги Лоҳур шаҳрининг Ал-ҳамро театрида Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг машҳур «Олтин девор» комедияси саҳналаштирилмоқда. Асарни Покистон томошабинларига тақдим этиш устида таниқли режиссёр Мақсуд Юнусов иш олиб бормоқда. «Олтин девор»ни урду тилига урдушунос Ансориддин Иброҳим таржима қилди. Покистонда шоир учун яна бир қувончли воқеа рўй берди. «Олтин девор» китоби Шафқат Али Шайх жанобларининг сўзбошиси билан нашрдан чиқди. Миллий маданиятимиз ва тарихимиз хорижда ҳам ўз тикланиш даврига кирди.

ДЎСТЛИК КОНЦЕРТЛАРИ

Кейинги йилларда Ўзбекистон ва Қурия давлатлари ўртасидаги маданий алоқалар тобора мустаҳкамланиб бормоқда. «ЎзДЭУавто» қўшма корхонаси очилишида қуриялик санъаткорларнинг иштироки, «Хэнде» театр труппасининг ташрифи, Қурия рассомлари кўргазмалари бўлиб ўтаётганлиги, ўзбекистонлик санъаткорларнинг Қуриядаги турли фестивал ва кўрик-танловларда қатнашаётганлари бунинг ёрқин мисолидир.

Пойтахтимизда меҳмон бўлган Қуриянинг «Янги ипак йўли маданияти» фольклор жамоаси соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган дастурини намойиш қилди. Ушбу дастурда қуриялик санъаткорлар билан бирга Муқимий номидаги ўзбек давлат мусиқали драма театри артистлари ҳам иштирок этдилар. Бундай ижодий ҳамкорлик ҳар икки давлат ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

«ТЕМУРИЙЛАР» УЮШМАСИ

Францияда Темурийлар уюшмаси ташкил этилган. Уюшманинг асосий мақсади темурийлар маданияти ва санъати, Буюк ипак йўлининг муҳим қисми, Шарқ ва Ғарб маданиятлари чорраҳаси бўлган Марказий Осиё тарихи ва жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаси билан кенг француз оммасини таништиришдан иборат. Темурийларнинг ҳақиқий ихлосмандлари бўлмиш уюшма аъзолари французларни тарихий Самарқанд йўлидан боришга, Амир Темур салтанатининг пойтахтидаги мовий гумбазларни кўришга, Шарқ уйғониш даври маданияти ва санъатининг намуналаридан баҳра олишга чорлайдилар.

Бу борадаги амалий ҳаракат сифатида 1989 йилдан буён уюшма ўзининг «Темурийлар» номли даврий нашрининг 16 та сонини чоп этди. Бу журналларда Амир Темур ва темурийлар даври тарихи, маданияти ва санъати тўғрисидаги қимматли маълумотларни берувчи мақолалар босилган.

Уюшма Париждаги байрам тадбирларига бағишлаб «Темурийлар» журнали-

нинг махсус сонини нашр этди. «Франция — Ўзбекистон», «Ўзбекистон сари» каби давлатга қарашли бўлмаган ташкилотлар ҳам ўзларининг даврий нашрларидан бирини Амир Темур юбилейига бағишладилар.

ОЛТИН КЎПРИК

Январ ойида «Ўзбекистон Бадий Академиясини ташкил этиш ҳақида» Президент фармони эълон қилинди. У Республика мўйқалам усталари, хунармандлар ва халқ амалий санъати ижодкорларини янада руҳлантирди. Янги фармонда Ўзбекистон ҳудудида қадимдан шаклланган, жаҳоний шуҳрат қозонган нафис санъат мактабларининг ноёб анъаналарини авайлаб ўрганиш, бойитиб бориш, миллий тасвирий, амалий, миниатюра санъатимизнинг нодир дурдоналарини дунёга олиб чиқиш ва тарғиб қилиш, улардан халқимиз онгида миллий ғурур ва ифтихор, истиқлол ва ватанга садоқат туйғуларини кучайтириш йўлида кенг фойдаланиш, замон талабларига мос бадий таълим тизимини барпо этиш, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, академик илмий-тадқиқот ишларини янада такомиллаштириш масалалари алоҳида таъкидланади.

Бадий Академия таркибида Камолитдин Беҳзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн институти ташкил этилади. Республика ўрта махсус санъат интернати негизида тасвирий ва амалий санъат лицейи очилади. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда биттадан тасвирий ва амалий санъат лицейлари ташкил этилади.

ҲАВАСКОРЛАР САҲНАСИДА

Тошкентдаги «Ўзэлектроаппарат» заводида кўпдан бери ҳаваскорлик драма театри ишлайди. Ишчилар ва хизматчиларнинг ташаббуси ва бевосита иштироки билан бу ерда В. Шекспирнинг «Ҳамлет», «Ричард III», Эдмон Ростаннинг «Сирано де Бержерак» асарлари ҳамда А. Олимбоевнинг «Ёр-ёр» драмаси саҳналаштирилган эди. Қизиғи шундаки, бу корхонада завод директори ҳам, оддий ишчи ҳам саҳнада маҳорат билан роль ижро этиб кетаверади. Ҳар бир янги асар жамоа аъзоларига манзур бўлиши учун ҳаваскор артистлар астойдил иш олиб борадилар. Аҳил жамоа яқинда Абдуманноп Олимбоевнинг «Икки дил куйи» драмаси асосида янги саҳна асарини тайёрлади. Спектакль томошабинларда катта таассурот қолдирди.

Ўзбекистон матбуоти материаллари асосида тайёрланди.

ЖУРНАЛНИНГ 2- Сонида ЎҚИЙСИЗ.

1. ЖУРЖИ ЗАЙДОН. «Хорун ар-Рашиднинг синглиси» (роман).
2. АРТУР ХЕЙЛИ. «Оқшом хабарлари» (роман давоми).
3. Ж. П. САРТР. «Ҳаётбахш таълимот».
4. «Оппоқ булут қўйнида» (Хитой шеърятидан).
5. Б. ПАСТЕРНАК. «Осмонеришган дамлар» (Шеърлар).
6. ВИТАЛИЙ ШЕНТАЛИНСКИЙ. «Мишка Хамён ва Владимир Ленин».
7. МАК-ГАХАН. «Ҳеванинг қулаши».

Шунингдек, журнал саҳифаларида хориж ва республикаимиз адабий жараён, маданий, ижтимоий ҳаётига доир қизиқарли тадқиқот ҳамда мақолалар билан танишасиз.

Жаҳон адабиёти, 1. 1997.

Индекс 75213,
75214

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. №172.

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

Тошкент, 700129. Алишер Навоий кўчаси, 30. Телефон 44-13-78.

Рассом М. Карпузас

Техник муҳаррир В. Барсукова

Мусаҳҳият Т. Арипова

Теришга берилди 1.05.1997 й. Босишга рухсат этилди 02.06.1997 й. Бичими 70×108/16. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 19,6. Нашриёт босма тобоғи 22,2. Жами 5000 нуска. 1466- рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.